

**TÜRK PARLAMENTO SİSTEMİNDE
DİYARBAKIR MİLLETVEKİLLERİ
VE FAALİYETLERİ (1920-1950)**

Yalçın DOĞAN

DOKTORA

TEZİ

**ATATÜRK İLKELERİ ve İNKILÂP
TARİHİ ANABİLİM DALI
TEZ YÖNETİCİSİ**

Prof. Dr. S. Esin DERİNSU

DAYI 2018

(Her Hakkı Saklıdır)

T.C
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

Yalçın DOĞAN

TÜRK PARLAMENTO SİSTEMİNDE DİYARBAKIR
MİLLETVEKİLLERİ VE FAALİYETLERİ (1920-1950)

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ

Prof. Dr. S. Esin DERİNSU DAYI

ERZURUM-2018

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP
TARİHİ ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof.Dr.S.Esin DAYI danışmanlığında, Yalçın DOĞAN tarafından hazırlanan bu çalışma 21/12/2018 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman : Prof.Dr.S.Esin DAYI

İmza:

Jüri Üyesi : Prof.Dr. Fatma GEÇİKLİ

İmza:

Jüri Üyesi : Doç.Dr.Figen ATABEY

İmza:

Jüri Üyesi : Doç.Dr.İsmail EYYUPOĞLU

İmza:

Jüri Üyesi : Dr.Öğr.Üyesi Orhan TURAN

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 21/12 / 2018

Prof. Dr. Sinever Esin DAYI
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “*Türk Parlamento Sisteminde Diyarbakır Milletvekilleri ve Faaliyetleri (1920-1950)*” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek herhangi bir yöneme başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğundan, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Adı ve Soyadı: Yalçın DOĞAN

İmza

Tarih

: 21.12.2018

ÖZET

1876 yılında Meşrutiyet'in ilanıyla “*parlamento*” kavramı Türk siyasi hayatındaki yerini aldı. Meşrutiyet'in gereği olarak da ilk anayasa olan “*Kanun-i Esasiye*” 1876 yılında kabul edildi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Padişah'ın anayasal yetkilerine dayanarak kapattığı parlamento, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanıyla yeniden açıldı. Bu süreç Birinci Dünya Savaşı'nın son bulduğu 1918 yılının sonlarına kadar sürdü. 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi sonrası Osmanlı Mebusan Meclisi, Padişah Vahdettin'in Aralık 1918'de verdiği kararla tekrar kapatıldı.

Milli Mücadele'nin başlamasıyla birlikte Meclis'in varlığı ve gerekliliği dile getirildi. Anadolu'daki milli hareketinin bir yansıması olarak 12 Ocak 1920'de Osmanlı Mebusan Meclisi İstanbul'da açıldı. Meclis'in bilinen en önemli kararı 28 Ocak 1920 tarihinde Misak-ı Milli'yi kabul etmesiydi. Bu durum 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgal edilip, Osmanlı Mebusan Meclisi'nin kapatılmasına sebep oldu. Ancak 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da TBMM'nin açılmasına imkân sağladı.

1920-1923 yılları arasında faaliyet gösteren I.TBMM'de görev alan Diyarbakır Milletvekilleri, ülkenin kurtuluşu için alınan bütün kararlara destek vermişlerdi. I. TBMM'nin amacı, öncelikle vatanın kurtuluşunu sağlamak olduğu için Diyarbakır Milletvekilleri de bölgesellikten ziyade milli hedefler doğrultusunda çalıştı. Milli Mücadele Dönemi'nin sona ermesiyle birlikte yeni idealler doğrultusunda kurulan TBMM çalışmalarına başladı. Diyarbakır Milletvekilleri de yaptığı çalışmalarla Meclis faaliyetlerinde yer aldı.

Araştırma konusu kapsamında 1920-1950 yılları arasında TBMM' de yer almış Diyarbakır Milletvekilleri'nin biyografileri, genel ve bölgesel faaliyetleri, sorunlara karşı ilgi ve katkıları, sosyal, kültürel, eğitim, güvenlik ve sağlık konularına ilişkin, Meclis'teki görüşmeler, soru önergeleri, alınan kararlar ve kanunlar incelendi. Tüm bu konuların ülke ve bölge sorunlarına yansıması karşısında Diyarbakır Milletvekillerinin takındıkları tavırlar da araştırma konusu içerisinde değerlendirildi.

Anahtar Kelimeler: Parlamento Sistemi, Osmanlı Mebusan Meclisi, TBMM, Seçimler, Diyarbakır Milletvekilleri, Tek Parti Dönemi, CHP

ABSTRACT

With the proclamation of the Constitutional Monarchy in 1876, the concept of “parliament” found its place in Turkish political life. In 1876, the first constitution, “Kanun-ı Esasiye” was adopted as a requirement for the Constitutional Monarchy. During the Ottoman-Russian War of 1877-1878, the Parliament was closed based on the constitutional powers of the Sultan. It was reopened with the proclamation of the constitutional monarchy. This process lasted until 1918. After the Mondros Armistice on October 30, 1918, the Ottoman Parliament was closed again by Sultan Vahdettin’s order in December 1918.

With the beginning of the National Struggle, necessity of the existence of Assembly was remarked. As a consequence of the national movement in Anatolia on January 12, 1920, the last Ottoman Mebusan Assembly opened in Istanbul. The most important decision of the Assembly was the adoption of the National Pact on 28 January 1920. This situation led to the occupation of Istanbul on 16 March 1920 and closing of the Ottoman Parliament. On April 23, 1920, however, the opening of the Turkish Grand National Assembly was permitted.

The Parliament Members of Diyarbakır who served in the First Turkish Grand National Assembly between 1920-1923 supported all decisions taken for the liberation of the country. As the purpose of the Assembly was to guarantee the liberation of the motherland, the deputies of Diyarbakır had worked in line with national goals rather than regionalism. Grand National Assembly of Turkey, which was established based on the new ideals began its work after the end of the National Struggle period. The deputies of Diyarbakır took role in the activities of the Assembly.

The biographies, general and regional activities, interests and contributions to solve the social, cultural, educational, security and health problems, decisions making and legislation Diyarbakır Deputies who took part in the Parliament between 1920-1950, were discussed in this study. The influence of all these issues on the country and regional problems, and the attitudes adopted by the deputies of Diyarbakır encountering these problems were evaluated within the scope of the research.

Keywords: The Parliamentarian System, Ottoman Parliaments, Turkish Grand National Assembly, Elections, Deputies of Diyarbakır, Single Party, Republican People's Party

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL TUTANAĞI.....	I
YEMİN METNİ.....	II
ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ.....	XIV
KISALTMALAR.....	XVIII
KAYNAKÇA.....	XIX
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NDE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ (1920-1923)

A- 1920 GENEL SEÇİMLERİ VE DİYARBEKİR VİLÂYETİ.....	11
B- I. TBMM'DE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZGEÇMİŞLERİ (1920 -1923).....	19
1- Abdülhamit Hamdi (Çintan) Bey.....	19
2- Feyzi (Pirinçcioğlu) Bey.....	20
3- Kadri Ahmet (Kürkçü) Bey.....	21
4- Mehmet Kadri (Üçok) Bey.....	22
5- Mustafa Akif (Tütenk) Bey.....	23
6- Hacı Şükrü (Aydındağ) Bey.....	24
7- Zülfü (Tiğrel) Bey.....	27
C- I. TBMM'DE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZELLİKLERİ.....	28
D- TBMM'NİN ÇALIŞMA YÖNTEMLERİNDE ŞUBE VE ENCÜMENLER.....	31
E I. TBMM'NİN AÇILMASI VE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ.....	32
1- I. Toplantı Dönemi Diyarbekir Milletvekillerinin Faaliyetleri (23 Nisan 1920 - 28 Şubat 1921).....	34
a) İç Güvenliğe Yönelik Çalışmalar.....	34

b) Diyarbekir Milletvekillerinin Diğer Gelişmelerle İlgili Görüşleri.....	36
c) Diyarbekir Milletvekili Hacı Şükrü Bey Hakkında Soruşturma İstenmesi.....	39
d) Millî Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın Cezalandırılmasından Sonra Kalan Mallar ve Ganimetlerin Durumu.....	41
2- II. Toplantı Dönemi Diyarbekir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Mart 1921- 28 Şubat 1922).....	41
a) Ulaşım ve Bayındırlık Politikalarına Dair Önergeler	42
b) Diyarbekir Milletvekili Hacı Şükrü Bey Hakkındaki Soruşturmanın Süreci ...	43
c) Cepheye Katılma İsteği	44
d) Başkumandanlık Kanunu	45
e) Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'ya Gazilik Unvanı ve Müşirlik Rütbesi Verilmesi	47
f) Diyarbekir Milletvekilleri Zülfü ve Feyzi Beyler'in Malta Sürgününden Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Katılımı	48
g) Hapishanelerin Durumuna Yönelik Talepler	52
3- III. Toplantı Dönemi Diyarbekir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Mart 1922- 28 Şubat 1923).....	53
a) Adliye Vekili Refik Şevket Bey Hakkında Verilen Gensoru	53
b) Başkumandanlık Yetkisinin Uzatılması	54
c) Cami Bey'in Milletvekilliğinin Düşürülmesi	55
d) Ulaşım ve Bayındırlığa Yönelik Önergeler	56
e) Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'dan Taşınmasına Dair Önerge	62
f) Refet (Bele) Paşa Hakkında Verilen Önerge.....	62
g) Sadrazam Tevfik Paşa'nın Yolladığı Telgrafın Meclis'teki Yansımaları ve Saltanatın Kaldırılması.....	65
h) Lozan Konferansı'nda Gündeme Getirilmek İstenen Kürt Meselesi.....	71
4- IV. Toplantı Dönemi Diyarbekir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Mart 1923 - 16 Nisan 1923)	73
a) Demiryollarına Yönelik Talepler	74
b) Musul Meselesi	75

İKİNCİ BÖLÜM
ATATÜRK DÖNEMİ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NDE
DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ
(1923-1938)

A- 1923 GENEL SEÇİMLERİ VE DİYARBEKİR VİLÂYETİ	78
I- II. TBMM'DE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZGEÇMİŞLERİ (1923-1927).....	82
1- Abdulkadir Cavit (Ekin) Bey.....	82
2- Şeref (Uluğ) Bey.....	83
3- İbrahim Tali (Öngören) Bey	84
4- Mehmet Nuri (Budak) Bey	88
5- Mehmet Ziya Gökalp Bey	88
II- II. TBMM'DE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZELLİKLERİ.....	94
III- II. TBMM'NİN AÇILMASI VE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ.....	96
1- I. Toplantı Yılı Diyarbekir Milletvekillerinin Faaliyetleri (11 Ağustos 1923 - 28 Şubat 1924).....	97
a) Yollarda Terk Edilmiş Makinaların Durumu.....	97
b) I. TBMM Dönemi Diyarbekir Milletvekili Hacı Şükrü Bey'e Kırmızı-Yeşil Şeritli İstiklal Madalyası Verilmesi	99
c) İstanbul'daki Rum Patrikhanesi Seçimleri.....	100
d) Diyarbekir Milletvekillerinin Diğer Gelişmelerle İlgili Görüşleri.....	102
2- II. Toplantı Yılı Diyarbekir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Mart 1924 - 30 Ekim 1924).....	103
a) Hilafetin Kaldırılmasına Dair Tartışmalar	103
b) 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 35. Maddesinin Değiştirilmesi	108
3- III. Toplantı Yılı Diyarbekir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1924 - 30 Ekim 1925)	109
a) Zirai Mücadeleye Dair Önergeler	110
b) İç Güvenliğe Yönelik Görüşler	111
c) I.TBMM Dönemi Diyarbekir Milletvekili Hamdi Efendi'ye Kırmızı-Yeşil İstiklal Madalyası Verilmesi	113
4- IV. Toplantı Yılı Diyarbekir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1925 - 10 Haziran 1926)	114

a) Sağlık Politikalarına Yönelik Kanun Görüşmeleri	115
5- V. Toplantı Yılı Diyarbekir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1926 - 26 Haziran 1927)	116
a) Otobüslerde Sigara Yasağı.....	117
B- 1927 GENEL SEÇİMLERİ VE DİYARBEKİR VİLÂYETİ.....	117
I- III. TBMM'DE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZGEÇMİŞLERİ (1927-1931).....	120
1- Ahmet Mithat (Kalabalık) Bey	120
2- Aziz Zekai (Apaydın) Bey.....	121
3- Mehmet Rüştü (Bekit) Bey.....	124
4- İshak Refet (Işıtman) Bey.....	125
5- Kâzım (Sevüktekin) Bey	126
II- III. TBMM'DE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZELLİKLERİ	127
III- III. TBMM'NİN AÇILMASI VE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ	129
1- I. Toplantı Yılı Diyarbekir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1927- 24 Mayıs 1928).....	130
a) Vakıflar Genel Müdürlüğü Bütçe Görüşmeleri	130
2- II. Toplantı Yılı Diyarbekir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1928 – 3 Haziran 1929).....	130
a) Resmî Telgrafların Ücretleri Hakkındaki Kanun Görüşmeleri	131
3- III. Toplantı Yılı Diyarbekir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1929 – 10 Ekim 1930).....	132
a) Yabancı Devletlerle Yapılan Ticari Anlaşmalar	133
4- IV. Toplantı Yılı Diyarbekir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1930 - 26 Mart 1931).....	135
a) Menemen Olayı.....	135
C- 1931 GENEL SEÇİMLERİ VE DİYARBEKİR VİLÂYETİ (1931-1935).....	138
I- IV. TBMM'DE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZGEÇMİŞLERİ (1931- 1935).....	140
1- Zeki Mesut (Alsan) Bey.....	140
II- IV. DÖNEM DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZELLİKLERİ	142
III- IV. DÖNEM TBMM'NİN AÇILMASI VE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ.....	143

1- Olağanüstü Toplantı Yılı Diyarbakir Milletvekillerinin Faaliyetleri (4 Mayıs 1931 -25 Temmuz 1931)	144
a) Milli Müdafaa Vekâleti Bütçe Görüşmeleri.....	144
2- I. Toplantı Yılı Diyarbakir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1931 - 26 Ekim 1932).....	145
a) Askeri Mevzuata Dair Görüşmeler	146
b) Yolsuzluk İddialarına Dair Görüşmeler.....	146
3- II. Toplantı Yılı Diyarbakir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1932 - 26 Ekim 1933).....	147
a) Türkiye Hava Yolları İdaresi Kanuna Dair Görüşmeler.....	147
4- III. Toplantı Yılı Diyarbakir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1933 - 27 Ekim 1934).....	148
a) Fevzipaşa – Diyarbakir Demiryolu Projesi.....	149
b) Mustafa Kemal Paşa'nın Doğduğu Günün Milli Bayram Olmasına Dair Kanun Tasarısı	153
5- IV. Toplantı Yılı Diyarbakir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1934 - 23 Aralık 1934)	153
a) Mustafa Kemal'e "Atatürk" Soyadının Verilmesine Dair Kanun Tasarısı.....	154
D- 1935 GENEL SEÇİMLERİ VE DİYARBEKİR VİLAYETİ (1935-1939).....	155
I- V. TBMM'DE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZGEÇMİŞLERİ	159
1- Huriye Baha Öniz	159
2- Mehmet Tevfik Bilge.....	161
II- V. TBMM'DE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZELLİKLERİ.....	162
III-V. TBMM'NİN AÇILMASI VE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ	164
1- I. Toplantı Yılı Diyarbakir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1935 - 31 Temmuz 1936)	165
a) Askeri Mevzuata Dair Görüşmeler	166
b) Türk Bayrağı Kanuna Dair Görüşmeler.....	167
c) Tekaüt Maaşına Dair Kanun Görüşmeleri	169
2- II. Toplantı Yılı Diyarbakir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1936 - 18 Eylül 1937).....	171
a) Sağlık Politikaları Alanındaki Kanun Görüşmeleri	172
b) Hatay Meselesinin Gündeme Gelmesi.....	173

3- III. Toplantı Yılı Diyarbakir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1937 - 29 Haziran 1938)	178
a) Atatürk'ün Diyarbakir Ziyareti (15 Kasım 1937)	179
b) Türk - Yunan Anlaşması	181
c) Türk - İngiliz Anlaşması	183
4- IV. Toplantı Yılı Diyarbakir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1938 - 27 Ocak 1939)	186

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİLLÎ ŞEF DÖNEMİ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NDE DİYARBAKIR MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ

(1939-1946)

A- 1939 GENEL SEÇİMLERİ VE DİYARBAKIR VİLÂYETİ	189
I- VI. TBMM'DE DİYARBAKIR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZGEÇMİŞLERİ (1939-1943)	191
1- Ahmet Şükrü Emed	191
2- Tahsin Cahit Çubukçu	192
3- Veli Necdet Süngütay	193
II- VI. TBMM'DE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZELLİKLERİ	195
III-VI. TBMM'DE DİYARBAKIR MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ ...	197
1- Olağanüstü Toplantı Yılı Diyarbakir Milletvekillerinin Faaliyetleri (3 Nisan 1939- 23 Ekim 1939)	198
a) 1939 Yılı İnhisarlar Umum Müdürlüğü Bütçe Kanun Tasarısı	198
b) Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti Bütçe Görüşmeleri	200
c) Eğitim Politikalarına Dair Görüşmeler	202
d) Orduya Moral Amaçlı Önerge	203
2- I. Toplantı Yılı Diyarbakir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1939- 11 Eylül 1940)	203
a) Hatay Jandarma Teşkilatının Maaş ve İaşe Bedeli Görüşmeleri	204
b) Yargı Alanına Dair Görüşmeler	205
3- II. Toplantı Yılı Diyarbakir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1940-22 Eylül 1941)	206
a) Sağlık Alanına Yönelik Kanun Görüşmeleri	206
b) 1941 Yılı İnhisarlar Umum Müdürlüğü Bütçe Görüşmeleri	208

c) Askeri Mevzuata Dair Görüşmeler	209
4- III. Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1941 - 14 Ağustos 1942).....	211
a) Noter Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Görüşmeler.....	211
b) Zirai Mücadeleye Dair Önerge	213
c) Orduya Moral Amaçlı Önerge	214
d) Köy Okulları ve Enstitüleri Kanununa Dair Görüşmeler	215
5- IV. Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1942 - 15 Ocak 1943)	217
a) Askeri Mevzuata Dair Görüşmeler	217
B- 1943 GENEL SEÇİMLERİ VE DİYARBAKIR VİLÂYETİ (1943-1946)	218
I- VII. TBMM'DE DİYARBAKIR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZGEÇMİŞLERİ (1943-1946).....	221
1- Osman Ocak Nakiboğlu.....	221
2- Mehmet Kemal Şedele.....	222
II- VII. TBMM'DE DİYARBAKIR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZELLİKLERİ	223
III- VII. TBMM'DE DİYARBAKIR MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ ..	225
1- Olağanüstü Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (8 Mart 1943- 17 Eylül 1943)	225
a) Diyarbakır Bölgesine Yönelik Talepler	225
2- I. Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1943-4 Ekim 1944).....	228
a) Yasama Dokunulmazlığının Kaldırılmasına Dair Görüşmeler	229
b) Pazarcık Kazasının Durumuna Dair Tartışmalar	230
c) Diyarbakır Milletvekillerinin Çeşitli Konularda Görüş ve Talepleri.....	232
3- II. Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1944 - 15 Ağustos 1945).....	235
a) Sıtma ile Mücadele Üzerine Yapılan Görüşmeler	236
b) Diyarbakır Bölgesine Yönelik Talepler	237
4- III. Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1945 - 14 Haziran 1945)	240
a) Yasama Dokunulmazlığına Dair Görüşmeler	241

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ÇOK PARTİLİ DÖNEME GEÇİŞ VE TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET
MECLİSİNDE DİYARBAKIR MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ
(1946-1950)

A- 1946 GENEL SEÇİMLERİ VE DİYARBAKIR VİLÂYETİ.....	242
B- VIII. DÖNEM DİYARBAKIR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZGEÇMİŞLERİ (1946-1950).....	247
1) Fazıl Ahmet Aykaç	247
2) Fevzi Kalfagil	249
3) İhsan Hamit Tiğrel	250
4) Vedat Dicleli	252
C- VIII. DÖNEM DİYARBAKIR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZELLİKLERİ	253
D- VIII. DÖNEM DİYARBAKIR MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ (1946-1950).....	255
1- Olağanüstü Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (5 Ağustos 1946-20 Eylül 1946).....	256
a) Seçim Tutanaklarına Dair İtirazlar.....	256
b) Matbuat Kanununa Dair Görüşler	257
2- I. Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetler (1 Kasım 1946 - 10 Eylül 1947).....	262
a) 7 Eylül Kararlarına Dair Tartışmalar	262
b) Sendikalar Kanuna Dair Görüşler.....	264
c) İçişleri Bakanlığına Yönelik Önergeler	266
d) Dış Politikaya Dair Görüşmeler.....	269
3- II. Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1947 - 9 Temmuz 1948)	271
a) Gensoru Açılması İçin Yapılan Görüşmeler.....	271
b) Millileştirme Politikasına Dair Görüşler.....	273
c) Kâğıt Fiyatlarına Yapılacak Zam.....	274
d) Maden Kaynaklarının İşletilmesi.....	275
e) Üniversite Mezunlarının İşsizlik Sorunları	276
f) Linyit Kömürü Hakkında Verilen Soru Önergesi	277
g) Atatürk'ün Kardeşi Makbule Atadan'a Aylık Bağlanması.....	278
h) Bayındırlığa Yönelik Talepler	280

4- III. Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1948 - 10 Haziran 1949)	281
a) Türkiye İktisat Kongresi'nin Toplanması	281
b) Gelir Vergisi Kanunu	282
c) Yakıt İhtiyacına Dair Önlemler	284
d) Diyarbakır Bölgesine Yönelik İskân Politikaları	286
e) Milli Savunma Bakanlığı'na Dair Kanun Görüşmeleri	288
5- IV. Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1949 - 24 Mart 1950)	289
a) Tarımda Yaşanan Sıkıntılara Dair Önergeler	290
b) Hayvancılığın Durumuna Dair Önergeler	294
c) Diyarbakır'da Eğitime Yönelik Talepler	296
d) Seçim Kanununda Değişiklik Tasarısına Dair Görüşmeler	299
SONUÇ	301
EKLER	308
BELGELER	309
FOTOĞRAFLAR	323
HARİTALAR VE KROKİLER	330

ÖNSÖZ

Demokrasi kavramının niteliklerinden birisi de siyasal temsildir. Halkın bir bütün olarak siyasal hayata katılmaları mümkün olmadığı için, bunlar adına hareket edecek ve seçimle görev yapacak kişiler siyasal temsil kavramının içeriğini oluşturacaktır. Bu durum beraberinde kurumsal bir yapılaşmayı gerektirmektedir. Seçmen, parti ve parlamento üçlüsü bu yapının temel taşlarıdır.

Çoğunlukla halkın içinden gelen ve bir parti etrafında birleşen siyasal kimliğe sahip kişilerin amacı parlamentoya seçilmektir. Bu seçilmişler, seçim bölgelerindeki halkın temsilcisi olarak onların sorunlarını çözmek ve yasalar yapmak adına bu görevi üstlenmişlerdir. Türkiye’de 1920-1950 arasında sekiz genel seçim gerçekleşti. Bu süreçte demokrasinin ne oranda gerçekleştiği ve bu seçilmişlerin seçim bölgesindeki halkı temsil kabiliyeti ayrı bir tartışmadır. Ancak bununda kendine göre gerekçeleri vardır.

Bu çalışmada Diyarbakır’ı temsil eden milletvekillerinin faaliyetleri ve parlamentodaki çözüm odaklı çalışmaları bölgesel paradigmlar dikkate alınarak değerlendirilmeye çalışıldı. Diyarbakır’da yapılan milletvekili genel seçimlerinin uygulamalarına baktığımızda genel olarak seçilen adaylardan bölge sorunlarına hâkim ve yerel olmaları gibi özellikler dikkate alınmış; ancak bu durum 1925’te yaşanan Şeyh Sait Ayaklanması’nın getirdiği Takrir-i Sükûn Kanunu dönemiyle birlikte değişti. Bu dönemle birlikte yerelde seçilen milletvekillerinin adedinin sayısal olarak düştüğü tespit edildi. Diyarbakır da bu durumun getirdiği kısıtlamalardan payını aldı.

Yukarıda ifade edilenler ışığında parlamento seçimlerinin yereldeki sonuçları ve bölgeye etkileri oldukça önemlidir. Araştırma konusu bu sebeple özenli bir çalışmayı gerektirecektir. Biz de tarih biliminin metotları dâhilinde sebep-sonuç ilişkisine dayanarak araştırma ve yazma sürecini tamamlamaya çalıştık.

Araştırma konusunun yazım safhasında 1937’ye kadar “*Diyarbakır*” olarak geçen şehrin adı başta olmak üzere, yer, kurum vb. isimler dönem itibarıyla aslına sadık kalınarak yazıldı. Ayrıca dönemlere göre değişen Diyarbakır idari taksimatı hakkında da bilgi verildi. Yazım esnasında sekiz seçim dönemi ve bu dönemde seçilen kişilerin özgeçmişleri, seçildikleri dönemlere göre alfabetik olarak verildi. Özgeçmişler yazılırken Emekli Sandığı Arşivi’ne ulaşılmak istendi. Ancak izin çıkmamasından dolayı o arşivden yararlanılamadı. Bu sebeple Meclis Arşivi’ndeki Tercüme-i Hâl belgelerinden ve arşiv belgelerini kullanan bilimsel eserlerden ve ansiklopedilerden

yararlanarak milletvekillerin özgeçmişleri hakkında bilgi verilmeye çalışıldı. Tezin yazım sürecinde, 1934 yılına kadar soyadı olmadığı için kişilerin soyadları tespit edilerek parantez içinde vermesi uygun görüldü.

Milletvekillerinin Meclis'te gündeme getirdiği konularla ilgili yaptığı konuşmalar, bu konuda yegâne kaynak olan TBMM Zabıt Cerideleri'nden alındı. Zabıtlardan alınan bilgiler, kronolojiye sadık kalınarak uygun başlıklar altında toplandı. Dipnotlarda cümle içinde geçen kurumlar, kişiler ve terimler hakkında açıklayıcı bilgi verildi. Yazım sürecinde Türk Dil Kurumu'nun güncel dil bilgisi ve yazım kuralları esas alınarak metin üzerinde gerekli düzenlemeler yapıldı. Ayrıca yazım esnasında olaylar aktarılırken aslına sadık kalınarak tarafsızlık ilkesi gözetildi.

Tezde başlıklandırma yapılırken ihtiyaç doğrultusunda “büyük harfle” ifade edilen genel başlıklardan sonra roma rakamı ile alt başlık oluşturularak konu dağılımı “*harf ve rakam*” esasına göre planlı bir şekilde oluşturuldu. Genel başlıktan sonra roma rakamı “*İkinci ve Üçüncü*” bölümlerde kullanıldı. “*Birinci ve Dördüncü*” bölümlerde ise ihtiyaç duyulmadı.

Bu çalışmada 1920-1950 yılları arasında TBMM'deki Diyarbakır Milletvekillerinin yasama faaliyetlerini analiz ederek, vekillerin ülke ve bölge sorunlarına ne derece katkıda buldukları ve çıkan yasalarda ne derece etkili oldukları incelenmeye çalışıldı. Bu esnada olaylar kronolojik sıra takip edilerek, giriş ve dört bölümden oluşturuldu.

Giriş Bölümü'nde 1876'dan 1918'e kadar olan süreçte Türkiye Parlamento Tarihi ana hatlarıyla ele alındı. Burada I. Meşrutiyet'in açılmasıyla başlayan dönem ve yaşanan olaylar, açılan partiler, seçim sistemleri ve bu dönemde gelen hükümetler kronolojik sıra takip edilerek verildi.

Birinci Bölüm'de 1920-1923 yıllarını kapsayan Milli Mücadele Dönemi'nde açılan I.TBMM'nin süreci anlatılarak seçimlerin uygulanışı hakkında bilgi verildi. Konu itibarıyla de I. Dönemde Diyarbakır'daki seçim süreci ve seçilen Milletvekilleri'nin kimler olduğu ve aldıkları oy oranları yazıldı. Ayrıca bu dönem seçilen Milletvekilleri'nin özgeçmişleri ele alınarak, kronolojik bir sırayla dönem içi yasama faaliyetlerinden bahsedildi. Dönem itibarıyla seçilen vekillerin çeşitli kriterlere (yaş, doğum yeri, meslek, parlamento deneyimi) göre analizi yapılarak çıkan bilgiler tablollaştırıldı.

İkinci Bölüm'de ise 1923-1938 dönemini kapsayan “*Atatürk Dönemi*” Meclisine yer verildi. Bu dönemde 1923, 1927, 1931 ve 1935 Seçimleri ele alınarak

seçimlerin hem yurt genelinde hem de yerelde nasıl gerçekleştiği arşiv belgeleri, dönemin yerel ve ulusal basını, kitap ve makaleler kullanılarak anlatıldı. Yine bu yılları kapsayan dönemde seçilen Diyarbakır Milletvekilleri'nin özgeçmişleri verildi. Ayrıca bu vekillerin aldıkları oy oranları seçim mazbataları esas alınarak aktarıldı. Vekillerin yasama faaliyetleri kronolojik olarak çıkarılarak uygun başlıklar altında toplandı.

Üçüncü Bölüm'de ise Atatürk'ün vefatıyla başlayan “*Milli Şef Dönemi*” olarak adlandırılan 1939-1946 yılları incelendi. Bu dönemde gelen hükümetlerin kimler olduğu belirtildi. Ayrıca seçimlerin nasıl yapıldığı bunun Diyarbakır'daki yansımalarının neler olduğuna değinildi. Bu dönem seçilen Diyarbakır Milletvekilleri'nin özgeçmişleri verilerek, seçimlerde aldıkları oylar ve yasama faaliyetleri verilmeye çalışıldı.

1946 yılıyla birlikte Türkiye siyasi hayatında “*Çok Partili Dönem*” olarak adlandırılan bir süreç başladı. Bu dönem çalışmanın Dördüncü Bölümü'nü oluşturdu. 1946-1950 yıllarını kapsayan bu dönemde artık Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) yanında 7 Ocak 1946'da kurulan Demokrat Parti'de (DP) bulunuyordu. Bu bölümde CHP'nin ve DP'nin birlikte girdikleri 1946 Genel Seçimleri ele alınarak Diyarbakır'da her iki partinin çekişmeleri ve seçim sürecinden bahsedildi. Dönem itibarıyla Diyarbakır'da kimlerin aday olduğu kimlerin kazandığı dönemin yerel basını takip edilerek verildi.

Çalışmanın “*Ekler*” kısmında yararlanılan bazı belge, resim ve haritalardan örnekler verilerek çalışma tamamlandı.

Yukarıda bölümleri tanıtılan araştırma konusunun yazım çalışmasına geçilmeden önce temel başvuru kaynağı olarak TBMM Zabıt Cerideleri'ne başvuruldu. Zabıtlardan 1920-1950 yıllarını kapsayan sekiz dönem boyunca ele alınan konular, kronoloji takip edilerek yazıldı. Bu konular daha sonra siyasi, sosyal, ekonomi ve askeri olduğu düşünülen uygun başlıklar altında toplandı. Bunun dışında Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nden de yararlanılarak konu desteklendi. Seçim süreçleri yerel ve ulusal basından yararlanılarak verilmeye çalışıldı. Bunun dışında TBMM Arşivi'nden Diyarbakır Milletvekilleri'nin Tercüme-i Hâl Kâğıtları ve Seçim Mazbataları çıkartıldı.

Ayrıca bu çalışmada Düstur, Resmi Gazete, Devlet Salnameleri ve Ayn Tarihi gibi resmi yayınların yanında arşiv belgelerine dayanan araştırma eserler, makaleler ve ansiklopedilerle ve lisansüstü tezlerle de konu desteklendi.

Tez konusunun belirlenmesi, araştırma ve yazım aşamasının tamamlanması sürecine kadar beni destekleyen ve yönlendiren danışman hocam Prof. Dr. S. Esin DERİNSU DAYI'ya teşekkürü borç bilirim. Ayrıca akademik katkılarıyla bana yardımcı olan başta Tez İzleme Komitesi Üyeleri Prof. Dr. Fatma GEÇİKLİ'ye, Doç. Dr. İsmail EYYÜPOĞLU'na ve Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'ndeki akademik ve idari çalışanlara da teşekkür ederim. Son olarak maddi ve manevi desteğini gösteren anne-babama ve bu süreçte desteğini esirgemeyen eşim Sülem ŞENYİĞİT DOĞAN'a minnettarım.

Yalçın DOĞAN
ERZURUM-2018

KISALTMALAR

ARMHC	: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
AÜBE	: Ankara Üniversitesi Basımevi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBFD	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz	: Bakınız
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
Çev	: Çeviren
DP	: Demokrat Parti
Ed	: Editör
HF	: Halk Fırkası
İ.İ.B.F	: İktisadi İdari Bilimler Fakültesi
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
MERNİS	: Merkezi Nüfus İdare Sistemi
MMZC	: Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi
OECD	: Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü
OMM	: Osmanlı Mebusan Meclisi
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCBİGM	: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü
TKT	: Türkiye Komünist Teşkilatı
TPCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
YKY	: Yapı Kredi Yayınları

KAYNAKÇA

A- ARŞİVLER

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Cumhurbaşkanlığı Arşivi

_____, İsmet İnönü Özel Arşivi

_____, Atatürk Arşivi

İbrahim Tali Öngören Dosyası (Erdal Aydoğan Özel Arşivi)

TBMM Arşivi

B- RESMÎ YAYINLAR VE TUTANAKLAR

Ayın Tarihi

Ceride-i Resmîye

Resmî Ceride

Resmî Gazete

Düstur

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, II\1, TBMM Basımevi, Ankara, 1965.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, IV\1, TBMM Basımevi, Ankara, 1992.

TBMM Albümü (1920-1950), I, TBMM Basın ve Halka İlişkiler Müdürlüğü, Ankara, 2010.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, Ankara, 1950.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi (1925-1926), İstanbul, 1926.

C- SÜRELİ YAYINLAR

1) Gazeteler

Açıksöz

Akşam

Cumhuriyet

Diyarbakır \ Diyarbakır

Hâkimiyet-i Milliye

İkdam

Milliyet

Son Posta

Ulus

Vakit

Tan

Times

Zafer

2) Dergiler

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

Atatürk Dergisi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Atatürk Yolu Dergisi

Bellekten

Görüş Dergisi

İlmi Araştırmalar Dergisi

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası

Kara Amid

Küçük Mecmua

Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Silahlı Kuvvetler Dergisi

Tarih ve Toplum

TBMM Kanunlar Dergisi

Türkiye Coğrafya Dergisi

Ziya Gökalp

D- SÖZLÜKLER VE ANSİKLOPEDİLER

1) Sözlükler

Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik-Lûgat**, Aydın Kitapevi, Ankara, 2013³⁰.

Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan Tutanak Terimleri Sözlüğü, Haz. Hasan Ferhat Aydın-Özlem Çakır, TBMM Yayınları, Ankara, 2015.

2) Ansiklopediler

Diyarbakır Ansiklopedisi, Ed. İhsan Işık, I-IV, Ankara, 2013

Yurt Ansiklopedisi, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982.

İslam Ansiklopedisi, II, MEB Yayınları, Eskişehir, 1997.

Türkler, Ed. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, 16, Ankara, 2002.

E- KİTAPLAR

1- Hatıralar

AĞAOĞLU, Ahmet, **Serbest Fırka Hatıraları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011².

Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, II, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017.

ALAKOM, Rohat, **Şerif Paşa Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları**, Avesta Yayıncılık, İstanbul, 1998.

ALTAY, Fahrettin, **On Yıllık Savaş ve Sonrası 1912-1922**, Ankara, 2008.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**, I-II, (Yay. Haz. Zeynep Korkmaz) Başbakanlık Basım Evi, Ankara, 1984.

BAYAR, Celâl, **Ben de Yazdım**, VIII, İstanbul, 1967.

İNÖNÜ, İsmet, **Defterler (1919-1973)**, I, (Yay. Haz. Ahmet Demirel), YKY, İstanbul, 2001.

_____, **Hatıralar**, (Yay. Haz. Sabahattin Selek), Ankara, 2006².

KARABEKİR, Kazım, **Günlükler (1906-1948)**, I, YKY, İstanbul, 2009.

KARACAN, Ali Naci, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.

KOP, Kadri Kemal, **Atatürk Diyarbakır'da ve Onun Hatıraları**, İstanbul, 1938.

Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Malta, Afganistan ve İran Hatıraları, (Haz. Ömer Hakan Özalp), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2002.

ORBAY, Rauf, **Siyasi Hatıralar**, İstanbul, 2003.

SABİS, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım**, V, Ankara, 1952.

SERTEL, Zekeriya, **Hatırladıklarım**, İstanbul, 2001⁵.

Şerif Paşa, **Bir Muhalifin Hatıraları İttihat ve Terakkiye Muhalefet**, Hatıralarla Yakın Tarih 6, Nehir Yayıncılık, İstanbul, 1990.
TÜRKGELDİ, Ali Fuat, **Görüp İşittiklerim**, TTK Yayınları, Ankara, 2010⁵.
YALMAN, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, I**, (Haz. Erol Şadi Erdinç), İstanbul, 1997.

2- Araştırma Eserler

AHMAD, Feroz, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, (Çev. Yavuz Alogan), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002³.
_____, **Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980**, (Çev. Ahmet Fethi), Hil Yayınları, İstanbul, 2015⁵.
_____, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, (Çev. Nuran Yavuz), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2017.
AKANDERE, Osman, **Milli Şef Dönemi Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler 1938-1945**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.
_____, **Atatürk'ün Seçim Yoluyla Üstlendiği Vazifeler**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015.
AKTAR, Ayhan, **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008⁹.
AKIN, Rıdvan, **TBMM Devleti Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkları ve İdare**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
AKŞİN, Sina, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul, 2001.
_____, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I, Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2010³.
_____, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele II, Son Meşrutiyet (1919-1920)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2010³.
AKYÜZ, Yahya, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)**, TTK Basımevi, Ankara, 1988.
APAK, Rahmi, **İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, TTK Basımevi, Ankara, 1990.
ARMAOĞLU, Fahir, **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri**, TTK Basımevi, Ankara, 1991.
AS, Efdal, **Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960)**, Ankara, 2013.

ASLAN, Yavuz, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi-Türkiye Komünistlerin Rusya'da Teşkilatlanması (1918-1921)**, TTK Basımevi, Ankara, 1997.

_____, **Birinci Doğu Halkları Kurultayı**, İstanbul, 2007.

AŞGIN, Sait **Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, (Yay. Haz. Ali Sevim, İzzet Öztoprak, Mehmet Akif Tural), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

AVCI, Cemal, **III. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Yapısı ve Faaliyetleri (1927-1931)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.

AYBARS, Ergün, **İstiklal Mahkemeleri (1920-1923\1923-1927)**, İzmir, 2006.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **İkinci Adam (1938-1950)**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2007⁹.

AYDINEL, Sıtkı, **Güneybatı Anadolu'da Kuvâ-yı Milliye Harekâtı**, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002³.

AYDOĞAN, Erdal, **Türk Siyasi Hayatında Dr. İbrahim Tali-Mustafa Kemal'le Trablusgarp'tan Cumhuriyete**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008.

BAKIRCI, Fahri, **TBMM'nin Çalışma Yöntemi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

BALİ, Rıfat N. **Cumhuriyet Döneminde Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001⁵.

BALKAYA, İhsan Sabri, **Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880 - 7 Mayıs 1943)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005.

BERKES, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş), İstanbul, 2004⁴.

BEŞİKÇİ, İsmail, **Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu**, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013.

BEYSANOĞLU, Şevket, **Bütün Cepheleriyle Diyarbakır**, İstanbul, 1968.

_____, **Anıtları ve Kitabeleriyle, Diyarbakır Tarihi**, II, Ankara, 1990.

_____, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, II, San Matbaası, Ankara, 1997.

_____, **Yeni Türkiye'nin Manevi Mimarı Ziya Gökalp I**, Neyir Matbaacılık, Ankara, 2002.

_____, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, IV, Neyir Matbaası, Ankara, 2003.

BIYIKLI, Mustafa, **Batı İşgalleri Karşısında Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları -Atatürk Dönemi-**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2006.

BOZAN, Oktay, **Milli Mücadele Döneminde Diyarbakır (1918-1923)**, Çizgi Yayınları, Konya, 2016.

BUDAK, Mustafa, **Misâk-ı Milli'den Lozan'a**, Küre Yayınları, İstanbul, 2008⁴.

CAN, Bilmez Bülent, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

CELİL, Celilê, **Kürt Aydınlanması**, (Rusça'dan çev. Arif Karabağ) Avesta Yayınevi, İstanbul, 2013.

CENTEL, Nur, ZAFER, Hamide, **Ceza Muhakemesi Hukuku**, İstanbul, 2017¹⁴.

CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924) (Haz. Yücel Demirel-Osman Zeki Konur), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002.

ÇAKAN, Işıl, **Türk Parlamentosunda II. Meclis**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1999.

ÇAVDAR, Tevfik, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960**, Ankara, 2003.

_____, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, İmge Kitapevi, Ankara, 2008⁴.

ÇOKER, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem**, III, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.

_____, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM IV. Dönem (1931-1935)**, I, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.

ÇOLAK, Mustafa, **Enver Paşa Osmanlı Alman İttifakı**, Yeni Tepe Yayınları, İstanbul, 2008.

ÇUFALI, Mustafa, **Türk Parlamento Tarihi TBMM VIII. Dönem 1946-1950**, III, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 2012.

DADRİAN, Vahakn N., AKÇAM, Taner, **Tehcir ve Taktik Divan-ı Harb-i Örfî Zabıtları İttihad ve Terakki'nin Yargılanması (1919-1922)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010².

DAYI, S. Esin, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Erzurum, 1997.

_____, **Nazilli Kongreleri (1919)**, Erzurum, 1998.

_____, **Hatay Gazetesi'nde Atatürk (Ağustos 1938 – Aralık 1938)**, Erzurum, 2003.

DEMİR, Şerif, **Düello Menderes ve İnönü Demokrat Parti'den 27 Mayıs Darbesi'ne Olaylar**, İstanbul, 2011.

DEMİR, Fevzi, **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri**, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.

DEMİREL, Ahmet, **İlk Meclis'in Milletvekilleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

_____, **Tek Partinin Yükselişi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

_____, **Tek Partinin İktidarı Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

DERİNGİL, Selim, **Denge Oyunu İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015⁶.

ERDEM, Tarhan, **Anayasalar ve Seçim Kanunları**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1982.

ERDEHA, Kâmil, **Milli Mücadelede Vilâyetler ve Valiler**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1973.

ETİ, Usman, **Diyarbakir**, Diyarbakir, 1937.

EYYUPOĞLU, İsmail, **Mudanya Mütarekesi**, Ankara, 2002.

GOLOĞLU, Mahmut, **Üçüncü Meşrutiyet**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

_____, **Cumhuriyete Doğru**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

_____, **Türkiye Cumhuriyeti**, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul, 2011.

_____, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I (1924-1930) Devrimler ve Tepkileri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011³.

_____, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi - IV (1946-1950) Demokrasiye Geçiş**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

_____, **Milli Mücadele Tarihi -II Sivas Kongresi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

- GÖNLÜBOL Mehmet, SAR, Cem, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Ankara, 1990.
- GÖKBİLGİN, Tayyib, **Milli Mücadele Başlarken**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011.
- GÜLDOĞAN, Vedat, **Diyarbakır Tarihi**, Ankara, 2011.
- GÖLDAŞ, İsmail, **Takrir-i Sükûn Görüşmeleri- 1923 "Seçim"leri Atama Meclis ve Sonrası**, Belge Yayınları, İstanbul, 1997.
- _____, **Lozan Biz Türkler ve Kürtler**, Avesta Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- GÖKSEL, Burhan, **Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.
- GÖKSEL, Ali Nüzhet, **Ziya Gökalp-Hayatı ve Eserleri**, İstanbul, 1949.
- GÜLER, Ali, **Sarı Paşa İnsan Atatürk**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2014².
- GÜNEŞ, İhsan, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM V. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri**, Ankara, 2001.
- _____, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- _____, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'te Türkiye'de Hükümetler (1908-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- _____, **Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Milletvekili Genel Seçimleri (1919-1935)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- GÜNDÜZ, Mustafa, **Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2012.
- GÜRKAN, Nilgün, **Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- GÜRKAN, Uluç, **Ermeni Katliamı Suçlaması ve Yargılama ve Kararlar**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.
- GÜREL, Ziya, **Kurtuluş Savaşında Demiryolculuk**, TTK Basımevi, Ankara, 2011².
- İÇKE, Ayşen, **Türkiye'de Kadın Milletvekilleri ve Siyasal Faaliyetleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2014.
- İĞDEMİR, Uluğ, **Yılların içinden**, TTK, Ankara, 1976.
- İNAN, Arı, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları**, TTK Basımevi, Ankara, 1982.

İNAN, Afet, **İzmir İktisat Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

JAESCHKE, Gotthard, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara, 1971.

_____, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi II**, TTK Basımevi, Ankara, 1989.

KARACA, Taha Niyazi, **Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri**, Ankara, 2004.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, VIII, TTK Basımevi, Ankara, 2011.

_____, **İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)**, IX, TTK Basımevi, Ankara, 2011.

KARPAT, Kemal H., **Türk Demokrasi Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

KANSU, Mazhar Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, I-II, TTK Yayınları, Ankara, 2009.

KAYNAR, Reşat, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, TTK Basımevi, Ankara, 1985.

KAYRA, Cahit, **Sevr Dosyası**, İstanbul, 1997.

KENDİRCİ, Hasan, **Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisine Kopuş ve Süreklilikler**, Kitap Yayınları, İstanbul, 2009.

KOCATÜRK, Utkan, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Ankara, 1999.

_____, **Atatürk ve Türkiye Tarihi Kronolojisi (1918-1938)**, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

KOÇAK, Cemil, **Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, I-II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996¹

_____, **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

_____, **Umumi Müfettişlikler (1927-1952)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

_____, **İkinci Parti Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)**, I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

_____, **Tek-Parti Döneminde Muhalif Sesler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011².

_____, **İktidarlar ve Demokratlar Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)**, II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

_____, **Rejim Krizi Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)**, III, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

_____, **Dönüşüm Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)** IV, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

_____, **Uzlaşma Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)**, V, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, **Ziya Gökalp Malta Konferansları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977.

_____, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, I-II, Ankara, 1993.

KİLİ, Suna, **Türk Devrim Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007¹¹.

KİLİ, Suna, GÖZÜBÜYÜK, Şeref, **Sened-i İttifak’tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2006³.

KURUBAŞ, Erol, **Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye**, I, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2004.

KÜRKCÜOĞLU, Ömer, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara Üniversitesi Siyasi Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978.

LEFEBVRE, Georges **Fransız Devrimi**, (Çev. Heval Bucak), İstanbul, 2015, s.99-177.

LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, (Çev: Boğaç Babü Turna), Ankara, 2010⁴.

MALMİSANİJ, **20.Yüzyılın Başında Diyarbakir’de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)**, Vate Yayınevi, İstanbul, 2010.

MELEK, Abdurrahman, **Hatay Nasıl Kurtuldu**, TTK Basımevi, Ankara, 1991.

MERAY, Seha L., OLCAY, Osman, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküş Belgeleri**, A.Ü.B.E. , Ankara, 1977.

METİNSOY, Murat, **İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

- NOMER, Kemâleddin, **Şeriat Hilâfet Cumhuriyet Laiklik**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1996.
- SARI, İbrahim, **Şehrimiz Diyarbakır**, Diyarbakır Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2, İstanbul, 1996.
- SARIHAN, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlükleri I (Mondros'tan Erzurum Kongresine-30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919)**, Ankara, 1993.
- _____, **Kurtuluş Savaşı Günlükleri III (TBMM'den Sakarya Savaşı'na 23 Nisan 1920-22 Ağustos 1921)**, Ankara, 1995.
- _____, **Kurtuluş Savaşı Günlükleri IV (Sakarya Savaşı'ndan Lozan'ın Açılışına- 23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922)**, Ankara, 1996.
- SEZEN, Saim, **Seçim ve Demokrasi**, Gündoğan Yayınevi, Ankara, 2000².
- SHAW, Stanford J., SHAW, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye 1808-1975**, II, (Çev.Mehmet Harmancı), E Yayınları, İstanbul, 2010³.
- SHAW, Stanford j., **Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008.
- SÜSLÜ, Azmi, BALCIOĞLU, Mustafa, **Atatürk'ün Silah Arkadaşları**, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 1999.
- SÜRMEİ, Serpil, **Milli Mücadelede Tekâlif-i Milliye Emirleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998.
- SONYEL, Salâhi R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, II, TTK Yayınları, Ankara, 1991.
- SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, I, TTK, Ankara, 2000.
- SÖKMEN, Tayfur, **Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar**, TTK, Ankara, 1992².
- ŞAŞMAZ, Musa, **Türkiye'nin İdari Taksimatı (1920-2013)**, V, TTK, Ankara, 2014.
- ŞİMŞİR, Bilal N., **Malta Sürgünleri**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2012.
- _____, **Kürtçülük (1787-1923)**, I, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2010.
- OĞUZ, Ahmet, **Birinci Meşrutiyet Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan**, Ankara, 2010.
- ORTAYLI, İlber, **Türkiye'nin Yakın Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- OLGUN, Kenan, **1908 -1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2008.

OLCAY, Osman, **Sevres Anlaşmasına Doğru**, Ankara, 1981.

Osmanlı'dan Günümüze Kara Trenden Yüksek Hızlı Trene, Ed: İbrahim Kekeç, Ankara, 2017⁷.

ÖKE, Mim Kemal, **Musul Kürdistan Sorunu (1918-1926)**, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2003.

ÖKTE, Faik, **Varlık Vergisi Faciası**, Nebioğlu Yayınları, İstanbul, 1951.

ÖNEN, Nizam, REYHAN, Cenk **Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

ÖZ, Esat **Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.

ÖZALP, Kazım, ÖZALP, Teoman, **Atatürk'ten Anılar**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1994².

ÖZER, Sevilay, **Anadolu'da Görülen Çekirge İstilaları ve Halk Üzerindeki Etkisi**, TTK Yayınları, Ankara, 2016.

ÖZGİŞİ, Tuncay, **Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosu**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2012.

ÖZKAN, Mümtaz, Babaroğlu, Numan E., **Süne**, Ankara, 2015.

ÖZTÜRK, Kazım, **Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem, II**, TBMM Basımevi Müdürlüğü, Ankara, 1994.

_____, **Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927**, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

_____, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM III. Dönem**, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

_____, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM III. Dönem Üyelerinin Özgeçmişleri (1927-1931)**, III, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

TANÖR, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.

TANSEL, Fevziye Abdullah, **Ziya Gökalp Külliyyatı II, Limni ve Malta Mektupları**, TTK Yayınları, Ankara, 1965.

TANSEL, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, I-II, İstanbul, 1991.

TANYU, Hikmet, **Ziya Gökalp'in Kronolojisi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

TEKİN, Mehmet, **Hatay İşgal Yılları ve Bağımsız Hatay Devleti Kronolojisi (1918-1939)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010.

- TEVETOĞLU, Fethi, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, Ankara, 1971.
- TEZER, Şükrü, **Atatürk'ün Hatıra Defteri**, TTK, Ankara, 1972.
- TEZEL, Yahya S., **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.
- TOPAL, Coşkun, **Milli Mücadele'de Türk-Rus İlişkileri**, Ankara, 2012.
- TOKER, Metin, **Demokrasimiz'in İsmet Paşa'lı Yılları Tek Partiden Çok Partiye**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990².
- TUĞLACI, Pars, **Osmanlı Şehirleri**, İstanbul, 1985.
- TURAN, Şerafettin, **İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2003.
- _____, **Türk Devrim Tarihi**, III, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2005².
- _____, **Türk Devrim Tarihi**, II, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2009.
- TUNAYA, Tarık Zafer **Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi 1908-1918, I**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- _____, **Türkiye'de Siyasal Partiler-Mütareke Dönemi 1918-1922, II**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- _____, **Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki**, III, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- TUNÇAY, Mete, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012⁶.
- TÜTENGİL, Cavit Orhan, **Diyarbakır Basını ve Bölge Gazeteciliğimiz**, İstanbul, 1969.
- URAN, Hilmi, **Hatıralarım**, Ayyıldız Yayınevi, İstanbul, 1959.
- UYAR, Hakkı, **Tek Parti Yönetimi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, İstanbul, 1999.
- ÜZÜLMEZ, Müslim, **Çayönü'nden Ergani'ye Uzun Bir Yürüyüş**, İstanbul, 2005.
- YAVUZ, Biçe, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk Fransız İlişkileri Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922**, TTK Basımevi, Ankara, 1994.
- YETKİN, Çetin, **Karşı Devrim 1945-1950**, Kilit Yayınları, Ankara, 2014⁹.
- YILDIRIM, İsmail, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2001.
- YILDIZ, Hasan, **Fransız Belgelerinde Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan**, Doz yayınları, İstanbul, 2005.

Zirai Mücadele Teknik Talimatları I, Komisyon, Ankara, 2008.

ZÜRCHER, Erik Jan, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016⁵.

3- Lisansüstü Tezler

a) Yüksek Lisans Tezleri

DOĞAN, Yalçın, **Sevr Sürecinin Türk Basımındaki Yansımaları**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2007.

EKEN, Halit **Abdülmeçid Efendi'nin Halife Seçilmesi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1990.

b) Doktora Tezleri

GÖK, Salahaddin, **Tek Parti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da İskân Politikaları (1923-1950)**, (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2005.

KOPAR, Metin, **Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1927 - 1950)**, (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2004.

YETİM, Fahri, **Ulus ve Zafer Gazetelerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı, Ankara, 2006.

ÇAĞLAYAN, Ercan, **Tek Parti Döneminde Diyarbakır**, (Basılmış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2012.

F- MAKALELER

AĞAOĞLU, Ahmet, “*Önderin Beyannamesi*”, **Cumhuriyet**, 4 Şubat 1935, s.3.

_____, “*Müstakil Sayılavlık Meselesi*”, **Cumhuriyet**, 8 Şubat 1935, s.3.

AKANDERE, Osman, “*1946 Genel Seçim ve Sonuçları Üzerine İktidar ve Muhalefet Partileri Üzerine Yapılan Tartışmalar-I*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XXV, 75, Ankara, Kasım 2009, s.439-463.

ALKAN, Mehmet Ö., “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Seçimlerin Kısa Tarihi”, **Görüş Dergisi**, 48, Mayıs\1999, s.48-61.

APAYDIN, Ekrem “Türkiye Cumhuriyeti’nin Bakan ve Büyükelçilerinden Zekai Apaydın’ın Albümünden”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 1 \ I, Ankara, Kasım 1984, s.300-308.

ARMAĞAN, Servet, “Türkiye’de Parlamento Seçimleri”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, 33\3-4, İstanbul, 1967, s.45-100.

ATABEY, Figen, “Hatay’ın Anavatana Katılma Süreci”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, 4\7, Temmuz, 2015, s.192-209.

AYDOĞAN, Erdal, “Tümgeneral Arif Hikmet Gerçekçi’nin Günlüğünde Refet Paşa’nın İstanbul’a Gidişi, Karşılansması ve İstanbul’daki İlk Günleri”, **Atatürk Yolu Dergisi**, 27-28, Ankara, 2001, s.253-261.

_____, “Dr. İbrahim Tali Bey’in Kendi Kaleminden Batum Konsolosluğu Günleri”, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2, Bişkek, 2001, s.90-96.

BALKAYA, İhsan Sabri, “II. Meşrutiyet’in İlanı’nın Halka Duyurulması İçin Hazırlanan Belge”, **Atatürk Dergisi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, III \ III, Erzurum, Ocak 2003, s.31-35.

BEYSANOĞLU, Şevket, “Tarih Boyunca Diyarbakır Kentine Takılan Adlar” **Ziya Gökalp Dergisi**, 69\12, Nisan-Haziran, Ankara, 1993, s.7-11.

_____, “Atatürk Diyarbakır’da”, **Kara Amid Dergisi**, 15, Ankara, Mayıs 1982, s.10-30.

DAYI, S. Esin, “Fahrettin Kırzioğlu’nun Hayat Hikâyesi”, **Atatürk Dergisi**, IV\2, Erzurum, 2004, s.1-10.

DEMİREL, Meral, “Oybirlikli Demokrasi Açısından 1920-1945 Arasında TBMM’deki Oylamalar”, **Mete Tunçay’a Armağan**, Derleyenler: Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.725-750.

DORU, Aygöl, “Diyarbakır Eğitim Tarihi” **Diyarbakır Sosyokültürel Tarihi I**, Diyarbakır, Kasım\2013, s.410-479.

ERGÜN, Mustafa, “Köy Enstitülerinin Cumhuriyet Tarihimizdeki Anlamı”, **15. Uluslararası Sınıf Öğretmenliği Eğitimi Sempozyumu**, Muğla, Mayıs\2016, s.318-325.

FENİK, Mümtaz Faik, “Karadeniz’de Açlık”, **Zafer**, 31 Ocak 1950, s.6.

- GÖKALP, Ziya, “*Babamın Vasiyeti*,” **Küçük Mecmua, II**, (Çev. Prof. Dr. Şahin Filiz), Antalya, 2009, s.91-93.
- GÜLER, Ali, “*Atatürk’ün Ölümü, Cenaze Namazı ve Defin İşlemi*”, **Türkler Ansiklopedisi**, (Ed: Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, 16, Ankara, 2002, s.510-516.
- GÜRSOY, Şahin, ÇAPCIOĞLU, İhsan, “*Bir Türk Düşünürü olarak Ziya Gökalp: Hayatı, Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme*”, **AÜİFD**, 47 \2, Ankara, 2006, s.89-98.
- GÜNEŞ, İhsan “*1912 Seçimleri ve Eskişehir’de Meydana Gelen Olaylar*”, **Bellekten**, LVI \ 216, Ankara, 1992. s.461-482.
- JORGA, Nicolae, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, V, (Çev. Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005.
- KESKİN, Alev, SAYIN, Betül, “*Geçmişten Günümüze Türklerde Bayrak, Sancak ve Fors*”, **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, 415, Ankara, Ocak 2013, 99-103.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, “*Ziya Gökalp Müzesi Kılavuzu, Gökalp Ailesi Kütüğü, Ziya Gökalp’in Kronolojisi ve Gökalp Albümü*”, **Kara Amid Dergisi**, I \ I, Eylül, 1956, s.148-215.
- KOCA, Halil, Doğanay, Hayati, “*Ulaşımın Yerleşkeye Etkilerine iki Örnek: Fevzipaşa ve Nurdağı Kasabaları*”, **Türkiye Coğrafya Dergisi**, 33\1-24, İstanbul, 1998, s.1-24.
- KOÇ, İ. Ceyhan “*İzmir İktisat Kongresi’nin Türk Ekonomisinin Oluşumuna Etkileri*,” **Atatürk Dergisi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü, III \ I, Erzurum, Mayıs 2000, s.145-167.
- KURAT, Yuluğ Tekin, “*Mustafa Kemal’in Londra’da Bekir Sami’ye Talimatı-Londra Konferansı’nın Bu Bilgilerin Işığında Yeniden Değerlendirilmesi ve İvedi Sonuçları*”, **Bellekten**, XLVIII \ 189-190, Ankara, 1984, s.55-93.
- OLGUN, Kenan, “*Türkiye’de Cumhuriyet’in İlanından 1950’ye Genel Seçim Uygulamaları*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XXVII \ 79, Ankara, Mart 2011, s.2-23.
- _____, “*II. Meşrutiyet Devri Hâkimiyet-i Milliye Mücadelesinde Önemli Bir Dönem: 1912 Meclis-i Mebusan’ı ve Faaliyetleri*”, **İlmi Araştırmalar Dergisi**, 13, İstanbul, 2002, s.111-132.

_____, “*Asker Siyaset İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası Halaskâr ve Zabitan Grubu ve Faaliyetleri*”, **İlmi Araştırmalar Dergisi**, 7, İstanbul, 1999, s.157-175.

ÖZÜÇETİN, Yaşar, “*Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Döneminde Maarifçiler*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XIV\42, Ankara, Kasım 1998, s.871-887.

SHAW, Stanford j., “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş*”: *Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmut Dönemi*, **Türkler**, (Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çicek, Salim Koca) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.609-628.

SEZER, Ayten “*Türkiye’deki İlk Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Çalışmaları*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 14\42, Ankara, Kasım 1998, s.890-905.

SUAT, Bilge A. “*Sayın Profesör Zeki Mesut Alsan Hakkında*”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 11 \ 3, Ankara, 1956, 1-4.

SÜRMEİ, Serpil, “*Malta Sürgünlerinin Yurda Dönüşü*”, **Atatürk Dergisi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, III \ IV, Temmuz, Erzurum, 2003, s.63-89.

TUNA, Serkan, “*Cumhuriyet Tarihinin İlk Devalüasyonu: 7 Eylül 1946*”, **Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi**, 13\ Antalya, 2007, s.86-121.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “*1908 Yılında II. Meşrutiyet’in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar*”, **Bellekten**, XX \ 77, İstanbul, 1956, s.103-174.

TÜTENK, Mustafa Akif, “*Diyarbakir’in Son 60 Yıllık Vak’aları (1892-1952)*”, **Kara Amid Dergisi**, II-III \2-4, (1956-1958), İstanbul, 1960, s.311-347.

ÜÇOK, Coşkun, “*I. Büyük Millet Meclisi Seçimlerine Işık Tutan Birkaç Belge*”, **Tarih ve Toplum**, 41\ Mayıs 1987, s.8-11.

“*Ziya Gökalp Müzesini Açma Komitesi’nin Çalışmaları ile Müzenin Açılışı*”, **Kara Amid Dergisi**, I \ I, Eylül, 1956, s.6-19.

G- ELEKTRONİK KAYNAKLAR

tbmm.gov.tr

H- SÖZLÜ KAYNAK

Prof. Dr. Perran Toksöz’le (Osman Ocak’ın yeğeni) 13 Haziran 2017 tarihinde Diyarbakır’da yapılan görüşme.

GİRİŞ

Modern parlamento sistemi Fransız Devrimi ile ortaya çıktı. Bu devrimin gücü idi. Günümüzde kullandığımız birçok kavram ve kurum o dönemin ürünüdür¹. Dünya bu süreci yaşarken Osmanlı Devleti'nde Fransız Devrimine koşut olarak III. Selim tahta idi. Her ne kadar kendisi ve dönemi 18. yy. Osmanlı'nın karakteristik özelliğini yansıtsa da 19. yy. da yapılan sosyal reformların habercisi olarak tanımlanabilir². II. Mahmut dönemindeki Anayasal düzene ilk adım olan “*Sened-i İttifak*” (1808) ve “*Anayasacılık*” hareketi olarak adlandırılan (1839) Tanzimat Fermanı ve 1876'ya kadar devam eden Tanzimat Dönemi hukuk ve yönetim alanında bir dizi batı tarzı yapılanmayı gündeme getirdi³.

Atılan her adım monarkın egemenlik alanını daraltmaktaydı. Bu da yukarıda ifade ettiğimiz gibi anayasal düzenin ve parlamenterizmin ön koşulları olmaktaydı. Fransız Devrimi bir taraftan Osmanlı Devleti'ni “*dağılmanın eşiğine*” getirirse de diğer taraftan da yine bu devrimin ürünü olan kurumlar Osmanlı Devleti'nde çözümlenin çaresi olarak görülmekteydi. Yani halk yönetime ortak edilirse devlet yıkılmaktan kurtulabilirdi. Bu süreçle birlikte Osmanlı Devleti'nde meşruti sisteme geçiş 31 Ağustos 1876'da V. Murat'ın tahtan indirilip II. Abdulhamit'in tahta gelmesiyle başladı. II. Abdulhamit başa geldiğinde tahtta güvenlikle kalabilmek için eniştesi Damat Mahmut Paşa'yı saray müşirliğine, Sait Paşa'yı (İngiliz Sait Paşa) saray ferikliğine, Sait Bey'i de (sonradan Sadrazam Sait Paşa) saray kâtipliğine getirerek kendi ekibini kurdu. Bu tarihten yaklaşık bir ay sonra da anayasayı hazırlayacak komisyon kuruldu⁴. Şurâ-yı Devlet Reisi Mithat Paşa başkanlığında 24 Eylül 1876'da kurulan komisyon, dönemin hassasiyetini göz önüne alarak Meclis-i Mebusan'ın açılması için 29 Ekim 1876'da yedi maddelik geçici bir seçim kanunu hazırladı. Vekillerin belirlenmesi ve seçimlerinin nasıl yapılacağını ön gören geçici kanun şu şekildeydi: Meclis-i Umumi iki heyetten meydana gelecekti. Bunların ilki halk tarafından seçilecek olan Meclis-i Mebusan'dı. 130 üyeden oluşacak olan Meclis-i Mebusan'ın görevi; şeriata uygun, memleketin ve halkın ihtiyaçlarını karşılayacak olan

¹Georges Lefebvre, **Fransız Devrimi**, (Çev. Heval Bucak), İstanbul, 2015, s.99-177.

²Stanford j. Shaw, **Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008, s.95-243; Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, V, (Çev. Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005, s.101.

³Reşat Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, TTK Basımevi, Ankara, 1985, s.174-176; Stanford j. Shaw, “*Osmanlı İmparatorluğu'nda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş*”: *Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmut Dönemi, Türkler*, (Ed: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.609-628.

⁴Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, VIII, TTK Basımevi, Ankara, 2011, s.1-2; Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, İmge Kitapevi, Ankara, 2008⁴, s.45.

kanunlar hazırlamaktı. İkincisi ise padişah tarafından seçilen Meclis-i Ayan'dı. Bunun görevi ise; Meclis-i Mebusan'dan gelen kanunları inceleyip onayladıktan sonra padişaha sunmak veya tekrar görüşülmek üzere Meclis-i Mebusan'a iade etmektir. Seçilecek vekillerin özelliklerine baktığımızda ise: 25 yaşından küçük olmayan, devlet işlerinden anlayan, Türkçe bilen, cinayet ve politika ilgili suçlardan ceza almayan, yeteri kadar emlak sahibi olmak ve memur olmamaktı⁵.

Osmanlı'nın ilk anayasası olan Kanun-i Esasi'ye göre ilk Meclis-i Mebusan 19 Mart 1877'de toplandı⁶. İmparatorluğun her köşesinden gelen vekillerin bazıları, bu kadar renkli bir kalabalığı ilk defa görüyordu. Meclis içinde, Türkçe bilmeyen milletvekilleri bile bulunuyordu. Gelecek için seçim kanunu tartışılırken, "*milletvekillerinin Türkçe bilme mecburiyetleri*" hükmüne Arap vekiller itiraz etmiş, Ahmet Vefik Paşa da: "*aklınız varsa dört yıla kadar öğrenirsiniz*" demişti. Anadolu'dan gelen vekiller, İstanbul'dan gelenlere: "*biz Tanzimat başlangıcından beri seçim denen âdeti iyi biliriz, siz daha ilk defa gördünüz*" diyorlardı ki, doğrudur. Çünkü Anadolu eşrafi idare, belediye meclislerine, çeşitli çalışma kurullarına seçim yapma alışkanlığını edinmişti⁷. İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı 28 Haziran 1877'de kapandı. Yeni seçimlerin ardından 13 Aralık 1877'de II. Meclis toplandı⁸.

Osmanlı'nın Meclis-i Mebusan vekillerinin üçte biri gayri Müslimlerden oluşuyordu. Bu 19.Yüzyıl için bir devrimdi. Hiçbir ülkede hâkim dinin dışındakilere, bu kadar yüksek bir temsil hakkı verilmemişti. II. Abdülhamit, Meclis'in bu yapısından dolayı, Nisan 1877'de başlayıp, Ocak 1878'de ateşkesle sona eren Osmanlı-Rus Savaşı'nı bahane ederek Meclis'i dağıttı. Ancak Meclis-i Mebusan kadar Hristiyan ve Türk olmayan üyeleri barındıran Ayan Meclisi dağıtılmadığı gibi Kanun-i Esasi kaldırılmadı. Bundan dolayı 1908'de Makedonya da ayaklanan askerler Kanun-i Esasi'nin ilanını değil, Mebusan Meclisi'nin toplanmasını istiyordu⁹.

13 Şubat 1878'de Meclis'in kapatılmasından sonra Hükümet, ordu, dini kurullar ve kurumlar saraya bağlandı. Böylece II. Abdülhamit Dönemi rejimi başladı. Bu dönemde yaşananları tenkit edenler sürgün edilirken, Avrupa'ya kaçanlar Osmanlı idaresine karşı cephe alıp çıkardıkları gazetelerle bizzat II. Abdülhamit'e karşı saldırıya geçti¹⁰.

⁵Ahmet Oğuz, **Birinci Meşrutiyet Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan**, Ankara, 2010, s.106-107.

⁶Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, (Yay. Haz., Ahmet Kuyaş), İstanbul, 2004⁴, s.336.

⁷İlber Ortaylı, **Türkiye'nin Yakın Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.15-16.

⁸Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev. Boğaç Babür Turna), Ankara, 2010⁴, s.231.

⁹İ.Ortaylı, **Türkiye'nin Yakın Tarihi**, s.17.

¹⁰İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "*1908 Yılında II. Meşrutiyet'in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar*", **Belleten**, XX \ 77, İstanbul, 1956, s.105.

İlk olarak 3 Haziran 1889'da "*İttihad-ı Osmani*" adıyla İstanbul Demirkapı'da (Sirkeci) Askeri Tıbbiye (Tıbbiye-i Şahane) Mektebinde bir cemiyet kuruldu. Bu cemiyetin kurucuların tümü Osmanlı çöküşünü ve istibdadını durdurmak isteyen (*Ohrili İbrahim Temo, Arapkirli Abdullah Cevdet, Diyarbekirli İshak Sükûti, Kafkasyalı Mehmet Reşit, Bakülü Hüseyinzade Ali*) gençler idi. Bu yönüyle bakıldığında cemiyet ilk aşamada bir öğrenci kuruluşuydu. Cemiyet, muhalif kişilerle kurduğu ilişkiler sonucunda tanınmış ve ülke içinde ve dışında şubeler kurup örgütlenme yoluna gitmiştir. Bu şubelerin başında Paris şubesi gelmektedir. Bunun dışında Cenevre'de, Balkanlarda ve Kafkaslarda şubeler kuruldu¹¹.

1899'a gelindiğinde Abdulhamit'in eniştesi Damat Mahmut Paşa, oğulları Prens Sabahattin ve Lütfullah Beylerle Paris'e kaçtı. Böylece bu kentteki Jön Türk hareketleri canlandı. Ancak anlaşmazlık ve kişisel rekabetler arttı. 1902'de Paris'te düzenlenen kongrede Jön Türkler birleşeceğine bölünmüş ve neticede ortaya iki cemiyet çıktı. Ahmet Rıza Bey grubu Terakki ve İttihat Cemiyeti'ni, Prens Sabahattin grubu da Teşebbüs-i Şahsi ve Âdemi Merkezî Cemiyeti'ni kurdu¹².

1905'te Selanik'te Talat Paşa ve arkadaşları Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni kurdular. Bu sırada II. Abdülhamit'e karşı Ahmet Rıza Bey, başta olmak üzere Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurdu. Cemiyetin mensuplarından Dr. Nazım Bey, Selanik'teki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'yle gizliden görüşmeye başladı. Her iki cemiyet, tek isim altında birleşerek çalışmaya karar verdi. 21 Nisan 1906'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adını aldı¹³. Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), faaliyetlerini Selanik, Kosova ve Manastır Vilayetleri'nde gizlice yaymaya başladı. Ayrıca Anadolu'nun bazı yerlerinde ve İstanbul'da kendisine delege buldu. İTC, ilk olarak 1907 yılında II. Abdülhamit'e bir beyanname yollayıp Meşrutiyet'in ilanını isteyerek, kendi varlığını ilk defa perde arkasından gösterdi¹⁴.

İTC, her geçen gün daha da güçlenmeye başlayarak, meşruti sistemi yeniden getirmek için çalışmalara başladı. Meşrutiyeti ilan edecek duruma geldiğinde, bir neden, bir kıvılcım gerekiyordu. O sırada, 8-9 Haziran 1908 tarihinde İngiliz Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola'nın Osmanlı topraklarının durumunu ele aldıkları Reval Görüşmesi

---

¹¹Tarik Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi 1908-1918, I**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.51-52.

¹²T.Z.Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler ...**, s.51-52.

¹³Enver Ziya Karal, **İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)**, IX, TTK Basımevi, Ankara, 2011, s.13.

¹⁴İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "*1908 Yılında II. Meşrutiyet'in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar*", **Belleten**, XX \ 77, İstanbul, 1956, s.106.

istenen kıvılcım için gerekli ortamı sağladı. Bunun üzerine, 25 Haziran 1908 gecesini Selanik'te Refik Bey'in evinde İttihat ve Terakki ileri gelenleri toplanarak ne yapılacağı üzerine bir görüşme yaptılar. Neticede dağa çıkarak isyan hareketinin başlatılmasına karar verildi¹⁵. İlk hareketi başlatan Kolağası Resneli Niyazi Bey oldu. Onunla birlikte, isyan edip dağa çıkanlar arasında Ohri taraflarında Resne Belediye Başkanı Hoca Cemal, Vergi Kâtibi Tahsin, Polis Komiseri Tahir, Mülazım Yusuf Efendi, Eyüp Sabri, Tikveş ve çevresinde Enver, Selahattin ve Hasan Tosun Beyler, Arnavutluk'un muhtelif yerlerinde oluşturdukları milli alaylar ile dağa çıkıldı. Niyazi'nin dağa çıktığı haberinin duyulmasıyla, Saray, meşrutiyet hareketinin tahmininden çok fazla yayıldığı anladı. İlk iş olarak Şemsi Paşa'ya isyanı bastırmak amacıyla elindeki bütün olanakları kullanmasını emretti. Ancak 7 Temmuz 1908 günü Şemsi Bey, Manastır telgraf merkezinden çıkarken vuruldu. Bu durumla beraber İttihat ve Terakki Komitesi artık gün yüzüne çıktı ve meşrutiyetin yeniden tesis edilmesi adına açık bir siyasi talep dile getirmeye başladı¹⁶.

Selanik'te, 22-23 Temmuz 1908 gecesini Refik Bey'in evinde, Manastır ve Ürgüp delegeleriyle bir toplantı yapıldı. Neticede IV. Ordu Komutanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa'dan da askeri durumunda uygun olduğu görüşü gelince, Meşrutiyetin ilanının vakti geldiğine karar verildi. Talat Paşa kararın halka duyurulması için bir beyanname hazırlanmasını teklif etti. Duyuruyu hazırlama görevi Ali Fethi (Okyar) Bey'e verildi¹⁷. Toplantı devam ederken Ali Fethi Bey, yıllardır mücadelesini verdiği Meşrutiyet'in ilanı için kendi kaleminden çıkan bir beyannameyi başka bir odada hazırladı. Beyanname genel olarak: vatanın refah ve saadetini teminle, hukukun muhafazasıyla, asayişini sağlamakla, iç ve dış emniyeti sağlamakla görevli olan Hükümetin bunların hiç birini yerine getirmediğini, ordunun ve donanmanın durumunun kötü olduğunu belirtildi¹⁸. İttihat ve Terakki, bu beyanname ile 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'i ilan etti. Ancak bunu sadece Rumeli'de yapabildi. Çünkü Anadolu'da ve İstanbul'da bunu tek başına yapabilecek bir gücü yoktu¹⁹. İstanbul'da ise durum endişe ile takip ediliyordu. Bu sırada Padişah II. Abdülhamid, 22 Temmuz 1908'de sadrazamlığa Ferit Paşa'nın yerine

---

¹⁵İhsan Sabri Balkaya, "II. Meşrutiyet'in İlanı'nın Halka Duyurulması İçin Hazırlanan Belge", **Atatürk Dergisi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, III \ III, Erzurum, Ocak 2003, s.31.

¹⁶B.Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s.282; Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, (Çev. Nuran Yavuz), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2017, s.29-30.

¹⁷İ.S. Balkaya, "II. Meşrutiyet'in İlanı'nın"... , s.32.

¹⁸İhsan Sabri Balkaya, **Ali Fethi Okyar (29 Nisan 1880-7 Mayıs 1943)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005, s.37-38.

¹⁹Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul, 2001, s.121.

sadakatine güvendiği Sait Paşa'yı getirdi²⁰. Müşir Osman Paşa'nın dağa kaldırılması ve Rumeli'den gelen telgraflar üzerine Padişah, Sait Paşa'yı saraya çağırıp Hükümet'in konuyu görüşmesini istedi. Hükümet toplantısı sabaha kadar sürdü. Fakat bir türlü fikir birliğine varılamadı. Hükümet, Meşrutiyetin ilanı konusunda kararsızdı. Bu durumun asıl sebebi ise Padişah'ın bu konuda ne düşündüğünün bilinmemesiydi. Sonuçta; Kamil Paşa, toplantının uzama sebebini "*Kanun-i Esasinin iade-i mer'iyetini teklif edecek içimizde bir yiğit tasavvur olunamadığından*" şeklinde açıkladı. Nihayet II. Abdülhamid, bir süre sonra Kanun-i Esasi'nin ilanına taraftar olduğunu bildirdi. Anayasanın yeniden yürürlüğe konulduğuna dair mazbatayı yazması için Ticaret ve Nafia Nazırı Zihni Paşa'yı görevlendirdi. Ancak belli bir süre geçmesine rağmen mazbata hazırlanmadı. Çünkü Şurayı Devlet Reisi Hasan Fehmi Paşa, mazbataya siyasi mahkûmlarında affedilmesini içeren ilavenin konulmasını istedi. Sait Paşa, bunun daha sonraya bırakması gerektiğini söylemesi üzerine hazırlanan mazbata Padişah'ın onayına sunuldu. Meşrutiyet, "*Meclis-i Mebusan'ın içtima'a davet olunması*" ve "*Meclis-i Mebusan'ın içtima'a davetinin Dersaadet evrak-ı havadisıyla resmen ilan edilmesi*" hakkındaki iki ayrı irade ile 23 Temmuz 1908'de resmen ilan edildi²¹.

II. Abdülhamit, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kendi güvenliği açısından harbiye ve bahriye nazırlarını bizzat kendisi seçmek istedi. Buna karşılık İttihat ve Terakki, söz konusu nazırlıklara padişahın adamlarının atanmasına karşıydı. Sadrazam Sait Paşa da, siyasal çatışmaların bu yeni odak noktasında iki ateş arasında kaldı. Sonunda II. Abdülhamit'in tarafını seçerek, nazırlıklara padişahın istediği kişileri atadı. Bu durum İttihatçıları kızdırdı. Sait Paşa, İttihat ve Terakki'nin baskısıyla görevinden çekildi. Yeni hükümeti kuran Kamil Paşa, İttihatçıların istediği kişileri nazırlıklara atayınca, Padişah bu duruma karşı çıkararak, Kanun-i Esasi'nin, Harbiye ve Bahriye nazırlarını seçme yetkisini kendisine verdiğini belirtti. Kamil Paşa'da, anayasanın bu hükmünün yeterince açık olmadığını, gereken yorumun Ayan tarafından yapılabileceğini söyledi ve neticede atamalar kesinleşti²². Bir anlamda Kamil Paşa Hükümeti'nde iki İttihatçı Manyasizade Refik ve Abdurrahman Şeref Bey, nazır olarak yer aldı²³.

II. Meşrutiyet'in ikinci büyük adımı ise seçimlerin yapılması ve yasama organının oluşturulmasıydı. I.Meşrutiyet'in II. Dönem Meclis'i zaten bir seçim yasası hazırlamış;

²⁰Kenan Olgun, **1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2008, s.35.

²¹K. Olgun, **1908 -1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı...**, s.36.

²²Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s.182.

²³Fevzi Demir, **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri**, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s. 45

ancak Padişah tarafından onaylanmamıştı. Hazırlanan “*İntihab-ı Mebusan Kanunu Muvakkatı*” taslağı otuz yıl sonra Padişah tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi²⁴.

1908 Seçimleri, “*İntihab-ı Mebusan Kanunu*”na göre yapılan ilk seçim oldu. Seçim 1908 yılının Aralık ayında başladı. İttihat-Terakki ve Âdem-i Merkeziyetçi Ahrar Fırkası²⁵, bu seçime katılan iki siyasi parti oldu²⁶. Yasaya göre, seçim iki dereceli²⁷ olacaktı. Seçim yasasına göre her 50.000 erkek nüfus için bir vekil seçilecekti. Erkek nüfusu 50.000’den az olan seçim çevreleri de 1 vekil çıkaracaktı. 50.000’den yukarı olan yerlerde ise 125.000’e kadar 2, 175.000’e kadar 3 ve 225.000’e kadar olan yerlerde 4 vekil seçilecekti²⁸.

Ülke genelinde yapılan 1908 Seçimleri’ni İttihat ve Terakki adayları kazanırken, Ahrar Fırkası adayları hiçbir varlık gösteremedi. Bunun çeşitli sebepleri vardı. İlk başta Ahrar Fırkası iyi örgütlenemedi ve azınlıkların desteğinden yoksundu. Buna karşılık İttihatçılar, Meşrutiyeti ilan ettiği için halkın gözünde büyük bir sempatiye sahipti. Hükümeti elinde bulunduruyordu ve askeri güçte İttihatçıların elindeydi. Sonuç olarak, İttihat ve Terakki 281 vekilden 1’i hariç tamamını aldı. Ahrar Fırkası da Ankara’dan kendi çabasıyla kazanan Mahir Sait Bey’i vekil çıkarabildi²⁹.

Meclis-i Mebusan 17 Aralık 1908’de açıldı. Abdülhamit, Ihlamur, Nişantaşı, Beyoğlu, Unkapanı, Şehzadebaşı ve Divan yolunu izleyerek Meclis-i Mebusan’a geldi. Ayasofya Meydanı’nda Mızıka-i Mabeyin, Hamidiye Marşını çalarak kendisini karşıladı. Padişah locasına girdikten sonra salonda bulunanları selamladı. Bunu Başkâtip Cevat Bey’in nutku okuması izledi ve böylece Meclis-i Mebusan çalışmalarına başladı³⁰.

İttihat ve Terakki, gün geçtikçe siyasete daha fazla girdi. Üyeleri arasında olan Sait Paşa’yı, Hükümetin başına getirdi. 31 Mart Vakası’nı fırsat bilerek “*bu hareketi teşvik ettiler*” bahanesiyle Ahrar, İttihad-ı Muhammedi, Fedakaran-ı Millet ve Heyet-i Müttefika-i Osmaniye Partilerini kapattı. II. Abdulhamid’i yerinden indirip, yerine V. Mehmet

²⁴B. Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, s.183.

²⁵Ahrar Fırkası, 1900’lerde Paris’te oluşan Prens Sabahattin akımın, 1908’de Osmanlı siyasal hayatına girişiyle oldu. Prens Sabahattin’in çevresindeki gençler, onun Bebek’teki bahçesinde verdiği konferanslardan etkilenerek, İttihat ve Terakki karşısında, bir ağırlık kurmayı düşündüler. Bunun üzerine 14 Eylül 1908 yılında, İstanbul’da Nurettin Ferruh, Ahmet Fazlı, Kıbrıslı Tefik, Nazım ve Şevket Beyler, Celalettin Arif ve Mahir Sait Bey’ler tarafından Ahrar Fırkası kuruldu. T.Z.Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler ...**s.175-176.

²⁶Saim Sezen, **Seçim ve Demokrasi**, Gündoğan Yayınevi, Ankara, 2000², s. 225

²⁷İki dereceli seçim sisteminde, Muntehib-i Evvel (Birinci Seçmen), önce vekilleri seçecek olan Muntehib-i Sani’leri (İkinci Seçmen) seçer, daha sonra Muntehib-i Sani’ler de vekilleri seçer. F. Demir, **Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi...** s. 50.

²⁸F. Demir, **Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi...** s. 50-51.

²⁹F. Demir, **Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi...** s. 68.

³⁰T. Çavdar, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi**, s.117

Reşad'ı getirdi³¹. 21 Ağustos 1909'da Kanun-i Esasi'de bazı değişiklikler yaparak Meclis üzerinde Padişah'ın ve sarayın gücünü azalttı³².

1909'da Paris'te, Osmanlı'nın İsveç Elçisi Şerif Paşa³³, tarafından kurulan İslahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası, 1910'da İstanbul'da İştirak Gazetesi yayıncısı Hüseyin Hilmi liderliğinde desteğini Meclis'teki Bulgar ve Ermeni gruplardan alan Osmanlı Sosyalist Fırkası³⁴ ve bütün muhalif partiler, Kasım 1911'de Amasya Milletvekili İsmail Hakkı Paşa, Ayan Meclis'i üyesi Damat Ferit Paşa ve Gümüşhane Milletvekili Rıza Nur'un Başkanlığında Hürriyet ve İtilaf Fırkası adı altında birleştiler³⁵.

İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasındaki ilk ciddi siyasi mücadele, İstanbul Milletvekili Rıfat Paşa'nın Paris Büyükelçiliği'ne atanması üzerine yapılan, 11 Aralık 1911'de İstanbul'daki ara seçimde yaşandı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 25 Kasım 1911'de toplanarak, Şehrah Gazetesi yazı işleri müdürü Tahir Hayrettin Bey'i, İttihatçılar da, Adliye Nazırı Mehmet Memduh Bey'i aday gösterdi. 11 Aralık 1911'de yapılan seçimde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın adayı Tahir Hayrettin Bey 196 oy alırken, İttihatçıların adayı Adliye Nazırı Mehmet Memduh Bey, 195 oyda kaldı. Seçimi kazanan Tahir Hayrettin Bey, gazetelere verdiği demeçlerde seçmenlere teşekkür ederek, vekillığe layık olacağını beyan etti³⁶.

İttihat ve Terakki, kendi içinden ve dışından doğan muhalefetin büyümesi karşısında Meclis-i Mebusan'ın feshini denemek istedi. Ancak kendi yaptığı 1909 değişikliği bunu son derece zorlaştırdı. Bu engeli aşmak için kanununun 7. ve 35.

³¹Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.103.

³²Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye 1808-1975**, II, (Çev. Mehmet Harmancı), E Yayınları, İstanbul, 2010³, s.340.

³³Şerif Paşa, 1865'te İstanbul'da doğdu. Galatasaray Lisesi'nde ve daha sonra Fransa'daki Saint-Cyr askeri okulunda okudu. 1890 yılında Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu Emine Hanım'la evlendi. Tümgeneral rütbesi alan Şerif Paşa, 1898'de Stockholm'e Osmanlı Elçisi olarak atandı. İttihatçılarla anlaşamayarak Paris'e yerleşen Şerif Paşa, 1909 yılında İslahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası adında bir parti kurdu. Şerif Paşa, 1920'de Sevr Anlaşması sürecindeki konferanslara Kürt temsilcisi olarak katıldı; ancak gelen tepkiler üzerine bu görevi bıraktı. Kesin olmamakla beraber 1950'li yıllarda öldü. Şerif Paşa hakkında, daha ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Paşa, **Bir Muhalifin Hatıraları İttihat ve Terakkiye Muhalefet**, Hatıralarla Yakın Tarih 6, Nehir Yayıncılık, İstanbul, 1990; Rohat Alakom, **Şerif Paşa Bir Kürt Diplomatinin Fırtınalı Yılları**, Avesta Yayıncılık, İstanbul, 1998.

³⁴İslahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası, 1909 yılında Şerif Paşa tarafından Paris'te kuruldu. Yöneticileri arasında; Ali Kemal, Mevlânzâde Rıfat, Pertev Tevfik, Dr. Refik Nevzat, Albert Fua, Kemal Avni Bey'ler yer aldı. Osmanlı Sosyalist Fırkası da, 1910 yılında İstanbul'da, Hüseyin Hilmi (İştirak Gazetesi sahibi) ve Namık Hasan (Sosyalist Gazetesi sahibi), Pertev Tevfik (Muahede Gazetesi sahibi), İbnül Tahir İsmail Faik (İnsanîyet Gazetesi sahibi), Baha Tevfik, Hamit Suphi Bey'ler tarafından kuruldu. 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası saflarına katıldılar. Fırkaların çalışmaları, eylemleri ve programları hakkında, daha ayrıntılı bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi 1908-1918, I**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.252-265 \ 278-293.

³⁵S. J. Shaw, E. K. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye...** s.340.

³⁶K. Olgun, **1908 -1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı...** s.342.

Maddelerini 1876'daki şekline dönmesini planladı³⁷. Bu amaçla Sadrazam Mehmet Sait Paşa'ya verdirtiği anayasa değişikliği teklifi, Meclis'teki muhalefetin engellemeleri sebebiyle görüşülemiyordu. Muhalefet, sistemli bir şekilde toplantı yeter sayısına ulaşılmasını önlüyordu. Bu durum üzerine İttihatçılar ile onun kontrolündeki Hükümet, engellemeleri aşmak 7. ve 35. Maddelerin değişikliği için bir çözüm buldu. Buna göre: Meclis'in toplanmaması iki defa üst üste ret kararı sayıldı. Sadrazam Sait Paşa, istifa ettirildi ve yine aynı kişi, aynı makama getirildi. Yeniden Kanun-i Esasi, Meclis'e sunuldu. On gün süren tartışmalardan sonra değişiklik için gerekli olan 2/3'lük oy çokluğu elde edilemeyince, ret kararına dayanılarak 18 Ocak 1912 tarihinde Meclis'in kapatılmasına karar verildi.³⁸

Meclis'in fes edilmesiyle, yeni Meclis için seçim kararı alındı. Ancak bu dönem kendi içinde özel koşulları vardı. Dış politikada, Osmanlı-İtalya arasında Trablusgarp Savaşı (1911-1912) devam ediyor, Balkan Bölgesi'nde ise huzursuzluk gittikçe artıyordu. İç politikada, İttihatçı-İtilafçı çekişmesi gittikçe büyüdü. İktidar ve muhalefet sahip oldukları tüm olanakları seçim meydanlarına sürerek birbirlerinin adaylarına sözle, yazıyla hatta fiili saldırılarda bulunarak, henüz seçim olgunluğuna ulaşmamış halkın kutuplaşmasına yol açtı³⁹. Neticede “*dayaklı ve sopalı*” seçim olarak tarihe geçen 1912 Seçimleri'ni, İttihatçılar, iktidarda olmanın avantajını da kullanarak kazandı⁴⁰. 1912 yılında yapılan seçimde İttihatçılar, muhalefetin propaganda yapmasını engelleyerek, seçim sandıklarını kendi gözetimleri altında tuttular⁴¹. İttihatçıların baskıyla kazandığı 1912 Seçimleri'nde, toplam 284 milletvekili Meclis'te yer aldı. Bunlardan yalnızca 6 milletvekili Hürriyet ve İtilaf'a aitti⁴².

Sadece altı milletvekilin, İtilafçıların mensubu olarak girebildiği Meclis'te, İttihatçılar ezici bir çoğunluğa sahipken, muhalefet ise yok denecek kadar azdı. Bu ortamı kendi lehine çevirmek isteyen İttihatçılar, iktidarını güçlendirmek için birtakım tedbirler aldı. Bunların en önemlisi Kanun-i Esasi'nin bazı maddelerini değiştirerek, yasama

³⁷1876 Kanun-i Esasiye göre Meclisi fes etme yetkisi padişahıyken, İttihatçılar 1909'da 7. ve 35. Madde'lerde yaptıkları değişiklikle padişahın bu yetkilerini kısıtlayarak Meclis'i daha yetkili kıldı. 1876 ve 1909'daki 7. ve 35. Madde'lerin tamamı için bkz: Tarhan Erdem, **Anayasalar ve Seçim Kanunları**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1982.

³⁸B. Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, s.199-200.

³⁹İhsan Güneş, “1912 Seçimleri ve Eskişehir'de Meydana Gelen Olaylar”, **Belleten**, LVI \ 216, Ankara, 1992, s.469.

⁴⁰Kenan Olgun, “Türkiye'de Cumhuriyet'in İlanından 1950'ye Genel Seçim Uygulamaları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XXVII \ 79, Ankara, Mart 2011, s.7.

⁴¹S. Sezen, **Seçim ve Demokrasi**, s. 227.

⁴²Kenan Olgun, “II. Meşrutiyet Devri Hâkimiyet-i Millîye Mücadelesinde Önemli Bir Dönem: 1912 Meclis-i Mebusan'ı ve Faaliyetleri”, **İlmi Araştırmalar Dergisi**, 13, İstanbul, 2002, s.115.

karşısında yürütmenin yetkilerini arttırmaktı. Neticede 7. ve 35. Maddeler değiştirilerek, Meclis'in kapatılması yeniden Ayan'ın görüşüne başvurmaksızın Padişah'a tanılan bir hak haline getirildi. İttihatçılar Padişah V. Mehmet Reşat üzerindeki etkisine güvenerek, Meclis'in feshinin kolaylaşmasını sağladı. İttihatçılar bundan böyle kendisine karşı oluşabilecek bir muhalefetle karşılaşırsa, Meclis'in feshi konusunda fazla zorlanmayacaktı. "İctima ve Tecemmüat Kanunları"yla da muhalefetin yapacağı toplantılar Hükümet'in kontrolüne geçti. İttihatçıların bu hareketleri, kendisine karşı muhalefetin artmasına ve bunların faaliyetinin hızlanmasına sebep oldu⁴³.

İttihatçıların baş dayanağı olan ordu içinde bile bir muhalefet harekâtı başladı. Halaskâr Zabitan⁴⁴ (Kurtarıcı subaylar) adında bir askeri grup, Hükümet'in çekilmesi, ordunun siyasetten uzaklaştırılması, adil ve dürüst yeni seçimlerin yapılması talebi ile ortaya çıktı. Sonuçta bu grubun korkusuyla, iyice sarsılan Hükümet, Meclis'ten güvenoyu aldığı halde ertesi gün çekilmek zorunda kaldı⁴⁵. Hükümetin, güvenoyu aldığı halde, yönetimden çekilmesi askerinin ülke üzerindeki baskısının ne derece etkili olduğunun göstergesi olsa gerektir.

İttihatçı çoğunluğa dayalı Meclis'in fesh edilmesi üzerine, 22 Temmuz 1912'de yeni Hükümeti kuran Meclis-i Ayan Reisi Gazi Ahmet Muhtar Paşa, İtilaf yanlısı, İttihat karşıtı bir siyaset izledi. Ekim 1912'de başlayan I. Balkan Savaşı nedeni ile yeni seçimler yapılmadığından ülke yirmi ay kanun hükmünde kararnamelerle yönetildi. I. Balkan Savaşı'nın kaybedilmesi ülkenin siyasi durumunu da etkiledi. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti çekilerek yerine 29 Ekim 1912'de Kâmil Paşa Hükümeti kuruldu. İttihatçılar, bozgun ortamının yarattığı havadan yararlanarak üç ay sonra 23 Ocak 1913'te Talat ve Enver Beyler'in, düzenledikleri Bâb-ı Âli Baskını ile iktidarı ele geçirdi. Kâmil Paşa Hükümet'i, istifa ettirilerek yerine 23 Ocak 1913'te Mahmut Şevket Paşa getirildi. Mahmut Şevket Paşa İttihatçı gruba karşı bağımsız kalmaya özen gösterdi. Mahmut Şevket Paşa'nın muhaliflerce bir suikastta kurban gitmesi üzerine, İttihatçıların kesin iktidarı anlamına gelen Prens Sait Halim Paşa'nın 11 Haziran 1913'te ataması yapıldı⁴⁶.

⁴³Kenan Olgun, "Asker Siyaset İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası Halaskâr ve Zabitan Grubu ve Faaliyetleri", **İlmi Araştırmalar Dergisi**, 7, İstanbul, 1999, s.158-159.

⁴⁴Halaskâr Zabitan grubu, Mayıs-Haziran 1912 tarihinde İstanbul'da İttihat ve Terakkiye karşı birkaç subay tarafından kuruldu. Kurucu ve üyeleri arasında Erkan-ı Harp Binbaşı Gelibolulu Kemal Bey, Erkan-ı Harp Kolağası Kastamonulu Hilmi Bey, Suvari Kaymakamı Recep Bey, Bahriye Binbaşı İbrahim Aşkı ve Yüzbaşı Kudret Beyler bulunmaktaydı. T.Z.Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler ...**, s.344.

⁴⁵B. Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, s.200.

⁴⁶B. Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, s.202; Meşrutiyet Dönemin'de kurulan hükümetler ve programları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: İhsan Güneş, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'te Türkiye'de Hükümetler (1908-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Balkan Savaşları'nın 1913' de sona ermesinden sonra seçim ortamının oluştuğu düşüncesinin geldiğine inanıldı. Bunun üzerine Nisan 1914'te seçimler yapıldı. Bu seçimlerde dikkat çeken önemli bir husus, Türk siyasi tarihinde askerlerin oy kullanmadığı ilk seçimler olmasıydı. İlgili kanun maddesi şu şekildeydi:

“Madde 1- Kara ve Deniz ordusuna mensup subaylar ile küçük subaylar, jandarma ve askeri rütbesi olan ve üniformalı bütün askeri şahıslar askerlik hizmetinde buldukları müddetçe gerek birinci gerekse ikinci seçmen olamazlar”

1914 Seçimleri “İntihabı Meb’usan Kanunu” ve “25 Eylül 1328 tarihli Kanunu Muvakkat”a göre hazırlandı. İttihatçılar rakipsiz olarak Meclis’e girdi. Neticede bütün vekillerin ittihatçı olduğu Meclis-i Mebusan 14 Mayıs 1914’te açıldı⁴⁷. İttihat ve Terakki, tek parti olarak Osmanlı Mebusan Meclisi’nde varlığını sürdürmeye başladı. Tek partinin getirmiş olduğu bu dikta rejimi Osmanlı Devleti’ni I. Dünya Savaşı’na sokmaya çalışıyordu. Bu amaçla 2 Ağustos 1914’te Almanya ile bir ittifak anlaşması yaptı⁴⁸. Bu tarihten itibaren Meclis beş aylık bir tatile girdi. Bu süreç 14 Ocak 1915’e kadar devam etti. Bu sürecin sonunda Meclis’in tekrar göreve başlamasıyla; Meclis’te Osmanlı Devleti’nin savaşa giriş sebepleri, cephelerdeki gidişat ve ordunun durumu hakkında bilgi verildi⁴⁹. Savaşın son yılı olan 1918’e gelindiğinde Osmanlı’nın da içinde bulunduğu İttifak grubunu oluşturan Almanya İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Bulgaristan Krallığı’nın yenilmesiyle ve topraklarının İtilaf Devletlerince işgal edilmesiyle Osmanlı Devleti de yenik sayıldı. Müttefiklerinde mütareke istemesi üzerine Osmanlı Devleti de savaştan ayrılmak istediğini belirtip İngilizlere başvurdu. Netice de 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi imzalandı. Mondros Mütarekesi, Osmanlı topraklarının İtilaf Devletlerince işgaline sebep oldu. Böylece Milli Mücadele’ye giden süreç başladı⁵⁰.

---

⁴⁷Servet Armağan, “Türkiye’de Parlamento Seçimleri”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, 33\3-4, İstanbul, 1967, s.63.

⁴⁸Mustafa Çolak, **Enver Paşa Osmanlı Alman İttifakı**, Yeni Tepe Yayınları, İstanbul, 2008, s.14-25.

⁴⁹Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki**, III, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.602-605.

⁵⁰Selahattin Tansel, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, I, İstanbul, 1991, s.1-31.

BİRİNCİ BÖLÜM
MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NDE
DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ
(1920-1923)

A-1920 GENEL SEÇİMLERİ VE DİYARBEKİR VİLÂYETİ

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın da içinde bulunduğu İttifak grubunun savaşı kaybetmesiyle, İttihat ve Terakki önderleri (Talat, Enver ve Cemal Paşalar) 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra 2 Kasım 1918'de ülkeyi terk ettiler⁵¹. Bunun üzerine Padişah Vahdettin, 21 Aralık 1918'de yayınladığı: “*Esbab-ı zarûriyye-i siyasiyyeden nâşi Meclis-i Meb’usan’ın feshi iktiza etmiş ve Kanun-ı Esasîmizin muaddel yedinci maddesinin fıkra-i mahsûsası mucibince lede’l-iktiza Hey’et-i Meb’usanın feshi hukuk-ı şâhânemiz cümlesinden bulunmasına binâen Meclis-i mezkûrun bu günden itibaren bermûcib-i kanun feshini irade eyledim*” bildiriyle Meclis-i Mebusan’ı dağıttı⁵². Meclis’in dağılmasından sonra Hürriyet ve İtilafçıların baskısıyla Tevfik Paşa Hükümeti, 3 Mart 1919’da istifa etti⁵³. Yerine 4 Mart, 19 Mayıs ve 21 Temmuz 1919 tarihlerinde olmak üzere üç ayrı hükümet kuran Damat Ferit Paşa, sadrazamlığa getirildi. Damat Ferit Hükümeti’nin üç dönem boyunca uyguladığı iç ve dış siyaset, kamuoyunda hemen herkesi rahatsız edici boyuta ulaşınca hükümet, 1 Ekim 1919’da istifa etti⁵⁴. Yerine 2 Ekim 1919’da Ali Rıza Paşa Hükümeti, kuruldu⁵⁵.

İstanbul’da bu gelişmeler olurken, Anadolu ve Trakya’da ulusal bir güç hareketi oluşmaya başladı. Ulusal hareket Kanun-ı Esasi’nin öngördüğü resmi kurumların çalıştırılmasında, özellikle Meclis-i Mebusan’ın toplanmasında ve Meclis’e dayalı bir Hükümet kurulmasında kararlıydı⁵⁶. Bu amaçla toplanan ve ilk milli kongre olan “*Erzurum Kongresi*”nin (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) aldığı kararlar neticesinde oluşturulan “*Hey’et-i Temsiliye*” ile birlikte Milli Mücadele Tarihi açısından önemli bir dönem

⁵¹S.Tansel, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, s.41.

⁵²Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, TTK Yayınları, Ankara, 2010⁵, s.169.

⁵³Taha Niyazi Karaca, **Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri**, Ankara, 2004, s.48.

⁵⁴Tevfik Paşa’dan sonra üç defa hükümet kuran Damat Ferit Hükümetleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I, Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2010³.

⁵⁵Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele II, Son Meşrutiyet (1919-1920)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2010³, s.3. Damat Ferit Hükümet’in istifasından sonra Hükümet’i kurma görevi Tevfik Paşa’ya verildi. Ancak Tevfik Paşa görevi kabul etmeyince görev Ali Rıza Paşa’ya verildi. Aslında Padişah Vahdettin Ali Rıza Paşa’nın kuracağı hükümeti “*hülleci*” bir kabine olarak gördüğünü, Tevfik Paşa’yı “*son fişek*” olarak gelecek için saklayacağını belirtmişti. A. F. Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, s.245.

⁵⁶B. Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, s.229.

başladı. Bu teşkilat, yeni bir Meclis açılana kadar Mustafa Kemal Paşa başkanlığında bir hükümet gibi çalıştı. Ulusal harekâtın hazırladığı kongreler ve kongrelerden çıkan kararlarla Anadolu'daki ulusal güç, artık dönülmez bir yola girdiğini ilan ederek, İstanbul Hükümeti'nin meşruluğunu tartışma haline getirdi. Anadolu'daki gelişmeleri yakından takip eden Ali Rıza Paşa Hükümeti, kurduğu diyalog sonucu Hey'et-i Temsiliye ile Amasya'da bir araya geldi. Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin Bahriye Nazırı Salih Paşa, Anadolu'ya teftiş gezisine çıkma görüntüsüyle, Amasya'da Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarıyla buluştu. 20-22 Ekim 1919'da yapılan görüşmeler, seçim ve meclis sorunları üzerinde anlaşma ile sonuçlandı. Neticede anlaşma “*Amasya Protokolleri*” olarak hazırlanıp imzalandı⁵⁷. Ancak yapılan protokole rağmen Meclis'in İstanbul'un dışında güvenli bir bölgede yapılması kabul görmedi. Bundan dolayı Meclis'in İstanbul'da açılmasıyla ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa, durumun ciddi olduğunu belirtti. Bu durumla ilgili olarak XV. Kolordu Kumandanlığı'na yolladığı genelgede, “...*İtilaf Devletleri'nin donanma topları etkisinde, işgal kuvvetlerinin ayakları altında, polis ve jandarmalarının müdahalesi ve baskısı içinde, basını bunların baskı ve şiddetli denetimi altında, halk yasal hakkı olan miting yapmaktan yasaklanmış, kutsal camiler içinde sızlanmaya bırakılmış...*” durumu tasvir ederken bu sebeplerden dolayı İstanbul'un güvenli bir yer olmadığını açıkladı⁵⁸. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın tüm uyarılarına rağmen Meclis'in İstanbul'da açılması kararlaştırıldı.

1919 Osmanlı Mebusan Meclisi seçimleri, 20 Temmuz 1908 tarihli “*İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkati*” uyarınca ve 7 Ekim 1919 tarihli kararnameye göre yapıldı. Kanuna göre her sancak bir seçim çevresiydi. Seçimler iki dereceli olarak yapılacaktı. Seçme yaşı 25, seçilme yaşı 30'du. Medeni haklarından yoksun olanlar, yabancı ülke tabiiyetinde olanlar, devlete az-çok vergi vermeyenler seçme ve seçilme hakkından yoksundu⁵⁹.

1914-1918 yılları arasında Osmanlı Devleti çok ciddi toprak kayıpları verdi. Bundan dolayı 1914 III. Osmanlı Mebusan Meclisi'nde temsil edilen birçok sancağın artık Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde temsilcisi bulunmayacaktı. Bu yerlerin bazıları şu şekildeydi: Halep Vilayeti'ne bağlı Bağdat, Divaniye, Kerbela, Basra Vilayeti'ne bağlı

⁵⁷Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler-Mütareke Dönemi 1918-1922**, II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s.39; Yapılan kongreler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, II, İstanbul, 1991, s.53-143. Kongrelerin Diyarbakır bölgesindeki yansılarını için bkz: Oktay Bozan, **Milli Mücadele Döneminde Diyarbakır (1918-1923)**, Çizgi Yayınları, Konya, 2016, s.255-284.

⁵⁸**Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, (Yay. Haz.: Ali Sevim, İzzet Öztoprak, Mehmet Akif Tural), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s.124.

⁵⁹Ahmet Demirel, **İlk Meclis'in Milletvekilleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.39.

Amara, Basra, Müntefek, Beyrut Vilayeti'ne Akkâ, Beyrut, Lazkiye, Nablus, Trablusşam, Hicaz Vilayeti'ne bağlı Cidde, Mekke Musul Vilayeti'ne bağlı Kerkük, Musul, Süleymaniye, Suriye Vilayeti'ne bağlı Hama, Havran, Kerek, Şam, Yemen Vilayeti'ne bağlı Asir, Hudeyde, San'a, Taiz'dir. Bu yerler hesaplandığında toplamda Meclisi Mebusan'ın üye sayısında 86 vekillik bir daralma gerçekleşecekti. Bunun dışında 1914'te temsilcisi olmayıp 1919 seçimlerine katılan ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na temsilci gönderen yeni sancaklar vardı. Bunlar, 1914'te Kütahya'ya bağlı bir kaza olan; ancak I. Dünya Savaşı'nda ayrı bir sancak olan Eskişehir idi⁶⁰. Diğerleri ise 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos ve Berlin Anlaşmalarıyla savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakılmış olan Kars-Ardahan ve Batum yani Elviye-i Selâse \Üç Sancak idi. Elviye-i Selâse 3 Mart 1918 tarihli Brest Litovsk Anlaşması ile tekrar anavatana katıldı. Ancak bölge Mondros Mütarekesi sonrası İngiliz işgaline uğrayarak İngiliz kontrolünde Batum-Ardahan Gürcülere, Kars-Kağızman ve Oltu Ermenilere bırakıldı. Ancak Elviye-i Selâse kendilerini Osmanlı Devleti'nin bir parçası olarak gördüklerinden Osmanlı Mebusan Meclisi için yapılan çağrıya kulak verdi. Daha sonra bu vekiller, 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgal edilip Meclisin kapatılmasıyla Ankara'da açılacak olan Büyük Millet Meclisi'ne katıldılar. Batum'dan beş, Kars'tan üç, Ardahan'dan iki ve Oltu'dan iki olmak üzere toplam on iki vekil ile Elviye-i Selâse'yi Meclis'te temsil ettiler⁶¹.

1919 sürecinde Diyarbakir bölgesine baktığımızda yapılmış olan Amasya, Erzurum ve Sivas kongrelerinin etkisi Diyarbakir'de de görüldü. Erzurum Kongresi'nin hazırlık sürecinde Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi tarafından 7 Haziran 1919'da Mardin ve Diyarbakir eşrafından Cemilpaşazade Kasım Bey, Behrampaşazade Arif Bey, Cizreli İzzet Efendi, Belediye Eski Reisi Hacı Niyazi (Çıkıntaş) Bey, Nakibü'l-eşraf Bekir Sıtkı (Ocak), Muharremzade Mahmut (Göksel) ve Mardin'de Abdülkâdir Paşa'ya ayrı ayrı telgraflar⁶² gönderildi. Erzurum'da bir kongre yapılacağına haber alınması üzerine Diyarbakir'deki milli teşkilatlar hazırlıklara başladı. Kongreye Diyarbakir'den Müftü Hacı İbrahim Efendi (Uluğ), Piranlızâde Nazım (Önen), Nakibü'l-eşraf Bekir Sıtkı Cerciszâde Abdülğani (Göksu) Beyler delege olarak seçildiler. Bu arada İstanbul Hükümeti, yapılacak olan kongreden haberdar olunca, vilayet ve livalara

⁶⁰A. Demirel, **İlk Meclis'in Milletvekilleri**, s.39.

⁶¹S. Esin Dayı, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Erzurum, 1997, s.224-282.

⁶²Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin göndermiş olduğu telgraflar için bkz. Fahrettin Kırzioğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, II, Ankara, 1993.

kongrenin yapılmaması için 20 Temmuz 1919'da bir duyuru yaptı. O sırada Diyarbakir Valisi olan Faik Ali Bey, İstanbul Hükümeti yanlısı tutum sergileyerek kongre için yapılan çağrıya olumsuz yanıt verince delegeler kongreye katılmadı. Sivas Kongresi hazırlıkları yapıldığı esnada Mustafa Kemal Paşa, Diyarbakir Valisi Faik Ali Bey ve Müftü İbrahim Efendi'ye bir mektup yazdı. Ayrıca Heyet-i Temsiliye'ye Diyarbakir'den bir iki aday gösterilmesi için 13. Kolordu Erkan-ı Harbiye Reisi Halit Bey'e de 1 Ağustos 1919 tarihinde ...“*Vilayat-ı Şarkıye Kongresi, birkaç güne kadar ikmal-i vaziyet edecektir... Diyarbakir Vilayeti'nden de vilayet halkınca hâiz-i te'sîr ve nüfuz ve evsafi lazımevi haiz bir ila iki zatın Diyarbakir Müdafaa-i Vatan Cemiyeti namına intihâb ve nâmzet gösterilmesi lazımdır...*” bir telgraf yolladı⁶³. Bu arada ilk zamanlar İstanbul Hükümeti yanlısı tutum sergileyen Diyarbakir Valisi Faik Ali Bey, Ali Galip Olayı ile birlikte tutumu değişince Diyarbakir aydınlarının harekete geçti. Diyarbakir eşrafından İhsan Hamit (Tiğrel) Bey Sivas Kongresi'ne delege olarak seçildi. Ancak delege ismi kongrenin son bulduğu 11 Eylül 1919 tarihinden sonra Sivas'a bildirildiği için İhsan Hamit Bey kongreye katılmadı. Daha sonra Mustafa Kemal Paşa'nın önerisi ile Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçildi⁶⁴.

İstanbul Hükümeti ile yapılan Amasya Protokolü görüşmelerinin neticesinde açılmasına karar verilen Son Osmanlı Mebusan Meclisi için yapılan seçim hazırlıkları Diyarbakir'de de kendini gösterdi. Seçim için Diyarbakir Merkez Sancağı'na baktığımızda aday olmak isteyenler Kasım ayının ilk haftasında başvuru yaptı. Bu kişiler: Amid Eski Valisi İsmail Hakkı Beyefendi, Diyarbakir eski milletvekillerinden Fevzi ve Zülfü Beyler, Behram Paşazade Arif, Salih Paşa'nın damadı Recep Ferit, Van eski Milletvekili Asaf, Tercüman-ı Hakikat Başyazarı Babanzade Hüseyin Şükrü Beylerdi. Bunlar, 5-6 Kasım 1919'da Diyarbakir Vilayeti için adaylıklarını açıkladılar⁶⁵. Aralık 1919 tarihinde yapılan seçim sonucunda 12 Ocak 1920'de Osmanlı Mebusan Meclis'i İstanbul'da açılınca Diyarbakir adaylarından Fevzi ve Zülfü Beyler Milletvekili olarak Mebusan Meclisi'nde yer aldı⁶⁶.

Müttefik Devletler ilk zamanlar, Meclis'in açılmasına seslerini çıkarmadılar. Bunun nedeni ise hem Padişah'ın Meclis'te etkili olacağı düşüncesi hem de yapmaya çalıştıkları

⁶³Sivas Kongresi sürecinde Diyarbakir'in durumu ve Mustafa Kemal Paşa'nın yolladığı telgraf ve mektup hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Mahmut Goloğlu, **Milli Mücadele Tarihi -II Sivas Kongresi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s.135,267-271.

⁶⁴Oktay Bozan, **Milli Mücadele Döneminde Diyarbakir (1918-1923)**, Çizgi Yayınları, Konya, 2016, s.255-284.

⁶⁵**Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, Dahiliye İdari-i Umumiye Ekleri (DH-İ.UM.EK) E-114\89.

⁶⁶T. N. Karaca, **Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri**, s.293-295.

Sevr Anlaşması'nı Meclis'e kabul ettirme düşüncesi olsa gerekti. Ancak Meclis, bu düşünceye meydan okur gibi 28 Ocak 1920'de hazırlanan ve sonradan “*Misak-ı Milli*” olarak adlandırılan “*Ahd-ı Milli*”yi 17 Şubat 1920 tarihli Meclis oturumunda Edirne Milletvekili Şeref Bey'in verdiği önerge ile gündeme getirdi. Önergede: Ahd-ı Milli'nin görüşülerek dünya parlamentolarına ve basına duyurulması teklif edildi. Meclis Başkanvekili Hüseyin Kâzım Efendi, verilen teklifi oylamaya sunması üzerine teklif kabul edildi. Yapılan görüşmelerden sonra Meclis Başkanvekili Ahd-ı Milli'yi oylamaya sunmak için Genel Kurul'a “*Bunu kabul ediyor musunuz efendim*” dedi. Bunun üzerine milletvekilleri hep beraber yüksek bir şekilde “*Umumen ve müttefikan kabul*” sesleri ile cevap verdi⁶⁷. Misak-ı Milli kararlarının⁶⁸ Meclis'ten geçmesi üzerine tavırları değişen Müttefik Devletleri 12 Şubat 1920'de başlamış olan Londra Konferansı sırasında 6 Mart 1920'de İstanbul'u işgal kararı aldılar. Bu kararın ardından İngiltere'nin temsilcisi Mr Wittal, 10 Mart 1920'de Ankara'dan ayrıldı⁶⁹.

İstanbul, 16 Mart 1920'de İngilizler tarafından resmen işgal edildi. Osmanlı Mebusan Meclisi basılarak bazı milletvekilleri tutuklandı⁷⁰. Bu gelişmeler üzerine, Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi Bey, Meclis'in 18 Mart 1920 tarihli oturumunda genel oturumların ertelenmesi için “*Kanun-u Esası-ı Osmaninin 7. Maddesi mucibince sulh ve ticarete ve terk ve ilhak-ı araziye ve Tebaa-i Osmaniye'nin Hukuk-u Asliyye ve şahsiyyesine taallûk eden ve Devletçe masarifi mucib olan muahedatın akdinde Meclis-i Umuminin tasdiki şarttır. Harb-i Umuminin Memleketimiz için pek namüsait şerait dahilinde hitam bulması hasebiyle elim bir vazife-i tarihiyye ifasına davet olunan Meclis-i Mebusan, ahiren Makarr-ı Hilafet ve Saltanat-ı Seniyyede ahval-i fevkalade tahaddüs etmesi ve Meşrutiyetle idare olunan memalikin kâffesinde Milletvekillerine temin edilen masuniyat ve muafiyatin ilca-yı vakayi' ile müntezi' olması hasebiyle, vazaif-i mebusinin icabatını memleketin vaziyet-i hazırası ile telif imkânından mahrum kalmıştır. Her şeyden evvel hürriyet-i eskâra ve istiklâl-i vicdana vabeste olan bu vazife-i mukaddesenin emniyetle ifasına imkânbağ bir hal ve vaziyetin tahassülüne intizaren umumî inikatlardan tehirini teklif ederiz*” şeklinde taktir verdi. Neticede Osmanlı Mebusan Meclisi'nin

⁶⁷Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), 4 \ I, TBMM Basımevi, Ankara, 1992, s.143-145.

⁶⁸17 Şubat 1920 tarihli Meclis oturumunda kabul edilen “*Misak-ı Milli*” olarak adlandırılacak olan “*Ahd-ı Milli*”nin kararları için bkz. MMZC, 4 \ I, s.144-145.

⁶⁹Cahit Kayra, *Sevr Dosyası*, İstanbul, 1997, s.55.

⁷⁰Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlükleri I (Mondros'tan Erzurum Kongresine-30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919)*, Ankara, 1993, s.443. Tutuklananlar arasında Diyarbakır Milletvekilleri Zülfü (Tigrel) ve Fevzi (Pirinçioğlu) Beyler, Ziya Gökalp, Veli Necdet (Süngütay), gazeteciler Hüseyin Cahit (Yalçın), Ahmet Emin (Yalman) bulunuyordu. Malta sürgünlerinin tam listesi için bkz: Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2012.

kapatılması oybirliği ile kabul edildi⁷¹. Bu durum Anadolu'daki Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki harekât gücüne Ankara'da yeni bir Meclis açma fırsatı verdi.

Ankara'da toplanacak olan Meclis'in üye sayısı hesaplanırken seçim kanunundaki esaslar bir kenara bırakılarak, 19 Mart 1920 tarihinde Mustafa Kemal Paşa tarafından seçimlerin nasıl yapılacağına ilişkin bir genelge yayınlandı⁷².

“İtilaf Devletleri tarafından devlet merkezinin bile resmen işgali, devletin yasama, yargı ve yürütmeden ibaret olan milli güçlerini işlemez hale sokmuş ve bu durum karşısında görev yapmaya imkân bulamadığını hükümete resmen bildirerek, Meclis-i Meb'usan dağılmıştır. Şu halde, devlet merkezinin korunmasını, milletin bağımsızlığını ve devletin kurtarılmasını sağlayacak tedbirleri düşünmek ve uygulamak üzere, millet tarafından olağanüstü yetkiler taşıyan bir meclisin Ankara'da toplantıya çağırılması ve dağıtılmış olan milletvekillerinden Ankara'ya gelebileceklerin de bu meclise katılmaları zaruri görülmüştür. Bu bakımdan aşağıda verilen talimat gereğince seçimlerin yapılması, yüksek ve derin vatanseverlik anlayışından beklenir:

“1- Memleket işlerini idare etmek denetlemek üzere, Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip bir meclis, toplanacaktır.

2- Bu meclise üye olarak seçilecek kimseler, milletvekilleri ile ilgili yasa hükümlerine bağlıdırlar.

3- Seçimlerde sancaklar esas alınacaktır.

4- Her sancaktan, beş üye seçilecektir.

5- Seçim, her sancakta o sancağın kendi ilçelerinden çağıracağı ikinci seçmenlerle, sancak merkezinden seçilecek ikinci seçmenlerden, sancak idare ve belediye meclisleriyle Müdafai Hukuk yönetim kurullarından; il merkezindeki belediye meclisinde, il merkezi ile merkez ilçesi ve merkeze bağlı ilçelerin ikinci seçmenlerinden oluşturulmuş bir kurul tarafından aynı günde aynı oturumda yapılır.

6- Bu Meclis üyeliğine, her parti, zümre ve dernek tarafından aday gösterilmesi mümkün olduğu gibi, her ferdin de bu kutsal mücadeleye fiilen katılması için bağımsız olarak adaylığını istediği yerden koyma hakkı vardır.

7- Seçimlere, her bölgenin en büyük sivil yöneticisi başkanlık edecek ve seçim güvenliğinden sorumlu olacaktır.

---

⁷¹MMZC, 4 \1, s.496.

⁷²Ahmet Demirel, **Tek Partinin İktidarı Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.19.

8- Seçim, gizli oyla ve salt çoğunluk esasına göre yapılacaktır; oylar, kurulun kendi içinden iki kişi tarafından ve kurul önünde sayılacaktır.

9- Seçim neticesinde, bütün kurul üyelerinin imzalayacakları veya kendi mühürleri ile mühürleyecekleri üç nüsha tutanak düzenlenecek; bir tanesi yerinde alıkonularak, öteki iki nüshadan biri seçilen şahsa verilecek, diğeri Meclis'e gönderilecektir.

10- Üyelerin alacakları ödenek, daha sonra Meclis'çe kararlaştırılacaktır. Ancak geliş yollukları seçim kurullarının zaruri masraf olarak uygun görecekları miktar üzerinden mahalli idarelerce karşılanacaktır.

11- Seçimler, en geç on beş gün içinde, Ankara'da çoğunlukla toplanmayı sağlayacak şekilde tamamlanarak, üyeler hareket edecek ve sonuç üyelerin adlarıyla birlikte derhal bildirilecektir.

12- *Telgrafın alındığı saat bildirilecektir”*

Yayınlanan genelge; Valiliklere, Bağımsız Sancaklara ve Kolordu Komutanlıklarına gönderildi⁷³. Bu genelge ile bir yandan ülkede yeni bir seçimin başlaması emredilirken öte yandan da seçimin hangi ilkeler çerçevesinde yapılacağı belirtildi. Ayrıca bir seçim yasası olmadığı için seçimler, 1876 tarihli seçim yönergeline ve 1908'de Vükela Heyeti kararıyla geçici seçim yasası olarak yayınlanan belgeye göre yapılacaktır. Ancak ilgili yönerge, Mustafa Kemal Paşa'nın yayınladığı seçim yönergesi ile örtüşmüyordu. Çünkü livalar esas alınmasına karşın livaların nüfusu değil, çıkaracağı milletvekili temel alınmıştı. Ayrıca milletvekillerini salt münteb-i sani adı verilen ikinci seçmenler seçmeyecekti. Bunun yanı sıra belediye, idare meclisleriyle Müdafaa-i Hukuk Merkezleri de seçimlere katılacaktır. Neticede görüldüğü gibi olağanüstü koşullar kendi yöntemlerini birlikte getirmiş oldu⁷⁴.

Olağanüstü koşullarda yapılan seçimler, tek dereceli ve mutlak çoğunluk esasına göre 19 Mart 1920 tarihinde altmışaltı seçim bölgesinde başladı⁷⁵. Bazı seçim bölgelerinde engellemeler ve direnişlerden dolayı seçimler yapılamadı. Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta bu konuyla ilgili olarak Diyarbakir'in de aralarında olduğu Dersim, Malatya, Elazığ, Konya ve Trabzon bölgelerinde kararsızlık ve direnme olduğu için seçimlerin yapılmasında güçlük çekildiğini; ancak bu duruma halkın değil bölgedeki sivil idare

⁷³Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, I, (Yay. Haz. Zeynep Korkmaz), Başbakanlık Basım Evi, Ankara, 1984, s.288-289.

⁷⁴İhsan Güneş, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.60-61.

⁷⁵Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi**, II, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2009, s.124.

amirlerinin sebep olduğunu söyleyerek, yapılan engellemelere rağmen seçimlerin tamamlandığını belirtti⁷⁶.

Diyarbakır Merkez Sancağın'da 1920 Genel Seçimleri sivil idare amirlerinin engellemelerine rağmen 18 Nisan 1920 tarihinde⁷⁷ o zaman merkeze bağlı olan Derik, Lice, Beşiri ve Silvan İlçelerindeki ikinci seçmenlerin mahallinde ve merkezdeki ikinci seçmenlerin de Diyarbakır'de verdikleri oyların birleştirilmesiyle gerçekleşti. En çok oyu alan beş adayın seçildiği Diyarbakır Merkez Sancağın'da yapılan seçimde, on dokuz aday gösterildi⁷⁸. Bu adaylardan ikisi Osmanlı Mebusan Meclisi'nden gelen ve Ermeni meselesiyle ilgili olduğu iddiasıyla İngilizler tarafından tutuklanarak, 15 Ocak 1919'da Mısır'daki Seydi Beşir Karargâhı'na götürülen daha sonra da buradan Malta Adası'na sürgün edilen, Zülfü (Tiğrel) ve Feyzi (Pirinçioğlu) Beylerdi⁷⁹. Diyarbakır Merkez Sancağı adaylarından Zülfü ve Fevzi Beyler, sürgünde olmalarına rağmen milletvekili gösterildi. Ancak Meclis çalışmalarına sürgün cezasından sonra katıldılar.

İ.TBMM'de, Diyarbakır'ı ikisi Osmanlı Mebusan Meclisi'nden geldikleri tespit edilen Zülfü ve Feyzi Beyler, beşi ise yeni seçilen ve toplamda yedi milletvekili temsil etti⁸⁰. 1920 Seçimleri'nde Diyarbakır'den aday gösterilip kazanan diğer milletvekilleri şunlardı: Abdülhamit Hamdi Efendi (Çintan), Kadri Ahmet (Kürkçü) Bey, Mehmet Kadri (Üçok) Bey, Mustafa Akif (Tütenk) Bey, Hacı Şükrü (Aydındağ) Bey'dir⁸¹. Diyarbakır Milletvekillerinden Mehmet Kadri Bey, 19 Ekim 1920'de Van Valiliği'ne geçtiği için istifa etti⁸². Bundan dolayı Diyarbakır'deki Milletvekili sayısı altıya düştü.

18 Nisan'da yapılan seçimden hemen sonra 19 Nisan'da Diyarbakır Valisi Hüseyin Mazhar Bey, tarafından en çok oy alan Mehmet Kadri Bey'e seçim tutanağı gönderilerek derhal yola çıkmasının Hey'et-i Temsiliye tarafından istendiği bildirildi. 19 Mart 1920 tarihli genelgenin 10. Maddesi'ne göre yol giderleri olarak da kendisine 25.000 kuruş ödenek verilmesi için defterdarlığa emir verildi. Mehmet Kadri Bey, o zamanki ulaşım

---

⁷⁶Atatürk, **Nutuk**, s.292.

⁷⁷Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleriyle, Diyarbakır Tarihi**, II, Ankara, 1990, s.826.

⁷⁸Coşkun Üçok, "I. Büyük Millet Meclisi Seçimlerine Işık Tutan Birkaç Belge", **Tarih ve Toplum**, 41\ Mayıs 1987, s.9. Mustafa Akif Tütenk, yayımlanmış olduğu "Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık Vak'aları (1892-1952)" adlı eserinde aday sayısını on dört olarak belirtmiştir. Bkz. Mustafa Akif Tütenk, "Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık Vak'aları (1892-1952)", **Kara Amid Dergisi**, II-III \2-4, (1956-1958), İstanbul, 1960, s.326-327.

⁷⁹Vedat Güldoğan, **Diyarbakır Tarihi**, Ankara, 2011, s.233.

⁸⁰Hasan Kendirci, **Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisine Kopuş ve Süreklilikler**, Kitap Yayınları, İstanbul, 2009, s. 145-157.

⁸¹Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, II, TTK Yayınları, Ankara, 2009, s.529.

⁸²**Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, I \5, TBMM Basımevi, Ankara, 1981, s.91; Mahmut Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s.356.

olanaklarının el verdiği bir suretle tam bir ayda Ankara'ya geldi. Seçim tutanağı, 18 Mayıs'ta Meclis Genel Kurulu'nda kabul edilerek onaylandı⁸³.

1920 Seçimleri'nde, kazanan Diyarbakır Milletvekilleri'nin bölgede aldıkları oylara baktığımızda: Abdülhamit Hamdi Efendi 103, Kadri Ahmet Bey 95, Mehmet Kadri Bey 131, Mustafa Akif Bey 79, Hacı Şükrü Bey 112'dir⁸⁴. Zülfü ve Fevzi Beyler Osmanlı Mebusan Meclisi'nden geldikleri için oy oranları yoktu.

Meclis'in açılışı sebebiyle 23 Nisan 1920 günü Diyarbakır'de Kolordu Erkânı Harp Reisi Haliğ Bey tarafından, Mardin Kapı dışındaki handan, Sadıköyü'ne 101 pare top atışı yapılarak Meclis'in açılışı Diyarbakır'de kutlandı⁸⁵.

B- I. TBMM'DE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN

ÖZGEÇMİŞLERİ (1920-1923)

1- Abdülhamit Hamdi (Çintan)⁸⁶ Bey

Abdülhamit Hamdi Efendi, 1887 yılında Diyarbakır'de doğdu. Babası Ali Bey, annesi Emiş Hanım'dır⁸⁷. İlk ve Orta öğrenimini Sıbyan Mektebi ve Rüştüyesinde tamamladı. Daha sonra medresede öğrenim ve eğitim görerek müderrislik icazeti almıştır. 13 Eylül 1904'de Burhan-i Terakki ve İptidai Mektebi'ne başöğretmen olarak atandı. 17 Mayıs 1905 Askeri Rüştüye'de Farsça öğretmeni oldu. 14 Aralık 1906'dan itibaren İdadide Türkçe okutmaya başladı. 20 Ocak 1909'dan 20 Mayıs 1914'e kadar Şer'îye Mahkemesi Başkâtipliği görevinde bulundu. Bu görevdeyken iki kez kadılığa vekâlet etti. 21 Ocak 1914'te tekrar Milli Eğitim hizmetine girerek Sultani de din dersleri Arapça ve Türkçe öğretmeni oldu. Bir süre de Edebiyat, Felsefe ve Farsça öğretmenliği yaptı. Daha sonra Numune Mektebi Müdür Vekilliği'ni üstlendi. Bu görevdeyken yapılan 1920 Seçimleri'nde Diyarbakır Milletvekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katıldı.

⁸³C. Üçok, "I. Büyük Millet Meclisi Seçimlerine Işık Tutan Birkaç Belge", s.9.

⁸⁴TBMM Arşivi, Kadri Üçok'un I. Devre Seçim Mazbatası.

⁸⁵Mustafa Akif Tüten, "Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık Vak'aları (1892-1952)", **Kara Amid Dergisi**, II-III \2-4, (1956-1958), İstanbul, 1960, s.327.

⁸⁶Abdülhamit Hamdi Efendi'nin soyadı, Mahmut Goloğlu'nun Üçüncü Meşrutiyet adlı eserinde Bilecen diye geçerken, Diyarbakır Nüfus Müdürlüğü tarafından düzenlenen 12.10.1965 tarihli vukuatlı nüfus kayıt örneğinde adı Abdülhamit Hamdi olarak geçmiştir. Abdülhamit Hamdi Efendi'nin vefatından sonra ailenin Bilecen ve Çintan soyadlarını aldığı görülmüştür. Merkezi Nüfus İdare Sistem'inden (MERNİS) erkek kardeşi ve bir oğlunun nüfus kayıtlarına ulaşılabilmiş burada adının Abdülhamit olarak geçtiği ve her iki kişinin de Çintan soyadını taşıdığı görülmüştür. Vefatından sonra tekrardan düzenlenen Meclis Arşivi'ndeki Tercüme-i Hal Kâğıdı'nda da Çintan soyadının kullanıldığı görülmektedir. **TBMM Albümü** (1920-1950) I, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No:1, Haziran, 2010, s.65; **TBMM Arşivi**, Abdülhamit Hamdi Çintan'ın Tercüme-i Hal Kâğıdı.

⁸⁷TBMM Arşivi, Abdülhamit Hamdi Çintan'ın Tercüme-i Hal Kâğıdı.

Meclis'te bulunduğu süre içinde Adalet, Milli Eğitim, Şer' iye ve Evkaf Komisyonları'nda çalıştı⁸⁸.

İstiklâl Mahkemeleri'nde görev yapmış milletvekilleri arasında yer aldı⁸⁹. Meclis'in 17 Ağustos 1922 tarihinde yapılan Amasya İstiklal Mahkemesi üye seçimlerinde 91 oy alarak aza seçildi⁹⁰. Milletvekilliği sona erince Diyarbakir'e dönerek, yeniden görev isteminde bulunarak, 17 Eylül 1923'te Diyarbakir Lisesi Arapça Öğretmenliğine atandı. Bu görevi 1 Eylül 1926 tarihine kadar sürdürdü ve daha sonra aynı tarihte emekliye ayrıldı⁹¹. Arapça ve Farsça bilen ve evli beş çocuk babası olan Abdülhamit Hamdi Efendi, Mart 1928'de vefat etti⁹².

2-Feyzi (Pirinçcioğlu) Bey

Feyzi Bey, 1878'de Diyarbakir'de doğdu. Babası Arif Bey, Annesi Emine Hanım'dır⁹³. Babası Pirinççizade Arif Bey, Osmanlı Mebusan Meclisi Diyarbakir Milletvekillerindendir. Feyzi Bey, ilk ve orta öğrenimini Diyarbakir Askeri Rüştiyesi ve İdadisi'nde tamamladı. Bir süre Mülki İdarede görev yaptıktan sonra tarım ve ticaretle meşgul oldu. II. Meşrutiyetin ilanından sonra, açılan Osmanlı Mebusan Meclisi'nin I. Dönemi'nde Diyarbakir'den Milletvekili seçilen babası Arif Bey'in ölümü üzerine boşalan vekilliğe, 6 Mayıs 1909'da milletvekili seçilerek 10 Haziran'da Meclis'e katıldı. Meclis'teki yerini, II. ve III. dönemlerde yapılan seçimlerde de korudu⁹⁴.

1913'te İstanbul'da Kürt Talebe-Hevi Cemiyeti'nin (Hevi)⁹⁵ kongresi yapılırken, bu kongreye katılanlar arasında bulundu. Kongrede, toplantıya katılan kişilerden farklı düşündüğünü belirterek, gençlerin siyasi işlere karışmaması, kendi dersleriyle uğraşmaları gerektiğini söyledi. Feyzi Bey ayrıca, Kürtlerin ayrı bağımsız bir unsur düşüncesine de karşı çıktı. Ancak bu düşüncelerinin yanlış olduğu bazı kongre delegelerince dile getirilip eleştirildi. Yaşanan bu durum üzerine Feyzi Bey, kongreden ayrıldı⁹⁶.

⁸⁸Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem**, III, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s.297.

⁸⁹İsmail Göldaş, **Lozan Biz Türkler ve Kürtler**, Avesta Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.189.

⁹⁰**TBMM ZC**, I \ 22, s.242.

⁹¹F. Çoker, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele** ..., s.297.

⁹²**TBMM Arşivi**, Abdülhamit Hamdi Efendi Tercüme-i Hal Kâğıdı.

⁹³**TBMM Arşivi**, Fevzi Pirinçcioğlu'nun Tercüme-i Hal Kâğıdı.

⁹⁴F. Çoker, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele** ..., s.298.

⁹⁵Hevi, I. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul'da Yüksel Öğrenim gören öğrenciler İstanbul'da bir cemiyet kurarlar. Bu, kısaca Hevi diye tanınan Kürt Talebe-Hevi Cemiyetidir. Ayrıntılı Bilgi için bkz. Malmisanij, **20.Yüzyılın Başında Diyarbakir'de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)**, Vate Yayınevi, İstanbul, 2010; Celilê Celil, **Kürt Aydınlanması**,(Rusça'dan çeviren: Arif Karabağ) Avesta Yayınevi, İstanbul, 2013.

⁹⁶Malmisanij, **20.Yüzyılın Başında Diyarbakir'de Kürt Ulusçuluğu**... s.42.

Feyzi Bey, 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra Ermeni tehirci ile alakası olduğu iddiasıyla 15 Ocak 1919'da İngilizler tarafından tutuklanarak Mısır'daki Seydi Beşir Kampı'na gönderildi⁹⁷. Bu kampta bir süre tutuklu kaldıktan sonra 23 Temmuz 1919'da İngiliz sömürgesi Malta Adası'na sürüldü⁹⁸. Osmanlı Mebusan Meclisi'nin son dönemi için 14 Ocak 1920'de yapılan seçimde yeniden Diyarbakir Milletvekili seçildi. Ancak sürgünde olduğu için Meclis çalışmalarına katılamadı⁹⁹. Anadolu'da Sakarya Meydan Muharebesi yapılırken, 6 Eylül 1921 tarihinde Malta'da ilginç bir durum patlak verdi. Aralarında Feyzi Bey'in de bulunduğu on altı kişilik bir grup Malta'dan kaçmayı başardı¹⁰⁰. Malta'dan kaçtıktan sonra 2 Ocak 1922 tarihinden itibaren TBMM'de Diyarbakir Milletvekili olarak Meclis çalışmalarına katıldı¹⁰¹.

Meclis'in 14 Ocak 1922 tarihli oturumunda 173 oy alarak Nafia (Bayındırlık) Vekili seçildi. Feyzi Bey, Genel Kurul'da söz alarak teşekkürlerini iletip, görevini hakkıyla yapmaya çalışacağını belirtti¹⁰². 12 Kasım 1922'de Türkiye-Rusya Ticaret ve Konsolosluk Antlaşması'nın akdine memur edilen heyetin başkanı olarak görevlendirildi¹⁰³. Millî Mücadele'de Sivrihisar Cephesi'nde fedakârlıkla hizmette bulunması dolayısıyla hamili olduğu yeşil şeritli istiklal madalyasının kırmızı-yeşil şeritli olarak değiştirilmesi TBMM'nin 26 Mayıs 1927 tarihli 340 sayılı kararı ile kabul edildi¹⁰⁴. 1923 Genel Seçimleri'nde tekrar Diyarbakir'den milletvekili seçilerek, Meclis'teki yerini korudu. Yedi çocuk babası olan Feyzi Bey, 17 Şubat 1933'te vefat etti¹⁰⁵.

3-Kadri Ahmet¹⁰⁶ (Kürkçü) Bey

Kadri Ahmet Bey, 1882'de Diyarbakir'de doğdu. Babası Ahmet Bey,¹⁰⁷ annesi Fatma Hanım'dır.¹⁰⁸ İlk ve orta öğrenimini Siverek İptidai Mektebi ve Rüştüyesi'nde tamamladı. Daha sonra Diyarbakir Mülki ve Erzurum ve Şam Askeri İdadileri'nde öğrenim

⁹⁷V. Güldoğan, **Diyarbakir Tarihi**, s.233.

⁹⁸**Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Malta, Afganistan ve İran Hatıraları**, (Haz: Ömer Hakan Özalp), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2002.

⁹⁹F. Çoker, **Türk Parlamento Tarihi...** s. 298.

¹⁰⁰Bilal N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2012, s.487-490.

¹⁰¹**TBMM ZC**, I \ 15, s.287.

¹⁰²**TBMM ZC**, I \ 16, s.49.

¹⁰³F. Çoker, **Türk Parlamento Tarihi...** s. 299.

¹⁰⁴**Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 030\196.342.11; **TBMM ZC**, II \ 32, s.466.

¹⁰⁵**TBMM Albümü (1920-1950)**, TBMM Basın ve Halka İlişkiler Müdürlüğü I, Ankara, 2010, s.23.

¹⁰⁶Mazbatası "*Kadri*" adına düzenlenmiş, isim Defteri ve tutanaklara "*Kadri Ahmet*" olarak geçmiştir. TBMM Albümü (1920-2010),103 nolu dipnottan alınmıştır. s.65.

¹⁰⁷**TBMM Arşivi**, Kadri Ahmet Kürkçü'nün Tercüme-i Hal Kâğıdı.

¹⁰⁸**TBMM Albümü**, s.23.

görerek 15 Ocak 1901'de Harbiye Mektebi'ne girdi. 19 Nisan 1904'te Piyade Teğmen Rütbesiyle mezun olarak III. Ordu emrinde Razlık'daki 65. Alayda görevlendirildi. 4 yıl sınırdaki hizmet ettikten sonra Meşrutiyetin ilanında Selanik Zabıta Talimghâhı'na alındı. 12 Nisan 1910'da Üsteğmenliğe yükseltilerek 5. Kolordu 68. Alaya nakledildi. 3 Haziran 1911'de Jandarma sınıfına geçirilerek Gevgili Taburu Tikveş Komutanlığı'na atandı. 25 Aralık 1912'de 38. Fırka kısa bir süre sonrada 5. Redif müfrezesi açığına verildi. Mendi ve Nevrokop Jandarma Bölük Komutanı oldu. 27 Mayıs 1913'te Birecik, 15 Aralık 1915'te Halep'te görevlendirildi. 1 Mart 1914'te Yüzbaşılığa yükseltildi. I. Dünya Savaşı'nda ordunun geri hizmetlerinde Tahıl ve Menzil Ambarı Müfettişliği'nde ve bir süre Halep Merkez İlçesi Cebeli Bereket ve Reyhanîye Kaymakam Vekillikleri'nde bulundu. 9 Nisan 1918'de İskenderun Jandarma Tabur Komutan Vekilliğine getirildi. 6 Nisan 1919'da Kıdemli Yüzbaşı olarak Diyarbakir Jandarma Alayına atandı. Bu görevde iken TBMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimlerde Diyarbakir ve Siverek'ten Milletvekili oldu. Kadri Ahmet Bey, bu durumda Diyarbakir Milletvekilliği'ni tercih ederek 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin açılışında hazır bulundu. Meclis'te Dâhiliye, Tasarı, İrşâd, Sıhhiye ve İçtimaî Muavenet, Tapu-Kadastro, Encümenliklerine seçildi¹⁰⁹.

17 Temmuz 1921'de Milli Müdafaa Vekâletince gösterilecek vatani hizmetlerde bulunmak üzere izinli olarak bir süre Meclis'ten ayrıldı¹¹⁰. 1923 Genel Seçimleri'nde Siverek'ten tekrar milletvekili seçilerek 11 Ağustos'ta TBMM'de yemin ederek görevine başladı¹¹¹. Evli ve üç çocuk babası olan Kadri Ahmet Bey, 12 Kasım 1952'de İstanbul'da vefat etti¹¹².

4-Mehmet Kadri (Üçok) Bey

Mehmet Kadri Bey, 1881'de Diyarbakir'de doğdu. Babası Nafiz Necip Bey, annesi Fatma hanımdır.¹¹³ İlk ve ortaöğretimini Diyarbakir Askeri Rüştiyesi'nde tamamladıktan sonra Bursa İdadisi'nden mezun olarak Mülkiye Mektebi'ne girdi. 27 Eylül 1905'te yüksek kısmını bitirerek Diyarbakir İl Maiyet Memurluğu'na atandı. Stajını tamamladıktan sonra 31 Ocak 1907'de Siverek, 28 Nisan 1908'de Viranşehir Kaymakamlığı görevinde bulundu. Son görevinde bir süre Ergani Mutasarrıflığı'na vekâlet etti. 18 Kasım 1909'da Cizre, 1 Ekim 1912'de Palu Kaymakamlığı'na nakil edildi. 10 Eylül 1917'de Mardin

¹⁰⁹F. Çoker, *Türk Parlamento Tarihi...* s.301.

¹¹⁰TBMM ZC, I \ 11, s.279.

¹¹¹TBMM ZC, II \ 1, s.4.

¹¹²TBMM Albümü, s.23

¹¹³TBMM Albümü, s.23.

Mutasarrıflığı'na getirildi. 21 Nisan 1918'de de Muş Mutasarrıfı oldu. Bu görevde iken TBMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimlerde, Diyarbakir Milletvekili olarak 23 Nisan 1920'de Meclis açılışında hazır bulundu¹¹⁴.

Diyarbakir Milletvekili ve İçişleri Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı görevlerini birlikte yürütürken, kendisini Mardin Mutasarrıflığı günlerinden tanıyan Mustafa Kemal Paşa, Kadri Bey'e Van'daki Simko ayaklanmasını bastırmak için milletvekilliği göreviyle birlikte bölgeyi iyi bildiği için Van Valiliği'ne atanacağını söyledi. 11 Ağustos 1920'de Van Valiliği'ne atanan Kadri Bey, uzun bir yolculuktan sonra Van'a henüz varmıştı ki,¹¹⁵ Meclis'te milletvekilliği ile memurluğu bir kişi üzerinde bulunmasını yasaklayan "*Nisâb-ı Müzâkere Kanunu*" 5 Eylül 1920 tarihinde kabul edildi¹¹⁶. Kadri Bey, kabul edilen kanun hükmünce, kendisine sorulduğunda valiliği tercih etmesi ile 14 Ekim 1920'de milletvekilliğinden istifa ettiğini Genel Kurul'a sundu. İstifası 19 Ekim 1920 tarihinde Meclis Genel Kurulu'nda yapılan oylama sonucunda kabul edildi¹¹⁷. Mehmet Kadri Bey'in milletvekilliğinden istifası üzerine Meclis'te Diyarbakir milletvekillerinin sayısı altıya indi.

Kadri Bey, bundan sonra 11 Kasım 1922'de Urfa Mutasarrıflığı'na tayin edildi. 25 Şubat 1923'te Mülkiye Müfettişi oldu. 4 Mart 1926'da Tokat, 10 Ağustos 1930'da Amasya, 27 Mayıs 1936'da Eskişehir ve 27 Haziran 1938'de Çorum Valilikleri'nde görevlendirildi. 15 Nisan 1940'ta kendi isteğiyle emekliye ayrıldı. I. Meclis'e üye seçildiği için, kendisine yeşil şeritli İstiklal Madalyası verildiği gibi emekli aylığı da milletvekilliğinden bağlandı. Maliye Vekâleti Kazanç Vergileri İtiraz Tetkik Komisyonu'nda üye olarak çalıştı. Arapça, Farsça, Ermenice ve Fransızca bilen Kadri Bey, evli olup Prof. Dr. Coşkun Üçok, Prof. Dr. Necip Üçok ve Orhan Üçok'un babasıdır. 29 Mayıs 1958'de Ankara'da vefat etti¹¹⁸.

5- Mustafa Akif (Tütenk) Bey

Mustafa Akif Bey, 1875'te Diyarbakir'de doğdu. Babası Hafız Ahmet Cemil Bey, annesi Hava Hanım'dır. İlk ve orta öğrenimini özel okul ve Rüştiyede tamamladıktan sonra Darül-Muallimin'den (erkek öğretmen okulu) diploma aldı. Ayrıca Diyarbakir'de medrese eğitimi gördü¹¹⁹.

¹¹⁴F. Çoker, **Türk Parlamento Tarihi...** s.302

¹¹⁵C. Üçok, "*I. Büyük Millet Meclisi Seçimlerine Işık Tutan Birkaç Belge*", s.11.

¹¹⁶**Ceride-i Resmîye**, 21 Şubat 1921, S.3

¹¹⁷**TBMM ZC**, I \ 5, s.91.

¹¹⁸C. Üçok, "*I. Büyük Millet Meclisi Seçimlerine Işık Tutan Birkaç Belge*", s.11; **TBMM Albümü**, s.23.

¹¹⁹**TBMM Arşivi**, Mustafa Akif Tütenk'in Tercüme-i Hal Kâğıdı.

1894-1910 yılları arasında Hâdîm-i Terâkkî Mektebi Müdürlüğü'nde bulundu¹²⁰. Bu arada Meşrutiyet'in ilanından evvel “*Vilâyet*” ve Meşrutiyetin ilanından sonra yayına başlayan “*Dicle*” ve “*Peymân*” gazetelerini Ziya Gökalp Bey'le birlikte yönetti. 1914'te Diyarbakır Evkaf Müdürlüğü Başkâtibi oldu. Bir dönem Van Evkaf Müdürlüğü'ne vekâlet etti¹²¹.

1920 Genel Seçimleri'nde Diyarbakır Milletvekili seçilerek¹²² 23 Nisan 1920' de Meclis açılışında hazır bulundu. Meclis'te bulunduğu süre zarfında Şer 'iye-Evkâf ve Dilekçe Komisyonları'nda çalıştı. II. Toplantı yılından itibaren Dilekçe Komisyonu'nun kâtipliğini yaptı¹²³.

Milletvekilliği sona erince Diyarbakır'e döndü. Bir süre eski görevinde çalıştıktan sonra Maraş Evkaf Müdürlüğü'ne atandı. 1 Mayıs 1932'de Urfa Evkaf Müdürlüğü'nde emekliye ayrıldı¹²⁴. Emekli olduktan sonra özel okullarda öğretmenliğe devam etti. Zengin bir kütüphane sahip olan Mustafa Akif Bey, “*Mahsûl-i Leyâli-i Hayatım veya Görüş ve Seziş*” adını verdiği kendi el yazısıyla yazılmış dört defter bırakmıştır. Bu defterde: Diyarbakır'ın tarihçesi, abideleri, folkloru, kitabeleri, konakları, Diyarbakır şairlerinden parçalar vs. Diyarbakır'ın altmış yıllık (1892-1952) tarihi bulunmaktadır¹²⁵. Ömrünü okumaya adanmış Mustafa Akif Bey, 18 Ekim 1952'de Diyarbakır'da vefat etti¹²⁶.

6- Hacı Şükrü (Aydındağ) Bey

Hacı Şükrü Bey, 1883'te İstanbul Şehzadebaşı'nda doğdu. Babası Mehmet Nedim Bey, annesi Fatma Hanım'dır¹²⁷. Dönem itibariyle Diyarbakır doğumlu olmayan tek Diyarbakır Milletvekilidir.

İlk ve orta öğrenimini İptidai Mektebi, Rüştiye ve Askeri İdadide tamamladıktan sonra 13 Mart 1898'de Harbiye Mektebi'ne girdi. 2 Şubat 1901'de Piyade Teğmen Rütbesi ile mezun olarak 3. Ordu emrine verildi. Nevrekep'ta bulunan Nizamiye 66. Alay'da görevlendirildi. Bulgar çeteleri takibinde olağanüstü hizmetlerinden dolayı 15 Nisan

¹²⁰Şevket Beysanoğlu, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, II, San Matbaası, Ankara, 1997, s.276.

¹²¹**TBMM Arşivi**, Mustafa Akif Tütenk'in Tercüme-i Hal Kâğıdı; Yaşar Özüçetin, “*Türkiye Büyük Millet Meclisi Birinci Döneminde Maarifçiler*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XIV \ 42, Ankara, Kasım 1998, s.878.

¹²²Ş. Beysanoğlu, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları...**, s. 276.

¹²³F. Çoker, **Türk Parlamento Tarihi...**, s.304.

¹²⁴**TBMM Arşivi**, Mustafa Akif Tütenk'in Tercüme-i Hal Kâğıdı.

¹²⁵Mustafa Akif Tütenk'in kaleme aldığı makale hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Akif Tütenk, “*Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık Vak'aları (1892-1952)*”, **Kara Amid Dergisi**, II-III \ 2-4, (1956-1958), İstanbul, 1960; Ş. Beysanoğlu, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, s. 276.

¹²⁶**TBMM Arşivi**, Mustafa Akif Tütenk'in Nüfus Kayıt Örneği, S.122.

¹²⁷**TBMM Arşivi**, Hacı Şükrü Aydındağ'ın Tercüme-i Hal Kâğıdı.

1902'de Üsteğmenliğe yükseldi. 29 Ağustos 1903'te Selanik'te Teşkil olunan 4.Avcı Taburu'na atandı. Kıtasıyla birçok defa Bulgar çeteleriyle çatışmaya girdi¹²⁸.

3 Kasım 1905'te Yüzbaşı oldu. Avcı Taburu'nun I. Bölüğü emrinde olarak Doyran ve Tikveş yöresi Mevkii Komutanlığı'nda bulundu. 1908 tarihinde Meşrutiyetin ilanı üzerine taburu ile İstanbul'a geldi. Mart 1909'da Yunan sınırını teftişe memur heyette görev yaptı. 28 Kasım 1910'da Manastır'da yeni teşkil olunan 17. Fırka'nın Mitralyüs Bölüğü'ne tayin edildi. Balkan Savaşı'nda Komanova ve Soroviç Muharebeleri'ne katıldı. 8 Kasım 1912'de yaralanarak Manastır Hastanesi'nde tedavi görürken şehrin düşmesi üzerine ric'at eden Batı Ordusu'na katılarak, Görücü Muharebesi'nde bulundu. Ayağındaki rahatsızlığın tedavisi için Almanya'ya Wiesbaden'e gönderildi. Yurda dönüşümde 13 Mart 1914'te 28. Alay 4. Tabur Komutanlığına atandı. I. Dünya Savaşı seferberliğinde I. Fırka emrine verilerek 4. Ordunun I. Kanal Harekâtı'na katıldı. Aynı fırka ile Çanakkale'de Kerevizdere ve Anafartalar Muharebesi'nde bulundu. 28 Temmuz 1915'teki Conkbayırı hücumunda yaralanarak tedavi için İstanbul'a sevk edildi. Hastanede iken 1 Eylül 1915'te binbaşılığa yükseltildi. 15 Kasım 1915'te atandığı 2.Fırka ile Irak Cephesinde Kutü'l-Amara Muharebesi'nde taburu ile İngilizleri durdurmayı ve geri püskürtmeyi başardı. Fıkrasının İran harekâtına katılması emredilmesi üzerine Mayıs-Temmuz 1916'daki Kasr-ı Şirin, Kirmanşah, Hacıabad ve Esatabad Muharebeleri'nde Ruslarla savaştı. Hemedan'ın alınması ile harekâta son verilmesi üzerine 19 Nisan 1917'de Rumeli'deki Osmanlı müfrezesinde 17. Alay 1.Tabur Komutanı olarak görevlendirildi¹²⁹. Ohri Gölü yöresindeki Hanım Yaylası-Mahmuztepe Muharebesi'nde Fransızlarla savaştı. Mart 1918'de 2. Kafkas Fırkası 6. Alay Komutanlığı'na tayin edildi ise de Müfrezeye Komutan Vekili olarak göreve devamı uygun görüldü. 4 Nisan 1918'de Müfrezesi ile Makedonya'dan ayrılarak İbrail'e, iki ay orada kaldıktan sonra 18 Temmuz 1918'de Köstence'den deniz yolu ile Batum'a geldi. Mütarekeden sonra Müfrezenin lağvı üzerine İstanbul'a çağrıldı¹³⁰. 9 Aralık 1918'de İzmir'deki 17. Kolordu emrine girip ve İzmir'e gelişinden sonrada 57. Fırka, 135. Alay Komutan yardımcılığına atandı¹³¹. Daha sonra, Binbaşı Etem ve Tabur Komutanı Şefik Bey'den boşalan 175. Alay Komutanlığı'na tayin edildi¹³².

15 Mayıs'ta Yunanlıların İzmir'e çıkararak batıda ileri harekâta devam etmeleri üzerine, 27 Mayıs'ta Menderes Köprübaşı'nda, Tümen komutanlığının başkanlığında,

¹²⁸F. Çoker, **Türk Parlamento Tarihi...**, s.305.

¹²⁹F. Çoker, **Türk Parlamento Tarihi...**, s.305.

¹³⁰**Diyarbakır Ansiklopedisi**, Ed: İhsan Işık, I, Ankara, 2013, s.126.

¹³¹**Diyarbakır Ansiklopedisi**, s.126.

¹³²Sıtkı Aydın, **Güneybatı Anadolu'da Kuvâ-yı Milliye Harekâtı**, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002³, s.98.

Milli Müfreze komutanları toplanarak, Aydın'a taarruza karar verdiler. 28 Mayıs'ta Aydın'daki Yunan kuvvetlerinin Köprübaşı'ndaki kuvvetlerimize saldırmasıyla, Aydın Muharebeleri¹³³ başladı. Binbaşı Hacı Şükrü Bey: *Yunanlıların, Müslüman kadın ve çocuklarına dahi istismâl-i silah ederek şehit ve mecrûh ettiğinden, dayanamayarak bütün kuvvetiyle Kuvâ-yı Milliye fedâi olarak iltihâk*" ettiğini belirten bir yazı yazarak, Tümen komutanlığına verdi. Albay Şefik Bey de, müfrezelerin komutasını, Hacı Şükrü Bey'e vermesi üzerine, 29 Haziran'da, Aydın Kuvâ-yı Milliye Komutanlığı'na tayin edildi. Hacı Şükrü Bey, aynı gün Aydın Mutasarrıfı'na gönderdiği bir yazı ile Aydın ilinde alınacak tedbirler hakkında bilgi verdi. Sonuç olarak, 30 Haziran günü, milli kuvvetlerimiz Aydın'a girerek, şehrin kuruluşunu sağladı¹³⁴.

Hacı Şükrü Bey, Ekim 1919'a kadar bu görevde kalırken, Antalya'daki İtalyanlar'dan silah almak için özel bir trenle Dinar'a gönderildiği sırada, trenin Burdur'un Baradiz İstasyonu'nda görevine son verildiği kendisine bildirildi. Kendisinden sonra yerine Jandarma Yüzbaşı Tahir (Özerk) Bey getirildi¹³⁵.

Binbaşı görevindeyken, TBMM'nin I. Dönemi için yapılan 1920 Genel Seçimleri'nde Diyarbakır Milletvekili olarak 23 Nisan 1920'de Meclis'e katıldı¹³⁶. Kuvay-ı Milliye Komutanlığı, Müdafaa-i Milliye Encümeni Reisliği yaptı¹³⁷. Meclis'te İrşâd¹³⁸, Hariciye ve Milli Müdafaa Komisyonları'nda çalıştı¹³⁹. TBMM I. Dönem sona erdikten sonra, 1924'te 135. Alay Komutanlığına atandı. 1926'da albaylığa, 1933'te tuğgeneralliğe yükseltilerek 17. Fırka Piyade Tugay Komutanlığına atandı¹⁴⁰.

Milli Mücadele'deki hizmetleri nedeniyle kırmızı yeşil şeritli istiklal madalyası ile ödüllendirilmeleri 21 Kasım 1923 tarihinde TBMM Genel Kurulu'nda kabul edilen ilk 25 kişi arasında madalyasını aldı¹⁴¹. Hiç evlenmeyen Hacı Şükrü Bey, 19 Temmuz 1935'te vefat etti¹⁴².

¹³³Güneybatı Anadolu'da Yunanlılarla yapılan Aydın Muharebeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sıtkı Aydınel, **Güneybatı Anadolu'da Kuvâ-yı Milliye Harekâtı**, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002³; Rahmi Apak, **İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, TTK Basımevi, Ankara, 1990. s.95-102.

¹³⁴S. Esin Dayı, **Nazilli Kongreleri (1919)**, Erzurum, 1998, s.38-39.

¹³⁵S. E. Dayı, **Nazilli Kongreleri (1919)**, s.150; S. Aydınel, **Güneybatı Anadolu'da...**, s.322; Celâl Bayar, **Ben de Yazdım**, VIII, İstanbul, 1967, s.2436.

¹³⁶**TBMM Arşivi**, Hacı Şükrü Aydındağ'ın Tercüme-i Hal Kâğıdı.

¹³⁷**Diyarbakır Ansiklopedisi**, s.126

¹³⁸**TBMM ZC**, I \ 1, s.322.

¹³⁹**TBMM ZC**, I \ 20, s.41.

¹⁴⁰**Diyarbakır Ansiklopedisi**, s.126

¹⁴¹**TBMM ZC**, II \ 3, s.494.

¹⁴²**TBMM Arşivi**, Hacı Şükrü Aydındağ'ın Tercüme-i Hal Kâğıdı.

7- Zülfü (Tiğrel) Bey

Zülfü Bey 1876'da Diyarbakir'de doğdu. Babası Ali Hamit Bey, annesi Nezire Hanımdır¹⁴³. Zülfü Bey, Diyarbakirli Servet-i Fünun Dönemi şairi ve sanatçısı Süleyman Nazif'in dayısı oğlu ve aynı zamanda kayınbiraderidir.

Diyarbakir Askeri Rüştüyesi ve Mülki İdadisinden diploma aldı. Mektub-i Kalemî mümeyyizliği olarak devlet hizmetine girdi. Meclis İdare-i Vilayet Başvekâlet Refakati ve Bidayet Mahkemesi Hukuk ve ceza üyeliği yaptı. Osmanlı Mebusan Meclisi'nin II. III. ve IV. Dönem seçimlerinde Diyarbakir Milletvekili oldu¹⁴⁴.

Zülfü Bey, Ermeni meselesi ile ilgili oldukları ve propaganda yaptıkları iddiasıyla, 15 Ocak 1919'da İngilizlerce tutuklandı. 15 Şubat 1919'da Mısır'daki Seydi Beşir Kampı'na gönderildi. Burada bir süre tutuklu kaldıktan sonra 23 Temmuz 1919'da Malta Adası'na sürüldü. Mebusan Meclisi'nin son dönemi için 14 Ocak 1920'de yapılan seçimde yine Diyarbakir Milletvekili oldu; ancak sürgünde olduğu için Meclis'e katılmadı¹⁴⁵. Malta günlerinin ardından 25 Ekim 1921 tarihinde İngilizlerle yapılan anlaşmayla serbest bırakılan Zülfü Bey, 30 Ekim 1921 tarihinde İstanbul'a geldi¹⁴⁶. 15 Kasım 1921'de Sivas Milletvekili Rauf Bey ile birlikte Diyarbakir Milletvekili olarak Meclis'e takdim edildi. Daha sonra kürsüye gelerek sürgünde yaşadıkları ile ilgili bir konuşma yaptı¹⁴⁷.

Zülfü Bey, 24 Temmuz 1924 tarihinde İsviçre'nin Lozan şehrinde imzalanan Lozan Konferansı'na giden danışmanlar kurulunda yer aldı¹⁴⁸. Lozan'a gitmeden önce Meclis'ten izin isteğini 3 Kasım 1922'de Genel Kurul'a sundu. İzin isteği, yapılan oylama sonucunda 27 ret oyuna karşılık 134 oyla kabul edildi¹⁴⁹.

İsmet Paşa'nın Lozan görüşmelerine Zülfü Bey'i bir Kürt milletvekili sıfatıyla beraberinde götürerek Müttelik Devletler'e "*Lozan'da biz Kürtler, Türklerle kardeşiz ayrılmak istemiyoruz aramızda fark yoktur*" dediği de kaynaklarda iddia edilmektedir¹⁵⁰. Ancak Lozan'a İsmet Paşa tarafından Kürt olduğu için götürüldüğü söylenen Diyarbakir Milletvekili Zülfü Bey'in ise hiçbir oturumda veya başka bir yerde Kürt olduğunu söylememiştir¹⁵¹.

¹⁴³TBMM Albümü, s.24.

¹⁴⁴TBMM Arşivi, Zülfü Tiğrel'in Tercüme-i Hal Kâğıdı.

¹⁴⁵Mahmut Goloğlu, **Cumhuriyete Doğru**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s.103.

¹⁴⁶B. N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s.401.

¹⁴⁷TBMM ZC, I \14, s.218-219.

¹⁴⁸Ali Naci Karacan, **Lozan**, İstanbul, 2007, s.60; Mahmut. Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti**, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul, 2011, s.5.

¹⁴⁹TBMM ZC, I \24, s.385-386.

¹⁵⁰Erol Kurubaş, **Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye**, I, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2004, s.134.

¹⁵¹İ. Gölbaş, **Lozan**, s.172.

Zülfü Bey, Parlamento'da I. Dönemin haricinde II. IV. V. ve VI. Dönem'lerde de Diyarbakir'den Milletvekili seçildi. III. Dönem hariç, aralıksız olarak altı dönem boyunca Diyarbakir'den milletvekili seçilmesiyle ilgili olarak yapılan değerlendirme dikkate değerdir. Buna göre: Tek Parti Dönemi Meclisleri'ne aralıksız atanan milletvekillerinin büyük bir çoğunluğu muhalif davranış sergilemedikleri için seçilmekteydiler. Zülfü Bey hakkındaki bir diğer iddia da onun Atatürk ve İsmet İnönü'ye yakınlığından ötürü birbirini takip eden dönemlerde milletvekili seçildiğine dairdir¹⁵².

Milli Mücadele'nin başından sonuna kadar birçok kez sınırlara giderek görev yapması nedeniyle TBMM'nin 5 Haziran 1926 tarihli ve 262 sayılı karara göre sahip olduğu İstiklal Madalyası şeridi yeşil kırmızı oldu¹⁵³. Meclis'in VI. Dönem'inde yeniden Diyarbakir Milletvekili seçildi. Bu yasama yılı içerisinde 29 Ekim 1940 tarihinde vefat etti. Evli ve üç çocuğu bulunan Zülfü Bey, Diyarbakır'da toprağa verildi¹⁵⁴.

C- I. TBMM'DE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZELLİKLERİ

Tablo-1 Yerellik Özellikleri

Milletvekilleri	Doğum Yerleri
Abdülhamit Hamdi Çintan	Diyarbakir
Feyzi Pirinççioğlu	Diyarbakir
Kadri Ahmet Kürkçü	Diyarbakir
Mehmet Kadri Üçok	Diyarbakir
Mustafa Akif Tütenk	Diyarbakir
Hacı Şükrü Aydındağ	İstanbul
Zülfü Tiğrel	Diyarbakir

I.Dönem Diyarbakir Milletvekilleri'nin doğum yerlerine bakıldığında Hacı Şükrü Bey'in dışında diğer vekillerin temsil ettikleri ilden olmaları yerellik düzeyinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. Bu durumda bölgeyi tanımları açısından önemlidir.

¹⁵²İsmail Beşikçi, **Cumhuriyet Halk Fıkası'nın Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu**, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s.202.

¹⁵³BCA, 030\195.338.22; TBMM ZC, II \ 26, s.81.

¹⁵⁴BCA, 030\10.76.502.4; TBMM Arşivi, Zülfü Tiğrel'in Tercüme-i Hal Kâğıdı.

Tablo-2 Yaş Grupları

Milletvekilleri	Yaş
Abdülhamit Hamdi Çintan	33
Feyzi Pirinççioğlu	42
Kadri Ahmet Kürkçü	38
Mehmet Kadri Üçok	39
Mustafa Akif Tütenk	45
Hacı Şükrü Aydındağ	37
Zülfü Tiğrel	44

Diyarbakir Milletvekilleri'nin yaşları bu dönem seçildikleri tarih göz önüne alınarak hesaplanmıştır. Buna göre; bu dönem ki Diyarbakir Milletvekilleri'nin yaş ortalamasının 39.7 olduğu tespit edilmiştir. Bu ortalamaya göre milletvekilleri dönem itibariyle orta yaşa yakın genç bir gruba sahip oldukları görülmektedir.

Tablo-3 Eğitim ve Mesleki Durum

Milletvekilleri	Eğitimi	Mesleği
Abdülhamit Hamdi Çintan	Medrese	Öğretmen
Feyzi Pirinççioğlu	Askeri İdadi Mektebi	Ziraat\Ticaret
Kadri Ahmet Kürkçü	Harbiye Mektebi	Asker
Mehmet Kadri Üçok	Mülkiye Mektebi	Bürokrat
Mustafa Akif Tütenk	Rüştiye, Darülmualim	Öğretmen
Hacı Şükrü Aydındağ	Harp Okulu	Asker
Zülfü Tiğrel	İdadi Mektebi	Çiftçi

I.Dönem Diyarbakir Milletvekilleri'nin eğitim ve mesleki durumlarına bakıldığında eğitim düzeylerinin yüksek oldukları görülmektedir. Mesleklerine bakıldığında ise Fevzi ve Zülfü Beyler dışındakilerin aldıkları eğitimin doğrultusunda mesleklerinde buldukları görülmektedir.

Tablo-4 Bildiği Diller

Milletvekilleri	Bildiği Diller
Abdülhamit Hamdi Çintan	Arapça-Farsça
Feyzi Pirinççioğlu	—
Kadri Ahmet Kürkçü	—
Mehmet Kadri Üçok	Arapça, Farsça, Ermenice ve Fransızca
Mustafa Akif Tütenk	Arapça, Farsça, Kürtçe
Hacı Şükrü Aydındağ	—
Zülfü Tiğrel	—

Dönem itibariyle vekillerin yarısının iki ve daha fazla dil bildiği görülmektedir. Bu durumda gelişmişlik düzeylerinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Tablo-5 Önceki Parlamento Deneyimleri

Milletvekilleri	Parlamento	Seçildiği Yerler
Abdülhamit Hamdi Çintan	—	—
Feyzi Pirinççioğlu	I. II. III. IV. Dönem OMM	Diyarbakir
Kadri Ahmet Kürkçü	—	—
Mehmet Kadri Üçok	—	—
Mustafa Akif Tütenk	—	—
Hacı Şükrü Aydındağ	—	—
Zülfü Tiğrel	II. III. IV. Dönem OMM	Diyarbakir

I.Dönem vekillerin daha önceki parlamento deneyimine baktığımızda Feyzi ve Zülfü Beyler'in Osmanlı Mebusan Meclisleri'nin hemen hemen her devresinde yer almaları parlamento deneyimi açısından kayde değerlidir. Ayrıca Diyarbakır bölgesinden vekil olmaları bölgeyi tanımalarını açısından da önemlidir.

D-TBMM'NİN ÇALIŞMA YÖNTEMLERİNDE ŞUBE VE ENCÜMENLER

Şube, Osmanlı Mebusan Meclisleri'nde siyasi parti grupları bulunmadığından ona karşılık gelebilecek bir tür oluşum, parlamento grubudur¹⁵⁵. Yasama meclislerinin gerek üye sayılarındaki yükseklik, gerekse yasama eyleminin hem hızlı hem de daha nitelikli sonuçlanması meclisleri, yasama işlevini yerine getirmede zorunlu işbölümüne sürükledi¹⁵⁶. Buna göre Meclis, her toplantı yılının başında geçici başkan, kâtipler ve Heyet-i Mebusan üyeleri, kura ile I. II. III. IV. ve V. Şube adıyla belirtilmiş olan beş şubeye ayrılırdı¹⁵⁷. Şubelerin üyeleri içtüzüğün tayin ettiği süre zarfında değişmekteydi. Görev süreleri iki ay olan şubeler her defasında üyeleri yer değiştirerek farklı kişilerle çalışması sağlanırdı. Ancak Meclis isterse bu üyeleri değiştirmeden toplantı döneminin başından sonuna kadar tutabilirdi¹⁵⁸.

Yasama Meclisleri'nde iş yükünü hafifletmek ve faaliyetleri daha çabuk ve verimli yürütebilmek amacıyla da şubelerden seçilmek üzere encümenler oluşturulurdu. Encümenler, işin önemine göre Meclis Genel Kurulu'nun kararıyla 10-15 kişiden oluşabilirdi¹⁵⁹.

Yukarıda da anlaşılaacağı üzere iş yükünü hafifletmek ve hızlı karar alabilmek amacıyla Osmanlı Mebusan Meclis'inden gelen şube geleneği I. ve II. Dönem TBMM'de de devam etti. Meclis açıldıktan sonra milletvekilleri, Meclis Genel Kurulu'nda yapılan kura ile şubelere ayrılarak siyasi grup şeklinde çalışmalarını sürdürürdü. Bu şubelerden seçilen kişiler de encümenleri oluştururdu. Meclis zabıtlarında yaptığımız incelemede şubelerin 1927 yılına kadar uygulandığı; ancak bu tarihten itibaren şubelerin kaldırıldığı vekillerin doğrudan encümenlere seçildikleri görülmektedir.

¹⁵⁵ **Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan Tutanak Terimleri Sözlüğü**, Haz. Hasan Ferhat Aydın-Özlem Çakır, TBMM Yayınları, Ankara, 2015, s.207.

¹⁵⁶ Işıl Çakan, **Türk Parlamentosunda II. Meclis**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1999, s.134.

¹⁵⁷ **Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dâhilisi**, Fasil I- Madde 2, **Düstur**, I, 4, Ankara, s.36.

¹⁵⁸ **Heyet-i Mebusan Nizamname-i Dâhilisi**, Fasil I- Madde 2, **Düstur**, I, 4, s.36-58; Rıdvan Akın, **TBMM Devleti Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkları ve İdare**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.74.

¹⁵⁹ Fahri Bakırcı, **TBMM'nin Çalışma Yöntemi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s.50; R. Akın, **TBMM Devleti (1920-1923)...**, s.74.

E- I. TBMM'NİN AÇILMASI VE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ

Büyük Millet Meclisi, 23 Nisan 1920 Cuma günü Ankara'da yapılan merasimle açıldı¹⁶⁰. Meclis, Kanun-i Esasi'ye göre; en yaşlı üye sıfatına sahip olan Sinop Milletvekili Şerif Bey'in nutkuyla, yasama dönemine başladı. Şerif Bey açılış nutkunda:

“Huzzar-ı kiram! İstanbul'un muvakkat kaydıyle kuvayi ecnebiye tarafından işgal olunduğu ve bütün esasatıyla makamı hilâfet ve merkezi Hükümetin istiklâli iptal edildiği malûmunuzdur. Bu vaziyete serfûru etmek, milletimizin teklif olunan ecnebi esaretini kabul etmesi demektir. Ancak istiklâli tam ile yaşamak azmi katisinden olan minelezel hür ve serazad milletimiz esaret vaziyetini kemali şiddet ve katiyetle reddetmiş ve derhal vekillerini toplamaya bağliyerek Meclisi Âlinizi vücuda getirmiştir. Bu Meclisi Âlinin Reisi Sinni sıfatiyle ve tevfiği ilâhi ile milletimizin dahilî ve harici istiklâli tam dâhilinde mukadderatını bizzat deruhte ve idare etmeye başladığını bütün cihana ilân ederek Büyük Millet Meclisini küşat eyliyorum. ...bütün müslümanların halifesi ve Osmanlıların Padişahı Sultan Mehmed Hanı Sâdis Hazretlerinin kuyudu cenebiyeden tahlisine ve ebedî payitahtı saltanatı sehiye olan İstanbul'umuz ile işgal altında ve envai mezalim ve fecayi içinde maddeten ve manen bilâinsaf imha edilmekte bulunan bilcümle vilâyatı mazlumemizin istihlâsına muvaffakiyet ihsan buyurmasını Cenabı Allahtan niyaz eylerim”¹⁶¹.

Meclis'in ikinci günü olan 24 Nisan 1920 tarihinde, Meclis Başkanlığı seçimi için Diyarbekir Milletvekili Hacı Şükrü Bey'in de imzasının olduğu bir önerge, Meclis Genel Kurulu'na sunuldu¹⁶². Verilen önergeden sonra, aynı gün Meclis Başkanlığı seçimi yapıldı. Seçime 120 milletvekili katıldı. Mustafa Kemal Paşa, 110 oy alarak Meclis Başkanlığı'na seçilirken, Erzurum Milletvekili Celaleddin Arif Bey de 109 oyla Meclis'in ikinci başkanı seçildi. Mustafa Kemal Paşa, Meclis Başkanı seçildikten sonra Meclis Genel Kurulu'na hitaben bir konuşma yaptı:

“...Milletin mukadderatı umumiyesine fiilen ve tamamen vaziyed edecek makamı hilâfet ve saltanatın duçar olduğu esaretten tahlis ve memleketin tamamiyet ve selâmeti uğrunda her fedakârlığı büyük bir azim ile iktihama karar vermiş olan Meclis i Âlinizin Riyasetine intiha edilmek suretiyle hakkımda ibzal buyurulan itimat ve teveccühün müteşekkiri ve minnettariyım. Hayatımın bütün safahatında olduğu gibi son zamanların

¹⁶⁰ Atatürk, **Nutuk**, s.295; Kazım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s.674; **Hâkimiyet-i Milliye**, 23 Nisan 1920, s.1.

¹⁶¹ **TBMM ZC**, I \ 1, s.2.

¹⁶² **TBMM ZC**, I \ 1, s.32.

buhranları ve felâketleri arasında da bir dakika geçmemiştir ki, her türlü huzur ve istirahatimi, her nevi şahsi duygularımı milletin selâmetine ve saadeti namına feda etmekten zevkiyabolmiyayım. Gerek hayatı askeriye ve gerek hayatı siyasiyemin bütün edvar ve safahatin i işgal eden mücadelâtımda daima düsturu hareketim irade-i milliyeye istinad ederek milletin ve vatanın muhtaç olduğu gayelere yürümek olmuştur. Bugün Heyeti Muhteremenizin âra-yi umumiyesinde tecelli etmiş olan itimad-ı millîyi liyakatimin çok fevkinde görmekle beraber şahsım için bir gaye olarak değil, müştereken giriştiğimiz mücahedei mukaddesenin matuf olduğu gayeleri istihsal için milletin bahşettiği bir istinadgâh olarak telâkki ediyorum. Bu ittihadı millînin bana tahmil ettiği mesuliyet, biliyorum v e hepiniz de bilirsiniz ki, pek ağırdır. İçinde yaşadığımız nadirü'l-emsal dakikaların vahametine rağmen bu ağır mesuliyet-i millîyenin altında ancak Heyet-i Muhteremenizin muavenet ve müzaheretinin daima v e daima hak yolundaki mücahedata rağmen avn-u inayet-i sübhaniye den ümit var olarak çalışacağım. İnşallah Padişah-ı Âlempenah Efendimiz hazretlerinin sıhhat ve afiyetle ve her türlü kuyudatı ecnebiyeden azade olarak taht-ı hümayunlarında daim kalmasını eltâ-fi ilâhiyeden tazarru eylerim”¹⁶³.

Mustafa Kemal Paşa, Meclis Başkanı olduktan sonra 25 Nisan 1920 tarihli Meclis oturumunda halkı bilinçlendirmek ve halkın olup bitenden haberdar olması için “*Büyük Millet Meclisi Emriyle Reis Mustafa Kemal*” imzalı bir beyanname yayınlandı. Antalya Milletvekili Hamdullah Suphi Bey’in Meclis’te okuduğu beyanname şöyleydi:

“Anadolu'nun her köşesinden gelen vekillerinizin teşkil ettiği Büyük Millet Meclisi olanı biteni dinleyip anladıktan sonra millete hakikati söylemeye lüzum gördü. İngilizler tarafından satın alınan ve milleti birbirine düşürmek maksadını güden bazı hainler sizi aldatmak için türlü türlü yalanlar söylüyorlar, İzmir vilâyetinin, Antalya'nın, Adana'nın, Anteb'in ve Maraş ve Urfa havalisinin düşmanlar tarafından işgali üzerine silâhına sarılan milletdaş ve dindaşları nızı yine size mahvettirmek için Padişah ve Halifeye isyan sözünü ortaya atıyorlar. Millet Meclisi Halife ve Padişahımızı düşman tazyikinden kurtarmak, Anadolu'nun şunun, bunun elinde parça parça kalmasına mâni olmak, payitahtımızı yine anavatana bağlamak: için çalışıyor. Biz vekilleriniz Cenabıhak ve Resul-i Ekrem'i namına yemin ederiz ki Padişaha ve Halifeye isyan sözü bir yalandan ibarettir ve bundan maksat vatani müdafaa eden kuvvetleri aldatılan Müslümanların elleriyle mahvetmek ve memleketi sahipsiz ve müdafaasız bırakarak elde etmektir. Hind'in, Mısır'ın başına gelen halden mübarek vatanımızı kurtarmak için İngiliz casuslarının sizi aldatmak üzere uydurdukları

¹⁶³TBMM ZC, I \ 1, s.38-39.

yalana inanmayın! İzmir'ini, Adana'sını, Urfa ve Maraş'ını elhâsıl vatanın düşman istilâsına uğramış kısımlarını müdafaa edenleri din ve milletlerinin şerefi için kan döken kardeşlerinizi arkadan size vurdurmak isteyen alçakları dinlemeyin ve onları Millet Meclisinin kararı üzerine cezalandıracak olanlara yardım edin. Tâ ki, din Son yurdunu kaybetmesin. Tâ ki, milletimiz köle olmasın. Biz birlik; oldukça düşman üzerimize gelmeyeceğini resmen ilân etti. Onun candan özlediği aramızda nifak ve şikaktır. Allah'ın laneti düşmana yardım eden hainlerin üzerine olsun ve tevfikı Halife ve Padişahımızı, millet ve vatani kurtarmak için çalışanların üzerinden eksik olmasın.” Beyanname, okunduktan sonra aynı gün Meclis Genel Kurulu'nda kabul edildi¹⁶⁴.

1- I. Toplantı Dönemi Diyarbakir Milletvekillerinin Faaliyetleri (23 Nisan 1920 – 28 Şubat 1921)

a) İç Güvenliğe Yönelik Çalışmalar

Meclis'in açılmasından sonra gerek İstanbul Hükümet'nin gerekse İtilaf Devletleri'nin kışkırtmalarıyla, Memleketin birçok yerinde ayaklanmalar başladı. Meclis de bu duruma karşılık, halkı bilinçlendirmek maksadıyla bazı tedbirler alınması gerektiğini vurguladı. Bu amaçla Meclis'in 27 Nisan 1920 tarihli oturumunda Bursa Milletvekili Şeyh Servet Efendi, Meclis'e bir İrşad Encümenliği kurulması için bir önerge sundu. Şeyh Servet Efendi önergesinde irşadın insanlık için önemli bir unsur olduğunu; ancak düşmanın bunu kötüye kullanarak halka, batılı hak gibi gösterme gayretinde olduğu için Meclis'in bunun önlemini alması gerektiği, bundan dolayı Meclis'te kurulacak şubeler arasında bir de İrşad Encümenliği'nin kurulması için bir önerge sundu. Aynı gün yapılan oturumda önerge kabul edildi¹⁶⁵.

Meclis'in ilk encümenlerinden olan İrşad Encümenliği'ne, 17 Mayıs 1920 tarihli oturumda tayin edilen milletvekilleri arasında Diyarbakir Milletvekili Hacı Şükrü Bey de bulunmaktaydı. Saruhan Milletvekili Reşid Bey'le birlikte ataması yapılarak kendisine bildirildi¹⁶⁶.

İç güvenliğe yönelik diğer bir çalışma ise cephelerin teftişine dairdi. Milli Mücadele Dönemi'nde cephedeki savaşlar devam ederken, Diyarbakir Milletvekili Kadri

¹⁶⁴TBMM ZC, I \1, s.60; Hâkimiyet-i Milliye, 28 Nisan 1920, s.1.

¹⁶⁵TBMM ZC, I \1, s.94-96.

¹⁶⁶TBMM ZC, I \1, s.322.

Ahmet Bey, 8 Temmuz 1920 tarihli bir önerge verdi. Önerge, 12 Temmuz 1920'de Meclis gündemine alındı¹⁶⁷.

Kadri Bey, verdiği önergede: Milli Müdafaa Vekâleti'nin, Meclis Başkanlığı'na cephelerin durumuyla ilgili verdiği bilgiyle, cephelerden gelen bilgilerin arasında farklılık olduğunu söyledi. Bundan dolayı cephelerin teftişi için bir heyetin oluşturulmasını ve bu heyetin de bir rapor hazırlaması gerektiğini belirtti¹⁶⁸. Meclis Başkanlığı, verilen önergenin ilk önce İcra Heyeti'ne gönderilip, orada içeriğinin oluşturulması gerektiğini ve daha sonra Meclis'e gelmesini istedi. Meclis tarafından bu istek kabul edildi¹⁶⁹.

Verilen önergeye cevap gelmemesi üzerine, Kadri Ahmet Bey, cephelerin durumuyla ilgili verdiği önergeye cevap verilmediğini belirten bir yazı daha gönderdi. Yazıda, Meclis Başkanlığı'nın önergeyi oylamaya sunmadan havale ettiğini ve bunun da iç tüzüğe aykırı olduğu belirtti. Önergeyi 12 Temmuz 1920 tarihinde tekrar Meclis Başkanlığı'na sundu¹⁷⁰. Kadri Bey'in verdiği önerge, Meclis Başkanlığı tarafından 13 Eylül 1920 tarihli oturumda İcra Heyeti'ne gönderildi¹⁷¹. Ancak yapılan taramalarda bundan sonraki hiçbir oturumda Kadri Bey'in verdiği önerge ile ilgili bir cevap gelmediği tarafımızca tespit edildi.

İç güvenliğe yönelik olarak Kadri Bey'in verdiği diğer bir önerge, Meclis'in 22 Eylül 1920 tarihli oturumunda gündeme alındı. Verilen önergenin içeriği, Milli Aşiret Reisi İbrahim Paşazadeler'in Viranşehir'de asayişi bozmasına yönelik çıkardığı isyanın durumun ne olduğuna dairdi. Ayrıca Kadri Ahmet Bey, isyana sebep olan unsurun oradaki memurların halka sert muamele yapması ve bunun sorumlularının da Hükümet'ten kaynaklandığını iddia etmekteydi¹⁷².

Kadri Ahmet Bey' in verdiği önergeye cevap, Meclis'in 25 Eylül 1920 tarihli oturumunda Dâhiliye Vekili Refet Bey tarafından geldi. Konuyla ilgili olarak yapılan açıklamada: İsyanın, Diyarbekir ve çevresinde Milli Aşiret tarafından çıkarıldığı, bir haydutluk ve yararlanma meselesi olduğunu ve olayda az çok İngiliz propagandasının da bulunduğu belirtildi. Refet Bey, meselenin tamamen halledildiğini, bölgede milli emellerimizi tehdit eden hiçbir silahlı unsurun bulunmadığını ve doğuda tehdit unsuru oluşturacak bir faktörün kalmadığını açıkladı. Bölgedeki memurların durumuyla ilgili olarak da: memurların haklı olduğunu söyleyerek, konuyla ilgili sözlerini şu şekilde

---

¹⁶⁷BCA, 030\10.5.28.4.

¹⁶⁸BCA, 030\10.5.28.4.

¹⁶⁹TBMM ZC, I \ 2, s.256.

¹⁷⁰BCA, 030\10.5.28.7.

¹⁷¹TBMM ZC, I \ 4, s.109.

¹⁷²TBMM ZC, I \ 4, s.264.

tamamladı: “...Bir isyan hiç bir zaman günlerce söndürülemez, isyan tenkiline memur olanlar, doğrudan doğruya isyan edenleri günlerce yola getirmek isterlerse, daha fazla ziyan ederler. Elbette orada tedibat ta yapıldı, fakat bu tedip edilenler elbette kabahatli insanlardı ve nihayet bu gün yine Hükümet oradaki insanlara hak yolunu gösterdi...”¹⁷³.

b) Diyarbakir Milletvekillerinin Diğer Gelişmelerle İlgili Görüşleri

I. Dünya Savaşından sonra savaşı kaybeden devletlerle yapılan barış anlaşmalardan biri de Osmanlı Devleti'yle 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Anlaşması'dır. Bu anlaşmaya giden yolda yapılan konferanslardan biri de 18-26 Nisan 1920'de yapılan San Remo Konferansı'dır¹⁷⁴. Konferans sonrasında Paris'e davet edilen Osmanlı Delege Heyeti, 1 Mayıs 1920 tarihinde Paris'e hareket etti¹⁷⁵. Mustafa Kemal Paşa, delegelerin Paris'e harekâtından sonra Müttelik Devletlerin dışişleri başkanlarına ve Amerikan Hükümeti'ne Fransızca bir nota gönderdi. Buna göre, halkın bundan sonra İstanbul Hükümeti'nden ve Padişah'tan bir şey beklemediğini; Ankara'da kurulmuş olan Büyük Millet Meclisi'ne ümitlerini bağlayıp Meclis'i desteklerini ve bundan sonra yapılacak anlaşmalarda Ankara Hükümeti ile görüşülmesini bildirdi¹⁷⁶.

Sevr sürecinin yaşandığı günlerde, Meclis'in 24 Mayıs 1920 tarihli oturumunda Diyarbakir Milletvekili Hamdi Efendi ve Konya Milletvekili Refik Bey ve bir grup milletvekili Meclis Başkanlığı'na bir önerge verdiler. Buna göre: cephelerde yaşanan durumla ilgili olarak Hükümetin ne gibi önlemler aldığı, bu konuda yaptığı çalışmalar hakkında Meclis'in bilgilendirilmesi gerektiği ve ayrıca mücadele veren kuvvetlere takviye birlik yollanması istendi¹⁷⁷. Milletvekilleri konuyla ilgili olarak ayrıca, Genel Kurul'da yaptığı konuşmalarda İngiliz, Fransız ve Yunanlıların memleketin belli yerlerinde tahribat yaptıklarını ve 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Anlaşması'nın zorla ve güç kullanarak tatbik edildiğini anlattılar¹⁷⁸.

¹⁷³TBMM ZC, I\4, s.342-343.

¹⁷⁴San Remo Konferansı, 18- 26 Nisan 1920 tarihinde İngiliz, İtalya ve Fransa devlet adamlarının katılımıyla gerçekleşmiştir. Sevr Anlaşması ve anlaşma sürecinde yapılan konferanslar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Olcay, **Sevres Anlaşmasına Doğru**, Ankara, 1981; Seha L. Meray- Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri**, A.Ü.B.E. ,Ankara, 1977.

¹⁷⁵Paris'e davet edilen heyet, Tefik Paşa başkanlığında, Dâhiliye Nazırı Reşit Bey, Nafi'a Nazırı Cemil Paşa, Maliye Nazırı Fahrettin Bey ve Harbiye Nazırı Mahmut Muthar Paşa'dan oluşmuştur. Yalçın Doğan, **Sevr Sürecinin Türk Basınındaki Yansımaları**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2007. Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlükleri III (TBMM'den Sakarya Savaşı'na- 23 Nisan 1920-22 Ağustos 1921)**, Ankara, 1995, s.19.

¹⁷⁶Hâkimiyet-i Milliye, 9 Mayıs 1920, no:27, s.1.

¹⁷⁷TBMM ZC, I\2, s.25.

¹⁷⁸TBMM ZC, I\2, s.25.

Verilen önerenin okunmasından sonra Meclis Başkanı, önergeye cevap olması amacıyla 20. Kolordu Kumandanı Fuat Paşa'nın yolladığı telgrafi Meclis'te okudu. 23 Mayıs 1920 tarihli yollanan telgrafa göre yaşanan gelişmeler şu şekildeydi:

“Bugün zevalde Adapazarı ve Sapanca istikametlerine başlayan taarruzumuz Allah'ın yardımı ile kısa bir zamanda muvaffakiyet ile neticelenmiş, kısmi küllisi kuvayı inzibatiyeye mensup efradı teşkil eden toplu usat (asiler) kâmilten dağılmış, üç zabıt ve bir miktar esir alınmış, dört topla dört makineli tüfek külliyetli malzeme iğtinam edilmiş, Adapazarı ve Sapanca işgal ve memurini mülkiye ikame edilerek icraata başlanmıştır. Maahaza bu erkam kuvayı tedibiye kumandanlığından telefonla Adapazarı'ndan şimdi verildiği için mekadiri hakikiyelerini (gerçek kuvvet) ve usat grubunun nerelerde bulunduğunu ancak yarın tespit ve arz etmek kabil olacaktır. Bundan başka Sakarya tarafından ve Sapanca istikametinde ileri hareketimize silahla mümanaat etmek isteyen köyler yakılmış, silahları alınmıştır. Bu tedabire yarın dahi devam olunacaktır, Adapazarı şarkındaki Sakarya köprüleri tahtı işgalimizdedir. Adapazarı ile muhaberemiz vardır. Sapanca ile muhaberemiz açılmamıştır. Ethem Bey kuvayı tedibiyesiyle, Sapanca'yı işgal eden ve boğaz şimalinde ihtiyatten bulundurulmuş kâtaatı nizamiye yarın buldukları mahallerde istirahat edecek ve inzibatla meşgul olacaklardır. Ethem Bey, kuvvetlerinin 26 Mayıs sabahı tekrar harekete hazır bulunduğunu bildirmiştir” telgrafın okunmasından sonra oturum sona erdi¹⁷⁹.

Dönem itibariyle Meclis gündemine gelen bir diğer konu ise memurluk ve milletvekilliği sıfatlarının beraber kullanılmak istenmesine dair idi. Meclis'in 14 Temmuz 1920 tarihli oturumunda Diyarbakir Milletvekili Kadri Bey ve arkadaşları tarafından milletvekili olanlarla memur olanların her iki sıfatı beraber kullanmak istemesine dair bir önerge sundular. Verilen önerenin içeriği şu şekildeydi:

“1- Mebus olanlardan memur olanlar her iki sıfatı haiz olabilirler. İkisinden birini terk etmek o zatin kendi ihtiyarındadır.

2-Memur oldukları halde mebus olub Meclise iştirak edenler mezun addedilirler, iştirak etmeyenlerin memuriyeti başında kalması Meclisin maksadına muvafık ve rey ve kararına müstenid ise her iki sıfatı haiz olabilir.

3-Memurken mebus İntihap edilenlerle mebus iken memur tayin edilenler hangi taraftan daha çok maaş alıyorlar ise o maaşı alıp diğerini terke mecburdur.

---

¹⁷⁹TBMM ZC, I \ 2, s.25-26.

4-Mebus iken bir memuriyete tayin edilenlerin mebusluğunun ibka veya âdemi ibkası için Heyeti icra'iyenin lüzum göstermesi ve Meclisin ayrı ayrı bu hususu tefrik eylemesi zaid ve daii mazarrattır". Verilen önerge, Meclis Başkanı tarafından oylamaya sunuldu; ancak Genel Kurul'da reddedildi¹⁸⁰.

Bu devrede Meclis gündemine gelen gider bir gündem maddesi ise yargı alanına yönelik teklif edilen bazı önergelerdi. TBMM'nin 2 Ekim 1920 tarihli oturumunda Diyarbakir Milletvekillerinden Hacı Şükrü Bey, İstiklal Mahkemeleri'yle ilgili olarak kurumun önemli bir vazifeye sahip olduğunu, verilecek kararların önemli neticelerinin olacağını aksi bir takdirde en ufak bir suiistimalin feci sonuçlar doğuracağını söyledi. Hacı Şükrü Bey, bundan dolayı Genel Kurul'a İstiklal Mahkemeleri kanununda bazı değişiklikler için bir kanun teklifi sundu. Meclis Başkanlığı'na sunulan teklif şu şekildeydi:

"MADDE 1 — İstiklâl Mahkemelerinde cereyan edecek muhakemeler, verilecek hüküm ve kararlar aleni olacaktır.

*MADDE 2 — Herhangi bir tesir altında kanun ve vicdana muhalif olarak hüküm veren İstiklal Mahkemesi reisi ve azaları Büyük Millet Meclisi hüküm ve kararıyla derhal aynı ceza ve tecziye edileceklerdir"*¹⁸¹.

Meclis Başkanlığı'na sunulan Hacı Şükrü Bey'in, teklifine dair müzakerelerin başlanacağı esnada, Meclis Başkanı, Hacı Şükrü Bey'in başka bir önerge ile verdiği kanun teklifini geri çektiğini bildirdi¹⁸².

Yargıya yönelik bir diğer önerge ise TBMM'nin 8 Ocak 1921'de Diyarbakir Milletvekili Kadri Bey tarafından Meclis Genel Kurulu'na sunuldu. Önergenin içeriği, kumandanların davalara müdahalesi ve kanunsuz sürgün iddialarıydı¹⁸³.

Milli Müdafaa Vekili Fevzi Paşa, verilen önerge üzerine; adliye davalarıyla ilgili olarak iddia edilen bu durumu kesin bir dille yalanladı. Adliye davalarına kimsenin müdahale edemeyeceğini, böyle bir durumda derhal davanın iptal olacağı söyledi. Kumandanların, şahısları sürgün etme konusuyla ilgili olarak da, memleketin müdafaasıyla alakalı bir durumla karşılaştığı vakit bu yetkiyi kullanabileceklerini söyledi. Bunun da Birinci Dünya Savaşı sırasında çıkan bir kanun maddesine dayanarak yapıldığını; ancak şu an da bir cephede casusluk yapan veya düşman tarafına geçen biri hakkında bile Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne sorulduğunu ve buna göre karar verildiğini belirtti¹⁸⁴.

¹⁸⁰TBMM ZC, I \ 2, s.322-324.

¹⁸¹TBMM ZC, I \ 4, s.488.

¹⁸²TBMM ZC, I \ 4, s.503.

¹⁸³TBMM ZC, I \ 8, s.148.

¹⁸⁴TBMM ZC, I \ 8, s.148.

Meclis gündemine gelen diğeri bir önerge ise terkedilmiş otomobillerin durumuydu. TBMM'nin 8 Şubat 1921 tarihli oturumunda Mardin, Diyarbakir, Pozantı ve bazı eski yollarda terkedilmiş arabalarla ilgili olarak Diyarbakir Milletvekili Kadri Ahmet Bey, Milli Müdafaa Vekili Fevzi Paşa'nın cevaplamaşı için bir soru yöneltti. İlgili soru şu şekildeydi: Mardin, Diyarbakir, Pozantı ve bazı eski yollarda terkedilen otomobillerin yağmur altında bırakıldığını, millete binlerce liraya mal olan ve memleket için lüzumlu olan bu son sistem araçların durumun neden böyle olduğunu, Milli Müdafaa Vekili'nin cevaplamaşı için bir soru önergesi teklif etti¹⁸⁵.

Milli Müdafaa Vekili Fevzi Paşa, Kadri Ahmet Bey'e verdiği cevapta: otomobil meselesinin benzin meselesi olduğunu; ancak yakıt olduğu zaman yolların müsait olduğu yerlerde otomobillerden faydalandığını söyledi. Ancak üzüler de olsa milli mücadele dönemi olduğundan otomobillere bakılmadığı için, birçoğunun harap olduğu ve bakımsızlıktan bazı kısımlarının paslandığını belirtti. Fevzi Paşa sözlerinin devamında otomobil ihtiyacı olduğu vakit tekrar masraf yapılmayacağını, bu eskimiş otomobillerden kullanılabilir olanları tamir edip kullanılacağını, geri kalanlardan ise satılabilir olanın elden çıkarılacağını açıkladı¹⁸⁶.

Yukarıda anlaşılacağı üzere Diyarbakir milletvekilleri dönem itibariyle iç politikada yaşananlar, cephelelerin durumu ve yargıya yönelik eleştirilerle ilgili birçok önerge vermişlerdir. Bu durumda Diyarbakir milletvekillerinin dönem itibariyle yaşanan gelişmelerle ilgili gündemi takip ettiklerini göstermesi açısından önemlidir.

c) Diyarbakir Milletvekili Hacı Şükrü Bey Hakkında Soruşturma İstenmesi

Mustafa Kemal Paşa, Meclis'in 8 Ocak 1921 tarihli oturumunda Genel Kurul'a I. Kuvay-ı Seyyare Komutanı olan Çerkez Ethem'in isyankâr hareketlerde bulunması ve ayrıca Meclis'teki bazı milletvekillerin de ona destekleri olduğunu belirten bir beyanat verdi¹⁸⁷. Buna göre: Çerkez Ethem ve kardeşi Tevfik'in isyan ederek vatana ihanet ettiği ve Saruhan Milletvekili Reşat Bey'in de onların yanında yer aldığı belirtiliyordu. Bundan dolayı Mustafa Kemal Paşa, Reşat Bey'in milletvekilliğinin düşürülmesini isteyerek, bu teklifi Meclis'in oyuna sundu. Teklif üzerine, Meclis Genel Kurulu'nda oylama yapılarak Reşat Bey'in milletvekillikten ihracı kabul edildi¹⁸⁸.

---

¹⁸⁵TBMM ZC, I \ 8, s.147.

¹⁸⁶TBMM ZC, I \ 8, s.147.

¹⁸⁷TBMM ZC, I \ 7, s.224-232.

¹⁸⁸TBMM ZC, I \ 7, s.228.

Oturum esnasında Erzurum Milletvekili Salih Efendi söz alarak, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine Diyarbakir Milletvekili Hacı Şükrü Bey'in de bu olayla alakadar olduğunu açıkladı. Mustafa Kemal Paşa, konuşmasına devam ettiği esnada Hacı Şükrü Bey'in de Çerkez Ethem ve Tevfik'i isyana sevk eden birisi olduğunu ve bununla ilgili belge olduğunu söyledi. Bu belgeler ışığında istiklal mahkemesi veya başka bir mahkemede Hacı Şükrü Bey'in durumunun ortaya çıkacağını belirtti¹⁸⁹.

Karahisarı Sahib Milletvekili Mehmet Şükrü Bey söz alarak, Mustafa Kemal Paşa'nın elinde Hacı Şükrü Bey'le ilgili elinde belge var ise bunu Meclis'e vermesi gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, önceki celselerde Hacı Şükrü Bey ile alakalı belgelerin bir tanesini Meclis'e verdiğini açıkladı. Bu durum üzerine Hacı Şükrü Bey, söz alarak: Mustafa Kemal Paşa'nın kendisi hakkında sunduğu belgelerin yalan olduğunu söyledi¹⁹⁰.

Mustafa Kemal Paşa, konuşmasının devamında Hacı Şükrü Bey'in artık bu Meclis'te yeri olmadığını, burada bulunmaması gerektiğini milletvekillikten çıkarılması gerektiğini belirtti. Bunun üzerine Hacı Şükrü Bey kendini savunmak için söz alarak, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisiyle ilgili açıklamaları kabul etmeyerek hakkında söylenenlerinin yok hükmünde olduğunu söyleyerek konuşmasına şu şekilde devam etti:

“...Paşa Hazretleri, son olarak bir şifre, bir muhabere emri göstermişlerdir. Binaenaleyh ben burada kendilerine dedim ki: bu size burada hiç mevkii yok olan bir takım adamlar tarafından verilmiştir. Benim hiç bir zaman postaneye gidip, telgrafhaneye gidip; Ethem ve Reşit Beyle beraber postaneye gidip Ethem Beyle muhabere etmediğimi söyledim. Reşit Beyle muhabereye gidenler Yusuf İzzet Paşa Hazretleridir. Yusuf İzzet Paşa kalksınlar. Söylesinler. Desinler ki, Hacı Şükrü o gün onlarla gelmiş ve onlarla muhaberede bulunmuşlardır. İşte Yusuf İzzet Paşa burada, Posta ve Telgraf Nezareti burada herkes bunu söyleyebilir. Ben bunu söyleyebilirim, bir yere gitmedim ve bulunmadım”¹⁹¹.

Hacı Şükrü Bey'in kendini savunduğu konuşmasından sonra Mustafa Kemal Paşa tekrar söz alarak: Hacı Şükrü Bey'in durumun Encümene gitmesi gerektiğini söyledi. Bunun üzerine Erzurum Milletvekili Celâleddin Arif Bey, konunun Kanuni Esasiye göre ilk önce şubeye havale edilmesi gerektiğini belirtti. Yapılan oylama sonucun da Diyarbakir Milletvekili Hacı Şükrü Bey hakkında soruşturma açılması konusu IV. Şube'ye havale

¹⁸⁹TBMM ZC, I \ 7, s.229.

¹⁹⁰TBMM ZC, I \ 7, s.229.

¹⁹¹TBMM ZC, I \ 7, s.229-230.

edildi¹⁹². Hacı Şükrü Bey hakkındaki soruşturma havale edilmesine rağmen birinci devrede bir daha gündeme gelmediği tarafımızca tespit edildi.

d) Millî Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın Cezalandırılmasından Sonra Kalan Mallar ve Ganimetlerin Durumu

Meclis'in 8 Şubat 1921 tarihli oturumunda gündeme gelen konulardan biri de Millî Aşireti Reisi İbrahim Paşa isyanının bastırılmasından sonra Milli Aşiret'ten kalan malların ve ganimetlerin durumuna dairdi¹⁹³.

Diyarbakir Milletvekili Kadri Ahmet Bey, bu konuya dair Genel Kurul'a sunduğu önergede: isyanın bastırılmasından sonra Milli Aşiret'ten kalan malların ve ganimetlerin yağma edildiğini, kimliği belirsiz kişilerin eline geçtiğini belirtti. Kadri Ahmet Bey, milli müdafaanın bütçesine ve halktan alınan verginin hafiflemesine yardımcı olacak bu malların ve ganimetlerin niçin başkalarının eline geçtiğine dair bir soru önergesi verdi. Bu önergeye cevaben Milli Müdafaa Vekili Fevzi Paşa, isyanın bastırılması sırasında bölgeye yollanan askeri birliklere civar bölgedeki aşiretlerin de katıldığını belirtti. Bundan dolayı olaydan sonra kalan malların muhtemelen askeri birliklere yardımcı aşiretlerin ve askerlerin eline geçtiğini bunun dışında konuyla alakalı başka malumatı olmadığı söyledi. Fevzi Bey, önerge sahibi Kadri Bey'e malların nerede veya kimin elinde olduğuna dair bir bilgisi varsa açıklanmasını ve daha sonra gereğinin yapılarak bunların derhal toplanıp hazineye aktarılacağını belirtti¹⁹⁴.

2- II. Toplantı Dönemi Diyarbakir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Mart 1921 – 28 Şubat 1922)

Büyük Millet Meclisi'nin II. Toplantı Dönemi 1 Mart 1921 salı günü açıldı. Meclisin açılışı Meclis Başkanı sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa tarafından yapıldı¹⁹⁵. İkinci gün milletvekillerinin görev yapacakları şubeler kura ile belirlendi. Buna göre: Diyarbakir Milletvekillerinden Kadri Ahmet Bey, Fevzi Bey, Hacı Şükrü Bey II. Şube'ye, Hamdi Bey III. Şube'ye, Mustafa Bey ve Zülfü Bey IV. Şube'ye ilk defa seçildiler¹⁹⁶.

¹⁹²TBMM ZC, I \ 7, s.229-230.

¹⁹³TBMM ZC, I \ 8, s.148.

¹⁹⁴TBMM ZC, I \ 8, s.148.

¹⁹⁵TBMM ZC, I \ 9, s.2.

¹⁹⁶TBMM ZC, I \ 9, s.17-18.

a) Ulaşım ve Bayındırlık Politikalarına Dair Önergeler

Meclis'in 14 Mart 1920 tarihli oturumunda Diyarbakir Milletvekili Kadri Ahmet Bey, Genel Kurul'a Diyarbakir-Ergani yolunun tamirine dair bir önerge verdi. Kadri Ahmet Bey verdiği önergede: Diyarbakir-Ergani arasındaki 30 km'lik yolun araçların geçemeyeceği şekilde harap olduğunu söyledi. Yolla ilgili olarak, geçtiğimiz dönem Nafia Vekâleti'nin yeni dönem için de konuyu dikkate alacağını söylediğini, önergeyi bundan ötürü sunduğunu belirtti. Verilen önerge, Meclis Başkanlığı tarafından Maliye Vekâleti'ne havale edildi¹⁹⁷. Önergeye yönelik cevap, 20 Mart 1921 tarihinde Nafia Vekâleti'nden geldi. 24 Mart 1921 tarihli Meclis oturumunda Umuru Nafia Vekili Ömer Lütfü Bey verdiği cevapta, 1921 Bütçesi'nde Diyarbakir-Ergani yolunu tamiri için 18.000 lira verildiğini, bütçenin kabul edildiği vakit, yolun bekletilmeden hemen yapılacağını söyledi¹⁹⁸.

Kadri Bey'in 31 Ekim 1921 tarihinde hazırladığı bir başka soru önergesi de, 1921 yılı içerisinde inşaat ve tamirat için Nafia bütçesinden ne kadar harcandığı ve Ergani-Diyarbakir yolunun durumunun son haliyle ilgiliydi. Bu amaçla Meclis'e üç maddelik bir soru önergesi sundu.

“1- 1337(1921) senesi Nafia bütçesine mahsus mebalîğ miktarıyla bu miktardan inşaat ve tamirata ve memurin maaşatına sarf edilmiş olan miktarı nedir?

2- Mükerreren vazolunduğu veçhile Ergani - Diyarbakir şosesinin tamiratına ibtidar edilmiş ve hitama erdirilmiş midir? Edilmemiş ise, buna mâni ahval mevcut ise, bu mümanaat diğer Turku umumiyye de şâmil olarak tehiri tamirata icrayı tesir etmiş midir?

3- İnşaat mevsiminin hitamına mebni şose ve turku cedide köprü ve saire gibi inşaatı snayieden ne miktarı yapılmış ve senei âtiyeye de ne miktarı yapılmak üzere istihzaratı lâzimedede bulunulmuş mudur?”¹⁹⁹.

Önerge, Meclis'in 11 Kasım 1921 tarihli oturumunda gündeme alındı ve aynı gün Nafia Vekâleti'ne havale edildi²⁰⁰. Nafia Vekili Ömer Lütfü Bey, 3 Kasım 1921 tarihli Meclis oturumunda soru önergesine cevap verdi. Yapılan açıklamada 1921 yılı bütçesi hazırlanırken 1920 yılı bütçesinin esas alınarak hazırlandığı belirtildi. Ayrıca ikinci bir bütçe yapıldığını ve bu bütçede de yollar ve tamirat için 300.000 lira ayrıldığını; ancak bunun 100.000'nin bile hâlâ tahsil edilmediğini söyledi. Bu sıkıntının memur maaşlarına

¹⁹⁷TBMM ZC, I \ 9, s.101.

¹⁹⁸TBMM ZC, I \ 9, s.215.

¹⁹⁹TBMM ZC, I \ 14, s.48.

²⁰⁰TBMM ZC, I \ 14, s.11.

da yansıdığını, içlerinden bazılarının Mart ayının maaşını alamadığını, Bitlis ve Van'dan gelen mühendisler Şubat ayının harcırahlarının hala verilmediğini belirtti²⁰¹.

Ergani-Diyarbakir yoluyla ilgili olarak da önceden bir bütçe ayrıldığını; ancak daha sonra bu bütçenin miktarının 300.000 liraya indirilmesinden dolayı yolun yapımına başlanmadığını söyledi. Biten yollar veya köprülerle ilgili olarak da paranın olmamasından dolayı sonbahara kadar biten bir yol veya köprü olmayacağını; ancak kışa kadar yıkık köprülerin tamir edilebileceğini, çukur yolların da taş doldurularak onarılacağını açıkladı.²⁰²

Bayındırlık alanında dair bir başka önerge, Meclis'in 21 Nisan 1921 tarihli oturumunda Diyarbakir Milletvekili Kadri Ahmet Bey tarafından Meclis Başkanlığı'na verildi. Önerge, İnönü ve Ertuğrul Gazi Türbesi'ne birer abide inşa edilmesini içeriyordu. Meclis Başkanı, bu önergenin Müdafaa-i Milliye Encümeni'ne havale edilmesini teklif etti. Meclis Genel Kurulu'nda öneri kabul edildi²⁰³.

Kadri Ahmet Bey'in vermiş olduğu önerge, Müdafaa-i Milliye Encümeni tarafından 3 Mayıs 1921 tarihinde görüşüldü. Encümenlik, Meclis'in 18 Haziran 1921 tarihli oturumunda önergeye karşılık cevap verdi. Buna göre: adı geçen İnönü bölgesinde muharebelerin devam ettiğini, bundan dolayı arzu edilen isteğin şimdilik yapılamayacağını; fakat bu isteğin daha sonra dikkate alınacağını söylendi. Neticede Kadri Ahmet Bey'in, İnönü ve Ertuğrul Gazi Türbesi'ne birer abide inşa yapılmasına dair verdiği önerge, bölgedeki çatışma durumundan dolayı kabul edilmedi²⁰⁴.

b) Diyarbakir Milletvekili Hacı Şükrü Bey Hakkındaki Soruşturmanın Süreci

Meclis'in I. Toplantı Dönemi'nin 8 Ocak 1921 tarihli oturumunda gündeme gelen konulardan biri de Birinci Kuvâ-yı Seyyâre Komutanı olan Çerkez Etem'in isyanı sırasında bu isyana destek veren milletvekilleri hakkında Mustafa Kemal Paşa'nın Genel Kurul'da sunduğu beyanattı. Mustafa Kemal Paşa, bu milletvekilleri arasında Diyarbakir Milletvekili Hacı Şükrü'nün de olduğunu iddia etmiş ve Hacı Şükrü Bey'in milletvekilliğinin düşürülmesini istemişti. Fakat Hacı Şükrü Bey, kendisine sunulan suçlamaları kabul etmediği için konu görüşülmesi için Genel Kurul tarafından IV. Şube'ye havale edildi. Ancak dönem kapandığı için bir karara bağlanmadı.

²⁰¹TBMM ZC, I \ 14, s.49-50.

²⁰²TBMM ZC, I \ 14, s.49-50.

²⁰³TBMM ZC, I \ 10, s.55.

²⁰⁴TBMM ZC, I \ 10, s.404.

Hacı Şükrü Bey, I. dönemde gündeme gelen kendisi hakkındaki iddianamenin karara bağlanmaması üzerine şeref ve haysiyet meselesi olarak gördüğü bu konunun, hızlı bir şekilde karara bağlanması için Meclis Başkanlığı'na 14 Mart 1921 tarihinde bir önerge verdi. Hacı Şükrü Bey' in verdiği önerge, Meclis'te çekilen kura ile I. Şube'ye havale edildi²⁰⁵.

Yaptığımız taramalarda Hacı Şükrü Bey hakkındaki soruşturmanın neticesi konusunda bir bilgiye rastlamadık. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın Hacı Şükrü Bey'in vekilliğinin düşürülmesini istemesine rağmen II. Meclis Dönemi'nde kendisine İstiklal Madyası vermesi bu meselenin çözüldüğü anlamına geldiğini göstermektedir.

c) Cepheye Katılma İsteği

Batı Cephesi'ndeki Eskişehir-Kütahya Savaşları'nın olduğu dönemde, aralarında Diyarbakir Milletvekillerinden Kadri ve Hacı Şükrü Beyler'in de bulunduğu bir grup milletvekili²⁰⁶ cepheye hizmet etmek için 14 Temmuz 1921 tarihinde Meclis Başkanlığı'na bir takrir sundular. Verilen takrir, 16 Temmuz 1921 tarihli Meclis Genel Kurulu'nda okundu:

*“Millet ve memleketin girdiği hayat ve memet mücahedesinde bugünkü safhai tarihiyenin ehemmiyeti müstağni arz ve izahtır. En büyüğünden en küçüğüne kadar bütün evlâtlarının fiilen, fikren, kalben alâkadar oldukları bu mücadelei azîmede zirde vâzülimza olan asker arkadaşlarınız, Müdafaa-i Milliye Vekâletinin göstereceği her hangi 'bir lüzum ve hizmete derhal şitaban olmak ve alâkaderil'istitaa çalışmak üzere Heyeti Celilelerinden müsaade ve mezuniyet itasını arz ve rica ederim”*²⁰⁷.

Takrir okunduktan sonra Meclis Genel Kurulu'nda oylamaya sunulmuş kabul edildi. Daha sonra Karahisar Şarki Milletvekili Memduh Bey, verilen takrirden kendisinin de yer almasını isteyen bir teklif sundu ve Meclis'te kabul edildi²⁰⁸.

²⁰⁵ TBMM ZC, I \ 9, s.103-104.

²⁰⁶ Takrirden imzası olan milletvekilleri: Bolu Milletvekili Yusuf İzzet Bey, Cebelibereket Milletvekili Rasim ve İhsan Bey, Gaziantep Milletvekili Kılıç Ali, Isparta Milletvekili Tahir Bey, Eskişehir Milletvekili Hüsrev Sami, Dersim Milletvekilleri Mustafa Bey, Ramiz Bey ve H. Hayri Bey, Kozan Dr. Mustafa Bey, Mersin Milletvekilleri Salahattin ve Yusuf Ziya Beyler, Karahisar Sahi Milletvekilleri Hulusi ve Ömer Lütfü Beyler, Diyarbakir Milletvekilleri Kadri ve Hacı Şükrü Beyler, Urfa Milletvekili Ali Saib, Ergani Milletvekili Hakkı Bey. TBMM ZC, I \ 11, s.279.

²⁰⁷ TBMM ZC, I \ 11, s.279.

²⁰⁸ TBMM ZC, I \ 11, s.279.

d) Başkumandanlık Kanunu

Kütahya-Eskişehir-Altıntaş yenilgileri sonucu Yunan ordusu 17 Temmuz 1921'de Kütahya'yı, 19 Temmuz 1921'de Eskişehir'i ele geçirdi. 21 Temmuz 1921'de Yunan ordusuna karşı yenilgiye düşen Türk ordusu, daha fazla yıpranmadan ve yeniden düzenlenmek için Sakarya'nın doğusuna çekildi. Bu elim olayın yaşanması, Ankara'nın moralinin bozulmasına sebep olduğu gibi Meclis'te tartışmaları başlattı. Milletvekillerinden bazıları “*Ordu nereye gidiyor; millet nereye götürülüyor? Bu hareketin bir mes’ulü vardır o nerededir?*” diyerek Mustafa Kemal Paşa’yı suçlayan konuşmalar yaptı²⁰⁹.

Bu tartışmalar esnasında, Meclis'in 5 Ağustos 1921 tarihli oturumunda Sinop Milletvekili Rıza Nur, Diyarbakir Milletvekili Hacı Şükrü, Ankara Milletvekilleri Şemseddin ve Hilmi, Yozgat Milletvekili Ahmet, Biga Milletvekili Hamdi, Eskişehir Milletvekili Hüsrev Sami, Bursa Milletvekili Muhiddin Baha ve Trabzon Milletvekili Hamdi Beyler, Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandan olması için Meclis Başkanlığı'na bir kanun teklifi sundular²¹⁰.

Mustafa Kemal Paşa, 5 Ağustos günü yapılan gizli oturumda kendisine verilen başkumandanlık teklifini kabul ettiğini belirterek, verilen görevle birlikte Meclis'in yetkilerini de üç aylık sınırlama ile kullanmak istediğini belirten bir teklif sundu²¹¹. Mustafa Kemal Paşa'nın vermiş olduğu teklif şu şekildeydi:

“Meclis’in pek sayın üyelerinin genel olarak beliren istek ve talepleri üzerine, Başkumandanlığı kabul ediyorum. Bu görevi şahsen üzerime almaktan doğacak yararları azami çabuklukla elde edebilmek, ordunun maddi ve manevi gücünü en kısa zamanda artırıp en yüksek seviyeye çıkarmak, sevk ve idaresini bir kat daha kuvvetlendirmek için, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin sahip olduğu yetkileri, fiilen kullanmak şartıyla üzerime alıyorum. Ömrüm boyunca, milli hâkimiyetin en sadık kulu olduğumu millete bir daha göstere bilmek için, bu yetkinin üç ay gibi kısa bir süreyle sınırlandırılmasını ayrıca rica ederim”²¹².

Başkumandanlıkla ilgili olarak aynı gün iki gizli oturum yapıldı. Sinop Milletvekili Rıza Nur Bey ve arkadaşları vermiş olduğu önerge açık oturumda oylanarak 180

²⁰⁹TBMM GCZ, I \ 2, s.99-113; Serpil Sürmeli, **Milli Mücadelede Tekâlif-i Milliye Emirleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1998, s.44-45; Osman Akandere, **Atatürk'ün Seçim Yoluyla Üstlendiği Vazifeler**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015, s.90.

²¹⁰TBMM ZC, I \ 12, s.18; TBMM GCZ, I \ 2, s.174.

²¹¹TBMM GCZ, I \ 2, s.164.

²¹²Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, II, (Yay. Haz. Zeynep Korkmaz), Başbakanlık Basım Evi, Ankara 1984, s.415.

milletvekilinin oyuyla kabul edildi²¹³. Kanunun kabulünün ertesi günü, kanunun Meclis tarafından kabul edildiği gazetelerin ilk sayfasında yer aldı²¹⁴. Kabul edilen kanun şu şekildeydi:

“MADDE 1 — Millet ve memleketin mukadderatına bilfiil vâzuilyed yegâne kuvveti âliye olan ve âzasından her birinin Kanunu Esasi ve Teşkilâtı Esasiye Kanunu ile hukuk ve masuniyeti teşriyesi tabiati ile mahfuz ve şahsiyeti mâneviyesi Başkumandanlığı haiz bulunan Türkiye Büyük Millet Meclisi kuyudu âtiye ile Başkumandanlık vazifei fiiliyesine kendi Reisi Mustafa Kemal Paşayı memur eylemiştir.

MADDE 2 — Başkumandan ordunun maddi ve mânevi kuvvetini âzami surette tezyit ve sevk ve idaresini bir kat daha tarsin hususunda Türkiye Büyük Millet Meclisinin buna mütaallik salâhiyetini Meclis namına fiilen istimale mezundur.

MADDE 3 — Müşarünileyhe balâdaki mevat ile mevdu sıfat ve salâhiyet üç ay müddetle mukayyettir. Meclis lüzum gördüğü takdirde bu müddetin inkızasmdan evvel dahi bu sıfat ve salâhiyeti ref’edebilir.

MADDE 4 — İş bu kanun tarihi neşrinden itibaren meriyülicradır.

MADDE 5 — İş bu kanunun icrasına Türkiye Büyük Millet Meclisi memurdur”²¹⁵.

Kanun, bu devre yılında süresinin bitmesine yakın iki defa daha uzatıldı. İlk olarak Mustafa Kemal Paşa, görev süresinin bitmesine yakın, Meclis’in 31 Ekim 1921 tarihli oturumunda, kanunun 5 Kasım 1921 tarihinde süresinin biteceğini Meclis’e bildirdi. Kanun süresinin bitmesi üzerine aynı günkü oturumda Kırşehir Milletvekili Müfit Efendi, Meclis Başkanlığı’na Başkumandanlık yetkisinin üç ay daha uzatılmasına dair bir kanun teklifi sundu²¹⁶. Yapılan görüşmelerden sonra kanun oylamaya sunulurken, 152 oyla kabul edildi²¹⁷. Oylama sırasında 12 milletvekili ret, 3 milletvekili çekimser yönde oy kullandı²¹⁸.

İlk uzatma süresinin bitmesine yakın ikinci defa Mustafa Kemal Paşa, Meclis’in 4 Şubat 1922 tarihli oturumunda kanun süresinin 5 Şubat 1922 tarihinde biteceğini bildirdi. Bunun üzerine aynı günkü oturumda Çorum Milletvekili Refik Bey ve 43 milletvekili

²¹³TBMM ZC, I \ 12, s.21-22.

²¹⁴Hâkimiyet-i Milliye, 6 Ağustos 1921, no:256, s.1; Açığsöz, 6 Ağustos 1921, s.1.

²¹⁵TBMM GCZ, I \ 2, s.174-175.

²¹⁶TBMM ZC, I \ 14, s.6.

²¹⁷TBMM GCZ, I \ 2, s.430-431

²¹⁸Oylama sırasında Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey, Dersim Milletvekili Hasan Hayri Bey, Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey, İçel Milletvekilleri Haydar Lütfü ve Sami Beyler, İzmit Milletvekilleri Fuat Bey, Karahisarı Sahip Milletvekili Hulusi Bey, Lazistan Milletvekili Dr. Abidin Bey, Mersin Milletvekilleri Hüseyin Hüsnü, İsmail Safa, Muhtar Fikri Beyler, Sinop Milletvekili Hakkı Hami Bey red oyu kullanmışlar, çekimserler ise kâğıda isimlerini yazmamışlardır. TBMM GCZ, I \ 2, s.431.

kanun süresinin üç ay daha uzatılması konusunda Meclis Başkanlığı'na bir kanun teklifi verdi. Yapılan görüşmelerden sonra sürenin üç ay daha uzatılması kabul edildi²¹⁹.

e) Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'ya Gazilik Unvanı ve Müşirlik Rütbesi Verilmesi

Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele'nin başında yapmış olduğu faaliyetler İngilizleri rahatsız etmişti. Osmanlı Devleti, İngilizlerin de baskısıyla 8-9 Temmuz 1919 tarihinde geri dönmesi için Mustafa Kemal Paşa ile bir görüşme yaptı. Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a dönmeyi reddedince karşı taraftan “o halde resmi vazifeniz sona ermiştir” denildi²²⁰. Bunun üzerine rütbesi elinden alınan Mustafa Kemal Paşa'nın Sakarya Meydan Muharebesi'nin (23 Ağustos -13 Eylül 1921) sonuna kadar bir rütbesi bulunmuyordu. Mustafa Kemal Paşa, savaş esnasında sol kaburga kemiklerinden birinin kırılmasına rağmen, görevini en iyi bir şekilde yapmaya çalıştı²²¹.

Sakarya Meydan Muharebesi'nin kazanılmasından sonra Meclis'in 19 Eylül 1921 tarihli oturumunda Saruhan Milletvekili İbrahim Süreyya Bey'le aralarında Diyarbakir Milletvekilleri'nden Hamdi, Kadri ve Hacı Şükrü Beyler'in de imzasının bulunduğu 62 milletvekili tarafından bu zaferin mimarlarından olan Mustafa Kemal Paşa'ya “Gazilik” unvanı ve “Müşirlik” rütbesi verilmesi için bir kanun teklifi verildi. Sunulan teklif, Meclis Genel Kurulu'nda oylamaya sunulurken kabul edildi²²². Kanunun kabulünden sonra Mustafa Kemal Paşa, Meclis'e teşekkürlerini belirten bir konuşma yaptı:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi ordusunun Sakarya'da ihraz etmiş olduğu muzafferiyet hasebiyle birkaç gün evvel Meclisi Âlinizden vukubulan tebrikâta ancak bugün arzı teşekkürat etmek fırsatına nail oluyorum. Aynı zamanda bugün uhdei âcizaneme tevcih buyurduğunuz unvan ve rütbeden dolayı sureti mahsusada minnet ve şükranımı arz ederim.

İhraz edilen bu muvaffakiyet Heyeti Celilelerinin iradesiyle kuvvet bulan ordumuzun iradesi sayesinde düşman ordusunun iradesinin kesredilmesi suretiyle tecelli etmiştir. Binaenaleyh taltifatınızın hakiki muhatabı yine ordunuzdur. Bunun için ordu

²¹⁹TBMM ZC, I \ 16, s.202-204.

²²⁰Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, II, İstanbul, 1991, s.38.

²²¹Atatürk, **Nutuk**, II, s.420.

²²²TBMM ZC, I \12, s.263; Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlükleri IV (Sakarya Savaşı'ndan Lozan'ın Açılışına- 23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922)**, Ankara, 1996, s.61.

namına da, kendi namına da arz ettiğim teşekküratımı ilâveten tekrar etmeyi bir vazife addederim"²²³.

f) Diyarbakır Milletvekilleri Zülfü ve Feyzi Beyler'in Malta Sürgününden Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Katılımı

I.Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devletiyle İngilizler arasında 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Anlaşması imzalandı. Bu anlaşmadan sonra 13 Kasım 1918'te İstanbul İngilizler tarafından işgal edildi²²⁴. Bunun ardından İngilizler tarafından bir adım daha atılarak, savaş esirlerine ve Ermenilere kötü muamele yaptıkları iddiasıyla Osmanlı'daki İttihatçı, bürokrat ve siyasetçilere yönelik bir tutuklama süreci başladı²²⁵.

İngilizlerin, bu dönemde tutuklamak istedikleri kişilerden biri de Diyarbakır Milletvekilleri'nden Zülfü ve Feyzi Beyler'di. Ermeni tehciri ile ilgilerinin oldukları ve bu yönde propaganda faaliyetlerine girdikleri iddiasıyla İngiliz Mareşali Allenby'nin yazılı bildirisi, Amiral Calthorpe'un talebi ve Tevfik Paşa Kabinesi'nin kararı üzerine²²⁶ 15 Ocak 1919 tarihinde ilk önce Zülfü Bey, iki gün sonra da Feyzi Bey İngilizler tarafından tutuklandı²²⁷.

Zülfü ve Feyzi Beyler'in tehcir sırasında rol aldıkları, Ermenileri öldürme işinde oldukları ve doğu da milli aşiretleri İngilizlerin aleyhine teşvik ettikleri yönünde iddialar vardı²²⁸. Ayrıca Ermenilerin şahsen yaptıkları şikâyetler, verdikleri dilekçeler ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Ermeni Kiliseleri'nin yapmış olduğu ihbarlarda tutuklanmalarında büyük rol oynamıştı²²⁹.

Zülfü ve Feyzi Beyler, 15 Şubat 1919 tarihinde de Mısır'daki Seydi Beşir Kampı'na gönderildiler. Bu kampta bir süre tutuklu kaldıktan sonra 23 Temmuz 1919 tarihinde Malta'ya sürgün edildiler²³⁰.

Malta Adası'nda sürgünde olan kişilerden biri de Ahmet Emin Yalman'dı. Sürgündeyken, hemen herkesin vaktinin çoğunu kâğıt oyunları ile geçirdiğini söyleyen Ahmet Emin Yalman, Zülfü Bey'in de kâğıt falına düşkün olduğunu belirterek, bu durumla ilgili şahit olduğu ilginç olayı şöyle aktarmıştı:

²²³TBMM ZC, I \ 12, s.263-264.

²²⁴Uluç Gürkan, **Ermeni Katliamı Suçlaması ve Yargılama ve Kararlar**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015, s.48.

²²⁵S. Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele...**, s.5.

²²⁶TBMM Arşivi, Zülfü Tiğrel'in Tercüme-i Hal Kâğıdı.

²²⁷M. Goloğlu, **Cumhuriyete Doğru**, s.103.

²²⁸Tayyib Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011, s.37.

²²⁹V. Göldoğan, **Diyarbakır Tarihi**, s.283.

²³⁰M. Goloğlu, **Cumhuriyete Doğru**, s.103.

“Ubeydullah Efendi bir gün fal meraklılardan biri olan Zülfü Bey’e gelerek ondan istikbalini sormuştu. Zülfü Bey’de bir müddet kâğıtla uğraştıktan sonra; ‘Bir saate İstanbul’a gideceksin...’ demişti. Ortada İstanbul meselesi olmadığı için herkes bu fala gülmüştü; fakat tam bir saat sonra Ubeydullah Efendi çağırılmış ve memlekete gidebileceği kumandan tarafından müjdelenmişti. Bunun üzerine herkes Zülfü Bey’den kendi talihini öğrenmek merakına düştü”²³¹.

Malta’daki esirlerinin serbest bırakılmasıyla ilgili olarak ilk görüşmeler Londra’da 1920 Mayıs’ından başlayarak Temmuz ve Ağustos ayının başlarına kadar devam ettiyse de Sevr Antlaşması’nı siyasi bir koz olarak düşünen İngilizlerden dolayı görüşmelerden bir sonuç çıkmadı. Bu arada TBMM Hükümet’nin kurduğu düzenli ordu, İnönü Muharebesi’nde Yunan’a karşı ilk askeri başarısını verdi. Bu durum Sevr Antlaşması’nı yürürlüğe koymak için çaba harcayan İngilizleri zor durumda bıraktı. İngilizler bu durumdan dolayı siyasi tavır değiştirerek, resmi diyalogu başlatmak için İstanbul ile birlikte Londra Konferansı’na Ankara’yı da davet ettiler²³². 7 Mart 1921 sabahı, ilk kez Malta sürgünleri konusunda Türk ve İngiliz delegeleri masa başına oturdu. Görüşmeler, İngiltere Dışişleri Bakanlığı’nda yapıldı. Türkiye’yi Hariciye Vekili Bekir Sami (Kunduh) Bey ile İstanbul Hükümeti’nin Londra temsilcisi Mustafa Reşit Paşa temsil ediyordu. İngiltere adına da toplantıya Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden R.C. Lindsay, D.G. Osborne ve W.S. Edmonds katıldılar²³³. Yapılan görüşmeler sonucu 16 Mart 1921 günü Bekir Sami Bey ile İngiliz Dışişleri’nden Robert Vansittart arasında tutukluların bırakılması konusunda bir anlaşma imzalandı²³⁴. Londra’da Bekir Sami Bey ve İngilizler arasında yapılan anlaşma Ankara tarafından kabul görmedi²³⁵.

Sakarya Zaferi üzerine İstanbul’daki İngiliz makamları hemen harekete geçti. İngiliz tutsaklarını kurtarabilmek için Malta sürgünlerinin serbest bırakılması konusunda Londra’yı uyardı. Londra’daki hava da değişmişti. Türk zaferini gören İngiltere Harbiye Bakanlığı, İngiliz tutsaklarına kötü muameleden sanık sekiz Türk sürgünün yargılanmasından da vazgeçmişti. Lord Curzon, alınan bu kararı 19 Eylül günü İstanbul

²³¹Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, I, (Haz. Erol Şadi Erdinç), İstanbul, 1997, s.534.

²³²Serpil Sürmeli, “Malta Sürgünlerinin Yurda Dönüşü”, **Atatürk Dergisi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, III \ IV, Temmuz, Erzurum, 2003, s.67-68.

²³³B. N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s.448.

²³⁴Ömer Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**, Ankara Üniversitesi Siyasi Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978, s.175. 16 Mart 1921 tarihinde Bekir Sami Bey ile İngiliz Dışişleri’nden Robert Vansittart tarafından imzalanan antlaşmanın maddeleri için bkz: Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara, 1971, s.278-285.

²³⁵Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, II, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s.136.

Yüksek Komiserine bildirerek, kararın General Harrington'a da duyurulmasını istedi. İngilizler, Ankara Hükümeti ile doğrudan ilişki kurmayarak İstanbul Hükümeti'nin arabuluculuk yapmasını istiyordu. 21 Eylül günü General Harrington ve Sir H. Rumbold, İstanbul Hükümeti Hariciye Nazırı Ahmet İzzet Paşa'ya birer nota vererek aracılık yapmasını istedi. Ahmet İzzet Paşa, İngilizlerden aldığı notayı Ankara'nın İstanbul Temsilcisi ve Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti İkinci Başkanı Hamit (Hasancan) Bey'e ilettiler. Ankara Hükümeti, İstanbul'un aracılığını kabul etmeyerek, İngilizlerin Hamit Bey'le görüşmesini istediler. 29 Eylül 1921 günü İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold ve Ankara Temsilcisi Hamit Bey arasında görüşmeler başladı. 1 Ekim 1921 günü ikinci görüşme de yapıldı. Neticede 23 Ekim 1921'de anlaşma imzalandı²³⁶. 25 Ekim 1921'de Zülfü Bey'inde aralarında bulunduğu 42 tutuklu "B" Sınıfı adı verilen "Montenol" gemisiyle 30 Ekim Pazar sabahı İstanbul'a geldi²³⁷.

Zülfü Bey, sürgünden döndükten sonra 15 Kasım 1921 de Meclis Başkanı tarafından Meclis'e takdim edildi. Aynı gün Zülfü Bey, Meclis kürsüsünden yaşadıklarına dair şöyle bir konuşma yaptı:

"Muhterem arkadaşlar, hakkımda gösterdiğiniz şu teveccühe karşı ne söyleyeceğimden âcizim. Hemen Allah Meclisin sâynini meşkûr eylesin duasını tekrar ederim. Memleketin en buhrandı, en dağdağalı bulunan bir zamanında, milletimizin evlâtlarını düşman ve zalim bir devletin elinden almak hususunda göstermiş olduğunuz fedakârlığa karşı arzı şükran ederim. Vaktiyle tebaasını değil, kendisine iltica eden mültecileri bile ecnebiye teslim etmiyen bu hükümetin biz evlâdı olduğumuz halde, kabine ilk defa olarak bizleri rehin olarak verdiler. İngilizler rehin olarak aldıkları halde bizi Mısır'da hapis hanede çürüttüler. Sonra Malta'ya getirdiler. Malta'da yapılan fecayii tasvirden âcizim, çünkü tasavvurun fevkindedir. Yine çok şükür olsun ki, milletimiz, düşmanlar memleketimize hücum ettiği zaman, Meclisi Âli bütün kuvvetiyle, milletle beraber çalıştılar ve memleketi kurtarmaya sây ettiler. Gerek ordunun muzafferiyeti, gerek Meclisin himmetinden dolayı Cenabı Hakka hamdüsena eyler ve fazla söylemeyi zait addeyledim. Ne söylesem de âcizim. Aranızda bulunmakla kesbi mefharret eylerim efendim." Konuşması Genel Kurul'da alkışlarla karşılandı ve aynı gün Meclis'e katılımı gerçekleşti²³⁸.

²³⁶B. N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s.494-501.

²³⁷B. N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s.505.

²³⁸**TBMM ZC**, I\14, s.219.

Feyzi Bey'in durumuna baktığımız zaman; kendisinin de aralarında bulunduğu bir grup kaçış planları yapmaya başladı. Bu durumla ilgili olarak o dönem kaçanlar arasında bulunan Ali İhsan (Sabis) Paşa hazırlıklarla ilgili olayı şöyle anlatmıştı:

“Malta’da bulunan Kara Kemal ile Ermeni kırımından sanık ittihatçı valiler baş başa verip bir kaçış planı hazırlarlar. Kendi aralarında bu iş için para toplarlar. İttihat ve Terakki’nin ‘mirasından’ da yararlanırlar. Dışarda Basri Bey adında süvari subaylığından emekli eski bir İttihatçı ile ilişki kurulur. Basri Bey, İtalya’da gerekli hazırlıkları yapar. İtalyan kaçakçıları ile anlaşır. Tricotti adında küçük bir İtalyan kaçakçı gemisi bulunur. Becerikli bir Maltız kaçakçıda bu işin ayrıntılarını düzenler. Malta Adası’nda başka bir Maltız da kaçacak olanlara kılavuzluk etmeyi yüklenir. Tricotti gemisi, Tunus’tan sığır yükleyerek 5 Eylül günü Malta’ya gelir. Sığırları adaya rahatça boşalta bilmek için ‘Marsa Siroco’ adlı limana yanaşma izni alır. Bu, Malta’nın ana limanından ayrı, biraz sapa bir askeri limanıdır. Kaçakçılığa daha elverişlidir. Önceden hazırlanmış bulunan kaçaklar o gün izinli olarak tutsak kampından dışarı çıkarlar. Yerli polis kılığında girmiş olan Maltız kaçakçının kılavuzu ile beşer kişilik gruplar halinde gemiye binerler. Saat 15-19 arasında on altı kişilik²³⁹ grup gemiye yerleşmiş olur. Geminin ambarına doluşurlar. Kaçış planını uygulamayı üzerine alan Kara Kemal Bey, en son gemiye biner. Onunda gelişiyse Tricotti gemisi hemen denize açılır. 7 Eylül akşamı gemi Sicilya’nın Messina şehri yakınında ufak bir limana yanaşır. Kaçaklar geceyi Sicilya’da geçirdikten sonra ertesi günü Napoli’ye yollanırlar. Orada Basri Bey kendilerini karşılar. 9 Eylül günü Roma’ya ulaşan kaçaklara Ankara Hükümeti’nin Roma Mümessili Cami Bey’in yardımıyla pasaportlar hazırlanır. Pasaportlarını alır almaz sürgünler İtalya’dan uzaklaşırlar”...²⁴⁰. Neticede kaçış planı ve uygulaması tamamen İttihatçılar tarafından hazırlanmış olan bu planla aralarında Diyarbekir Milletvekili Fevzi Bey’in de bulunduğu on altı kişilik bu grup başarılı bir şekilde Malta’dan kaçmışlardır.

Feyzi Bey, Malta dönüşü Meclis’e bir telgraf yolladı. Telgraf Meclis’in 22 Aralık 1921 tarihli oturumunda, Meclis Başkanı tarafından Genel Kurul’da okundu. Fevzi Bey, yolladığı telgrafta üç yıldır uzak kaldığı memlekete büyük özlem duyduğunu söyleyerek, vatani kurtaran Büyük Millet Meclisi’ne, Hükümet’e ve şanlı orduya şükranlarını iletiyordu²⁴¹. 2 Ocak 1922 tarihinde Meclis’e katıldığı Meclis Başkanı tarafından Genel

²³⁹Ali İhsan Paşa, Nevzat Bey, Sabit Bey, Bedrettin Bey, Macit Bey, Muammer Bey, Gani Bey, Ahmet Bey, Memduh Bey, Faik Bey, Şükrü Bey, Fevzi Bey, Mahmut Kamil Paşa, Kara Kemal Bey, Tahsin Bey ve Necmi Bey. B. N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s.489-490.

²⁴⁰Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım**, V, Ankara, 1952, s.32-36.

²⁴¹**TBMM ZC**, I \ 15, s.192.

Kurul'a duyurulan Feyzi Bey, Meclis Başkanı'nın takdiminden sonra kürsüye çıkarak Genel Kurul'a hitaben bir konuşma yaptı:

“Muhterem efendiler! Bugün huzurunuzda bulunmak şerefiyle mübahi olduğumdan, senelerden beri düşman elinde çektiğim istirahati unuttum. Yalnız Osmanlı tarihinde değil, yaşayan bütün milletlerin hayatı siyasiyelerinde nadir görülebilen bir anı mühlikte Heyeti Celilenizin tesanüt gayretiyle bizi ve hayatı siyasiyemizi mahva kasdeden düşmanları defettiniz. Bütün cihan bunu tasdik ediyor. Senelerce zalim düşmanların zulmü altında inliye vatandaşlarınızı unutmadınız. Her işte azim ve sebatınızla muvaffak oldunuz. Bütün rüfekayı felâketim gibi ben de şükranımı arz ederim, harimi uhuvvetinize dâhil olmak' şerefiyle mübâhiyim. Cenabıhak sâyinizi meşkûr etsin ve âdâyı da kahreylesin!” dedikten sonra konuşması Meclis Genel Kurulu'nda alkışlarla karşılandı. Fevzi Bey, 2 Ocak 1922 tarihinden itibaren Meclis çalışmalarına aktif olarak katıldı²⁴².

g) Hapishanelerin Durumuna Yönelik Talepler

Diyarbakir Milletvekili Zülfü Bey, Meclis'in 5 Aralık 1921 tarihinde hapishanelerin durumuyla ilgili olarak bir soru önergesi sundu. Verilen önerge, 6 Aralık 1921 tarihinde Dâhiliye ve Adliye Vekâletleri'ne havale edildi²⁴³.

6 Aralık 1921 tarihinde havale edilen soru önergesinde Zülfü Bey, hapishanelerdeki mahkûmların dışarı çıktıkları zaman beden ve ruhen kendilerini iyi hissetmeleri için buldukları ortamın iyi olması gerektiğini; ancak şu an ki hapishanelerin iyi durum halinden uzak olduğunu belirtti. Bazı hapishanelerin kapasitelerini aştığını söyleyerek iki yüz kişi almayan koşullara yedi yüz kişinin yatırıldığını böylece havadan, yiyecekten kâfi derecede faydalanamadığını bu durumun da seri ölümlere yol açabileceğini söyledi. Zülfü Bey, mahkûmların yaşadıkları ortamın kötü durumuna niçin Dâhiliye ve Adliye Vekilleri'nin kayıtsız kaldığını sordu²⁴⁴.

Havale edilen 6 Aralık 1921 tarihli soru önergesine cevap, Meclis'in 29 Aralık 1921 tarihli oturumunda Dâhiliye Vekili Ali Fethi Bey tarafından verildi. Ali Fethi Bey, hapishanelerin bugünkü durumunun acınacak halde olduğunu, birçok eksiklerinin bulunduğu söyledi. Konuşma esnasında Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey araya girerek *“kendisinin çıktığı Malta daha da mı iyiymiş”* şeklinde bir iğneleme yaparak, Zülfü Bey'in hapishanelerin durumuyla ilgili söylediklerini eleştirdi. Ancak Zülfü Bey, buna bir

²⁴²TBMM ZC, I \ 15, s.287.

²⁴³TBMM ZC, I \ 15, s.41.

²⁴⁴TBMM ZC, I \ 15, s.250-251.

karşılık vermedi. Ali Fethi Bey, sözlerinin devamında hapishanelerin sıhhat açısından yetersiz olduğunu ve durumun iyi olmadığını; ancak bu durumun bugüne has değil geçmişten beri bu şekilde bulunduğu belirtti. Bugün defalarca ıslah edilmesi için teşebbüslerin olduğunu; ancak yeterli miktarda bütçe bulunmadığını söyledi. Mahkûmların ıaşe konusuyla ilgili olarak da herkesin bir ekmek hakkının olduğunu; hatta bazı yerlerde onun bile tedarikinde sıkıntı çekildiğini ve belediyelere müracaat edildiğini söyledi. Neticede Ali Fethi Bey, hapishanelerin durumun gerçekten iyi olmadığını; ancak bunun da bütçe ile ilgili bir durum olduğunu söylemesi üzerine Zülfü Bey, bütçe görüşmelerinde bu konuyu uzun boylu dile getireceğini açıkladı²⁴⁵.

3- III. Toplantı Dönemi Diyarbekir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Mart 1922 – 28 Şubat 1923)

I.TBMM'nin III. Toplantı Dönemi, 1 Mart 1922 tarihinde açıldı. Gazi Mustafa Kemal Paşa, Meclis'in açılışı münasebetiyle bir yılda geçen hadiseleri değerlendiren ve bu dönemde yapılması düşünülen konular hakkında bir konuşma yaptı. Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasından sonra Meclis'te aynı gün milletvekillerinin yer alacağı şubeler belirlendi. Yapılan kura neticesinde, Diyarbekir Milletvekillerinden Mustafa Bey I. Şube'ye, Zülfü ve Kadri Beyler II. Şube'ye, Feyzi Bey V. Şube'ye seçildiler²⁴⁶. Bundan önceki toplantı döneminde Kadri ve Feyzi Beyler II. Şube'de, Mustafa ve Zülfü Beyler IV. Şube'de görev almışlardı.

a) Adliye Vekili Refik Şevket Bey Hakkında Verilen Gensoru

I. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde, kuvvetler ayrılığı olmasa da, Hükümet buna benzer bir yöntemle Meclis tarafından denetlenirdi. “*Meclis Hükümeti Sistemleri*” nde Meclis, bilgi vermeye davet, soru önergesi ve meclis araştırması gibi yöntemlerle Hükümeti denetim altında bulundurabilirdi²⁴⁷. Bu açıdan baktığımızda, Diyarbekir Milletvekili Zülfü Bey de Meclis'in 27 Mart 1922 tarihli oturumunda Adliye Vekili Refik Şevket Bey'in yaptığı atamalarla ilgili Meclis'e bir gensoru verdi. Zülfü Bey, Temyiz Mahkemesi'ne seçilen Osman ve İhsan Beylerin atanmalarının uygun olmadığı halde, atanmış olmalarına karşı çıkararak, bu kişilerle ilgili Meclis'te şöyle bir konuşma yaptı:

²⁴⁵TBMM ZC, I \ 15, s.250-251.

²⁴⁶TBMM ZC, I \ 18, s.20-22.

²⁴⁷R. Akın, TBMM Devleti (1920-1923)..., s.139.

“...Osman Bey vaktiyle polislikten yetişmiş ve Tırnova'da polislik etmiş, mektebi hukuktan çıkmış, İngilizlere alet olmuş ve İstanbul Polis Müdürü Halil Bey'le teşriki mesai etmiş ve işkencesiyle temeyyüz etmiş bir insandır. Bunu bütün vicdanınıza havale edeceğim ve Heyeti Celile'nizin vicdanını hakem tutacağım. Osman Bey böyle bir insan olduğu halde böyle Meclisi Âlinin namına icrayı hükmeden ve ümmülmehakim olan Mahkeme-i Temyizde istihdam edilmesine çok müteessifim. Cümlenizin de teessüf edeceğinize eminim. ...İhsan Bey'e gelince o da Ferit Paşa zamanında Mahkeme-i Temyiz azalığında bulunan ve Meclisi Âlinizin meşruiyetini kabul etmeyen ve hatta beyanatta bulunarak Yunanlılar inşallah bunları mahveder diye beyan eden ve Adliye Nezaretinde Ali Rüştünün fevkalkanun bu adamı getirip istinaf azalığına tayin etmiş olduğu öyle renksiz, seciyesiz adamları Mahkeme-i Temyizde aza görmek nasıl olur efendiler.”

Refik Şevket Bey'in bu iki kişiyle ilgili yaptığı atamaları eleştiren Zülfü Bey, böyle karakersiz ve renksiz kişilerden memleketin faydalanamayacağını söyleyerek görevlerinden azledilmelerini istedi. Ancak Zülfü Bey'in verdiği tahrir reddedildi²⁴⁸. Aynı gün açık oturumda aralarında Diyarbekir Milletvekili Hamdi Bey'in de bulunduğu on sekiz imzalı bir tahrir Meclis Başkanlığı'na sunuldu. Verilen tahrirde Adliye Vekili Refik Şevket Bey hakkında itimat ve ademiitimat durumunun oylamaya sunulması teklif edildi. Yapılan oylamada Diyarbekir Milletvekili Hamdi Bey ademiitimat yönünde oy kullandı; ancak oylama, çoğunluğun verdiği oy sonucunda itimatla sonuçlandı²⁴⁹.

b) Başkumandanlık Yetkisinin Uzatılması

Mustafa Kemal Paşa'ya Başkumandanlık yetkisi ilk defa Meclis tarafından 5 Ağustos 1921 tarihli bir kanunla verilmişti²⁵⁰. İlgili kanun, daha sonra 31 Ekim 1921²⁵¹ ve 4 Şubat 1922 tarihlerinde iki kez daha üç aylığına uzatıldı²⁵².

Başkumandanlık süresinin bitmesine yakın 5 Mayıs 1922 tarihinde Trabzon Milletvekili Hüsrev Bey ve Diyarbekir Milletvekili Hacı Şükrü'nün de aralarında bulunduğu bir grup milletvekili Başkumandanlık süresinin 5 Mayıs 1922'den itibaren üç ay daha uzatılması için Meclis Başkanlığı'na bir kanun teklifi verdi. Meclis'te yapılan görüşmeler sonucunda, teklif kabul edilerek 6 Mayıs 1922 tarihli oturumunda oylama sunuldu. Neticede Başkumandanlık süresinin üçüncü defa, üç ay daha uzatılması Meclis

²⁴⁸TBMM GCZ, I \ 3, s.157.

²⁴⁹TBMM ZC, I \ 12, s.21-22.

²⁵⁰TBMM ZC, I \ 18, s.384-386.

²⁵¹TBMM GCZ, I \ 2, s.430-431.

²⁵²TBMM ZC, I \ 16, s.202-204.

Genel Kurulu'nda kabul edildi²⁵³. Meclis'in 20 Temmuz 1922 tarihli oturumunda Başkumandanlık süresi yeniden gündeme geldi. Yapılan görüşmeler sonucunda, Meclis istediği takdirde kaldırabilir şartıyla Başkumandanlık, süresiz hale getirildi²⁵⁴.

c) Cami Bey'in Milletvekilliğinin Düşürülmesi

Diyarbakir Milletvekili Hacı Şükrü Bey, Meclis'in 4 Haziran 1922 tarihli oturumunda Aydın Milletvekili Cami (Baykut) Bey'in niçin Meclis'e katılmadığına dair Hariciye Vekâleti'ne bir soru yöneltti²⁵⁵. Hacı Şükrü Bey, görev için Roma'ya gitmiş olan Aydın Milletvekili Cami Bey'in yerine halefi Celaleddin Arif Bey'in tayin edildiğini bundan dolayı Cami Bey'in görevinin sona erdiğini ve geri dönmesi gerektiğini söyledi. Ancak üç ay geçmiş olmamasına rağmen Cami Bey'in Meclis'e neden katılmadığını bunun sebebinin ne olduğunu sordu²⁵⁶.

Hacı Şükrü Bey'in sorusunu, Hariciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey, Meclis Genel Kurulu'nun 8 Haziran 1922 tarihli oturumda yanıtlamak için söz aldı. Yusuf Kemal Bey verdiği cevapta: Roma'ya Cami Bey yerine Celaleddin Arif Bey, tayin edildiği zaman Cami Bey'e görevi Celaleddin Arif Bey'e devredip gelmesi hususunda bir yazı yazıldığını; ancak Cami Bey'in durumu ertelediğini ve gelmediğini belirtti²⁵⁷.

Yusuf Kemal Bey, konuyla ilgili olarak tekrardan 15 Mayıs 1922 tarihinde Cami Bey'in gelmesi hususunda bir yazı yolladıklarını; ancak bir cevap gelmediğini açıkladı. Hacı Şükrü Bey, tekrar söz alarak Cami Bey'in birçok suiistimallerinin olduğunu, eğer gelmezse millet karşısında kendisinin ne derecede bir insan olduğunu açıklayacağını, hatta Cami Bey'i oraya gönderen kişiler hakkında da yasal işlem başlatılmasını talep edeceğini söyledi. Yusuf Kemal Bey, tekrar söz alarak gelip gelmeme konusunda Hariciye Vekilliği'nin bir yetkisi olmadığını, kararı Meclis Başkanlığı'nın verdiğini belirtti. Bunun üzerine Hacı Şükrü Bey sözlerinin devamında, Cami Bey'in gelmesi hususunda tekrar telgraf çekilmesi gerektiğini; ancak bu sefer bir müddet belirtilip o müddet zarfında gelmezse milletvekilliğinin düşürülmesi gerektiğinin belirtilmesini söyledi. Bunun üzerine Meclis Başkanı Rauf Bey, iç tüzüğe göre Hacı Şükrü Bey'in istedikleri için tekrardan Meclis'te müzakere açılması gerektiğini belirtti²⁵⁸.

²⁵³TBMM ZC, I \ 19, s.529.

²⁵⁴TBMM ZC, I \ 21, s.430-435.

²⁵⁵TBMM ZC, I \ 20, s.163.

²⁵⁶TBMM ZC, I \ 20, s.255.

²⁵⁷TBMM ZC, I \ 20, s.255.

²⁵⁸TBMM ZC, I \ 20, s.256-257.

4 Haziran 1922 tarihinde Hacı Şükrü Bey tarafından Meclis gündemine getirilen Cami Bey'in niçin yurt dışından dönmediği, Meclis'e neden katılmadığı konusu 21 Ekim 1922 tarihinde tekrardan Meclis gündemine alındı. Bunun üzerine, Meclis Başkanlığı, Cami Bey'e dönmesi hususunda birçok kez telgraf çekildiğini; ancak karşı taraftan bir cevap gelmediği açıklandı. Neticede Divanı Riyaset kararıyla Cami Bey'in milletvekilliğinin düşürülmesi oylamaya sunuldu. 126 kabul oyu ile Aydın Milletvekili Cami Bey'in milletvekilliği düşürüldü²⁵⁹.

d) Ulaşım ve Bayındırlığa Yönelik Önergeler

Milli Mücadele sürecinde düşman kuvvetleri tarafından şehirler çok ciddi şekilde tahrip edildi. Diyarbakir Milletvekili Kadri Bey de bu konuyla ilgili olarak Meclis'e bir önerge verdi. Önergede Kırşehir Milletvekili Rıza Bey, Burdur Milletvekili İsmail Bey, Kastamonu Milletvekili Besim Bey, Antalya Milletvekili Hamdullah Suphi Beyler'in de imzası bulunmaktaydı²⁶⁰.

13 Eylül 1922 tarihli önergede düşman tarafından tahrip edilmiş köy ve kasabaların düşmanın çıkmasından sonra bu yerlerin yeniden inşasının ve imarının sağlıklı ve güzel bir şekilde yapılması gerektiği belirtiliyordu²⁶¹. Kadri Bey ve arkadaşlarının verdiği önerge, 14 Eylül 1922 tarihinde Meclis gündemine geldi. Meclis Başkanı tarafından önerge, İcra Vekilleri Heyeti'ne gönderildi²⁶². Ancak yaptığımız çalışmada bu konu, Meclis gündemine bir daha gelmediği tespit edildi.

Milli Mücadele Dönemi'nde savaşın yoğun olduğu bölgelerde düşman kuvvetler tarafından şehirler harap edildiği gibi yollarda aynı derecede tahribata uğradı. Bu konuyu Amasya Milletvekili Ömer Lütfü Bey gündeme taşıyarak 23 Eylül 1922 tarihinde Nafia Vekâleti'ne yönelik bir soru önergesi verdi. 27 Eylül 1922 tarihinde, önerge Meclis oturumunda gündeme alındı. Verilen önergenin içeriğine baktığımızda memleketteki yolların tamirat durumunun ne derecede olduğu, tamiratların ne zaman biteceği ve bugün nerelere kadar tren işleyebildiğine dair bilgi ve açıklama istenmekteydi²⁶³. Konuyla ilgili olarak Nafia Vekili olan Diyarbakir Milletvekili Feyzi Bey verdiği cevapta, düşman kuvvetleri tarafından şehirlerin ve yolların büyük tahribata uğratıldığını söyledi. En büyük tahribatın Eskişehir-Ankara arasındaki 163 km'lik yolda yapıldığını; ancak bugün

---

²⁵⁹TBMM ZC, I \ 24, s.63.

²⁶⁰BCA, 030\10.5.28.38.3.

²⁶¹BCA, 030\10.5.28.38.1.

²⁶²TBMM ZC, I \ 23, s.48.

²⁶³TBMM ZC, I \ 23, s.190.

Beylikahır ile Beylikköprü arasındaki 32 km'lik yol hariç büyük kısmının tamir edildiğini, bu iki köprünün de on beş güne kadar tamiratının bitirilerek Ankara-Eskişehir arasındaki seferlerin tekrar başlayacağını açıkladı²⁶⁴.

Feyzi Bey, bayındırlık faaliyetlerine yönelik yapılan çalışmaları da şu şekilde sıraladı:

“Bundan sonra yine Eskişehir ile Konya arasında, Çay istasyonu ile Afyon arasında, 51 kilometrelik bir tahribat vardı. Bu da bir hafta zarfında ikmal edildi, burası da ta Sabuncu istasyonuna kadar işliyor. Yalnız Sabuncu Pınarı ile Eskişehir arasında beş köprü vardır. Bunlar da bir haftaya kadar ikmal edilecektir. Yine Eskişehir'den Yarımca yani Haydarpaşa arasındaki kısım üzerinde düşman kasten müsademe yaptırarak, on üç makina ile iki yüz on vagonu hurdahaş etmiş ve hat üzerinde bırakmıştır. Bunlardan yalnız bir makina ile on beş vagon hat üzerinden alındı Diğer aksamından altmış vagon işe yarayacak bir şekildedir. Diğerleri de hurda halindedir. Sonra Karaköy ile Bilecik arasında 17 kilometrelik bir mahal vardır. Malûmuâliniz bunlar zamana mütevakkıftır. Eskişehir ile Haydarpaşa arasındaki 17 kilometrelik kısım üzerinde kamyonlarla münakale yapmak istiyoruz. Müdafaa-i Milliye den istedik. Afyon Karahisar'ından İzmir'e ve Uşak'a kadar olan kısımda da tren işliyor. Uşak ile Alaşehir arasında yani Ahmetlerle Elvanlar, Günan köyü ile Konaklar arasında 7 kilometrelik bir kısım vardır ki, burada da kamyon ile nakliyat yapacağız. Şu halde 15, azami 20 gün sonra Ankara'dan İstanbul'a, Ankara'dan İzmir'e birinde 17 kilometrelik birisinde ise 7 kilometrelik mesafe kamyonla olmak üzere seyrüsefer kabil olacaktır. Eğridere ile İzmir arasındaki hattın Şamlı ile Sarayköy arasındaki kısmında bir köprü vardır. Bunun da tamiri bir haftaya kadar bitecektir. Yalnız Menderes Köprüsü kalıyor. Bunun da 8 - 15 güne kadar ikmaline ümidimiz vardır. Manisa, Balıkesir, Bandırma arasındaki hattın bugüne kadar malûmat alamadık. İki defa Erkânı Harbiye'ye telgraf yazdım. Henüz cevap gelmedi. Bursa, Mudanya arasındaki hattın da malûmat yoktur. Diğer hatlarımızdan muattal kalan malûmu âliniz Bağdad hattının Mamure'den Nusaybin'e kadar olan kısmıdır. Bunun esbabı, gerek haleflerim ve gerek bendeniz Hariciye Vekâleti vasıtasıyla teşebbüsatta bulunduk. Fransa itilâfnamesi dolayısıyla o kısmı işletmek üzere bir grup teşekkül edecekti. Bu grup maalesef teşekkül edemedi. Yalnız iki gün evvel Hariciyeye bir tezkere yazdım. Hariciyeden hâlâ bir cevap gelmedi. Bu grubun teşekkülünde bu hattın da ikmaline çalışılacaktır”²⁶⁵.

²⁶⁴TBMM ZC, I \ 23, s.190.

²⁶⁵TBMM ZC, I \ 23, s.190-191.

Ömer Lütfü Bey, yaptığı açıklamadan dolayı Fevzi Bey'e teşekkürlerini ilettiler. Ancak daha sonra Mamure ile Nusaybin'e kadar olan yolun genişletme kısmıyla ilgili Türkiye ve Fransa arasında 20 Ekim 1921 tarihinde yapılan Ankara Antlaşması'nı²⁶⁶ hatırlatılarak şu şekilde bir eleştiri de bulundu:

“...Malûmu âlinizdir ki, yapılmış olan itilâf name mucibince 'Mamure ile Nusaybin'e kadar şimendifer yolu aksamının bir Fransız grupuna devrini Hükümet kabul etmiştir. O zaman bu hattı devir alacak olan grupun vakit ve zamaniyle gelip hattı teslim alması lâzım gelirdi. Fransız grubu zannedirim ki, vakit ve zamanında teşekkül edemedi. Bu teşekkül edemediği takdirde Fransız grubu namına Vesayeten hattın idaresi Türkiye Büyük Millet Meclisine aidolması lâzım gelirken, şimdiye kadar her ne esbaba mebni ise esbabını bilemiyorum.

...Yani bizim toprağımızda bulunan hat Fransız heyeti askeriyesi tarafından işletirilmiş ve işletilmektedir. Fransız grubunun çabuk teşekkül edememesinden dolayı Fransız Hükümeti ile aramızda cari olan münase'batı haseneyi ihlâl etmemek için, bir müddet için, müsaade kâr davranıldığını takdir ediyorsam da bendeniz öyle zannediyorum, bunun hiçbir zaman bir emrivaki şeklini, almamak şartıyla bu gün devam ettiğini muahze etmeyeceğim. Fakat kaybolan, elyevm mevcudolmayan Fransız grubu namına hattı işleten ister biz olalım; ister Fransız heyeti askeriyesi olsun, onu bendeniz resmen tanımak istemem. Bu hattın üzerinde şimdiye kadar lâzım olan tamirat yapılmalı ve bitirilmeli idi”²⁶⁷.

Ömer Lütfü Bey'in konuşmasından sonra Kırşehir Milletvekili Yahya Galip Bey, Ömer Lütfü Bey'e yönelik olarak Fransızlarla yapılan İtirafnamenin kendi Nafia Vekilliği yaptığı dönem de imzalandığını söyledi²⁶⁸. Bunun üzerine Ömer Lütfü Bey bunu kabul

²⁶⁶Fransızlarla, demiryolları konusunda alınan karar, aslında 20 Ekim 1921 tarihinde yapılan Ankara Antlaşması'ndan önce 21 Şubat 1921 tarihinde başlayan Londra Konferansı'nda Bekir Sami Bey ve Briand arasında imzalanan ticaret anlaşmasında yer aldı. Ancak Mustafa Kemal Paşa, yapılan anlaşmanın, verdiği talimatın dışında olduğu gerekçesiyle onaylamadı. Bunun üzerine anlaşma yürürlüğe girmedi. Londra Konferansı'nda Bekir Sami Bey'in yaptığı anlaşmalar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Biçe Yavuz, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk Fransız İlişkileri Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922**, TTK Basımevi, Ankara, 1994; Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922**, TTK Basımevi, Ankara, 1988; Yuluğ Tekin Kurat, “Mustafa Kemal'in Londra'da Bekir Sami'ye Talimatı-Londra Konferansı'nun Bu Bilgilerin Işığında Yeniden Değerlendirilmesi ve İvedi Sonuçları”, **Bellekten**, XLVIII \ 189-190, Ankara, 1985.

*Yunanlılarla yapılan Sakarya Zaferi'nden sonra Fransa Hükümeti, Türkiye ile bir anlaşma yapmaya karar verdi. Türkiye adına Hariciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey, Fransız Hükümeti adına Henri Franklin-Bouilloun katıldı. Yapılan görüşmeler sonucunda Ankara Antlaşması 20 Ekim 1921'de imzalandı. İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I**, TTK Basımevi, Ankara, 2000, s.48-60.*

²⁶⁷**TBMM ZC**, I \ 23, s.191.

²⁶⁸Ankara Antlaşması 20 Ekim 1921 tarihinde yapıldığı göz önüne alınırsa, 2 Ocak 1921-17 Aralık 1921 tarihleri arasında TBMM I. Dönemde Nafia Vekilliği yapmış olan Ömer Lütfü Bey'in dönemine denk gelmektedir.

etmeyerek itilafnamenin kendi zamanlarında yapılmadığını belirtti. Fevzi Bey tekrar söz alarak hattın işletilmesi konusunu Fransızlarla görüşerek halledilmeye çalışacaklarını açıkladı²⁶⁹.

Demiryollarıyla ilgili diğer bir önerge de Meclis'in 11 Aralık 1922 tarihli oturumunda Konya Milletvekili Abdulhalim Çelebi Efendi tarafından verildi. Nafia Vekâleti'ne yönelik olarak verilen soru önergesinde: demiryollarının tamir edildikten sonra demiryolu ücretine üç misli zam yapıldığını, buna rağmen halkın sefer sırasında rahat etmediği halde müdürün hususi kompartımanlarda seyahat ettiğini bu durumun da halkla alay etmekten baş bir izahatının olmadığını söyledi. Meclis Başkanlığı'na verilen üç maddelik bir soru önergesi şu şekildeydi:

“Madde 1 — Şimendifer hututu halkın ihtiyacı için mi idare edilmektedir, yoksa Müdüriyeti Umumiyenin istirahati ve keyfi için midir?”

Madde 2 — Müdürü Umumi ve emsalinin rükûbuna tahsis edilen bu hususi tren veya salonların ücreti kimden alınmaktadır? Yoksa milletin kesesinden mi israf olunuyor?”

Madde 3 — Bu kadar yolsuz ve idaresizlikleri meydanda iken bu Şimendifer idaresinin bir zata tevdi edilip edilmeyeceği hususlarıdır”

Önergenin, Meclis Genel Kurulu'nda okunmasından sonra Nafia Vekili Feyzi Bey, sorulara cevap vermek için söz aldı. Savaş zamanında düşman tarafından en çok zararın demiryollarına verildiğini belirterek yapılmış olan yollar hakkında, Afyon ve Anadolu Bağdat hatlarında geceli gündüzlü çalışarak yirmi adet büyük köprü yapıldığını söyledi. Vagonların yetersizliği ve camsız olmaları konusunda ise yeterli bütçe olmadığını; kısıtlı bir bütçe ile ancak ellerinden gelenin yapılarak halkın istirahatının sağlanacağı belirtildi. Demiryolu müdürünün servis vagonlarıyla seyahat ettiği meselesiyle ilgili olarak da, servis vagonlarının genel müdürler, müdürler ve müfettişler için yapıldığını çünkü müdürlerin geceli gündüzlü çalışmak zorunda olduğunu söyledi²⁷⁰.

Müdürlerin özel vagonlarda seyahat ettiğine dair tartışmalar 13 Aralık 1922 tarihli Meclis oturumunda devam etti. Gaziantep Milletvekili Yasin Bey, Fevzi Bey'i destekler nitelikte I. Dünya Savaşı esnasında demiryolu işleriyle uğraştığı için konuya az çok vakıf olduğu belirterek, demiryolları nizamnamesinin konuyla ilgili maddesine göre müdürlerin özel vagonlarla hatta hususi trenlerle istasyonları gezebileceğini belirtti²⁷¹.

²⁶⁹TBMM ZC, I \20, s.255-257.

²⁷⁰TBMM ZC, I \ 25, s.327-328.

²⁷¹TBMM ZC, I \ 25, s.352.

Aynı oturumda Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi Bey, Nafia Vekâleti'ne yönelik Anadolu demiryollarında niçin odun kullanıldığını bu durumun ormanlara zarar verdiğini söyledi. Zonguldak Ereğli Kömür Havzasında yerli şahısların kömürlerinin bulunduğunu; ancak kömürün çürümeye başladığını bunu niçin değerlendirilmediği sorusunu sordu. Feyzi Bey sorulan sorulara cevaben, odun yerine kömür kullanmanın faydalı olduğunu, bu amaçla Mersin Limanı açıldıktan sonra 8700 ton kömür alındığı, bunun deniz yolu açıldıktan sonra kullanmayı tercih edeceklerini belirtti. Zonguldak'taki yerli kömürlerin satılmasıyla ilgili olarak da İstanbul'daki "Enter Alliye" isimindeki bir kömür komisyonunun mani olduklarını, bu durumu Hariciye Vekâleti vasıtasıyla ihtarda bulduklarını, gerek demiryollarında gerekse diğer kurumlarda yerli kömür tercih edileceğini söyledi. Tunalı Hilmi Bey tekrar söz alarak, tamamen kömür kullanmakta bir mani olup olmayacağını sorması üzerine Feyzi Bey, bunun paraya bağlı olduğunu, para olduğu takdirde bütün demiryollarında kömürün tercih edileceğini belirtti²⁷².

Demiryollarına dair bir başka önerge ise Demiryolları Genel Müdürlüğü'nün Ankara'ya taşınmasına dairdi. Anadolu Demiryolları Genel Müdürlüğü ilk olarak 1920 yılında Eskişehir'de kuruldu. Kurmay Albay Behiç (Erkin) Bey, ilk Demiryolları Genel Müdürü olarak atandı. Eskişehir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine, Müdürlük Temmuz 1921'de Ankara'ya taşındı. Ancak daha sonra Behiç Bey, tekrardan Genel Müdürlüğe atanmak için Genel Müdürlüğün Konya'ya taşınması şartıyla bu görevi kabul edeceğini söyledi. Bunun üzerine Genel Müdürlük, Aralık 1921'de Konya'ya taşındı²⁷³.

Meclis'in 18 Ocak 1923 tarihli oturumunda İzmit Milletvekili Sırrı Bey'de Demiryolları Genel Müdürlüğü'nün Konya'dan Ankara'ya nakil edilmesi hususunda Nafia Vekâleti'ne "Demiryolları İşletme Müdüriyeti Umumiyesinin Ankara'da tesisi, emri idare noktai nazarından daha suhuletbahs değil midir?" şeklinde bir soru önergesi verdi. Bunun üzerine Nafia Vekili Feyzi Bey söz alarak: Eskişehir'in bir tamir merkezi olduğunu, birçok tamirhanenin bulunduğu; ancak Eskişehir'in Yunanlılar tarafından istilası üzerine kurumun Konya'ya taşındığını belirtti. Genel Müdürlüğün, aslında tamirhanelerin Eskişehir'de

---

²⁷²TBMM ZC, I \ 25, s.351-352.

²⁷³Osmanlı'dan Günümüze Kara Trenden Yüksek Hızlı Trene, Ed: İbrahim Kekeç, Ankara, 2017⁷, s.26. Anadolu Demiryolları Genel Müdürlüğü ilk olarak 1920 yılında Eskişehir'de kurulduğunda, Behiç (Erkin) Bey, ilk Demiryolları Genel Müdürü olarak atandı. Ancak rahatsızlığından dolayı bir süreliğine istirahate ayrıldı. Daha sonra yerine 2 Nisan 1921'de Binbaşı Halit Bey getirildi. 29 Kasım 1921'de tekrardan Genel Müdürlüğe gelmesi teklif edilen Behiç Bey'in ataması 30 Kasım 1921'de Bakanlar Kurulunca kabul edildi. Ziya Gürel, **Kurtuluş Savaşında Demiryolculuk**, TTK Basımevi, Ankara, 2011², s.63.

bulunmasından dolayı Eskişehir’de kalması gerektiğini, Ankara’ya naklinin bir fayda sağlamayacağını, söyledi²⁷⁴.

Feyzi Bey’in konuşmasından sonra Sırrı Bey, tekrardan Meclis Genel Kurulu’nda söz aldı. Yaptığı konuşmada: Genel Müdürlüğün Eskişehir’in düşmesinden sonra Ankara’ya geldiğini; ancak burada idarenin değişmesiyle fikirlerin de değiştiğini bundan dolayı genel müdürlüğün Ankara’dan Konya’ya taşındığını söyledi. Sırrı Bey sözlerinin devamında bu gibi Genel Müdürlüklerin Ankara’dan götürülmesinin başka bir sebebinin de Meclis’in tetkiklerinden kaçırılmak istenmesinden dolayı olduğunu iddia etti. Tekel Genel Müdürlüğü’nün de bu sebeple merkezden uzaklaştırıldığını; ancak ortaya çıkan zarardan dolayı tekrardan merkeze çekmek zorunda kaldıklarını söyledi. Konuşma esnasında Karahisarı Sahib Milletvekili Nebil Efendi, Sırrı Bey’i destelercesine Ziraat Bankası’nı da bu şekilde yaptıklarını örnek vermesi üzerine Sırrı Bey, Ziraat Bankası’nın da gözlemlenip, incelenmesinden kaçınıldığı için merkezden götürüldüğünü; ancak bundan doğan zararların hükümet tarafından fark edilmesi üzerine geri getirildiğini iddia etti²⁷⁵.

Sırrı Bey sözlerinin devamında: memlekete fena adamların gelip kötü fikirler yaydığını, istihbarat topladığını; ancak kimlerin gelip kimlerin gittiğinin bilinmediğini ve bu konulardaki düşüncelerini Nafia Vekili Feyzi Bey’e izah ettiğini belirtti. Feyzi Bey’in kontrol için emir verdiğini; ancak orada bulunamadığı için verilen emrin tatbik edilmediğinin bilinemeyeceğini söyledi. Sırrı Bey ayrıca, istasyonların denetlenmediğini, buralarda lambaların yanmadığını, Bilecik Köprüsü’nün yıkılıp harap olduğunu, bölgeye vazifesini iyi yapan birinin gönderildiği takdirde köprü inşaatının bitebileceğini ifade ederek Genel Müdürlüğün Ankara’ya taşınmasının sebeplerini kendince açıkladı²⁷⁶.

Konuşmadan sonra Feyzi Bey söz alarak: Sırrı Bey’in Genel Müdürlüğün Ankara’ya gelmesi konusunda haklı bir sebep gösteremediğini söyledi. Genel Müdürlüğün bir ara Konya’ya gitmesinin sebebini orada küçük bir makine tamirhanesinin olmasına bağlayan Feyzi Bey, Anadolu İşletme Merkezi’nin, hatların toplandığı bir merkezde ve atölyelerin olduğu bir bölgede bulunmasının daha faydalı olacağını belirtti. Yapılan konuşmadan sonra Meclis Başkan Vekili Musa Kazım Efendi cevabın kâfi olduğunu ve meselenin son bulduğunu açıkladı²⁷⁷.

---

²⁷⁴TBMM ZC, I \ 26, s.410.

²⁷⁵TBMM ZC, I \ 26, s.411.

²⁷⁶TBMM ZC, I \ 26, s.412.

²⁷⁷TBMM ZC, I \ 26, s.413.

f) Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'dan Taşınmasına Dair Önerge

TBMM'nin Ankara'dan taşınması konusu ilk olarak Yunan Ordusuyla Düzenli Ordu arasında 10 Temmuz 1921'de başlayan Kütahya-Eskişehir Savaşı sürecinde Meclis gündemine geldi²⁷⁸. Ancak bu durum Sakarya Zaferiyle gündem dışında kaldı. Meclis'in tekrar taşınması konusu 18 Ekim 1922'de tekrar Genel Kurul'un gündemine alındı. Ancak bu kez, Ankara'da yaşayan milletvekilleri, asker ve memurlar için şehirdeki ev sıkıntılarını ve kötü şartları ileri sürdü. Bu durumu emsal gösteren Kastamonu Milletvekili Kemalî Bey ve aralarında Diyarbakir Milletvekili Hamdi Bey'inde bulunduğu 115 milletvekili Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'dan başka bir yere taşınması için 18 Ekim 1922 tarihli bir teklifi Meclis Başkanlığı'na sundular. Meclis'in 19 Ekim 1922 tarihinde gündeme aldığı teklif şu şekildeydi:

“Anadolu topraklarında Yunan Ordusu mevcut olduğu sırada Meclisi Âlinin Ankara'da ikameti bir zaruret idi. Fakat bugün Lehülhamd mezkûr mâni kahir ve izale edildiğinden ve Ankara'nın gerek ev bulup aile iskân etmek ve gerek fevkalâde galayı esar sebebiyle geçinebilmek hususlarında mebus ile memurine ve ricali askeriye ve zâbitana gösterdiği müşkülât ve ıstırabım devamına artık mahal ve lüzum kalmadığından daha iyi ve müsait şeraiti maişet arz eden Bursa ve yahut Konya ve yahut İzmir şehirlerinden birine Meclisi Âlinin naklini müstaceliyetle teklif ederiz.”

Teklifin okunmasından sonra bazı milletvekilleri henüz huzurun sağlanmadığını, barışın yapılmadığını bundan dolayı istenilen durumun zamansız olduğunu söyleyerek ertelenmesi hususunda karşı teklifler sundular. Verilen karşı teklifler Meclis'te oylamaya sunulurken kabul edildi. Böylece Meclis'in Ankara'dan başka bir yere nakli hususunun görüşülmesi yapılan oylama sonucunda ret edildi²⁷⁹. Konuyla ilgili tartışmalar yapılırken Diyarbakir Milletvekilleri'nin konu hakkında görüş bildirmedikleri görüldü.

g) Refet (Bele) Paşa Hakkında Verilen Önerge

Yunanlıları Anadolu'dan çıkarabilmek için 26 Ağustos 1922'de Türk topçularının açtığı ateşle başlayan Büyük Taarruz, Türk Ordusu'nun büyük zaferiyle 30 Ağustos 1922 tarihinde tamamlandı. Büyük zaferden sonra ülkenin tamamen kurtarılması için Yunanlıların elinde bulunan Doğu Trakya ve Müttefik Devletlerin elinde bulunan

²⁷⁸TBMM GCZ, I \ 2, s.98. TBMM'nin Kayseri'ye nakli konusundaki Meclis görüşmeleri için bkz. TBMM GCZ, I \ 2, s.98-114.

²⁷⁹TBMM ZC, I \ 24, s.25-31.

İstanbul'un kurtarılması gerekiyordu²⁸⁰. Türk tarafının bu kararlı duruşu neticesinde Müttefik Devletler, Türk Hükümeti'yle mütareke yapmaktan başka çare olmadığını anladı. Yapılan görüşmeler neticesinde 3 Ekim 1922'de başlayan Mudanya Mütarekesi, 11 Ekim 1922 tarihinde tamamlanarak imzalandı²⁸¹.

Ankara Hükümeti, konferans devam ederken, Doğu Trakya'yı teslim almak amacıyla Refet (Bele) Paşa'yı görevlendirdi²⁸². Refet Paşa, 19 Ekim 1922 tarihinde beraberindeki yüz kişilik jandarma birliği ile İstanbul'a geldi. 31 Ekim 1922'de TBMM Hükümeti tarafından teslim alınmaya başlanan Doğu Trakya'daki şehir ve kasabaların Türk idaresine geçmesi, Kasım 1922 sonlarında tamamlandı²⁸³.

Refet Paşa'nın Mudanya Mütarekesi uyarınca Trakya Bölgesi'ni Meclis adına Müttefik Devletler'den teslim almasından sonra bölgede verilen görevinin dışında hareketlerde bulunduğu dair iddialar ortaya atıldı. Bu konuyla ilgili olarak, Diyarbakir Milletvekili Hacı Şükrü Bey 15 Kasım 1922 tarihinde Refet Paşa hakkında Meclis Başkanlığı'na bir soru önergesi verdi²⁸⁴.

Hacı Şükrü Bey verdiği önergede, Meclis tarafından Edirne Vilayeti'ne ordu komutanı olarak görevlendirilen Refet Paşa'nın vazifesinin dışında bir takım işlere giriştiğini söyledi. Ayrıca kendisine verilmeyen yetki alanlarına girdiğini, mahkemelere müdahale ederek, buralara hükmettiğini bu durumdan halkın rahatsızlık duyarak şikâyetle bulunduğu dair ciddi iddialarda bulundu²⁸⁵. Verilen önerge, 16 Kasım 1922 tarihinde Meclis gündemine alınarak, İcra Heyeti'ne havale edildi²⁸⁶.

Hacı Şükrü Bey, ayrıca Refet Paşa'yla ilgili olarak 16 Kasım 1922 tarihinde Hariciye, Dâhiliye ve Maliye Vekâletlerine bir önerge daha verdi. Önergede Refet Paşa'nın Gümrük Tarife Kanunu'nun bazı maddelerini değiştirip pirinç, şeker, un, margarin gibi mallardan alınan gümrük resmini indirdiğini söyledi. Refet Paşa'nın bu davranışının Meclis'in üstünlüğüne bir tecavüz olduğunu ve derhal azledilmesi gerektiğine rağmen

²⁸⁰Ş. Turan, **Türk Devrim Tarihi**, II, s.267-270.

²⁸¹Mudanya Mütarekesi'nin süreci hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Eyyupoğlu, **Mudanya Mütarekesi**, Ankara, 2002. Mudanya Mütarekesi'nde Türk tarafı adına İsmet Paşa bulunurken, İngiltere'yi General Harington, Fransa'yı General Charpy, İtalya'yı General Monbelli temsil ediyordu. Rauf Orbay, **Siyasi Hatıralar**, İstanbul, 2003, s.523.

²⁸²İ. Eyyupoğlu, **Mudanya Mütarekesi**, s.261; Erdal Aydoğan, "Tümgeneral Arif Hikmet Gerçekçi'nin Günlüğünde Refet Paşa'nın İstanbul'a Gidişi, Karşılansması ve İstanbul'daki İlk Günleri", **Atatürk Yolu Dergisi**, 27-28, Ankara, 2001, s.256.

Rauf Orbay, Mustafa Kemal Paşa'yla bazı anlaşmazlıklardan dolayı arası açık olan ve uzun bir süredir vazife almayan Refet Paşa'yı aralarını bulmak amacıyla Doğu Trakya'ya görevlendirilme konusunda kendisinin Mustafa Kemal Paşa'ya teklif ettiğini ve kabul edildiğini belirtmiştir. R. Orbay, **Siyasi Hatıralar**, s.524.

²⁸³İ. Eyyupoğlu, **Mudanya Mütarekesi**, s.262-263.

²⁸⁴BCA, 30.10\5.29.8.1.

²⁸⁵BCA, 30.10\5.29.8.2.

²⁸⁶TBMM ZC, I\24, s.529.

hükümetin bu durum karşısında sessiz kalmasının Refet Paşa'ya destek manasına geldiğini ve bu durumun nedeninin ne olduğunu sordu. Hacı Şükrü Bey'in bu önergesi Meclis'in 18 Kasım 1922 tarihinde gündeme geldi. Önerge Meclis'te okunduktan sonra, Meclis Başkanı tarafından Hariciye, Dâhiliye ve Maliye Vekâletleri'ne havale edildi. Neticede görüşmelerin pazartesiye ertelenmesi kararı çıktı²⁸⁷.

Refet Paşa'yla ilgili verilen önergelerin görüşmelerinin kapalı oturumda yapılması için on yedi milletvekili tarafından Meclis Başkanlığı'na bir teklif sunuldu. Teklif, yapılan oylama sonucu kabul edildi²⁸⁸. Refet Paşa hakkındaki görüşmelere 20 Kasım 1922 tarihli kapalı oturumda başlandı. Heyet-i Vekile Reisi Hüseyin Rauf (Orbay) Bey söz alarak: barış görüşmeleri sürecinde Trakya bölgesine bir ordu gönderilemeyeceğinden dolayı bölge için bir tedbir düşünülmesi gerektiğini ve Refet Paşa'nın Trakya'ya gönderilmesinin uygun görüldüğünü söyledi. Ayrıca kısa zamanda kuvvetli bir müdafaa için bölgeye gönderilen Refet Paşa'ya “*Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Başkumandanlık Mümessili*” sıfatı verildiğini, Refet Paşa'nın birinci vazifesinin Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Başkumandanlık namına Trakya'yı almak ve İstanbul işleriyle meşgul olmak olduğunu belirtti.²⁸⁹.

Rauf Bey diğer önemli bir meselenin ise gümrük tarifesinin değiştirilmesi olduğunu söylemesi üzerine Hacı Şükrü Bey zaten asıl meselenin burası olduğunu söyledi. Hüseyin Rauf Bey, Refet Bey'in haklı olduğunu ve yaptığı işlerle bir tehlikenin önüne geçtiğini şu sözlerle destekledi:

“İstanbul berren Avrupa'ya merbuttur. Bahren vesaiti ecnebiye ye müftekir ve nüfusu iki milyona yakın ve içinde Rus ve muhasım devletler tebaası dâhil olmak üzere her devletten mühim adette insanları yaşatan ve besleyen bir şehirdir. Pekâlâ, bilirsiniz ki bu iki milyon insanı besleyebilmek için yegâne membalarda, vesitiyle ambarlarıyla ecnebinin elinde olan merkezlerdedir. ...İşte efendiler bu zarurettten Hükümeti Milliyemiz aleyhine İstanbul'da Hıristiyan'ları, düşmanları Müslüman ve Türk unsur arasında bazı kısım müfsitleri biraz daha hafif ve zayıf kalplileri tehyiç ve teşvik ederek bir fesat ocağı ihzar etmek ve onu işgal etmek merkezindedir. Çünkü derhal ekmekte birinci günü azîm bir fark gösterdi. Bundan azîm surette müteessir olan fukara kısım idi. (Yani Müslümanlardı

---

²⁸⁷TBMM ZC, I \ 24, s.552.

²⁸⁸TBMM GCZ, I \ 3, s.1068,1069.

²⁸⁹TBMM GCZ, I \ 3, s.1072,1073.

sesleri) Şüphesiz Müslümanlar ve onların fukarası idi. Bir kaç gün daha devam edeydi avakibi elimesi muhakkak idi efendiler”²⁹⁰.

Refet Bey hakkındaki görüşmeler üç gün boyunca Meclis kapalı oturumunda görüldü. Daha sonra Genç Milletvekili Hamdi Bey tarafından verilen beyanatların kâfi olduğuna dair bir teklif sunuldu ve yapılan oylama sonucu teklif kabul edildi²⁹¹.

h) Sadrazam Tevfik Paşa'nın Yolladığı Telgrafın Meclis'teki Yansımaları ve Saltanatın Kaldırılması

Müttefik Devletler 13 Kasım 1922'de başlayacak olan Lozan Konferansı'na hem Meclis Hükümeti'ni hem de İstanbul Hükümeti'ni davet ettiler²⁹². Bu durum ihtilafa sebep verdiği gibi ülkenin Lozan'da temsiliyet sorununu doğurdu. Tam da o günlerde İstanbul Hükümeti Sadrazamı Tevfik Paşa, Ankara Hükümeti'nin İstanbul Temsilcisi olan Hamit Bey'e oğluyla Mustafa Kemal Paşa'ya yollanması için bir telgraf verdi. Hamit Bey, Tevfik Paşa'nın oğlundan aldığı telgrafi, 17 Ekim 1922 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdi²⁹³. Gelen telgraf, 30 Ekim 1922 tarihli Meclis oturumunda Mustafa Kemal Paşa tarafından okundu. Tevfik Paşa'dan gelen telgraf şu şekildeydi:

“Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Biaynihi taalâ ihraz olunan muzafferiyet badezin İstanbul ve Ankara arasında tahaddüs etmiş olan ihtilâf ve ikiliği kaldırmış ve vahdeti milliyemizi temin etmiş olup ancak düveli müttefika ile aramızda musalaha henüz ekdedilmemiş olmasından dolayı Avrupa şehirlerinden birisinde kariben inikadı derkâr bulunan sulh konferansına sabıka veçhile her iki tarafın davet edileceği malûm bulunduğu mebni selâmeti milliyemize mütaallik mevaddı mühimmenin evvelce beynimizde müzakere ve tesbiti zımnında istihzaratta bulunularak mezkûr konferansta müttehiden hukuku milletin müdafaasına sarfi mesai edilmesi nezdi âlilerinde dahi rehini tasvibolunacağına kanaati kamilen bulunduğundan ol bapta tarafı senaverleriyle görüşüp anlaşmak üzere ahvale vâkıf ve emniyetinizi haiz bir zatın buraya gayet mahremane talimatı hamilen ve sürati mümkün ile izamı mütemennadır efendim”²⁹⁴.

Tevfik Paşa, telgrafında yapılacak barış görüşmelerinde İstanbul Hükümeti' nin de yer almasını istemesi üzerine, Mustafa Kemal Paşa, telgrafi getiren Hamit Bey'e Tevfik

²⁹⁰TBMM GCZ, I \ 3, s.1077.

²⁹¹TBMM GCZ, I \ 3, s.1122,1123.

²⁹²İsmet İnönü, **Hatıralar**, (Yay. Haz. Sabahattin Selek), Ankara, 2006², s.313.

²⁹³Atatürk, **Nutuk**, II, s.466.

²⁹⁴TBMM ZC, I \ 24, s.269.

Paşa'ya iletilmesi için 18 Ekim 1922 tarihli bir telgraf gönderdi²⁹⁵. Mustafa Kemal Paşa çektiği telgrafta, yapılacak olan Lozan Barış Konferansı'nda anayasada mahiyeti ve şekli belli olan Türkiye Devleti'nin geleceğine dair vaziyetinin sorumluluğunun, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin elinde olduğunu söyleyerek sözlerine şu şekilde devam etti:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi ordularının ihraz eylediği muzafferiyeti kafiyenin neticeyi tabiiyeti olmak üzere vukuu karibolan konferansta Türkiye Devleti yalnız ve ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından temsil olunur. Bu hakayık karşısında gayrimeşru ve gayri hukuki olduğu Meclisi Âlice mükerreren ifade ve ilân edilmiş olan heyetlerin veya bu gibi mensubinin şimdiye kadar biddefaat vâki olduğu gibi bundan sonra da siyaseti Devleti teşviştan mücanebet eylemeleri hususunun ne derece azim mesuliyeti badi olacağı d'erkârdır”²⁹⁶.

Telgrafta da görüldüğü gibi Mustafa Kemal Paşa, İstanbul Hükümetini tanımadığını ve Türkiye Devleti'nin tek temsilcisinin Ankara olduğunu belirterek Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ni işaret etmektedir.

Tevfik Paşa, Meclis'e 29 Ekim 1922 tarihli gayet acele başlıklı bir telgraf yolladı. Telgraf, Meclis'in 30 Ekim 1922 tarihli oturumunda okundu.

“Konferansa Babîâlîde, Büyük Millet Meclisi de davet olundu. Babîâlî'nin ademi icabeti Devletin altı asrı mütecaviz zamandan beri müesses ve mahfuz olan bütüin âlemi İslâmın alâkadar olduğu hüviyeti tarih iyesini mahkûmu indiras etmek, Büyük Millet Meclisinin ademi icabeti ise cihanın müştak ve muntazır olduğu sulhu akim bırakmaktır. Bu mühim mesuliyetleri bittabi ne Babîâlî, ne Büyük Millet Meclisi kabul ve tahammül eder. Zaten Babîâlî ile Büyük Millet Meclisi arasında hakiki bir ikilik mutasavver olmadığı ve her türlü ısrar ve tazyika karşı Sevr Muahedesinin âdemi tasdikinde mukavemet ve tesadüf olunan müşkilâtı azîmenin iktihamı ile umuru idarenin tedviri ve işgalin tahlili tesiri hususunda bezli makderet ve bu meyanda muvaffakiyatı vakianın husulüne bikaderilimkân hizmet eden heyetimiz. Hâkimiyeti Milliyeyi tahkim ve tevsik suretiyle Vahdeti idareyi temin için müzakereye hazır olduğu halde mesaii harbiyenin bir sulhu nafi ile semarati siyasiyesini iktitaf hengâmmda inücahedei milletten ayrı kalmayı ve bu sebeple bilittihat istihsali mümkün olan menafii âliyei vatandan cüz'ü lâyetecazzasını bile ifateyi asla tecvit etmez. Ayrılık şöyle dursun en ufak bir muhalefeti dahi reva görmez. Hattâ payiâdayı katî velevsi istilâyı izale yolunda seyfen mesaii cansiperane ve hüdapesnidanede bulunanları nefislerine tercih eyler. Binaenaleyh; âdemi itilaf sebebiyle

²⁹⁵ Atatürk, **Nutuk**, II, s.466.

²⁹⁶ **TBMM ZC**, I \ 24, s.269.

Devlet ve milletin başına maazallahü taalâ bir musibeti uzma getirmek ve muaveneti maddiye ve müzaheretî mâneviyelerine nail olduğumuz âlemi İslâmı müteallim etmekten ise menafîi âliyei vatan uğrunda temini vahdet evvelce vacip ise bugün farz olmuştur. Şu halde hem istikbali memleket, hem müdafaaî hukuku vatan hakkında müzakerede bulunulmak üzere Büyük Millet Meclisince tâyin olunacak bir zatın talimatı mahsusa ile hemen gönderilmesi hassaten temenni ve bu şık tensip buyurulmadığı halde heyetimizden Ziya Paşa Hazretlerinin oraya gönderileceği beyan ve cevabının telgrafla bildirilmesi niyaz olunur”²⁹⁷.

Tevfik Paşa'nın yapılacak konferansta Meclis Hükümeti'nin yanında İstanbul Hükümeti'ni de katarak Anadolu'nun verdiği mücadeleden pay almak istemesine milletvekilleri tarafından karşı tepkiler verildi. Bu duruma bir tepki de Diyarbakir Milletvekili Nafia Vekili Fevzi Bey'den geldi. Fevzi Bey yaptığı konuşmada: Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin millettten aldığı kuvvetle iki yıldan beri canını, malını ve kanını ortaya koyarak hak elde ettiği ve sonuçta barış yapacağı bir dönemde sürecin tecavüze uğramasının asla kabul edilemeyeceğini ve İstanbul Hükümeti'nin barış konferansına birlikte katılma isteğine ret cevabı verilmesi gerektiğini söyleyerek sözlerine şu şekilde devam etti:

“Hâkimiyetin bugün tamamıyla millette olduğunu Büyük Millet Meclisi her suretle efkârı umumiyei cihana göstermiştir. Çünkü muharebelerin neticesinde tecelli etti ki; bugün Babîâli milletin aleyhine olan Sevr Muahedesini kabul etmekle kendisini artık böyle bir sulh konferansında milleti temsil etmek hakkından tamamıyla ıskat etmiştir. Ve bütün millet bu fikirdedir”²⁹⁸.

Yukarıda da anlaşılacağı üzere Tevfik Paşa, göndermiş olduğu telgrafla yapılacak olan konferansta İstanbul Hükümeti'nin de yer almasını isteyerek, Meclis Hükümeti'yle iyi ilişkiler kurma arzusunda bulunmak istemiştir. Ancak gelen tepkiler sürecin Tevfik Paşa'nın istediği gibi olamayacağını gösterdiği gibi Saltanat sisteminin de geleceğini tartışma konusu haline getirmiştir.

Lozan Konferansı sürecinde İstanbul Hükümeti Sadrazamı Tevfik Paşa'nın konferansa beraber katılma isteği ve Müttefik Devletlerin konferansa İstanbul Hükümeti'ni de çağırılmaları Meclis tarafından kabul görmedi. Yaşanan bu durumun tek sorumlusu görülen Saltanatın varlığı tartışılmaya başlandı. Diyarbakir Milletvekili Fevzi Bey, Meclis'in 30 Ekim 1922 tarihli oturumunda bir konuşma yaptı. Saltanatın varlığının artık

²⁹⁷TBMM ZC, I \ 24, s.269-270.

²⁹⁸TBMM ZC, I \ 24, s.276.

kabul edilemeyeceğini, milletin artık hükümdarlarla değil kendi hakkıyla elde ettiği hukukla yaşadığını belirtti. Hilafetin durumuyla ilgili olarak da, makamın şu anda esaret altında olduğunu, Meclis tarafından korunacağını söyledi. Ülkenin tek temsilcisinin Türkiye Büyük Millet Meclis'i olduğunu sözlerine ekleyen Fevzi Bey, konuşmasına şu şekilde devam etti:

“Bugün millet artık Osmanlı Saltanatını tarihe karışmış farz ediyor, millet artık Osmanlı Saltanatını tanımıyor, doğrudan doğruya milletin Saltanatını tanıyor. Ve Kanunu Esaside olan maddelere, on senelik Meşrutiyetin ilk devresinden beri tarihi inkılâbımıza bakarsak devir devir, zaman zaman daima milletin aleyhine mukarrerat çıkmıştır. Milletin yalnız bir refah devresi varsa o da Büyük Millet Meclisinin küşadından sonra açılmıştır”²⁹⁹.

Meclis'in aynı günkü oturumunda Sinop Milletvekili Dr. Rıza Nur da Saltanatın kaldırılması gerektiğine dair bir konuşma yaptı. Rıza Nur konuşmasında: İtilaf Devletleri'nin bazı konularda istifade etmek için Türkiye'de iki hükümet varmış gibi hareket ettiklerini ve en son konferansa da iki hükümeti çağırıp bu durumdan istifade etmek istediğini söyledi. Yaşanan bu durumdan dolayı Devletin, bir hükümet mi var iki hükümet mi var şeklindeki bu karışık durumu halletmesi gerektiğini söyleyerek sözlerine şu şekilde devam etti:

“Ankara'da Türk Milleti bundan üç sene evvel içtima ettiği vakitte ve Büyük Millet Meclisini topladığı vakitte kararını vermiştir ki; hâkimiyet, milletindir ve Türkiye Hükümeti buradadır. Binaenaleyh, o eski Osmanlı imparatorluğu münkariz olmuştur, Efendiler. Yerine dinç ve millî bir Türkiye Devleti doğmuştur ve bütün hâkimiyet ondadır. Binaenaleyh, İstanbul'da hâkimiyete sahip bir hükümet yoktur. Vakıa orada biz hükümetiz, diye iddia eden bir heyet vardır. Fakat Hükümet olmak için lâzım gelen vesait, evsaf ve mezayanın hiçbirisine hukuken mâlik değildir. Bir defa kendisini müdafaa edemez. Elinde bir kuvveti yoktur. Kendisini besleyemez ve ecnebiler elinde esir bulunuyor”³⁰⁰.

Dr. Rıza Nur, konuşmasının sonunda bir takrir hazırlayıp Meclis Başkanlığı'na verdi. Mustafa Kemal Paşa, Diyarbekir Milletvekilleri Hacı Şükrü, Fevzi ve Kadri Beyler'in de bulunduğu 78 milletvekilinin imzasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun artık olmadığını, yeni Türkiye Hükümeti'nin onun varisi olduğunu ve Hilafetin esaretten kurtulacağını beyan eden altı maddelik verdiği takrir şu şekildeydi:

“1- Osmanlı İmparatorluğu otokrasi sistemiyle beraber münkariz olmuştur.

²⁹⁹TBMM ZC, I \ 24, s.277.

³⁰⁰TBMM ZC, I \ 24, s.278.

2- *Türkiye Devleti namıyla genç, dinç, Millî Halk Hükümeti esasları üzerine müesses Büyük Millet Meclisi Hükümeti teşekkül etmiştir.*

3- *Yeni Türkiye Hükümeti münkariz Osmanlı İmparatorluğu yerine kaim olup onun hududu millî dâhilinde yegâne vârisidir.*

4- *Teşkilâtı Esasiye Kanuniyle hukuku hükümranii milletin nefsine verildiğinden, İstanbul'daki Padişahlık mâdum ve tarihe müntekaldir.*

5- *İstanbul'da meşru bir hükümet mevcut olmayıp İstanbul ve civarı da Büyük Millet Meclisine aittir. Binaenaleyh oraların umuru idaresi de Büyük Millet Meclisi memurlarına tevdi edilmelidir.*

6- *Türkiye Hükümeti hakkı meşru olan Makamı Hilâfeti esir bulunduğu ecnebler elinden kurtaracaktır*³⁰¹.

Verilen tahrir aynı gün oylamaya sunuldu; ancak oylama yeter sayısı bulunamadığı için bir daha ki oturuma ertelendi³⁰².

31 Ekim 1922 tarihinde Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun toplandığı haberi 1 Kasım 1922 tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin baş sayfasında verildi. Gazete haberine göre: toplanan Müdafaa-i Hukuk Grubu'nda 6. Madde'nin ilave edildiği kararı verildiği yazılıyordu³⁰³. 1 Kasım 1922 tarihli tahrir, yeniden Meclis oturumunda gündeme geldi. Tahririn 6. Madde'sinin yeniden düzenlenmesi için aralarında Diyarbekir Milletvekili Feyzi Bey'in de imzasının bulunduğu bir grup milletvekili tarafından yeni bir önerge verildi. Önerge şu şekildeydi:

*“Madde 6 — Hilâfet Türklere, Hanedan-ı Âl-i Osman'a aittir. Türkiye Devleti Makamı Hilâfetin istinatgâhıdır. Halifeliğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlâkan eslâh ve erşedolanı intihabolunur. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti hakkı meşru olan Makamı Hilâfeti esir bulunduğu ecnebler elinden kurtaracaktır*³⁰⁴.

Önergenin verilmesinden sonra aralarında Diyarbekir Milletvekili Hamdi Bey'in de imzasının bulunduğu bir grup milletvekili tarafından önergenin Şer 'îye, Adliye ve Kanuni Esasi Encümenleri'nden oluşan ortak bir komisyon tarafından tetkik edilerek oya sunulması teklif edildi. Verilen teklif, Meclis Başkanı tarafından oya sunuldu ve Şer 'îye, Adliye ve Kanuni Esasi Encümenleri'ne havale edildi. Kırşehir Milletvekili Müfit Bey'in başkanlığındaki komisyon, iki maddelik bir mazbata hazırladı. Mazbata şu şekildeydi:

³⁰¹TBMM ZC, I \ 24, s.292-293.

³⁰²TBMM ZC, I \ 24, s.297.

³⁰³Hâkimiyet-i Milliye, 1 Kasım 1922, s.1.

³⁰⁴TBMM ZC, I \ 24, s.304.

“MADDE 1 — Teşkilâtı Esasiye Kanuniyle Türkiye halkı, hukuku hâkimiyet ve hükümranisini mümessili hakikisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti mâneviyesinde gayrikabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere temsile ve bilfiil istimal ve iradei milliyeye istinadetmiyen hiçbir kuvvet ve heyeti tanımamaya karar verdiği cihetle Misakı Millî hudutları dâhilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinden başka şekli Hükümeti tanımaz. Binaenaleyh Türkiye halkı hâkimiyeti şahsiye ye müstenid olan İstanbul'daki şekli Hükümeti 16 Mart 1336'dan itibaren ve ebediyyen tarihe müntakil addeylemiştir.

MADDE 2 — Hilâfet, Hanedan-ı Âl-i Osman'a aid olup halifelîğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu Hanedanın ilmen ve ahlâkan ersad ve aslah olanı intihab olunur. Türkiye Devleti Makamı Hilâfetin istinatgâhıdır”³⁰⁵.

Maddelerin okunmasından sonra, Meclis Genel Kurulu'nda oylamaya sunulması yönünde seslerin gelmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa söz alarak: “Buna gerek yoktur. Memleket ve milletin istikbalini ebedi olarak koruyacak ilkeleri, yüce meclisin oy birliği ile kabul edeceğini sanırım”³⁰⁶ demesine rağmen Genel Kurul'da oylamaya gidilemesi yönünde sesler yükselmeye devam etti. Yapılan oylama sonucu oybirliği ile Saltanat kaldırılması ve Hilafetin korunması kabul edildi.³⁰⁷

Saltanatın kaldırılması haberi gazetelerin ilk sayfalarında da yer buldu. Ankara'nın sözcüsü durumundaki, Hâkimiyet-i Milliye gazetesi verdiği haberde Meclis'in, kararı oybirliği ile aldığını söyleyerek, Hilafet ile Saltanat'ın ayrılıp İstanbul Hükümeti'nin tarihe karıştığını, Hilafetin ise Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin oy birliğiyle seçeceği ilmen ve ahlâken kemale ermiş olan birinin getirileceğine karar verdiğini yazıyordu³⁰⁸.

I.TBMM'nin gerçekleştirdiği ilk ve tek inkılap olan Saltanatın kaldırılması; ancak Hilafetin korunması yönünde aldığı bu karar, ileri ki dönemde Hilafetin kaldırılması gündeme geldiğinde tartışmalara sebep olacaktır.

Saltanatın kaldırılmasından sonra Türkiye'nin tek temsilcisi olarak Ankara Hükümeti, bu görevi eline aldı. Yapılan hazırlıklar neticesinde, Lozan Konferansı'na İsmet Paşa Başkanlığındaki Türk Heyeti, 8 Kasım 1922 tarihinde İstanbul'dan Lozan'a hareket etti³⁰⁹.

³⁰⁵TBMM ZC, I \ 24, s.314.

³⁰⁶Atatürk, **Nutuk**, s.468.

³⁰⁷TBMM ZC, I \ 24, s.315.

³⁰⁸**Hâkimiyet-i Milliye**, 2 Kasım 1922, s.1.

³⁰⁹İ. İnönü, **Hatıralar**, s.318-319.

D) Lozan Konferansı'nda Gündeme Getirilmek İstenen Kürt Meselesi

Kürt meselesi uluslararası boyutta ilk olarak Sevr Anlaşması sürecinde gündeme geldi³¹⁰. Bu konu, daha sonra Lozan Konferansı sürecinde Musul Meselesi ve Azınlıklar Meselesi görüşmelerinde İngilizler tarafından gündeme getirilmek istendi.

Bilal Şimşir bu konuyla ilgili olarak, Selçuklular'dan itibaren Müslüman unsurların hiçbir zaman azınlık sayılmadığını, Türkiye'de de bu durumun daha da perçinlendiğini ve Misak-ı Milli'nin 1. Maddesi'nde şu şekilde:

“Madde 1- Osmanlı Devleti'nin... 30 Ekim 1918 günü... Silah bırakma çizgisi (Ulusal sınırlar) içinde din, soy ve amaç bakımlarından birbirine bağlı olan, karşılıklı saygı ve özveri duyguları besleyen soy ve toplum ilişkileri ile çevrelerinin koşullarına saygılı Osmanlı-İslam çoğunluğunun yerleşmiş bulunduğu kesimlerin tümü, ister bir eylem, ister bir hükümle olsun, hiçbir nedenle birbirinden ayrılamayacak bir bütündür” yer aldığı söylenmiştir.³¹¹

Azınlıkların durumuyla ilgili madde ise Misak-ı Milli'nin 5. Maddesi'nde şu şekilde yer aldı.

*“Madde 5 - Yenilen devletlerle düşmanları ve bazı ortakları arasında yapılan anlaşmalardaki ilkeler çerçevesinde azınlıkların hakları, çevre ülkelerde bulunan Müslüman halkında aynı halklardan yararlanmaları koşulu ile tarafımızdan güvence altına alınacaktır”*³¹².

5. Madde'nin iki anlamı vardı. İlki Misak-ı Milli'yi kabul edenler Türkiye'de sadece dini azınlığı kabul etmektedir. İkincisi ise dini azınlıklığın haklarının çevredeki ülkelerde Müslümanlara verilen haklar oranında olmasıdır³¹³.

Bu düşünce anlayışı gerek Meclis'teki milletvekilleri gerekse Lozan Konferansı'na giden heyette de olmasına rağmen, konferans başladıktan sonra Lord Curzon'un Lozan'da “Müslüman Azınlık” deyimini kullanması ve bu deyimle Kürtleri kastetmesi, Meclis'te tepkilere sebep oldu. Meclis'in 25 Aralık 1922 günü Genel Kurul toplantısında Başvekil Hüseyin Rauf (Orbay) Bey, İngilizlerin bu iki ırkı (Türk-Kürt) yıkmak için uğraştığını; ancak başaramayacaklarını dile getirerek gaye ve dinleri bir olan bu halkın birliğine vurgu

³¹⁰Sevr Anlaşması sürecinde Kürtler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Yalçın Doğan, **Sevr Sürecinin Türk Basınındaki Yansımaları**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2007.

³¹¹Bilal N. Şimşir, **Kürtçülük (1787-1923)**, I, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2010, s.489.

³¹²Suna Kili, **Türk Devrim Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007¹¹, s.58-59.

³¹³Mustafa Budak, **Misâk-ı Milli'den Lozan'a**, Küre Yayınları, İstanbul, 2008⁴, s.302.

yaptı. Ayrıca Kürt için azınlık mevzu bahis etmek, Türk için azınlık bahsetmek olduğunu söyleyerek İngilizlerin arzu ettikleri bu durumun kabul edilmeyeceğini söyledi³¹⁴.

Kürtlerin azınlık statüsünde olmadığını daima Türklerle bir olduğunu belirten konuşmalar 3 Kasım 1922 tarihli Meclis oturumunda da gündeme geldi. Dersim Milletvekili Diyab Ağa konuyla ilgili olarak, Türklük ve Kürtlük diye bir dava olmadığını aynı dine mensup bu iki unsurun bir olduğunu; ancak hile ile aralara nifak sokulmak istendiğini söyleyerek din kardeşliği üzerine vurgu yaptığı konuşmasını “*kelime-i tevhid*”³¹⁵ getirerek sonlandırdı³¹⁶.

Konuyla ilgili olarak Erzurum Milletvekili Süleyman Necati Bey de söz alarak, şark siyasetiyle Türkiye'nin parçalanmak istendiğini, son olarak da ırklar meselesinin buna dâhil edilmeye çalışıldığını, Kürtlerin azınlıklık ırk olmadığını, tarih boyunca Türklerle beraber olduğunu tarihten örnekler veren bir konuşma yaptı. Lozan Konferansı'nda Kürtlerin azınlık statüsüne konmak istenerek çıkar elde edilmek istenmesine de tepki gösterdi³¹⁷.

Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey de Meclis'te Kürt kökenli olduğunu belirterek Avrupa Devletlerinin Lozan Konferansında azınlık meselesinde Kürtler'in de yer alması hususundaki tavırlarını geçmişte de denediklerini ve bu durumun kabul etmeyeceğini belirten konuşmasında:

“...ekalliyetler konusunda Avrupa'nın bizim için hazırladığı afyonlu aldaticı yeni kelimelere intikal ettiler. Bendeniz de müsaadenizle aynı mevzu üzerinde bir iki söz söyleyeceğim. Avrupalılar diyorlar ki: Türkiye'de yaşayan ekalliyetlerin en büyüğü, en kesretlisi Kürtler'dir. Bendeniz Kürt oğlu Kürt'üm. Bundan dolayı bir Kürt Mebusu olmak sıfatıyla sizi temin ederim ki Kürtler hiçbir şey istemiyorlar. Yalnız büyük ağabeyleri olan Türklerin saadet ve selâmetlerini istiyorlar. Biz Kürtler vaktiyle Avrupa'nın Sevr paçavrası ile verdiği bütün hakları, hukukları ayaklarımız altında çiğnedik ve bütün manasıyla bize hak vermek isteyenlere iade ettik³¹⁸. Nasıl ki, El cezire Cephesinde çarpıştık. Nasıl ki,

³¹⁴Mim Kemal Öke, **Musul Kürdistan Sorunu (1918-1926)**, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.235.

³¹⁵“*Lâ ilâhe illallah, Muhammed un Resulullah.*”

³¹⁶**TBMM ZC**, I \24, s.347.

³¹⁷**TBMM ZC**, I \24, s.349-350.

³¹⁸Sevr Anlaşması sürecinde yapılan konferanslarda Osmanlı Devletinden ayrılmak isteyen bir grup Kürt gruplar bu durumu bütün Kürtlerin istediklerini iddia ettiler. Kendini Kürtlerin temsilcisi iddiasında bulunan Şerif Paşa, bu doğrultuda Paris ve Londra Konferansları'na başvuruda bulundu. Ancak Şerif Paşa'nın bu tutumuna Osmanlıdaki Kürt aşiretlerinden Eleşkirt Kürtleri namına Zeki Bey, Abdulhamid Bey, İbrahim Bey, Mahmud Bey, Ali Bey; eşraftan ise Hüsnü Bey, Hasan Bey ve Sadık Beyler, protest telgrafları çekerek: “Şerif Paşa adındaki bir kişinin konferansta kendisine Kürt temsilcisi unvanı verdiği haberi gelmiştir. Ancak Kürdistan Kürtlerce hiçbir sahfet vekâleti haiz bulunmadığından şahsiye ve hususiyesine konferansta Kürtler namına sarf edeceği sözlerin itibara alınmamasına istirham ve Kürtlerin hiçbir sebep ve suretle camia-ı

Türklerle beraber kanımızı döktük, onlardan ayrılmadık ve ayrılmak istemedik ve istemeyiz. Binaenaleyh sözüme hitam verirken Heyeti Murahhasımızdan rica ederim ki, ekalliyetler mevzuu bahsedildiği zaman Kürtlerin hiçbir talebi olmadığını ve Kürtlerin kanaatine tercüman olarak buradan söylediklerimi söylesin ve iddia etsin. Binaenaleyh tekrar rica ederim ki, Suriye’de, o mevhum Suriye’de terk ettiğimiz hudutları kurtarsınlar. Bu memleketin, bu vatanın eczası, en mühim parçası olan Kerkük’ü Süleymaniye’yi Musul’u unutmasınlar³¹⁹.

Meclis’teki konuşmalardan sonra, konuyla ilgili olarak, Diyarbakir Milletvekili Hamdi Bey’in de yer aldığı bir grup milletvekili Meclis Başkanlığı’na Kürtleri Türkiye camiasından hiçbir kuvvetin ayıramayacağını, Kürtler’in her vakit Türkler’le vatan için beraber savaştıklarını söyleyerek bu konuyla ilgili Meclis’te konuşma yapan Erzurum Milletvekili Süleyman Necati Bey ve Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey’in nutuklarını ivedilikle Dünyaya ilan edilmesini içeren bir teklif sundular. Meclis Başkanı, teklifin iyi düşünüldüğünü; ancak iç tüzüğe göre zabıt çıkmadan teklifin oylamaya sunulamayacağını belirtti. Verilen teklif iç tüzük kurallarına uygun olmadığı için oylamaya sunulamadı³²⁰.

4- IV. Toplantı Dönemi Diyarbakir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Mart 1923 – 16 Nisan 1923)

İlk Meclis’in son toplantı yılı 1 Mart 1923’te Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa’nın nutkuyla açıldı. Konuşmadan sonra Meclis’te aynı gün milletvekillerinin IV. Toplantı Döneminde görev yapacakları şubeler belirlendi³²¹. Buna göre: Diyarbakir Milletvekillerinden Hamdi Efendi I. Şube’ye, Fevzi ve Mustafa Beyler III. Şube’ye, Kadri ve Zülfü Beyler IV. Şube’ye, Hacı Şükrü Bey ise V. Şube’ye seçildiler³²². Bundan önceki yasama döneminde Mustafa Bey I. Şube’de, Kadri ve Zülfü Beyler II. Şube’de, Fevzi Bey’de V. Şube’de görev almışlardı. Hamdi Efendi ve Hacı Şükrü Bey’in ise bundan önceki dönemde hiçbir şubede görevleri bulunmuyordu.

Meclis’te 8 Mart 1923’te encümen seçimleri yapıldı. Bu seçimlerde Diyarbakir Milletvekillerinin görev yapacakları encümenlikler şu şekilde belirlendi: Hariciye ve Müdafaa-i Milliye Encümeni’ne Hacı Şükrü Bey, Defteri Hakan-i Encümeni’ne Kadri Bey,

---

Osmaniye’den ayrılmayacak kitle olduğunu ilaveten arz ederiz” tepki verdiler. Y.Doğan, Sevr Sürecinin Türk Basımındaki Yansımaları, s.45.

³¹⁹TBMM ZC, I \ 24, s.353.

³²⁰TBMM ZC, I \ 24, s.373.

³²¹TBMM ZC, I \ 28, s.20.

³²²TBMM ZC, I \ 28, s.20,21.

Sihhiye ve Muaveneti İçtimaiye Encümeni'ne Zülfü Bey seçilerek şubelerden encümenliğe geçtiler³²³.

a) Demiryollarına Yönelik Talepler

Milli Mücadele'den sonra devletin kalkınması adına yapılan en mühim icraatlardan biri de yol yapımıdır. Maddi sıkıntılara rağmen devlet tarafından yapılan kamu yatırımlarında yollara önem verildi. Demiryolları meselesiyle ilgili olarak, Meclis'in 5 Nisan 1923 tarihli oturumunda Diyarbakir Milletvekili Fevzi Bey Nafia Vekili sıfatıyla söz aldı. Yaptığı konuşmada, yedi aydan beri Anadolu'nun en önemli yedi sekiz vilayetinden geçecek demiryolu projesinin hazır olduğunu ve projenin aslının Meclis'e sunulduğunu ve projenin Meclis tarafından İktisat, Adliye ve Muvazene-i Maliye Encümenleri'ne havale edildiğini söyledi. Fevzi Bey, 3400 km bu projenin 7 Nisan 1923 tarihli Meclis oturumunda gündeme alınmasını teklif etti. İkinci Meclis Başkanvekili Musa Kazım Efendi, verilen teklifin "*Tedrisatı İptidaiye Kanunu*"'ndan sonra müzakere edilmesini oylamaya sundu; ancak kabul edilmedi³²⁴.

Meclis'in 7 Nisan 1923 tarihli oturumunda Fevzi Bey, söz alarak Anadolu demiryollarıyla ilgili verdiği önerenin birinci sırada, "*Tedrisatı İptidaiye Kanunu*" nun da ikinci sırada görüşülmesini teklif etti. İkinci Meclis Başkanvekili bunun üzerine Chester Projesi'nin³²⁵ ikinci sırada olduğunu söyledi. Ancak Fevzi Bey'in Anadolu demiryollarıyla ilgili verdiği önerenin, birinci sırada görüşülmesini istediği teklifi, oylamaya sunulsa da teklif kabul edilmedi³²⁶. "*Şarki Anadolu Demiryolları Projesi*"³²⁷ ile ilgili görüşmeler Meclis'in 8 Nisan 1923 tarihli oturumunda devam etti. Fevzi Bey, bu projeye kırk iki vilayetten demiryollarının geçeceğini, büyük bir ihtiyacı karşılayacağını belirterek, bu projenin kabul edilmesinin önemli olduğunu açıkladığı konuşmasını şu sözlerle tamamladı:

---

³²³**TBMM ZC**, I \ 28, s.41,42.

³²⁴**TBMM ZC**, I \ 28, s.367.

³²⁵Chester Projesi, Amerika'nın XX. Yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarında uygulamak istediği bir demiryolu projesidir. Proje ilk 1908-1914 gündeme geldi. Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla askıya alındı. Proje 1922-1923 yıllarında tekrar gündeme alındı. Chester Projesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Bilmez Bülent Can, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

³²⁶**TBMM ZC**, I \ 28, s.398.

³²⁷Şarki Anadolu Demiryolları Projesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adına Nafia Vekili Fevzi Bey ile Amerika Otoman - Amerikan Dövolonman Kompani Şirketi namına Mr. A. Kenedi ve Mr. Artur Chester arasında kararlaştırıldı. Projeye göre demiryolları Sivas'tan başlayarak, Harput, Ergani, Diyarbakir, Bitlis'e Van Gölü'nün kuzey ve güneyini takiben Van'a, Harput civarından ayrılarak Ceyhan vadisini takiben Yumurtalık'a şeklinde yol güzergâhı verildi. Proje ile ilgili kanun 7-8 Nisan 1923'te Meclis gündemine gelerek, 9 Nisan 1923 tarihinde kabul edilerek yasalaştı. **TBMM ZC**, I \ 28, s.447.

“Memleketin büyük bir kıtasını ihtiva eden Anadolu Şarki demiryolları kırk iki vilâyet ve elviyei müstakille den geçer. Bunu kabul etmekle bu memleket halkının öteden beri olan arzularını yerine getirmiş ve en mühim derdi içtimaisini tedavi etmiş olacağız. Bu asırda şimendifersiz terakki ve tekâmülü iktisadi olamayacağı müsellemler bir hakikattir. Anadolu'da memuriyet veren ve dolaşan arkadaşlarımız pek âlâ bilirler ki, buralar arzumuz derecesinde derece! Tekemmüle gelmemiştir. Bunların esbabı uzun mesafede olduğundan ve yirmi beş gün at üzerimde seyrüsefer bu asırda gayrimümkün olduğundan her suretle müşkülât görmekte ve mahrumiyet içinde yaşamaktadırlar. Meclisi Âli, şimdiye kadar görmüş olduğu işlerle bu memlekete büyük hizmetlerde bulunmuştur. Fikri âcizane göre Meclisi Âli, her işte büyük bir faaliyet gösterdiği gibi Anadolu'yu Şarkinin ihtiyacını temin edecek olan bu lâyihayı da Heyeti Celilenin bilâtereddüt kabul edeceğine eminim”³²⁸.

Yapılan görüşmelerden sonra 9 Nisan 1923 tarihli Meclis oturumunda “Şarki - Anadolu Demiryolları Hakkındaki Kanun” oylamaya sunulmuş, kabul edilmiştir³²⁹.

b) Musul Meselesi

Lozan Konferansı'nda gündeme gelen önemli konulardan biri de Musul Meselesi'dir. Konu, konferansta görüşülmeden önce, Türk ve İngiliz heyetleri arasında ikili temaslarda ele alındı³³⁰. Ancak yapılan görüşmeler sonucunda konuyla ilgili herhangi bir netice alınmadı. Bu gelişme üzerine Musul Meselesi, 23 Ocak 1923'deki oturumda konferansın gündemine alınarak gün boyu görüşüldü³³¹. Yapılan görüşmeler sonucu konferanstan istenilen netice alınmayınca 4 Şubat 1923 günü görüşmeler kesintiye uğradı. 16 Şubat 1923'te Türk Delege Heyeti İstanbul'a geldi³³². Heyet, yurda döndükten sonra Meclis gizli oturumunda gündeme alınan Lozan görüşmelerine katıldı. İsmet Paşa, 21 Şubat³³³ ve 27 Şubat tarihlerinde yapılan Meclis gizli oturumunda Lozan Konferansı'na dair geniş bilgi verdi³³⁴.

Lozan'a giden danışman heyetin içinde yer alan kişilerden biri de Diyarbakir Milletvekili Zülfü Bey'dir. Konferansta Musul Meselesi'yle ilgili yaşananları anlatmak için Meclis'in 4 Mart 1923 tarihli gizli oturumunda söz aldı. Zülfü Bey, konuyla ilgili yaptığı konuşmasında: Türk Heyeti'nin her türlü isteğine karşılık, Lord Curzon'un Musul

³²⁸TBMM ZC, I \ 28, s.428.

³²⁹TBMM ZC, I \ 29, s.23-24.

³³⁰Ö. Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri...*, s.277.

³³¹Ali Naci Karacan, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, s.169.

³³²İ. Göldaş, *Lozan*, s.152.

³³³TBMM GCZ, I \ 3, s.1290-1301.

³³⁴TBMM GCZ, I \ 3, s.1304-1325.

Meselesi'ni Milletler Cemiyeti'ne bırakmak istediğini söyleyerek yaşanan olayı şöyle aktardı:

“Musul meselesini ne aramızda hal edelim, ne de mektupla, Hey ‘eti Umumiye de hal ederiz, diyorlardı. Yani cüz'i bir tadilat yapmak istediler. Yalnız Van vilâyetinden alınan (İmadiye) vardır. Onun etrafından yer vermek istiyorlardı. Esasında petrol meselesi idi. Hatta biz petrolerden bazı menafî almak suretiyle de ona razı olduk. Fakat ona da muvafakat etmiyorlardı. Kendileri için namus ve şeref telaki ediyorlardı. Bir gün sabah celseydi. Öğleye kadar tatil ettik. Ertesi güne bırakmadılar. Bunu Hey ‘eti Umumiye’ ye arz edeceğiz, dediler. Öğleden sonra celse açıldı, Lord Curzon riyaset ediyordu. O celsede Lord Curzon hezeyanda bulundu. Kürtleri, Türkleri tahkir etti. Orada İsmet Paşa hazretleri Ordu kumandanı gibi lâzım gelen sözleri söyledi. Bunu söylemeyi ben vazife addederim. Velhasıl her hezeyanı yaptıktan sonra celseyi tatil etti. Ve Musul'u da Cemiyeti Akvam'a (Milletler Cemiyeti) bıraktım, dedi. Biz bunu ret ettik ve Musul'u alacağız dedik. Musul, Misak-ı Milli dairesindedir dedik... Biz hiçbir şey kabul etmeyiz, diyerek raporumuzu verdik. Cemiyeti Akvamı kabul etmediğimizi bildirdik”³³⁵.

Anlaşılabacağı üzere Lozan'da Musul Sorunu gündemi oldukça meşgul etmişti. Her iki tarafın da çözüm beklentileri farklı idi. Bu bağlamda Diyarbakir Milletvekili Zülfü Bey'in konferanstaki varlığı konumuz açısından oldukça önemliydi. Kendisinin Türkiye'ye döndükten sonra Meclis'te yaptığı konuşma dikkate değerdi. Misâk-ı Milli'den taviz verilmeyeceği konusunda ısrarcı olunmuştu. Türk tarafının ne kadar samimi olduğu Zülfü Bey'in Meclis'te yaptığı konuşmanın satır aralarında oldukça güçlü bir surette hissedilmekteydi. Yapılan konuşmada da anlaşıldığı üzere Musul Meselesi konferansta ele alındığı andan itibaren Türk Heyeti'nin ısrarına rağmen İngilizler tarafından Milletler Cemiyeti'ne bırakıldı.

Meclis'te gündeme gelen bir diğer konuda, Zülfü Bey'in Lozan'da Musul Meselesi'nin görüşüldüğü sırada izlenen politikayı protesto için istifa ettiği; ancak istifasını geri aldığı yönündeki çıkan iddialardı³³⁶. Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya (Koçoğlu), konuyu Meclis gündemine taşıdı. Meclis Genel Kurulu'nun 4 Mart 1923 tarihli gizli oturumunda Zülfü Bey'e çıkan haberlerin doğru olup olmadığı hususunda sorduğu soruda: *“Musul*

---

³³⁵TBMM GCZ, I \ 4, s.90.

³³⁶Hasan Yıldız, **Fransız Belgelerinde Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan**, Doz yayınları, İstanbul 2005, s.182.

meselesi etrafındaki son verilen teklif üzerine istifa etmiş ahiren istifasını geri almış böyle bir şey vaki midir değil midir ?”³³⁷

Zülfü Bey, Yusuf Ziya Bey’in sorusuna verdiği cevapta: böyle bir şeyin doğru olmadığını hasta olduğu için katılmadığını söyledi. Yusuf Ziya Bey tekrardan: “*İstifa ettiğinizi söylüyorlar*” demesi üzerine Zülfü Bey konuya açıklık getirmek için: “*Müsaade edin ben Allah'tan başka kimseden korkmam. Yapamayacağım vazifeyi de katiyen ifa etmem. Musul meselesinden zaten sıkılmıştım ve hatta o zaman hastaydım, gelmeyi münasip görmedim. Zaten gelseydim, İzmit ve Adapazarı'nda oturacaktım. Ben buraya gelirsem, barışta bozulursa üzerime sorumluluk alamazdım. Bundan ibarettir. Yine ben diyorum ki, Musul meselesi maliyede ve iktisatta bağımsızlık gibi Şarkı Anadolu için hayati bir meseledir*” dedi. Yapılan konuşmadan sonra Trabzon Milletvekili Ali Şükrü (Doruker) Bey, Zülfü Bey’e yönelik olarak: “*Yani Musul için siz taraftar değilsiniz, değil mi?*” demesi üzerine Zülfü Bey tekrar söz alarak: “*Evet, ben değilim. İsmet Paşa'nın vicdanlarına havale ediyorum. Öyle değil mi Paşa hazretleri? Ben istemem ki Musul kalsın sona kalan dona kalır. Memleketimizin nısfı gitmiş biz buraya gelmeyip de o mesuliyet hükümetin üzerine kalsaydı, böyle bir şey olmazdı. Çünkü Meclis-i Âli müdahale ettiğinden dolayı böyle bir şey olmazdı. Bize mesele kalmamıştır. Çünkü Meclis'e arz etmiştim. Meclis Muvafakat etmiş ve bu suretle Suriye'de Urfa ve Kilis'in nısfı gitmiştir. Mesele hükümetin üzerinde kalır. Ona müdahale etmediğimden dolayı gitmiştir*”³³⁸ diyerek verdiği cevapla Hükümet ile Musul konusunda aynı düşünmediğini belirtti.

Görüldüğü gibi Zülfü Bey’in Lozan’da Musul meselesinin görüşüldüğü esnada istifa ettiği ve bu yüzden görüşmelere katılmadığı yönünde çıkan iddialar Meclis gündemine taşındı. Zülfü Bey, konuyla ilgili olarak hastalığından dolayı görüşmelere katılmadığını söylemesine rağmen bu durum Meclis’te tartışmalara neden oldu. Zülfü Bey’in görüşmelere katılmamasına rağmen yurda dönmemesi, çıkabilecek spekülasyonlara fırsat vermek istememesinden olsa gerekti. Zülfü Bey, konuya dair ne Meclis’te ne de basında her hangi bir ayrıntı vermemesine rağmen, konu diğer milletvekilleri tarafından gündeme getirildi. Bu da bizlere dönemin milletvekillerinin böylesine önemli konuları her bakımdan yakından takip ettiklerinin göstergesidir.

---

³³⁷TBMM GCZ, I\4, s. 91.

³³⁸TBMM GCZ, I\4, s. 91.

İKİNCİ BÖLÜM

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'DE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ (1923-1938)

A- 1923 GENEL SEÇİMLERİ VE DİYARBEKİR VİLÂYETİ

1 Nisan 1923 tarihinde Aydın Milletvekili Mehmet Esad (İleri) Efendi ile yüz yirmi arkadaşının verdiği önerge ile seçim kararı alan I. Meclis³³⁹, 3 Nisan 1923'te "*İntihab-ı Mebusan Kanunu Muvakkatinin Bazı Mevaddını Muaddil Kanun'u*" kabul etti³⁴⁰.

Aslında bu karardan aylar önce Meclis'teki II. Grup üyelerinden Erzurum Milletvekili Süleyman Necati (Güneri), Mersin Milletvekili Selahaddin (Köseoğlu) ve Canik Milletvekili Emin (Gevecioğlu) Beyler tarafından İntihab-ı Mebusan Kanunu'nun değiştirilmesi için Meclis'e 2 Aralık 1922 tarihinde bir kanun teklifi sunuldu³⁴¹. Aynı gün, Ankara Milletvekili Mustafa Kemal Paşa, teklifin kendi şahsına yönelik olduğunu söyleyerek büyük tepki gösterdi. Mustafa Kemal Paşa'nın tepki gösterdiği 14. Madde şu şekildeydi: "*Büyük Millet Meclisi'ne âza intihab olunabilmek için Türkiye'nin bugünkü hudutları dâhi'lindeki mahaller ahalisinden olmak meşruttur veya daire-i intihabiye dâhilinde mütemekkin olmak meşruttur. Ondan sonra muhacereten gelenlerden Türk ve Kürtler tarihi iskânlarından itibaren beş sene mürur etmişse intihabolunabilir.*" Mustafa Kemal Paşa, teklifle vatandaşlık hukukundan mahrum bırakılmak istendiğini, maddeye göre doğduğu yerin bugünkü sınırların dışında kaldığını ve ayrıca askerlik vazifesinden dolayı bir seçim bölgesinde beş yıl boyunca ikamet etmesinin imkânsız olduğunu belirten bir açıklama yaptı. Mustafa Kemal Paşa'dan sonra Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni (Ulaş) Bey, söz alarak verilen teklifte Paşa Hazretlerinin şahsının hiçbir şekilde yer almadığını ve alamayacağını, Paşa'nın yerinin vatanının her yer ve herkesin kalbi olduğunu, kanunda kendisinin ayrı tutulduğunu belirterek, teklifi veren arkadaşların da kendi gibi düşündüğünü ve kesinlikle şahsa yönelik bir art niyet taşımadıklarını açıkladı³⁴².

³³⁹TBMM ZC, I \ 28, s.283.

³⁴⁰TBMM ZC, I \ 28, s.291.

³⁴¹TBMM ZC, I \ 25, s.159.

³⁴²TBMM ZC, I \ 25, s.159-160. Atatürk'ün bu konuyla ilgili Nutuk'ta yaptığı açıklama için daha ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, II (1920-1927) (Yay. Haz. Zeynep Korkmaz), Başbakanlık Basım Evi, Ankara, 1984, s.489-490.

Yapılan görüşmelerden sonra teklif, Kanun-i Esasi Encümeni'ne havale edildi³⁴³. Kanun teklifi, Meclis'in 3 Nisan 1923 tarihli oturumunda, gündeme alındı³⁴⁴. 1908 Kanun-ı Muvakkat'ına³⁴⁵ göre, her 50.000 erkek Osmanlı için 1 milletvekili seçileceğini öngören yasa Türkiye halkından her 20.000 erkek nüfusa 1 Milletvekili seçileceği şeklinde değiştirildi. Kanun-i Esasi Encümeni'nce kabul edilen değişim, Meclis'te onaylandı. Yapılan değişimle nüfusa oranlı milletvekili sayıları şu şekilde belirlendi:

“Madde 1 - 0 - 30.000'e kadar 1 milletvekili, 30.001'den 50.000'e 2 milletvekili, 50.001'den 70.000'e kadar 3 Milletvekili, 70.001'den 90.000'e kadar 4 milletvekili, 90.000'in üzerinde nüfusu olan yerleşim yerlerinde ise aynı biçimde artırım yapılacaktır.

Madde 2 - 25 yaş olan seçmen yaşı 18'e indirildi.

Madde 3 – Öğretmenler dışındaki memurlar, subaylar, hâkim ve savcılar seçme ve görev yaptıkları bölgede seçilme hakkına sahip olmayacaklardı. Bu kişilerin başka bir bölgeden seçilmeleri veya oy kullanabilmeleri için, seçimden en az bir ay önce istifa etmeleri gerekir.

Madde 4 - I. ve II. seçmen veya milletvekili olabilmek için vergi mükellefi olma şartı da kaldırıldı. Ayrıca seçim sisteminin tek dereceli olması için verilen önergeler kabul edilmeyip iki dereceli sistem olarak devamına karar verildi”³⁴⁶.

3 Nisan 1923'te “İntihab-ı Mebusan Kanunu Muvakkatinin Bazı Mevaddını Muaddil Kanun” ile yeni seçim kanununun ilkelerinin saptanmasının ardından, 8 Nisan 1923'te Mustafa Kemal Paşa, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (ARMHC) Başkanı sıfatıyla, Meclis'teki I. Grup'un, seçimden sonra Halk Fırkası'na dönüştürüleceğini³⁴⁷ açıklayan Dokuz Umde bildirisini yayınladı³⁴⁸. Beynamede I. TBMM'nin, ulus egemenliğine dayalı bir halk devleti kurduğunu, yeni oluşumu sağlanacak Meclis'in, ekonomik gelişme ile siyasal yapılanmayı amaç edinen bir Meclis, olacağını açıkladı³⁴⁹.

³⁴³ TBMM ZC, I \ 25, s.164.

³⁴⁴ TBMM ZC, I \ 28, s.322.

³⁴⁵ 1908 İntihab-ı Meb'usan Kanun-ı Muvakkat'ın tamamı için bkz. Tarhan Erdem, **Anayasalar ve Seçim Kanunları**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1982. s.138-139.

³⁴⁶ TBMM ZC, I \ 28, s.330-343; I. Çakan, **Türk Parlamentosunda II. Meclis**, s.23.

³⁴⁷ Mustafa Kemal Paşa, Halk Fırkasını kuracağını ilk olarak 6 Aralık 1922'de Ankara gazetecileriyle, 16-17 Ocak 1923'te de İstanbul gazetecileriyle yaptığı görüşmelerde açıklamıştı. Bkz. Arı İnan, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları**, TTK Basımevi, Ankara, 1982, s.80-81; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s.50-52.

³⁴⁸ A. Demirel, **Tek Partinin İktidarı...** s.33.

³⁴⁹ I. Çakan, **Türk Parlamentosunda II. Meclis**, s.27.

I. Meclis, 15 Nisan 1923 tarihinde “*Hıyanet-i Vataniye Kanunu*”nda bir değişiklik yaptı. Buna göre: saltanatın kaldırılmasına ilişkin 1 Kasım 1922 tarihli karara sözle ya da yazıyla muhalefet, vatana ihanet suçları arasında sayıldı³⁵⁰. Aslında bu yasayla, o güne kadar I. Grup’tan uzak duran İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin seçime girmelerinin önü kapatıldı. Çünkü İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Meşrutiyet şartlarına göre kurulmuş ve programı o günün şartlarına göre hazırlanmıştı. Bu partinin anlayışı ve programı, 1918-1923 arasında yapılan kanunlarla yeniden inşa edilen Türkiye Devleti’nin temelleri ve inkılap esaslarıyla bağdaşmıyor, hatta onlara ters düşüyordu³⁵¹. 1923 Genel Seçimleri öncesi, bu değişiklik, siyasi iktidarın dolayısıyla A-RMHC’nin adaylarının ve onları temsil ettiği anlayışın aleyhine faaliyet yürütülmesinin engellenmesi anlamına geliyordu³⁵². Meclis’in son toplantı döneminde çıkan yasayla, İttihat ve Terakki mensuplarının seçime katılması engellendiği gibi, muhalefeti oluşturan II. Grup üyeleri de seçime katılmama kararı aldı³⁵³.

Mustafa Kemal Paşa, Türkiye’nin yeniden yapılanmasını sağlayacak olan bu seçime büyük önem verdi. Tüm ülkedeki seçimleri yakından izlemek üzere Ankara’da Müdafaa-i Hukuk Grup’u üyeleri ile Nafia Vekili ve Diyarbakir Milletvekili olan Fevzi Bey’in, İktisat Vekili Mahmut Esat Bey’in, Hariciye Vekili İsmet Paşa’nın, Yunus Nadi Bey’in, Mentеше Milletvekili Tefvik Rüştü Bey’in Saruhan Milletvekili Celal ve Necati Beylerin, Ali Fuat Paşa’nın Zamir (Damar Arıkoğlu) Bey’in olduğu bir komite kuruldu. Kazım Karabekir de bu komiteye katıldı. Ayrıca eski İTC’nin Kadıköy şubesi kâtib-i mesulü, Posta Telgraf Umum Müdürü Sabri Bey ile Sivas Milletvekili Osmanlı Meclis-i Mebusan üyesi Rasim Bey de devamlı olarak toplantılara çağrıldı. Oluşturulan bu komite her gün Mustafa Kemal Paşa’nın başkanlığında çalışarak milletvekillerini belirleyecek ve seçim işlerinin düzenli bir şekilde yürütülmesini sağlayacaktı. Neticede seçim çalışmalarının örgütlü ve düzenli yürütülmesi konusu için gerekli zemin hazırlandı³⁵⁴. İşte bu ortamda, 1923 Seçimleri için, seçime katılacak tüm adayların

³⁵⁰ TBMM ZC, I \ 29, s.182. Bülent Tanör, Meclis’te 15 Nisan 1923 tarihinde kabul edilen Hıyanet-i Vataniye Kanunu’nda yapılan değişiklik tarihini Meclis’in son toplantı günü olarak belirtmiştir. Bkz. Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004¹², s.282. Ancak Meclis zabıtlarında yaptığımız taramada I. Meclis’in son toplantı gününün 16 Nisan 1923 olduğu tespit edilmiştir.

³⁵¹ A. Demirel, **Tek Partinin İktidarı Türkiye’de Seçimler ve Siyaset**, s.32.

³⁵² Esat Öz, **Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, s.80.

³⁵³ Meral Demirel, “*Oybirlikli Demokrasi Açısından 1920-1945 Arasında TBMM’deki Oylamalar*”, **Mete Tunçay’a Armağan**, Derleyenler: Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.727.

³⁵⁴ İhsan Güneş, **Atatürk Dönemi Türkiye’sinde Milletvekili Genel Seçimleri (1919-1935)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s.179-180.

tespitini Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında kurulan seçim bürosu yaptı. Büro, sadece dokuz seçim bölgesinde seçilecek milletvekili sayısından daha fazla aday göstererek, kalan bölgelerde ise kaç milletvekili seçilecekse o kadar aday belirledi. Buna göre: Ankara'dan altı milletvekili seçilecekken on üç, Bursa'dan beş milletvekili seçilecekken on beş, Eskişehir'den üç milletvekili seçilecekken dokuz, İçel'den iki milletvekili seçilecekken dört, Karesi'den sekiz milletvekili seçilecekken on, Kars'tan iki milletvekili seçilecekken dört, Mardin'den beş milletvekili seçilecekken on bir, Ordu'dan beş milletvekili seçilecekken sekiz aday gösterildi. Beş aday gösterilen Biga'dan da üç aday Milletvekili seçildi³⁵⁵. Neticede, seçimin mutlak galibi, seçimden hemen sonra kurulacak olan Halk Fırkası³⁵⁶ oldu. Seçilen 286 milletvekilinden sadece ikisi, Gümüşhane Milletvekili Zeki (Kadirbeyoğlu) ve Eskişehir'den Emin (Sazak) Beyler, seçim bürosunun adayı oldukları halde bağımsız olarak seçildi³⁵⁷.

1923 Seçimleri, Diyarbakir Merkez Sancağı ve merkeze bağlı Derik, Lice, Beşiri, Silvan kazalarında adaylar 20 Haziran'da açıklandı³⁵⁸. 30 Temmuz'da yapılan seçimde, Diyarbakir'den I. Dönem TBMM'den Zülfü ve Fevzi Bey'ler ile Hazrolu Mehmet Nuri, Ziya Gökalp ve Şeref Beyler olmak üzere beş milletvekili seçildi. Seçim sonuçlarına göre Diyarbakir Milletvekilleri'nin aldıkları oy oranlarına bakıldığında Zülfü 456, Fevzi 447, Şeref 426, Hazrolu Mehmet Nuri 405, Ziya Gökalp 405 oy aldı³⁵⁹. Diyarbakir'den seçilen vekillerin seçim mazbataları, 13 Ağustos 1923 tarihinde Meclis Genel Kurulu'nda onaylanarak kabul edildi³⁶⁰.

---

³⁵⁵ Ahmet Demirel, **Tek Partinin Yükselişi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.156; İ. Güneş, **Atatürk Dönemi Türkiye'sinde ...**, s.215-216.

³⁵⁶ 1923 Genel Seçimleri'nin, ARMHC'nin başarısıyla sonuçlanması, Halk Fırkasının kurulmasına olanak sağladı. Seçimlerden sonra Ankara'da toplanan milletvekilleri, Halk Fırkasının tüzüğünü hazırladılar. Fırka'nın ilk toplantısı 7 Ağustos 1923'te başladı ve 11 Eylül'e kadar devam etti. Son toplantı günü Genel Başkanlık ve yönetim kurulu seçimleri yapıldı. Mustafa Kemal Paşa, Halk Fırkası Başkanı seçildi. Mustafa Kemal Paşa'nın imzasıyla hazırlanan Halk Fırkası'nın kuruluş dilekçesi, 23 Ekim 1923'te Dâhiliye Vekâlet'ine sunuldu. Dilekçede Halk Fırkası'nın kurulduğu ve idare heyetinin isimleri belirtiliyordu. Bu isimler arasında Diyarbakir Milletvekili Zülfü (Tiğrel) Bey'de bulunuyordu. Hakkı Uyar, **Tek Parti Yönetimi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, İstanbul, 1999, s.73-74.

³⁵⁷ M. Demirel, "*Oybirlikli Demokrasi Açısından...*", s.727; İ. Güneş, **Atatürk Dönemi Türkiye'sinde ...**, s.215-216.

³⁵⁸ İ. Güneş, **Atatürk Dönemi Türkiye'sinde ...**, s.198.

³⁵⁹ **TBMM Arşivi**, Diyarbakir Milletvekillerinin II. Dönem Seçim Mazbataları.

³⁶⁰ **TBMM ZC**, II \ I, s.33.

I- II. TBMM'DE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZGEÇMİŞLERİ (1923-1927)

Bu dönem Diyarbakır'den seçilen vekillere baktığımızda Zülfü ve Fevzi Beyler I. Meclis'te de Diyarbakır milletvekilli oldukları için onlar hakkında bir önceki bölümde özgeçmişleri verildiğinden yukarıda sadece bu dönem aldıkları oy oranları verildi.

1- Abdulkadir Cavit (Ekin) Bey

Beyoğlu, Şişli 62-16 hanede nüfusa kayıtlı olan Abdulkadir Cavit Bey, 1894'te Diyarbakır'ın Dabanoğlu Mahallesi,75 nolu evde doğdu. Babası Diyarbakır PTT Başmüdürlerinden Musulluzade Abdülvehhap Bey, annesi Sıdıka Hanım'dır³⁶¹.

1915 tarihinde Mülkiye Mektebi'ni pekiyi derece ile bitirdi. Haziran 1915'ten Temmuz 1919'a kadar yedek subaylık yaptı ve aynı zamanda 600 ve 1000 kuruş maaşla Maliye Nezareti Varidat Umumiye Kalemi'nde çalıştı. Temmuz 1919 ile Ağustos 1920 zarfında Diyarbakır Vilayeti Umuru Hukukiye Müdürlüğü'nde ve bu memuriyetin kaldırılması üzerine Kasım 1920'den Mayıs 1922 tarihine kadar Silvan Kaymakamlığı'nda, 1922 Mayıs'ından, 1923 Eylül'üne kadar Diyarbakır Vilayet Mektupçuluğu'nda bulundu. 1 Eylül 1923 ile 25 Aralık 1924 tarihleri arasında Başvekâlet Kalemi Mahsus Müdürlüğü yaptı. Bu görevi 7 Ocak 1925 'te sona erdi³⁶².

TBMM II. Dönem'de, Diyarbakır Milletvekili Ziya Gökalp'in vefatı üzerine 28 Aralık 1924'te ara seçim yapıldı. Yapılan seçimde Cavit Bey, 401 oyla Diyarbakır'den Milletvekili seçildi. Oy oranlarının seçim bölgelerine dağılımına baktığımızda: Diyarbakır Merkez Kaza 97, Silvan 131, Beşiri 40, Lice 60, Dirik (Derik) 73 oy şeklindedir³⁶³. Seçim sonuçlarının açıklanmasından sonra Cavit Bey, 07 Ocak 1925'te Meclis'e katıldı ve mazbatasını aynı gün Meclis Genel Kurulu'nda onaylandı³⁶⁴.

Milletvekilliği, bu dönem için sona erince, 13 Ocak 1931 tarihinden 1939 Mart'ına kadar sırasıyla; Müskirat İnhisarı Murakıplığı, Tuz İnhisarı Baş Murakıplığı, İnhisarlar Umum Müdürlüğü Murakıplığı, İnhisarlar Umum Müdürlüğünde Tuz işleri Müdürü ve Teftiş Heyeti Başkanı İnhisarlar Umum Müdür Muavinliği Satış, Müskirat

³⁶¹ **Diyarbakır Gazetesi**, 8 Eylül 1947, s.1; Kazım Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927**, TBMM Vakfı Yayınları no:3, Ankara, 1995, s.244.

³⁶² **TBMM Arşivi**, Cavit Ekin'in Tercüme-i Hal Kâğıdı.

³⁶³ **TBMM Arşivi**, Cavit'in Ekin'in II. Dönem Seçim Mazbatası.

³⁶⁴ **TBMM ZC**, II \12, s.31.

ve Tuz İşleri Müdürlükleri vazifelerini gördü. 1939 Mart'ından 1946 Ağustos'una kadar Başbakanlık Umumi Murakabe Heyeti Başkanı olarak çalıştı³⁶⁵.

1946 Seçimlerinde, CHP'nin Diyarbakır adayı olarak gösterildi³⁶⁶. 21 Temmuz 1946'da yapılan seçimden sonra, Diyarbakır Milletvekili olarak Meclis'e girdi³⁶⁷. 12 Ağustos 1946 tarihinde TBMM Bütçe Komisyonu üyeliğine seçildi. 11 Kasım 1946 tarihinde aynı üyeliğe tekrar seçildi. İkinci defa seçildiğinde Başkan Vekilliği'ne de getirildi³⁶⁸. Peker Hükümeti'nde (7.08.1946 - 10.09.1947) Ekonomi Bakanı olduktan³⁶⁹ sonra sırasıyla I. Hasan Saka³⁷⁰ (10.09.1947) ve II. Hasan Saka (10.06.1948) Hükümetlerin'de Ekonomi Bakanı olarak görevlendirildi³⁷¹. 21 Ocak 1949 ve 7 Kasım 1949 tarihlerinde tekrar Bütçe Komisyonu Üyeliği'ne seçildi³⁷².

1950 Seçimleri'nden sonra beş yıl serbest olarak çalıştı. 1955-1960 arasında Türkiye Sınai Kalkınma Bankası İdare Meclisi Üyeliği'nde bulundu. 1957 yılında Elektronik Bakır ve Mamulleri A.Ş. Yönetim Kurulu Başkanlığı'na getirildi. Ayrıca Anadolu Bankası İdare Meclisi Başkanlığı'nda da bulundu. Fransızca bilen ve dört kız babası olan Cavit Ekin, 5 Ocak 1976 tarihinde vefat ederek, İstanbul Kuzguncuk'taki Nakkaştepe Mezarlığı'na defnedildi³⁷³.

2- Şeref (Uluğ) Bey

1892 yılında Diyarbakır'ın Camiikebir Mahallesinde doğdu. Babası Diyarbakır Mes'udiye Medresesi Müderrislerinden Hacı İbrahim Halil Efendi, annesi Sıdika Hanım'dır. Medrese öğrenimi gördü, Mülkiye Mektebi'ni 1913'te bitirdi. İlköğrenimini Diyarbakır Mülki İdadisi, Kantarcılardaki İdadi ve İstanbul Leyli İdadisinde tamamladı. Orta öğrenimi sırasında Diyarbakır Mes'udiye Medresesi'ne devam etti. Medrese öğrenimi dört buçuk yıl sürdü. Kasım 1923'te Lisan-ı Osmani öğretmenliğine vekâleten atandı. Aynı yılın Şubat ayında asaleti onaylandı. 29 Kasım 1922'de Diyarbakır Lisesi Müdürlüğü'ne atandı³⁷⁴.

³⁶⁵ TBMM Arşivi, Cavit Ekin'in Tercüme-i Hal Kâğıdı.

³⁶⁶ BCA, 490.010\342.1434.1.45.

³⁶⁷ Diyarbakır, 23 Temmuz 1946, s.1.

³⁶⁸ TBMM ZC, VIII \1, s.20; TBMM ZC, VIII \2, s.11.

³⁶⁹ Diyarbakır, 8 Eylül 1947, s.1; Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Yer:2\13-15 Fihrist:9295-1

³⁷⁰ TBMM ZC, VIII \6, s.666.

³⁷¹ TBMM ZC, VIII \12, s.153; Akşam, 10 Haziran 1948, no:10652, s.1.

³⁷² TBMM ZC, VIII \15, s.160; TBMM ZC, VIII \21, s.21.

³⁷³ Mustafa Çufalı, Türk Parlamento Tarihi TBMM VIII. Dönem 1946-1950, III, TBMM Vakfı Yayınları, no:146, Ankara, 2012, s.352.

³⁷⁴ K. Öztürk, Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem, s.253-254.

Şeref Bey, 30 Temmuz 1923'te yapılan Genel Seçimleri'nde TBMM II. Dönem için Diyarbakır'dan 436 oy alarak Milletvekili seçildi³⁷⁵. Mazbatası 13 Ağustos 1923 tarihinde Genel Kurulda onaylandı³⁷⁶. II. Dönem Milletvekilliği bittikten sonra Ekim 1933'te Diyarbakır Belediye Başkanlığı'na seçildi. VI. Dönemde Urfa'dan tekrar milletvekili seçilerek TBMM'ye geri döndü³⁷⁷.

1943 VII. Dönem³⁷⁸ ve 1946 VIII. Dönem seçimlerinde Diyarbakır'dan CHP tarafından tekrar aday gösterilerek milletvekili seçildi³⁷⁹. Uluğ, 12 Ağustos 1946 tarihinde TBMM Bütçe Komisyonu Üyeliği'ne seçildi³⁸⁰. Komisyon üyeliği aralıksız olarak, 11 Kasım 1946³⁸¹, 5 Kasım 1947³⁸², 5 Kasım 1948³⁸³ ve 7 Kasım 1949 tarihlerinde, tekrar seçilerek devam etti³⁸⁴. Yeşil Kurdeleli İstiklal Madalyası ile Altın Türk Hava Kurumu Madalyası sahibidir. Evli ve bir çocuk babası olan Şeref Bey, 11 Şubat 1976 tarihinde vefat etti³⁸⁵.

3- İbrahim Tali (Öngören) Bey

İbrahim Tali Bey, 1875 yılında İstanbul'da doğdu. Babası Yusuf Tali Paşa³⁸⁶, annesi Fatma Rasime Hanım'dır³⁸⁷. İbrahim Tali Bey, çocukluk yıllarında babasının mutasarrıf olarak bulunduğu Berat, Şarki Karaağaç, Deyr-i Zorda hususi hocalardan ders aldı. Daha sonra Galatasaray Sultanisi'ne verildi. Buradayken Mâbeyn Müşiri Gazi Osman Paşa'nın delaletiyle ve bir irade ile 1887'de Tıbbiye-i Şahane'ye kaydoldu. Öğrenimini 1893'te tamamladıktan sonra tıp doktoru diploması aldı. Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriyeden mezun olduktan sonra, Yüzbaşı rütbesiyle Kastamonu'ya gönderilen Hastalıklarla Mücadele Heyeti'ne tayini yapılarak meslek hayatına başladı. Buradaki

³⁷⁵ TBMM Arşivi, Şeref Uluğ'un II. Devre Seçim Mazbatası.

³⁷⁶ TBMM ZC, II \1, s.33.

³⁷⁷ Şevket Beysanoğlu, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, IV, Neyir Matbaası, Ankara, 2003, s. 19.

³⁷⁸ **Akşam**, 24 Şubat 1943, s.2; **Akşam**, 1 Mart 1943, s.2.

³⁷⁹ **BCA**, 490.010\342.1434.1.45; **Diyarbakır**, 19 Temmuz 1946, s.1; **Diyarbakır**, 23 Temmuz 1946, s.1.

³⁸⁰ TBMM ZC, VIII \1, s.20.

³⁸¹ TBMM ZC, VIII \2, s.11.

³⁸² TBMM ZC, VIII \7, s.11.

³⁸³ TBMM ZC, VIII \13, s.21.

³⁸⁴ TBMM ZC, VIII \21, s.21.

³⁸⁵ Ş. Beysanoğlu, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, s.19. **TBMM Albümü**, s.91.

³⁸⁶ Yusuf Tali Paşa: 18 Ramazan 1249 (29 Ocak 1834) tarihinde Cebel-i Lübnan'da doğan Yusuf Tali Paşa, aynı bölge ahalisinden İlyas Tali Bey'in oğludur. İlk öğrenimini Mekâtib-i Âdi 'de okudu. Daha sonra Şam Âlimlerinden Şükrüzâde Şeyh Mehmed Efendi'den mantık ve felsefe dersleri aldı. Yüksek fikhî âlimlerinden Nürü'l-izah ve Kuduri okumuştur. Arap ve Türkçe okuyazar olan Yusuf Tali Paşa, Fransızca, İtalyanca ve Rumca bilmektedir. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, Dâhiliye-Sicil-i Ahvâl Defteri (DH. SAİD.d), 0025, s.219. Yusuf Tali Paşa, hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. **BOA**, DH. SAİD.d. 0025, s.219-220.

³⁸⁷ TBMM Arşivi, İbrahim Tali Öngören' in Tercüme-i Hal Kâğıdı.

görevinden sonra İtfaiye Hekimliği'ne ve Haydarpaşa Hastanesi'ne tayin edildi. Mekteb-i Tıbbiye Serriyât-ı Hariciyesi'yle, Zeynep Kamil Hastanesi'nde Cerrahi Dr. Cemil Paşa'nın yanında ihtisasını tamamladı. 1896 yılında imtihan yapılarak, operatör unvanı aldı. 1909 yılının başında Binbaşı rütbesi alıp Hudeyde Hastanesi operatörlüğüne tayin olduktan bir müddet sonra aynı hastane Sertabibliği'ne bir sene sonra da 40. Hudeyde Fırkası Sertabibliği'ne tayin edildi. Daha sonra 1911 yılına kadar Yemen Vilayeti Hadise Hastanesi Sertabibliği ve operatörlüğü görevlerini sürdürdü³⁸⁸.

Yemen'deki hizmet süresinin bitmesinden sonra Ekim 1911'de İstanbul'a terhis edildi. Ancak o sırada Trablusgarp Savaşı başladığından Mısır'dan Bingazi Darülharbi'ne geçti. Bingazi Havalisi Kuvayı Sıhhiye Başkanı tayin edilerek, memuriyetinin derecesi Kolordu Sertabibi olarak tespit edildi. Dokuz ay darülharpte kaldıktan sonra 1912'nin Ağustos ayında sol koluna felç indiğinden Mısır'a ve oradan İstanbul'a geldi. İki ayda sağlığına kavuşunca Balkan Harbi Seferberliğine katıldı. Samsun Redif Fırkası Sıhhiye Bölüğü Sertabibliği'ne tayin edildi. Fırka ile Çongara ve Çatalca Harplerine katıldı. Ekim 1913'te kaymakamlığa terfi ettirildi. 11. Kolordu Merkezi olan Van'da ve 5. Kolordu Merkezi olan Ankara ve Kayseri'de lekeli tifo salgını mücadelesine memuren aynı kışta ve 1914 yılı başında seyahatlerde bulundu. 1914 I. Dünya Savaşı'nda Sıhhiye Dairesi Başkan Vekili olmasının ardından 3. Ordu Sıhhiye Riyaseti Vekâleti'ne tayin edilerek burada beş ay hizmet etti. Haziran 1915'te Miralaylığa terfi ettirilerek 2. Ordu Sıhhiye Riyaseti'ne nakledilerek Çanakkale'de Seddülbahir'de ordusuyla birlikte savaşa katıldı. Daha sonra aynı ordu ile Diyarbakir Cephesi'nde bulundu. Ordu karargâhı, Kafkas Grubu Kumandanlığı adını aldıktan sonra burada Sıhhiye Müfettişi olarak kaldı. 1918'in Mart ayında Mustafa Kemal'in komuta ettiği Yıldırım Orduları Grubu Sıhhiye Müfettişliği'ne tayin edildi. Mondros Mütarekesine kadar bu vazifede bulundu. Daha sonra İstanbul'a geçerek Sıhhiye Dairesi Başkanlığı'na tayin edildi. 9. Ordu Kıtâatı Müfettişliği Karargâhı'na Sıhhiye Müfettişi olarak 16 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa ile birlikte İstanbul'dan hareket eden heyette bulundu³⁸⁹.

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'da kaldığı müddetçe kendisine verilen talimatların dışına çıkarak ülkenin nasıl kurtulacağına dair çalışmalara başladı. Bu doğrultuda daha rahat hareket edebilmek için karargâhını Havza'ya taşıdı. Buraya geldiği günlerde

³⁸⁸Erdal Aydoğan, **Türk Siyasi Hayatında Dr. İbrahim Tali-Mustafa Kemal'le Trablusgarp'tan Cumhuriyete**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008, s.3-5.

³⁸⁹**TBMM Arşivi**, İbrahim Tali Öngören'in Tercüme-i Hal Kâğıdı; Fethi Tevetoğlu, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, Ankara, 1971, s.141.

Merzifon'da asayiş sorunları yaşanıyordu. Bundan dolayı olup bitene karşı önlem almak için halkı örgütleme çalışmalarına başladı. Bu yönde çalışmalar yapmak için Sıhhiye Müfettişi Başkanı olan İbrahim Tali Bey'i kanaat önderleri ile görüşmek ve gerekli örgütlenmeleri yapmak üzere Merzifon'a gönderdi. İbrahim Tali Bey, Merzifon'da gerekli çalışmaları yaptıktan sonra bölgenin önde gelenlerini Havza'ya davet ederek Mustafa Kemal Paşa ile temas kurmalarına çalıştı. Mustafa Kemal Paşa, Havza'daki çalışmalarını tamamladıktan sonra karargâhını Amasya'ya nakledip, güzergâhı üzerinde bulunan yerlerdeki gelişmelerden haberdar olmak için İbrahim Tali Bey'i ilk önce Tokat'a daha sonra Sivas'a gönderdi³⁹⁰. İbrahim Tali Bey, Sivas'a geldikten sonra Mustafa Kemal Paşa'ya yapılacak olan Erzurum Kongresi'ne Sivas Müdâfa'a-i Hukuk Cem'iyeti'nden iki aza gönderileceğine dair 22 Temmuz 1919 tarihli bir telgraf çekti³⁹¹.

İbrahim Tali Bey, Erzurum Kongresi'nde de bulundu. Kongre sırasında Heyet-i Temsiliye'ye ait alınan karar doğrultusunda Mustafa Kemal Paşa'nın heyete girip girmemesi konusunda düşüncelerini Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine kendisine sundu³⁹². İbrahim Tali Bey, III. Ordu Müfettişliği'nin kaldırılması üzerine Kazım Karabekir Paşa'nın komutasındaki XV. Kolordu'nun Sıhhiye Reisliği Vekâleti'ne atandı³⁹³.

1920 Haziran'ında Ermenistan harekâtı sebebiyle kurulan Şark Cephesi Sıhhiye Reisliğine tayin edildi. Rusya'ya gönderilen siyasi heyete, müşavir olarak aynı senenin Ağustos ayında Moskova'ya gitti. Heyet başkanlarının geri gelmesine rağmen işleri takip için 1921 Mart'ına kadar Moskova'da kaldı. 1 Eylül 1920'de Doğu Milletleri'nin Bakü'de toplanan kongresine katıldı³⁹⁴. İbrahim Tali Bey, 8 Mart 1921'de Bakü'de

³⁹⁰E. Aydoğan, **Türk Siyasi Hayatında Dr. İbrahim Tali...**, s.22-26.

³⁹¹M. Fahrettin Kızıoğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, I, Ankara, 1993, s.161.

³⁹²Erzurum Kongresi, başladıktan sonra yapılan görüşmeler sonucunda Heyet-i Temsiliye'ye ait madde kabul edilmiş ve seçim yapılacaktı. Yapılacak seçimde Mustafa Kemal Paşa'nın heyete girip girmemesi yönünde lehte ve aleyhte düşünceler vardı. Mustafa Kemal Paşa, bu konuyla ilgili yakınındakilerin düşüncelerini öğrenmek için bilgi almaya karar verdi. Bunu yaparken Dr. İbrahim Tali Bey'in aralarında bulunduğu İbrahim Süreyya (Yiğit), Miralay Kazım (Dirik), Hüsrev Beylerden mütalaalarını bir kâğıda yazıp kendisine vermesini istedi. İbrahim Tali Bey, mütalaasını yazdığı kâğıtta:

"Heyet-i Temsiliye buradaki kongre azaları tarafından intihap olunmayıp Vilayet yahut elviyei müstakile heyeti merkezileri tarafından intihap olunmalıdır. Vilayetler ikişer, müstakil livalar birer kişi intihap etmelidir. Heyet-i Temsilyeye Mustafa Kemal Hazretleriyle, Rauf Efendi'nin dâhil olması fikri aleyhinde olduğumu arz etmişim. Ancak intihap olunacakların mazbut ve muktedir adamların intihap olunamayacağı mütalaasına mebni Rauf Efendi ve hatta Süreyya Beyefendi'nin dâhil olmasını tecviz etmekteyim. Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Sivas Kongresi neticesine kadar serbest bulunmalıdır". Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, I, TTK. Yayınları, Ankara, 2009⁵, s.106-111.

³⁹³E. Aydoğan, **Türk Siyasi Hayatında Dr. İbrahim Tali...**, s.34.

³⁹⁴Doğu Milletleri Kurultayı 1 Eylül 1920 tarihinde Bakü'de toplandı. TBMM Hükümeti 'de Moskova'daki Türk heyeti üyelerinden Dr. İbrahim Tali Bey'i gözlemci sıfatıyla gönderdi. Kamuran

bulduğu sırada Türk esirlerinden oluşturulan, Türk Kızıl Alayı'nın³⁹⁵ zabitanını tebdil suretiyle memlekete getirdi. Mayıs 1921'de Müdafa-i Milliye Vekâleti Sıhhiye Reisliğine tayin edildiği için Ankara'ya geldi. Daha sonra Ekim 1921'de Batum Başşehbenderlik'ine tayin edildi³⁹⁶. Ekim 1923'te İstanbul'a geldiğinde, Ankara'ya çağrılıp Hariciye Vekâleti Siyasi Müşavirliği'ne atandı. Mayıs 1924'te Fevkâlâde Murahhas ve Orta Elçi olarak Varşova'ya tayin edildi. Bu görevde iken 1925 yılında yapılan ara seçimde CHF'den Diyarbekir Milletvekili seçildi. Bundan dolayı elçilik görevinden istifa ederek, 5 Şubat 1926 tarihinde Varşova'dan ayrıldı³⁹⁷.

İbrahim Tali Bey, Diyarbekir Milletvekili Mehmet Nuri Bey'in vefatı üzerine Aralık 1925'te yapılan ara seçimde 376 oy alarak II. Dönem TBMM' den Diyarbekir Milletvekili seçildi. Ara seçimde aldığı oyların seçim bölgelerine oranlarına baktığımızda, Diyarbekir Merkez Kaza 76, Silvan 109, Lice 70, Beşiri 44, Dirik 77 oy şeklinde dağıldı³⁹⁸. Milletvekilliği mazbatası 11 Ocak 1926 tarihinde Genel Kurul'da onaylandı³⁹⁹. 24 Şubat 1926'da yemin ederek Meclis çalışmalarına başladı⁴⁰⁰.

İbrahim Tali Bey, 1927 seçimlerinde tekrar Diyarbekir'den milletvekili oldu⁴⁰¹. Ancak 28 Aralık 1927 tarihinde, milletvekilliğinden istifa ederek, tayin olduğu I. Umumi Müfettişlik görevini üstlendi. Bu görevini 5 Aralık 1932 tarihine kadar sürdürdü; fakat sağlık sorunları nedeniyle görevinden ayrılmadan önce TBMM'nin IV. Dönem için yapılan seçimde İstanbul'dan milletvekili oldu. Milletvekilliği devam ederken kurulan II. Umumi Müfettişlik için Trakya Umumi Müfettişliği'ne, 18 Mart

---

Gürün, **Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, TTK Basımevi, Ankara, 2010, s.58-59. Ayrıca Doğu Milletleri Kurultayı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz Aslan, **Birinci Doğu Halkları Kurultayı**, İstanbul, 2007.

³⁹⁵*Brest Litovks Anlaşması'ndan sonra I. Dünya Savaşı sırasında Ruslara esir düşen ve Rusya'daki esir kamplarında bulunan 60 binden fazla Türk harp esirinin büyük kısmı, 1919 yılı sonuna kadar Osmanlı Hükümeti'nin girişimleriyle yurda döndü. Fakat dönemeyip Sovyet Rusya'da kalan 10 bin Türk esiri, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının kurduğu Türkiye Komünist Teşkilatı'nın (TKT) Bolşevik propagandasına maruz kalmışlardı. TKT'nin oluşturduğu parti okullarında komünizm fikirleriyle donattığı Türk esirlerinden Türk Kızıl Alayı'ni oluşturarak Türkiye'ye göndermek faaliyetlerinde bulunulacaktı. 28-29 Ocak 1921 tarihinde Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürülmesinden sonra, 1921 Şubatı'nda Türk Kızıl Alayı'nın Türkiye'ye gönderileceği Kazım Karabekir'e bildirildi. Coşkun Topal, **Milli Mücadele'de Türk-Rus İlişkileri**, Ankara, 2012, s.233-234. Ayrıca Mustafa Suphi'nin kurduğu Türkiye Komünist Teşkilatı için bkz. Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi- Türkiye Komünistlerin Rusya'da Teşkilatlanması 1918-1921**, TTK Basımevi, Ankara, 1997.*

³⁹⁶İbrahim Tali Bey'in Batum'daki konsolosluk günleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Erdal Aydoğan, "Dr. İbrahim Tali Bey'in Kendi Kaleminden Batum Konsolosluğu Günleri", **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2, Bişkek, 2001.

³⁹⁷**TBMM Arşivi**, İbrahim Tali Öngören' in Tercüme-i Hal Kâğıdı.

³⁹⁸**TBMM Arşivi**, İbrahim Tali Öngören' in II. Dönem Seçim Mazbatası.

³⁹⁹**TBMM ZC**, II \ 21, s.102.

⁴⁰⁰**TBMM ZC**, II \ 22, s.292.

⁴⁰¹**TBMM Arşivi**, İbrahim Tali Öngören' in III. Dönem Seçim Mazbatası.

1934 tarih ve 2\303 sayılı kararname ile ataması yapılan Öngören, 26 Nisan 1934'te milletvekilliğinden istifa etti⁴⁰².

İbrahim Tali Bey, TBMM'nin V. döneminde yapılan ara seçim ve VI. ,VII. dönemde Diyarbakır'dan, VIII. dönemde de Elazığ'dan Milletvekili seçilerek Meclis'teki varlığını sürdürdü⁴⁰³. Meclis tarafından İbrahim Tali Bey'e "*Kırmızı Şeritli İstiklal Madalyası ve Takdirname*" verildi⁴⁰⁴. Evli 3 çocuk babası olan İbrahim Tali Bey, 2 Ocak 1952 yılında vefat etti⁴⁰⁵.

4- Mehmet Nuri (Budak) Bey

Mehmet Nuri Bey, 1887'de Diyarbakır'ın Hazro Nahiyesi'nde doğdu. Babası Bedri Efendi⁴⁰⁶, annesi Hatice Hanım'dır. Bidayet Mahkemesi Azalıkları ile Diyarbakır İl Genel Meclis Üyeliği görevlerinde bulundu. Bunun dışında ziraat ve çiftçilikle uğraştı⁴⁰⁷.

30 Temmuz 1923'te TBMM'nin II. Dönemi için yapılan seçime Diyarbakır Merkez Sancağı adayı olarak katıldı. Yapılan seçimde 421 oy alarak Milletvekili seçildi⁴⁰⁸. Seçim Mazbatası 13 Ağustos 1923 tarihinde Meclis Genel Kurulu'nda onaylandı⁴⁰⁹.

Evli ve altı çocuk babası olan Mehmet Nuri Bey, milletvekilliği sırasında 7 Ağustos 1925'te vefat etti. Meclis'in 8 Kasım 1925'te vefat ettiğine dair Başvekâlet tezkeresi Meclis Genel Kurulu'nda okundu⁴¹⁰.

5- Mehmet Ziya Gökalp Bey

Ziya Gökalp, 23 Mart 1876 yılında Diyarbakır'de doğdu. Kendisine Mehmet Ziya adı verildi. Babasının adı Mehmet Tevfik Efendi, eski lakabı "*Müftüzâde*" dir⁴¹¹.

⁴⁰²Cemil Koçak, **Umumi Müfettişlikler (1927-1952)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.81-82; İbrahim Tali Bey'in müfettişlik faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Umumi Müfettişlikler (1927-1952)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

⁴⁰³**TBMM Arşivi**, İbrahim Tali Öngören' in V. VI. VII. ve VIII. Dönem Seçim Mazbatası.

⁴⁰⁴Dr. İbrahim Tali Öngören Dosyası, Erdal Aydoğan Özel Arşivi.

⁴⁰⁵**TBMM Albümü**, I, s.91

⁴⁰⁶**TBMM Arşivi**, Mehmet Nuri Budak'ın Tercüme-i Hal Kâğıdı.

⁴⁰⁷**TBMM Albümü**, I, s.91.

⁴⁰⁸**TBMM Arşivi**, Mehmet Nuri Budak'ın II. Devre Seçim Mazbatası.

⁴⁰⁹**TBMM ZC**, II \ I, s.33.

⁴¹⁰**TBMM ZC**, II \ 19, s.11.

⁴¹¹Ziya Gökalp, Küçük Mecmua'da babasıyla ilgili olarak kaleme aldığı yazıda, babasını şu şekilde tanımlamıştı: *Babam, o zamanlar başka babalara benzemezdi. Dindarlıkla hür düşünişü nefsinde telif eden bu zat, batıl fikirlerin eskilerinden de yenilerinden de kendini kurtarabilmişti. Ziya Gökalp ayrıca babasının kendisini okuduğu kitaplar konusunda serbest bıraktığını, hem garp hem de şark ilimlerine vakıf olması gerektiği bundan dolayı hem Arapça hem de Fransızca öğrenmesi konusunda telkinlerde*

Annesinin adı Zeliha Hanım'dır⁴¹². 1882 yazında Memedin Mescidi'nde Elifbâ ve Âmme Cüzüne başladı. 1883 yılında Mercimekörtmesi Mahalle Mektebine geçirilerek Kur'an-ı Kerim okudu ve burada yazmayı öğrendi⁴¹³.

1886 yılında Melik Ahmed Caddesi üzerinde bulunan Diyarbekir Askeri Rüştüyesi'ne devam etti. Ziya Gökalp, okulu 1890 yılında bitirdikten sonra tahsilini tamamlamak için İstanbul'a gitmek istedi. Ancak isteği gerçekleşmeyince 1891 yılında Diyarbekir İdâdi-i Mülkiye'ye girdi⁴¹⁴. Burada Ziya Gökalp'in hatıralarında yer tutan hocası Dr. Yorgi ile görüşmeye başladı. Yorgi, Ziya Gökalp'in kabiliyetini keşfettikçe aralarında talebe ve hocalık ilişkisinden ziyade bir fikir arkadaşlığı başladı. Yorgi, Ziya Gökalp'in tahrir vazifelerini okuyup beğenmesinin yanı sıra geçirmekte olduğu ruhi buhranı yavaş yavaş yaptığı telkinlerle tedavi etmeye çalışıyordu. Böylece Ziya Gökalp, bu ruh doktorunun rehberliğinde çalışmaya başladı. Artık kafasının içinde bulunduğu âlem, çocuk düşünüşü gibi değil memleket meselesini düşünecek kadar olgunlaşmıştı⁴¹⁵.

1894 yılına gelindiğinde Ziya Gökalp, tahsiline İstanbul'da devam etmek istiyordu. Mali sıkıntılardan dolayı tahsiline devam edememesi, ailesinin evlilik baskısı ve toplumun yaşadığı sıkıntıların üzerinde bıraktığı izler vb. nedenler Gökalp'i, bunalıma sürükledi. Bu süreçte ufak çaplı bir tabancanın namlusunu alınaya dayayarak intihara teşebbüs etti. Kurşun, alın kemiğini delmeden önce deri içine yayılıp kaldığından derinin üzerinden yapılan bir ameliyat ve 15 gün devam eden bir tedavi ile Ziya Gökalp, hayata döndü. Tedavisi kolera salgını için Diyarbekir'e gelmiş olan Dr. Abdullah Cevdet ile bir Rus Operatörü tarafından yapıldı. Tedaviden sonra bütün gücünü okumaya veren Ziya Gökalp, Arapça, Farsça ve Fransızcasını geliştirme çalışmalarında bulundu⁴¹⁶.

Ziya Gökalp, iyileştikten sonra kendisini okumaya verdi. Yüksek tahsil görmek istediğini amcasına ilettiler; ancak kabul görmedi. O sırada Erzurum Askeri İdadisi'nde okuyan kardeşi Nihat Bey Diyarbekir'e geldi. Ziya Gökalp, kardeşini tekrar okuluna uğurlamak bahanesiyle amcasından izin istedi. Böylece iki kardeş birlikte yola çıktılar.

---

bulduğunu belirtiyordu. Ziya Gökalp, "Babamın Vasiyeti," **Küçük Mecmua, II**, (Çev. Prof. Dr. Şahin Filiz), Antalya, 2009, s.91-93.

⁴¹²Ziya Gökalp'in aile kütüğü hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, "Ziya Gökalp Müzesi Kılavuzu, Gökalp Ailesi Kütüğü, Ziya Gökalp'in Kronolojisi ve Gökalp Albümü", **Kara Amid Dergisi**, I \ I, Eylül, 1956, s.175-189.

⁴¹³Hikmet Tanyu, **Ziya Gökalp'in Kronolojisi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s.1-8.

⁴¹⁴Ş. Beysanoğlu, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, II, s.93.

⁴¹⁵Ali Nüzhet Göksel, **Ziya Gökalp-Hayati ve Eserleri**, İstanbul, 1949, s.11.

⁴¹⁶Şahin Gürsoy-İhsan Çapcıoğlu, "Bir Türk Düşünürü olarak Ziya Gökalp: Hayati, Kişiliği ve Düşünce Yapısı Üzerine Bir İnceleme", **AÜİFD**, 47\2, Ankara, 2006, s.90; H. Tanyu, **Ziya Gökalp'in Kronolojisi**, s.14-15.

Ziya Gökalp, vilayet hududunu geçtikten sonra amcasına bir mektup yazarak tahsili tamamlamak için İstanbul'a gittiğini söyledi. Ziya Gökalp üç yıl İstanbul'da kaldı. "Mektep hayatının çekilmez bir hal aldığı" söyleyerek 1898 yazında Diyarbakır'e geldi. O sırada arkadaşları, Vali Halid Bey'le mücadele halinde olduğu için kendisi de arkadaşlarına katıldı. Vali, Ziya Gökalp ve arkadaşlarını şikâyet etmesi üzerine "İhlali asayişe ve evrakı muzırna neşrine tasaddı" ettikleri gerekçesiyle mahkemeye sevk edildi. Bir süre ceza aldıktan sonra mahkeme tarafından serbest bırakıldı. Ziya Gökalp, serbest kaldıktan sonra İstanbul'a geri döndü. Ancak mektep idaresi, hakkında tahkikat yapıldığı gerekçesiyle kendisini kabul etmedi⁴¹⁷.

Vali Halid Bey, Ziya Gökalp'i tekrar Abdülhamid'e şikâyet etmesi üzerine Ziya Gökalp'in akrabası olan Ahmed Cemil'le (Asena), yolladığı istibdat ve Abdülhamid aleyhinde yazdığı mektup, Ahmed Cemil'in evinde yapılan araştırmada ortaya çıktı. Bunun üzerine Ziya Gökalp, tekrar yakalanarak 1900 yılında on ay Taşkışla'ya hapsedildi. Mahkûmiyeti bittikten sonra zaptiye nezaretinde bulunmak üzere Diyarbakır'e gönderildi. Buraya geldiğinde amcasının kızı Vecihe Hanım'la 28 Aralık 1900 tarihinde evlendi. Amcasından kızına yüklü bir servet kalmıştı, artık Ziya Gökalp'in maddi bir sıkıntısı yoktu. Kendisini bir müddet okumaya verdi⁴¹⁸.

II. Meşrutiyet'in 1908 yılında ilanı üzerine Ziya Gökalp, Diyarbakır'de İttihat ve Terakki Partisi'nin bir şubesini açtı. 1910'da Selanik'te toplanan Parti Kongresi'ne Diyarbakır Delegatesi olarak katılan Ziya Gökalp, Kongre tarafından partinin Selanik'teki merkezine, üye seçildi⁴¹⁹.

1912 Seçimleri'nde, Ziya Gökalp Ergani-Madeni Mutasarrıfı Ermeni Mihran Efendi'nin karşısına rakip olarak milletvekilliğine adaylığını koyduğu için Şubat ayında Selanik'ten Diyarbakır'e geldi. 1912 Martında yapılan iki dereceli seçim sonucunda Mihran Efendi'nin taraftarlarının çokluğuna ve para harcamalarına rağmen Palulular'ın yardımıyla Ziya Gökalp, Ergani-Madeni Milletvekili seçildi⁴²⁰. 18 Nisan 1912 günü Meclis açılışında hazır bulundu. 16 Temmuz 1912'de Halâskârân Zâbitân Grubu'nun baskısıyla İttihatçılar, iktidardan düştü. Altı gün sonra Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi başa geçti. Bunun üzerine yeniden seçimlere gidildi. 23 Ocak 1913'te Edirne'yi Bulgarlardan kurtarma iddiası ve Bab-ı Ali Baskını ile İttihatçılar zorla ve yeniden iktidara geçmişlerse bile Ziya Gökalp tekrar milletvekili seçilmeyi

⁴¹⁷Ş. Beysanoğlu, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları, II**, s.103-104.

⁴¹⁸Ş. Beysanoğlu, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları, II**, s.105.

⁴¹⁹Uluğ İğdemir, **Yılların içinden**, TTK, Ankara, 1976, s.361.

⁴²⁰M. F. Kırzioğlu, "Ziya Gökalp Müzesi Kılavuzu"...s.207.

düşünmeyerek Dâr'ülfunun'da hocalık yaparak⁴²¹, ilk sosyoloji profesörü oldu. 1914'te "Kızulelma", 1918'de "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" adlı eseri ile "Yeni Hayat" isimli şiir kitabını yayınladı⁴²². Türkiye'de sosyolojinin başlangıcı genel olarak Ziya Gökalp'in, 1914'te Dâr'ülfunun'da vermeye başladığı İçtimaiyat ve aynı sıralarda çıkarmaya başladığı İçtimaiyat Mecmuası'na atfedilir⁴²³.

Ziya Gökalp, 28 Ocak 1919 günü, asayiş bozma ve Ermenilere zor kullanma iddiasıyla İstanbul Dâr'ülfunun'daki dersine geldiği bir saatte tevkif edildi. Sirkeci'deki Polis Müdürlüğüne götürüldü. Daha sonra birkaç gün Polis Müdürlüğünde tutuklu kaldıktan sonra Bekirağa Bölüğüne götürüldü⁴²⁴. Bekirağa bölüğündeyken tutuklulardan biri olan Zekeriya Sertel, kaleme aldığı hatıralarında, Ziya Gökalp'in bölükteyken en kötü günlerinde bile ümit var olduğunu, etrafına umut veren bir tavır sergilediğini söyleyerek, Ziya Gökalp'in bu tavrından bahsetmiştir⁴²⁵.

28 Nisan 1919 günü Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemeleri'nde idam cezasıyla yargılaması başladı⁴²⁶. O sıralarda bu mahkemelerin olağanüstü yetkileri daha da artırıldı. 26 Nisan 1919'da yayımlanan "Divan-ı Harbilerin Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kararname" ile yargılananların savunma yapma ve avukat tutma hakları dahi ellerinden alındı⁴²⁷. Divan-ı Harb-i'de yapılan mahkemede idam cezası almayan Ziya Gökalp, Princess Ena isimli İngiliz gemisiyle 27 Mayıs 1919 tarihinde önce Limni Adasına, sürgün edildi⁴²⁸. Oradan da 22 Eylül 1919'da İngiliz sömürgesi olan Malta'ya gönderilip, Polveristan zindanına konuldu⁴²⁹. Malta'dayken kızları Seniha ve Hürriyet, eşi Vecihe Hanım'a mektuplar yazdı⁴³⁰. Ayrıca geveli iki ay olmasına rağmen sürgünde bulunan arkadaşlarına dört önemli konferans verdi. Bu konferanslar; "Türkler'in Eski Hayatı", "Türkler'de Devlet Düzeni", "İslamiyet'in Esâsları", "Türklerin İslamlığa

⁴²¹M. F. Kırzioğlu, "Ziya Gökalp Müzesi Kılavuzu"...s.208.

⁴²²Ş. Gürsoy-İ. Çapcıoğlu, "Bir Türk Düşünürü olarak Ziya Gökalp"...s.91.

⁴²³Mustafa Gündüz, **Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2012, s.186.

⁴²⁴U. Gürkan, **Ermeni Katliamı Suçlaması...**, s.70.

⁴²⁵Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, İstanbul, 2001⁵, s.78.

⁴²⁶B.N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s.381-382.

⁴²⁷Ziya Gökalp'in Divan-ı Harb-i'deki yargılanması hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, **Tehcir ve Taktik Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010².

⁴²⁸Fevziye Abdullah Tansel, **Ziya Gökalp Külliyyatı II, Limni ve Malta Mektupları**, TTK Yayınları, Ankara, 1965, s.4; B. N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s.383.

⁴²⁹M. Fahrettin Kırzioğlu, **Ziya Gökalp Malta Konferansları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977, s.20.

⁴³⁰Ziya Gökalp'in ailesine yazdığı mektuplar için bkz. Fevziye Abdullah Tansel, **Ziya Gökalp Külliyyatı II, Limni ve Malta Mektupları**, TTK Yayınları, Ankara, 1965.

Eşsiz Hizmetleri”, *“Türkler’de Ahlak”*, *“Türkler’in İctimai Tarihi ve Felsefe Dersleri”* üzerine idi⁴³¹.

Ziya Gökalp’in, 19 ay 8 gün kaldığı sürgün hayatı, 23 Ekim 1921’de TBMM Hükümeti ile İngilizlerin İmzaladığı Esirlerin Mübadelesi Anlaşmasıyla son buldu. Ziya Gökalp, Malta’dan vapurla Toronto şehrine hareket ederek, İtalyan vapuru Frenc Ferdinand adlı bir gaz gemisiyle 19 Mayıs 1921 Perşembe günü İstanbul’a geldi⁴³². Ziya Gökalp, bir gece İstanbul’da kaldıktan sonra Samsun yoluyla Ankara’ya geçti. Bir müddet sonra burada Kayseri’ye daha sonra 1921 sonbaharında annesini ziyaret için Diyarbakir’e geldi⁴³³. Buraya geldikten sonra maddi ve manevi çöküntü içinde bulunan halk için Gazi İlkokulu adını alan binada gece dersleri vermeye başladı. Avare dolaşan gençleri kurduğu Gençlik Derneği’nde topladı. Dernekte Mustafa Kemal Paşa’nın vatani kurtaracağı yönünde konuşmalar yaparak, bölge gençlerine milliyetçilik ruhunu aşılama çalıştı⁴³⁴.

Ziya Gökalp, Milli şuuru uyandırmak, uyanmış bilinçleri kuvvetlendirmek için önce Mefkûre adıyla bir dergi yayınlamak istedi. Ancak derginin anlaşılamayacağı düşüncesi üzerine adının Küçük Mecmua olmasını istedi. 5 Haziran 1922 tarihinde Diyarbakir’de haftalık olarak Küçük Mecmua’yı yayınlamaya başladı⁴³⁵.

1923 yılına gelindiğinde, bu yıl Ziya Gökalp’in eserlerinin birçoğunu yayınladığı en aktif yıl oldu. Bu yıl *“Türk Töresi”*, *“Türkçülüğün Esasları”*, *“Doğru Yol”* ve *“Altın Işık”* gibi eserlerini yayınladı. Aynı yıl I. TBMM, 1 Nisan 1923’te yeni bir seçime gitme kararı verdi. O sıralarda İttihat ve Terakki Partisi Erkânı, yeniden toplanıp Meclis’teki bazı vekillerin katılımıyla yeniden muhalefete geçmek istegindeydiler. İttihatçılar, Ziya Gökalp’i tekrardan aralarına almak istedilerse de Gökalp, bu harekâtı yanlış ve zararlı gördüğü için bu isteği reddetti. Zaten Ziya Gökalp, Mustafa Kemal Paşa’yı takdir ediyor, onun desteklenmesinin milletin faydasına olacağını düşünüyordu⁴³⁶.

30 Temmuz 1923’te yapılan II. Dönem Genel Seçimleri’nde Diyarbakir’den aday gösterilen Ziya Gökalp, 405 oy alarak Diyarbakir Milletvekili oldu⁴³⁷. Seçim

---

⁴³¹Ziya Gökalp’in Malta’da verdiği konferanslar için bkz. M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Ziya Gökalp Malta Konferansları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977.

⁴³²H. Tanyu, **Ziya Gökalp’in Kronolojisi**, s.125-128.

⁴³³Ş. Beysanoğlu, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, II, s.125.

⁴³⁴Şevket Beysanoğlu, **Bütün Cepheleriyle Diyarbakır**, İstanbul, 1968, s.168.

⁴³⁵H. Tanyu, **Ziya Gökalp’in Kronolojisi**, s.135.

⁴³⁶H. Tanyu, **Ziya Gökalp’in Kronolojisi**, s.148.

⁴³⁷**TBMM Arşivi**, Ziya Gökalp’in II. Devre Seçim Mazbatası.

mazbatası, 13 Ağustos 1923'te Genel Kurul'da onaylandı⁴³⁸. Ziya Gökalp, Meclis'te Nizamname-i Dâhili ve Maarif Encümenlikleri'nde görev yaptı⁴³⁹.

1924 yılına gelindiğinde, yaptığı uzun çalışmalar Ziya Gökalp'i yormuş ve doktorlar tarafından istirahat verilmişti. Hastalığın artması üzerine doktorların tavsiyesiyle İstanbul'a gönderildi. İstanbul'da 8 ay boyunca kaldığı Nişantaşı'ndaki evde tedavisi devam etti; ancak durumu ağırlaşınca Fransız Hastanesi'ne kaldırıldı⁴⁴⁰. Fransız Hastanesi'ne yatırıldığı duyurulunca Mustafa Kemal Paşa, 21 Ekim 1924'te kendisine bir telgraf çekerek: *“Rahatsızlığınızdan çok üzüntüyle haberim oldu. Sağlığınıza kavuşmanızla ilgili haberi ülkeye beklenmekteyiz. Hızla sağlığınıza kavuşmanız için Avrupa'da iyileştirilmeniz gerekiyorsa, gereken her şeyin yapılmasını üzerime alıyorum”* dedi⁴⁴¹. Bu telgraftan birkaç gün sonra Mustafa Kemal Paşa, ölüm haberini alınca, eşine çektiği başsağlığı telgrafında olayı *“Büyük Türk Âlemi için büyük kayıp”* olarak niteledi⁴⁴². Meclis Genel Kurulu'nun, 27 Ekim 1924 tarihli oturumunda, Ziya Gökalp'in 25 Ekim 1924'te vefatı ettiği duyuruldu⁴⁴³.

TBMM Birinci Reiskekili İsmet Paşa, Meclis adına İkinci Reiskekili Ali Süruri'nin cenazeye katılmasını isteyen bir telgraf yolladı. Ali Süruri Bey, 27 Ekim 1924 tarihli Meclis Genel Kurulu'nda İsmet Paşa'nın Ziya Gökalp için yazdığı telgrafi okudu:

“Muhterem arkadaşlar! Meclisimizin âlim, mütefekkir ve çok kıymetli bir uzvu olan Diyarbekir Mebusu Ziya Gökâlp Bey'in üfulü elimine muttalisiniz. Hepimizi ve şüphe yok ki bütün milletimizi müteessir eden bu Ziya, Türkiye ve Türklük için elbette bir musibettir. Ziya Gökâlp Bey milletini aşk ile seven hakikî bir milliyetperver, onun yüce varlığını tarihin derin, karanlık sahifelerinden kurtaran, Türk gençliğini ölmez emeliyle canlandıran ve güzide eserleriyle Türklüğe büyük hizmetler ifa eden samimî bir vatanperverdi. İlim fen yolunun bu değerli rehberini ölüm bizden ayırmamış, yalnız şahsî varlığını aramızdan almış ise Türk âleminin vicdanında ve Türk gençliğinin lisanı ihtiramında ebediyen sağ olarak bırakmıştır. Türk milleti, Türk tarihi, yaşadıkça Türk harsı, emeli yürüdükçe, Türk gençliği ilim ve fen yolundan yükseldikçe Ziya Gökâlp Bey lâyemut bir hayat yaşayacak ve ışıklarıyla Türk oğullarına şulelerini saçacaktır...”

⁴³⁸TBMM ZC, II \ 1, s.33.

⁴³⁹TBMM ZC, II \ 1, s.4.

⁴⁴⁰Şevket Beysanoğlu, *Yeni Türkiye'nin Manevi Mimarı Ziya Gökalp I*, Neyir Matbaacılık, Ankara, 2002, s.191.

⁴⁴¹Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s.563.

⁴⁴²Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I 1924-1930 Devrimler ve Tepkileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011³, s.72.

⁴⁴³TBMM ZC, II \ 9, s.54.

Telgrafın okunmasından sonra Isparta Milletvekili Hafız İbrahim Bey, merhumun ruhu için Fatiha okunmasını istedi. Duanın ardından toplantıya beş dakika ara verildi⁴⁴⁴. Yukarıdaki bilgilere bakıldığında bu dönem ki vekillerden İbrahim Tali Bey dışında hepsinin Diyarbakırlı olmaları ve Zülfü, Fevzi ve Ziya Gökalp Beylerin, önceki dönemlerden de aynı bölgeden parlamento deneyimleri bulunmaları bölgeyi tanımları açısından önemlidir.

II- II. TBMM'DE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZELLİKLERİ

Tablo-1 Yerellik Özellikleri

Milletvekilleri	Doğum Yerleri
Abdülkadir Cavit Ekin	Diyarbakir
Mehmet Nuri Budak	Diyarbakir
Mehmet Ziya Gökalp	Diyarbakir
Şeref Uluğ	Diyarbakir
İbrahim Tali Öngören	İstanbul

Dönem itibariyle milletvekillerinin doğum yerlerine baktığımızda İbrahim Tali Bey dışında diğer vekillerin Diyarbakırlı olması yerlik düzeyinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir.

Tablo-2 Yaş Grupları

Milletvekilleri	Yaş
Abdülkadir Cavit Ekin	28
Feyzi Pirinçcioğlu	45
Mehmet Nuri Budak	36
Mehmet Ziya Gökalp	46
Şeref Uluğ	31
İbrahim Tali Öngören	50
Zülfü Tiğrel	47

⁴⁴⁴ TBMM ZC, II \ 9, s.54.

Milletvekillerinin yaş ortalaması çıkarılırken seçildikleri yıl baz alınmıştır. Buna göre seçilen vekillerin yaş ortalaması bu dönem için 40,42 olduğu görülmektedir. Bu durumda vekillerin orta yaşa yakın genç bir görünüm sergilediğini göstermektedir.

Tablo-3 Eğitim ve Mesleki Durum

Milletvekilleri	Eğitimi	Mesleği
Abdülkadir Cavit Ekin	Mülkiye	Bürokrat
Mehmet Nuri Budak	Özel Eğitim	Ziraat
Mehmet Ziya Gökalp	İdadi Mektebi	Akademisyen
Şeref Uluğ	Medrese	Ziraat
İbrahim Tali Öngören	Askeri Tıbbiye	Doktor

Milletvekilleri'nin eğitim ve mesleki durumlarına bakıldığında eğitim düzeylerinin iyi oldukları görülmektedir. Eğitim ve mesleki duruma bakıldığında yarısının aldıkları eğitimin doğrultusunda mesleklerinde bulunmadıkları görülmektedir.

Tablo-4 Bildiği Diller

Milletvekilleri	Bildiği Diller
Abdülkadir Cavit Ekin	Fransızca
Mehmet Nuri Budak	—
Mehmet Ziya Gökalp	Arapça, Farsça ve Fransızca
Şeref Uluğ	Farsça
İbrahim Tali Öngören	Arapça, Fransızca ve İngilizce

II. Dönem vekillerin dil bilgilerinde de görüldüğü gibi Mehmet Nuri Bey hariç çoğunun anadilleri hariç hem Avrupa hem de Ortadoğu dillerinden bildikleri görülmektedir.

Tablo-5 Önceki Parlamento Deneyimleri

Milletvekilleri	Parlamento	Seçildiği Yerler
Abdülkadir Cavit Ekin	—	—
Feyzi Pirinççioğlu	I. II. III. ve IV. Dönem OMM ve I.TBMM	Diyarbakir

Mehmet Nuri Budak	—	—
Mehmet Ziya Gökalp	III. Dönem OMM	Ergani
Şeref Uluğ	—	—
İbrahim Tali Öngören	—	—
Zülfü Tiğrel	II. III. IV. Dönem OMM ve I.TBMM	Diyarbakir

Dönem itibariyle seçilen vekillerin parlamento geçmişlerine bakıldığında Feyzi, Ziya Gökalp ve Zülfü Beylerin önceden aynı bölgeden vekillik yaptıkları ve bu yönüyle de deneyim sahibi olduklarını göstermektedir.

III- II. TBMM’İN AÇILMASI VE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ

Lozan Barış Antlaşması’nın imzalanmasından ve seçimlerinin büyük ölçüde tamamlanmasından sonra İzmir’e giden Mustafa Kemal Paşa, 1 Ağustos 1923’te İzmir’den ayrılarak, 2 Ağustos gecesi Ankara’ya geldi⁴⁴⁵. 2 Ağustos’ta yapılacağı duyurulan TBMM’nin II. Dönem açılış töreni, toplantıya yalnızca 70 milletvekilinin katılması üzerine, yeter sayısına ulaşamadığı için, 11 Ağustos’a ertelendi⁴⁴⁶.

TBMM’nin II. Dönem I. Toplantı Yılı, Meclis’in en yaşlı üye sıfatıyla, İstanbul Milletvekili Abdurrahman Şeref Bey tarafından 11 Ağustos 1923 tarihinde açıldı. Şeref Bey’in açılış konuşmasından sonra Meclis Başkanlığı seçimine geçildi. Yapılan seçimle Ali Fuat Paşa, geçici Meclis Başkanı olarak seçildi⁴⁴⁷.

Aynı gün milletvekillerinin yer alacağı şubeler belirlendi. Buna göre Diyarbakir Milletvekillerinden Şeref, Ziya Gökalp ve Fevzi Beyler I. Şube’ye, Zülfü Bey IV. Şube’ye seçildiler⁴⁴⁸. Diyarbakir’den seçilen milletvekillerin seçim mazbataları 13 Ağustos 1923 tarihinde Meclis Genel Kurulu’nda onaylandı⁴⁴⁹.

Meclis’in, 14 Ağustos 1923 tarihinde Heyet-i Vekile seçimleri yapılmış, yapılan seçimde Diyarbakir Milletvekili Fevzi Bey 190 oy alarak Nafia Vekilliği’ne seçildi⁴⁵⁰.

⁴⁴⁵Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türkiye Tarihi Kronolojisi (1918-1938)**, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s.391.

⁴⁴⁶Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, II**, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s.39; Faruk Alpkaya, **Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşu (1923-1924)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.30-31.

⁴⁴⁷**Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, II \ 1**, TBMM Basımevi, Ankara, 1961, s.2.

⁴⁴⁸**TBMM ZC, II \ 1**, s.4-5.

⁴⁴⁹**TBMM ZC, II \ 1**, s.33.

⁴⁵⁰**TBMM ZC, II \ 1**, s.62.

Meclis'in 16 Ağustos 1923 tarihinde şubelere seçilen milletvekillerinin, encümenliklere dağılımı yapıldı. Yapılan seçimde Diyarbakir Milletvekilleri'nin görev yapacağı encümenlikler şu şekilde belirlendi: Ziya Gökalp Nizamname-i Dâhili ve Maarif Encümeni'ne, Şeref Bey de Layiha Encümeni'ne seçildi⁴⁵¹.

1- I. Toplantı Yılı Diyarbakir Milletvekillerinin Faaliyetleri (11 Ağustos 1923 – 28 Şubat 1924)

a) Yollarda Terk Edilmiş Makinaların Durumu

I. Dünya Savaşı sırasında, Kars, Erzurum ve Trabzon ve çevrelerinde, Ruslar tarafından terk edilmiş makinalar, ne İstanbul Hükümeti ne de Meclis Hükümeti tarafından sahip çıkılmadığı için çürümeye terk edilmişti. Bu durumu Meclis gündemine taşımak isteyen Erzurum Milletvekili Rüşdü Paşa, Meclis'in 2 Ekim 1923 tarihli oturumunda, Nafia Vekâleti'ne, Kars, Erzurum ve Trabzon yolları üzerindeki terk edilmiş makinalara dair, bir soru önergesi verdi. Önerge şu şekildeydi:

“1- Metrukâtta Kars ile Erzurum Caddesi üzerinde ve Erzurum ile Trabzon Caddesi arasında pek kıymetli ve motorlu yüzlerce tazyik makinası taş kırma makinası ve yol inşasına dair sair birçok makinalar vardır. Bunlar muhafaza edilmeyerek birçoklarının ziyan ve tahriplerine kimler meydan vermiştir?

2- Elyevm mevcut kalanların cins ve miktarları nedir? Nerelerdedir? Bunların muhafazası kimlere tevdi edilmiştir? Mevcut kalan ve pek lüzumlu olan işbu makinalar niçin münasip mahallere toplanarak muhafaza edilmiyor?

3- Tercan civarında bulunan gaz ocakları için Bakü'den celp ve Yeniköy'de bulunan gayet iyi ve kıymetli makinalar kimlere teslim edilmiştir, bunlar da açıkta sahipsiz kalarak mahvolacak mı?

4- Kars, Erzurum'un arasında ki şimendiferler yevmiye seksen ton kadar odun sarf ediyor. Sarıkamış Ormanları böyle giderse az müddet içinde mahvolacaktır. Kükürtlü kömür ocaklarına niçin ehemmiyet verilmiyor. Ve işbu ocağa ordu tarafından temdid edilen dar hattın on beş, yirmi kilometre kadar bir kısmı kaldığı halde ve iki üç ay zarfında ikmali mümkün iken niçin yapılmıyor⁴⁵²?

Nafia Vekili ve aynı zamanda Diyarbakir Milletvekili olan Feyzi Bey, Ruslar zamanında terk edilmiş bazı makinaların, neden dolayı ziyana sebebiyet verilmiş olduğunu şu şekilde açıkladı: Hükümetin kurulmasına kadar geçen I.Dünya Savaşı,

⁴⁵¹TBMM ZC, II \ 1, s.72-73.

⁴⁵²Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, II \ 2, TBMM Basımevi, Ankara, 1961, s.430.

Mütareke Dönemi ve yaşanan olayların imkân vermediğini ve bu süreçte de motorlarda lazım olan makine kısımlarının da o bölge halkı tarafından götürdüğünü söyledi. Fevzi Bey, “*mevcut kalanların cins ve miktarı nedir?*” diye sorulan soruyla ilgili olarak da: kullanılmaya elverişli 29, tamire muhtaç 54, elverişsiz 97 adet makine bulunduğunu söyledi. Kars, Artvin, Erzurum, Bayezid, Trabzon ve Gümüşhane’deki cins ve miktarlarını da şu şekilde açıkladı: Kars’ta 6 tane hayvanlı çekilir, 1 tane de hayvanlı silindir, Artvin’de 1 adet gazlı ve benzinli, 1 adet hayvanlı, 1 adette buharlı silindir vardır. Erzurum’da 6 tane hayvanlı, 78 buharlı vardır. Bayezid’de 4 tane hayvanla çekilen, 14 tane buharlı silindir vardır. Trabzon şubesinde de 3 tane gazlı, 23 tane hayvanla çekilen, Gümüşhane’de de 4 gazlı 1 adet de hayvanla çekilen silindir olduğunu açıkladı⁴⁵³.

Feyzi Bey, mevcut cins ve miktarları açıkladıktan sonra diğer soruları da cevaplayarak sözlerini şu şekilde tamamladı:

“Malûmu Âliniz Hükümeti Millîye teşekkül edinceye kadar orada doğrudan doğruya ordu bulunuyordu. Bendenizden evvel seleflerim zamanında 1337 senesi Mart’ında ve Eylül’ünde müteaddit defalar oraya yazılmıştır. Hattâ Erkânı Harbiyei Umumiyyeden de Dokuzuncu Kolorduya, Şark Ordusu Kumandanlığına da yazılmıştır. O vakit Dokuzuncu Kolorduda bulunan zat tarafından verilen cevapta deniyor ki; bunlar yollarda tahrip edilmiş, motorları alınmış ve yollarda kalmış. Bunları nakledebilecek kabiliyette ne vesaitimiz var, ne de bunları bilen var. Hatta Erzurum’da iş ocağı varmış, oraya da müracaat etmişler; fakat bunları ka’bili istimal bir hale getirmeye imkân bulamamışlardır. Bilahare 1338 de yine havale verildiği halde matlup derecede bunları toplayıp işletecek bir hale koymamıştır. Son aldığımız raporda diyor ki: taş kırma makinalarıyla silindirleri ne Erzurum’da ne de İstanbul’da yapacak mütehassıs zevat yoktur. Erzurum şimendiferlerini Vekâlet beş ay mukaddem tesellüm etti. Oradaki heyeti fenniyemize yazdık. Diyorlar ki, bir kısmı Mayıs’a kadar tamir olunur. Mayıs’tan sonra bunların ancak yüzde beşi kabili istimaldir, diğerleri iskelet halindedir ve kabili istimal değildir. Kabili istimal olanları depolara vaz’ etmişlerdir, muhafaza ediliyor. Tercan civarında bulunan gazocakları için vaktiyle müracaat edilmiş ve amele verilmiştir⁴⁵⁴.”

Kars - Erzurum arasında yevmiye 80 - 100 ton odun Sarıkamış ormanlarından sarf ediliyor, niçin o dekovil hattı ileri gitmiyor? Buyuruyorlar. Evvelce de arz ettiğim gibi bütün hattı ordu işletiyordu. Biz yeni tesellüm ettik, tesellüm ettiğimiz zaman

⁴⁵³TBMM ZC, II \ 2, s.430.

⁴⁵⁴TBMM ZC, II \ 2, s.430-431.

müdüriyetine memleketimizde en mütefennin ve en mütehassıs bir zatı tâyin ettik, gönderdik. Hâlbuki evvelce aldığımız raporla bu zatın raporlarında büyük bir fark ve tefavüt vardır. Evvelce bize iki yüz bin liraya lüzum göstermişlerdi. Hâlbuki hattın yeniden tamiri için dört yüz bin liraya lüzum gösteriliyor. Bunu bu seneki 1340 senesi bütçesine ithal ettik. Zaten o hat da yirmi bir kilometredir. Bunun on iki kilometresi tamir edilmiştir. Altı kilometre de gelecek sene üç ay zarfında tamir edilir ve bu suretle bu hat vasıtasıyla Erzurum hattı için de lâzım olan kömürü bununla naklederiz”⁴⁵⁵.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Diyarbekir Milletvekili Feyzi Bey Nafia Vekili sıfatıyla verdiği cevapta makinalarla ilgili Hükümetin elinden geleni, imkânları doğrultusunda yaptıklarını sayısal rakamlar vererek açıklaması konuya hâkim olduğunu ve takip ettiğinin göstergesi olsa gerektir.

b) I. TBMM Dönemi Diyarbekir Milletvekili Hacı Şükrü Bey’e Kırmızı-Yeşil Şeritli İstiklal Madalyası Verilmesi

Diyarbekir Milletvekili Hacı Şükrü Bey’in de bulunduğu I. TBMM milletvekillerinden bazılarının Milli Mücadeledeki hizmetlerinden dolayı Kırmızı-Yeşil Şeritli İstiklal Madalyası verilmesi için Mustafa Kemal Paşa tarafından Meclis’e bir tezkere yollandı.

“Türkiye Büyük Millet Meclisi I. devre-i intihabiye âzasından oldukları halde cephede ve İzmir mıntıkası Şimal grubunda asarı hamaset ve fedakâri gösteren zirde muharrer asker mebuslar ile sivil zevatı kirama dahi İstiklâl Madalyası Kanununun ikinci ve beşinci maddelerine⁴⁵⁶ tevfikân nısfı yeşil ve nısfı diğeri kırmızı şeritli İstiklâl Madalyası itasını rica ederim efendim.”

Meclis’in, 21 Kasım 1923 tarihli oturumunda okunan tezkere, Meclis Başkanı tarafından oylamaya sunulurken, Genel Kurul’da kabul edildi. Diyarbekir Milletvekili Hacı Şükrü Bey, Meclis Genel Kurulu’nda yapılan törenle ilk 25 kişi arasında, madalyasını aldı⁴⁵⁷.

⁴⁵⁵ TBMM ZC, II \ 2, s.430-431.

⁴⁵⁶ 9 Kasım 1920’de kabul edilen İstiklal Madalyası Kanunu, 4 Nisan 1921’de Ceride-i Resmîye’de yayınlandı. Buna göre 2. Madde: *Davayı muhik ve meşruumuzu ihzar ve bunu müdafaa eden Büyük Millet Meclisi azalarına birer madalya verilir.* 5. Madde: *Büyük Millet Meclisi azalarına verilecek madalyanın şeridi yeşil ve cephede bulunanların kırmızı ve cephe gerisinde olanların beyaz olacak. Şu kadar ki mebus olup ta aynı zamanda cephede bilfiil hidematı mesbuk ve birinci madde mucibince de madalyaya kesbi istihkak edenlerin şeridi nısfı yeşil ve nısfı diğeri kırmızı olacaktır ve bu bapdaki teklifin Meclis Reisinin inhasıyla Büyük Millet Meclisince kabul ve tasdiki lazımdır.* **Ceride-i Resmîye**, 4 Nisan 1921, S.9.

⁴⁵⁷ Madalya alan diğer milletvekilleri şunlardır: *Gazi Mustafa Kemal Paşa (Ankara), Fevzi Paşa (Kozan), İsmet Paşa (Edirne), Kâzım Karabekir Paşa (Edirne), Ali Fuad Paşa (Ankara), Kâzım Paşa (Karesi), Refed Paşa (İzmir), Fahrettin Paşa (Mersin), Ali Bey (Karahisarı Sahib), Avni Bey (Saruhan), Hüsrev*

c) İstanbul'daki Rum Patrikhanesi Seçimleri

Fener Patriği Metakzakis, 9 Mayıs 1919'da yayınladığı bildiri ile Osmanlı Hükümeti ile tüm ilişkilerini kestiğini ve kendisine bağlı bütün Rumların Türk uyruğu olmaktan çıktığını ilan etti. Bundan dolayı Sivas Kongresi'nden itibaren Patrikhane'nin Türkler aleyhine çalışan bir merkez haline geldiği dile getirildi. Lozan'da da Türk Heyet Patrikhane'nin Türkiye'den çıkarılmasını istedi. Ancak alt komisyonlarda yapılan görüşmelerde bir sonuca ulaşılamadı⁴⁵⁸. Neticede Kurtuluş Savaşı sırasında düşmanca davranışların odağı haline gelen Patrikhanenin hukuki statüsü Lozan'da çizilerek, Ortodoks Türklerin manen bağlı bulunduğu sadece dini yetkilere sahip bir kurum olduğu belirlendi. Ancak ileriki dönemlerde Türk yöneticilerin zaman zaman patriğe ve patrikhaneye karşı gösterdikleri dostluk jestleri yanlış anlamalara, değerlendirilmelere ve davranışlara sebep olmuştu⁴⁵⁹.

İşte bu ortamda İstanbul'da yapılmakta olan patrik seçimleriyle ilgili olarak Diyarbakir Milletvekili Zülfü Bey, Meclis'in 8 Aralık 1923 tarihli oturumunda bir soru önergesi verdi. Verilen önerge, aynı gün Adliye Vekâletine havale edildi⁴⁶⁰. Diyarbakir Milletvekili Zülfü Bey'in verdiği soru önergesi şu şekildedir:

*“İstanbul Rum Patrikhanesinde, Patrik intihabı için müzakere cereyan etmekte olduğu ve bu işlere ecnebilerin de tesir icra etmekte bulunduğu okunuyor. Patrikhanenin son vaziyetine nazaran bu bapta Hükümetin nokta-i nazarı ve tarzı hareketi nedir?”*⁴⁶¹

Adliye Vekâleti'ne havale edilen soru önergesi, Meclis'in 12 Aralık 1923 tarihli birleşiminde gündeme alındı. Meclis Genel Kurulu'nda yapılan görüşmelerde soru önergesi Adliye Vekili Seyyid Bey, tarafından cevaplandırıldı. Seyyid Bey, yaptığı konuşmada: Fener Kilisesinin bugünkü durumuyla Harekâtı Milliye'den önceki durumunun arasında büyük fark olduğunu belirtti. Bunun üzerine, Zonguldak Milletvekili Halil Bey araya girerek, bu farkın manen değil maddeten olduğunu söyledi. Bunun üzerine Seyyid Bey, konuşmasına devam ederek; durumun manen ve maddeten olduğunu söyleyerek geçmişten beri devletin gerek Rum gerek Ermeni Patrikhanelerine

---

Bey (Trabzon), Cavit Bey (Kars), Cafer Tayyar Paşa (Edirne), Hoca Esad Efe (Aydın), Memduh Bey (Karahisarı Sahib), Ömer Lûtfi Bey (Karahisarı Sahib), Salâhaddin Bey (Mersin), Mahmud Celâl Bey (Saruhan), Mustafa Necati Bey (Saruhan), Reşad Bey (Saruhan), Vehbi Bey (Karesi), Hamdi Bey (Ertuğrul), Hüseyin Bey (Elâziz), Rıza Bey (Muş). TBMM ZC, II \ 3, s.494.

⁴⁵⁸Ş. Turan, **Türk Devrim Tarihi**, s.289.

⁴⁵⁹Kazım Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem**, II, TBMM Basımevi Müdürlüğü, Ankara, 1994, s.338.

⁴⁶⁰**Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, II \ 4, TBMM Basımevi, Ankara, 1968, s.107.

⁴⁶¹BCA, 030.10\6.33.20.

ve gerekse hahamhanelere bazı imtiyazlar verdiğini; ancak şu anda bunların hiçbir siyasi ve idari vazifelerinin kalmadığını, bugün sadece dini bir müessese olarak kaldığını⁴⁶² söyleyerek sözlerine şu şekilde devam etti:

“Diyarbakir Mebusu Muhteremi Zülfü Beyefendi ecnebi tesiri de olmuştur diyorlar, biz böyle bir tesiri bilmiyoruz ve olmasına da imkân görmüyoruz. Olduğu ta'kdir de derhal intihabı feshederiz. Malûmatı resmiye ve gayri resmîye arz ettiğim veçhile doğrudan doğruya Sen Sinodu terkibeden metropolitler on iki kişilik Ruhban Heyetinin ittifakı ârâ ile intiha'bettikleri Kazıköy Metropolidi Garikoris'tir. Kendisi Türk tebaasındandır. Zamanı intihapta vazifei ruhaniyeyi haizdir. Gazetelerde ve ceraidi havadiste manzuruâliniz olmuştur ve kendisinden vazifei ruhaniyeye mübaşeret ettiğini ve bu suretle muazzam ve mübeccel Türk Cumhuriyetine arzı ubudiyet edildiğini müş'ir telgraflar gelmiştir. Resmî olarak bendenize de, Başvekâlete, Riyaseti Celilei Cumhuriyete bu suretle arzı ubudiyeti havi ve Cumhuriyeti müazzazemizin temadii bekasını ve saadetini ve bütün milletin sıhhat ve afiyetiyle mes'ud olması duasını resmen kilisede ifa ettiğini havi kendilerinden bize telgraflar geldi”. Seyyid Bey’in verdiği cevap üzerine, oturumda bazı milletvekilleri *“inanmayınız, inanmayınız”* diyerek seslerini yükseltti⁴⁶³. Daha sonra Seyyid Bey, konuşmasına şu şekilde tamamladı:

“...ekalliyetlerin hukuku meselesi başkadır; Patrik, reisi ruhanî, hahambaşı intihabı büsbütün başkadır. Bugün ekalliyetlerin hukuku meselesi ile patrikhanelerin, kiliselerin, hahamhanelerin alâkası kalmamıştır. Onlar ekalliyeti teşkil eden efradın doğrudan doğruya kendi aralarında Devletin nizamına tevfikân intihab edecekleri mecalisi idare ile idare edilecek, tedvir edilecek umur ile meşgul olurlar. Meselâ; mekteplerin idaresi, mektepler için hastahaneler için, eytamhaneler ve saire gibi müessesatı hayriye için iane toplamaları... Bunlar da ekalliyetlerin kendileri tarafından idare edilecek keyfiyetlerdir. Eskisi gibi kiliselerin, hahamhanelerin idare edeceği mesailden ibaret değildir. Tabîî biz buna da meydan vermiyeceğiz. Umru hukukiye ciheti kalıyor ki, nikâh, talâk ve saire gibi mesaili adliyedendir”. Seyyid Bey, konuşmasından sonra Zülfü Bey, verilen cevabı kâfi gördüğünü belirterek teşekkür etti⁴⁶⁴.

---

⁴⁶²TBMM ZC, II \ 4, s.270.

⁴⁶³TBMM ZC, II \ 4, s.271.

⁴⁶⁴TBMM ZC, II \ 4, s.271-272.

d) Diyarbakir Milletvekillerinin Diğer Gelişmelerle İlgili Görüşleri

I. Dünya Savaşı'nda, İstanbul Hükümeti tarafından, 16 Ağustos 1917'de, Müttefik Devletlere İzmir, Kasaba ve çevresi, Bandırma- Soma, Aydın, Mudanya - Bursa demiryollarıyla, İzmir Liman ve rıhtımı bölgelerinde geçici olmak kaydıyla hukuki bir ayrıcalık verildi. Hukuki ayrıcalığı içeren, geçici kanunun kaldırılması için Diyarbakir Milletvekili Fevzi Bey, Nafia Vekili olarak, Meclis'in 19 Eylül 1923 tarihli oturumunda, İstanbul Hükümeti'nce hukuki ayrıcalık verilen, geçici kanunun kaldırılmasına dair söz alarak yaptığı açıklamada:

“Harb-i Umumi zamanında malûmu devletiniz, Düvelî İtilâfiye ile harbedildiği zaman ne kadar müesseseti nafia varsa vaziyeti edildi. Bunların o zaman istimplâki için bir kanun yapılmıştı. Mütarekeyi mütaakip bunların bir kısmı bizden alındığı gibi bu defa İzmir'in istirdadını mütaakip bunlar da iade edilmiştir. Şimdi biz mezkûr kanunun refini talep ediyoruz. Zaten eski şirketlerle yine aynen eski mukavele ahkâmına riayet etmek esası feshit edilmiştir⁴⁶⁵.”

Bu açıklamadan sonra Dersim Milletvekili Feridun Fikri Bey, konuyla ilgili olarak anlaşmanın süresinin bitmesine yakın Hükümetin ne düşündüğünü sordu. Bunun üzerine, Feyzi Bey verdiği cevapta, anlaşmaya göre süresi bitenlerin alınmasının Hükümetin hakkı olduğunu; ancak böyle bir taleplerinin olmadığını, amaçlarının kanunun reddinin istendiğini söyledi⁴⁶⁶.

Yapılan görüşmelerden sonra, Aydın - İzmir - Kasaba ve çevresi Mudanya - Bursa demiryolları ile İzmir Liman ve rıhtımı hakkındaki 16 Ağustos 1917 tarihli kararname, Meclis Genel Kurulu'nun 19 Eylül 1923 tarihli oturumunda reddedildi⁴⁶⁷.

Bu toplantı dönemindeki Diyarbakir Milletvekilleri'nin katıldığı diğer bir konu da Meclis'in 24 Eylül 1923 tarihli kapalı oturumunda görüşülen milli mücadeleye katılmayan askerlerin durumuyla ilgili kanun tasarısıydı. Meclis gündemine alınan tasarı şu şekildeydi:

“İstanbul veya diğer memaliki müstahlasada kalarak millî mücadeleye iştirak etmeyen ber'i; bahrî, havaî ve jandarma sınıflarından muvazzaf, mütekait ve ihtiyat bilumum erkân, ümera ve zabitan ve memurin ve mensubini askeriyeden herhangi bir surette harekâtı milliye aleyhindeki teşkilata dâhil oldukları veya münferiden çalıştıkları bir heyeti mahsusa tarafından yeniden tetkik ve tahkik neticesinde sabit

⁴⁶⁵TBMM ZC, II \ 1, s.185.

⁴⁶⁶TBMM ZC, II \ 1, s.185.

⁴⁶⁷TBMM ZC, II \ 1, s.187.

*olanların bir daha hidamati devlette istihdam edilmemek üzere nisbeti askeriyeleri kat olunur*⁴⁶⁸. ”

Kanun, okunduktan sonra Meclis Genel Kurulu'nun kapalı oturumda oylamaya sunuldu. Yapılan oylama sonucunda “*Milli Mücadeleye Katılmayan Askerler Hakkında Yapılacak Muamele ile İlgili Kanun*” tasarısı, 147 milletvekilinden 103'ün oyuyla yasalaştı. Bu kanuna Diyarbakir Milletvekilleri Ziya Gökalp ve Zülfü Beyler kabul oyu verirken, Feyzi Bey oylama sırasında ret oyu kullandı⁴⁶⁹.

Milli Mücadeleye katılmayan askerlerin durumuyla ilgili olarak yapılan görüşmelerde, bu kişilerle ilgili alınan kararı yasalaşması için tasarı oylamaya sunuldu. Diyarbakir Milletvekili Feyzi Bey, diğer Diyarbakir Milletvekillerinden farklı olarak ret oyu kullandı; ancak buna dair herhangi bir açıklamada bulunmadı.

2- II. Toplantı Yılı Diyarbakir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Mart 1924 – 30 Ekim 1924)

TBMM'nin II. Toplantı Yılı 1 Mart 1924 tarihinde, Mustafa Kemal Paşa'nın nutkuyla açıldı⁴⁷⁰. Açılış konuşmasından sonra, Meclis Başkanlığı seçimine gidildi. Yapılan seçim sonucu, İstanbul Milletvekili Fethi Bey (Okyar), 217 oyla Meclis Başkanı seçildi⁴⁷¹. Aynı gün milletvekillerinin görev yapacağı şubeler de belirlendi. Buna göre Diyarbakir Milletvekilleri'nin II. Toplantı Yılında çalışacağı yerler şu şekilde belirlendi: Zülfü Bey I. Şube'ye, Şeref ve Fevzi Beyler IV. Şube'ye, Ziya Gökalp Bey V. Şube'ye seçildiler⁴⁷². I. Toplantı Yılında Şeref, Ziya Gökalp ve Fevzi Beyler I. Şube'de, Zülfü Bey de IV. Şube'de yer almıştı.

a) Hilafetin Kaldırılmasına Dair Tartışmalar

TBMM, 1 Kasım 1922 tarihli oturumunda yapılan görüşmeler sonucunda, oylamayla Hilafet'in korunması şartıyla Saltanatı kaldırmıştı⁴⁷³. Hilafetin başına da Meclis'in oy birliği ile seçeceği birinin getirilmesine karar verildi⁴⁷⁴. 18 Kasım 1922 tarihinde yapılan görüşmelerden sonra Şer' iye Vekili Mehmet Vehbi'nin verdiği fetva ile Sultan Vahdeddin'in hilafetten hal' ine karar verildi. Meclis'te yapılan görüşmeler

⁴⁶⁸TBMM GCZ, II \ 4, s.284.

⁴⁶⁹TBMM GCZ, II \ 4, s.311-312.

⁴⁷⁰Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, II \ 7, TBMM Basımevi, Ankara, 1970, s.3-6.

⁴⁷¹TBMM ZC, II \ 7, s.7.

⁴⁷²TBMM ZC, II \ 7, s.12-13.

⁴⁷³TBMM ZC, I \ 24, s.315.

⁴⁷⁴Hâkimiyet-i Milliye, 2 Kasım 1922, no:650, s.1.

sonucu 148 oyla Şehzade Abdülmecid Efendi Hilafet Makamı'na seçildi⁴⁷⁵. Mustafa Kemal Paşa tarafından, 19 Kasım 1922 tarihli açık bir telgrafla Abdülmecid Efendi'ye Hilâfete seçilmiş olduğu bildirildi ve tebrik edildi. Ayrıca aynı tarihte Mustafa Kemal Paşa, İslam Âlemine, Sultan Vahideddin'in hal'i ve Abdülmecid Efendi'nin Hilafete seçilmiş olduğunu bir beyanname ile duyurdu⁴⁷⁶.

Hilafet'in o dönem için varlığı, Saltanatla birlikte niçin kaldırılmadığı sorusunu akla getirmektedir. Buna verilecek iki karşılık vardır. Birincisi dış politikaya ilişkin olarak, Lozan Barış Konferansı sırasında halifeliğin varlığının gerekli görülmesi, ikincisi iç politikaya ilişkin olarak ise, devrimleri birden bire değil adım adım gerçekleştirme politikasının izlenmesiydi. Bu durumlar aslında Hilafetin kaldırılışının değil, ertelenmesinin nedenleriydi⁴⁷⁷.

1 Kasım 1922 – 4 Mart 1924 tarihleri arasında Saltanatsız bir Hilafet sürdürüldü. 16 aylık süre içinde bir muhalefet grubu oluştu. Cumhuriyet ilan edilinceye kadar, halifeliğin devlet başkanı olabileceği yolunda bulanık bir izlenim vardı. Cumhurbaşkanı seçildikten sonra da Başvekil Rauf Bey'in çevresinde bir muhalefet oluşmuş, İstanbul basınının bir kısmı da oluşan bu muhalefeti desteklemiştir⁴⁷⁸.

Yaşanan bu gelişmeler hilafeti kaldırmak isteyenlere gerekli ortamı sağladı. İşte bu ortamda Urfa Milletvekili Şeyh Saffet Efendi ve aralarında Diyarbakir Milletvekili Zülfü Bey'in de bulunduğu 53 kişi, 2 Mart 1924 tarihli Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) grup toplantısında, Hilafetin kaldırılması ve Hanedan-ı Osmani'nin Türkiye dışına çıkarılmasına dair kanun teklifi sundu. Grup toplantısında yapılan görüşmeler sonucunda verilen kanun teklifi kabul edildi⁴⁷⁹.

CHF grup toplantısında kabul edilen kanun teklifi, Meclis'in 3 Mart 1924 tarihli oturumunda gündeme alındı. Meclis Genel Kurulu'na sunulan kanun teklifi, şu şekildeydi:

⁴⁷⁵TBMM ZC, I \ 24, s.564-565; Abdülmecid'in halife seçilmesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Halit Eken, **Abdülmecid Efendi'nin Halife Seçilmesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum, 1990.

⁴⁷⁶Mustafa Bıyıklı, **Batı İşgalleri Karşısında Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları -Atatürk Dönemi-**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2006, s.238-239.

⁴⁷⁷Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012⁶, s.71.

⁴⁷⁸M. Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması**, s.70.

⁴⁷⁹Kemâleddin Nomer, **Şeriat Hilâfet Cumhuriyet Laiklik**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1996, s.135. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 2 Mart 1924 tarihli grup toplantısı için bkz. **CHP Grup Toplantısı Tutanaqları (1923-1924)** Hazırlayan: Yücel Demirel-Osman Zeki Konur, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002, s.391-487.

“Madde 1 — Halife hal'edilmiştir. Hilâfet, Hükümet ve Cumhuriyet mâna ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan hilâfet makamı mülgadır.

Madde 2 — Mahlu' Halife ve Osmanlı saltanat-ı münderisesi hanedanın erkek ve kadın bilcümle âzâsı ve damatlar Türkiye Cumhuriyeti memâliki dâhilinde ikamet etmek hakkından ebediyen memnurdurlar. Bu hanedana mensup kadınlardan mütevellit kimseler de Âl-i Osmani' den addedilirler.

Madde 3 — İkinci maddede mezkûr kimseler işbu kanunun ilân tarihinden itibaren âzami on gün zarfında Türkiye Cumhuriyeti arazisini terke mecburdurlar.

Madde 4 — İkinci madde de mezkûr kimselerin Türk vatandaşlık sıfatı ve hukuku merfudur.

Madde 5 — Bundan böyle ikinci maddede mezkûr kimseler Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde emvali gayrimenkuleye tasarruf edemezler. İlişiklerinin kat'ı için bir sene müddetle bilvekâle mahâkim-i devlete müracaat edebilirler. Bu müddetin mürurundan sonra hiçbir mahkemeye hakkı müracaatları yoktur.

Madde 6 — İkinci madde mezkûr kimselere masarifi seferiyelerine mukabil bir defaya mahsus ve derecei servetlerine göre mütefavid olmak üzere Hükümetçe tesbit edilecek mebâliğ ita olunacaktır.

Madde 7 — İkinci maddede mezkûr kimseler Türkiye Cumhuriyeti arazisi dâhilindeki bilcümle emvali gayrimenkulelerini bir sene zarfında Hükümetin malûmat ve muvafakatiyle tasfiyeye mecburdurlar. Mezkûr emvali gayrimenkuleyi tasfiye etmedikleri halde bunlar Hükümet marifetiyle tasfiye olunarak bedelleri kendilerine verilecektir.

Madde 8 — Osmanlı imparatorluğunda Padişahlık etmiş kimselerin Türkiye Cumhuriyeti arazisi dâhilindeki tapuya merbut emvâl-i gayrimenkûleleri millete intikal etmiştir.

Madde 9 — Mülga Padişahlık sarayları ve kasırları ve emâkin ve sâiresi dâhilindeki mefruşat, takımlar, tablolar, asarı nefise ve sair bilûmum emvali menkule millete intikal etmiştir.

Madde 10 — Emlâki Hakaniye nâmi altında olup evvelce millete devredilen emlâk ile beraber mülga Padişahlığa ait bilcümle emlâk ve sabık Hazine-i Hümayun muhteviyatlarıyla birlikte saray ve kasırlar ve mebâni ve arazi millete intikal etmiştir.

Madde 11 — Millete intikal eden emvali menkule ve gayrimenkulenin tesbit ve muhafazası için bir nizamname tanzim edilecektir.

Madde 12 — İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren mer'iyü'l-icrâdır.

Madde13 — İşbu kanunun icrâ-yı ahkâmına İcra Vekilleri Heyeti memurdur”⁴⁸⁰.

Bu kanun teklifiyle birlikte aynı gün Siirt Milletvekili Halil Hulki Efendi ve 50 arkadaşının verdiği “*Şer’iye ve Evkaf Erkânı Harbiye Vekâletleri’nin İlgasına Dair Kanun*” teklifi ile Saruhan Milletvekili Vasıf ve 50 arkadaşının verdiği “*Tevhid-i Tedrisat Hakkındaki Kanun*” teklifi de Meclis’e getirildi. Meclis Başkanı Fethi Bey, bu üç kanunun encümenlere gitmeden derhal görüşülmesine dair teklif olduğunu söyleyip, bu durumu oylamaya sundu. Yapılan oylama sonucu verilen teklifler encümenlere gitmeden müzakerelere başlandı. Kastamonu Milletvekili Halit Bey, bu durumun usule uygun olmadığını söylemesine rağmen görüşmeler başladı⁴⁸¹.

Yapılan görüşmelerden sonra CHF Milletvekilleri’nin çoğu kanun teklifinin aleyhinde konuşmadı veya konuşmadı. Çünkü teklif CHF grup toplantısında görüşülmüş ve kabul edilmişti. Yalnızca kanunla ilgili en sert tepki Meclis’e bağımsız olarak girebilen Gümüşhane Milletvekili Zeki Bey’den geldi. Zeki Bey, yaptığı konuşmada: 1 Kasım 1922 tarihinde saltanatın kaldırıldığı sırada çıkarılan kanunu⁴⁸² hatırlatarak yasalaştırılmak istenen kanununla 1 Kasım 1922’de çıkarılan kanunun çeliştiğini söyleyerek, yasalaştırılmak istenen kanunun karşısında olduğunu belirtti⁴⁸³.

Görüşmelerden sonra kanunun 1. Madde’si oylamaya sunulurken kabul edildi. Kanunun 2. Madde’si okunduğunda aralarında Diyarbakir Milletvekili Fevzi Bey’in de bulunduğu bazı milletvekilleri bu kanunun değiştirilmesini istedi⁴⁸⁴. Zaten kanunun 2. Madde’siyle ilgili itirazlar CHF’nin 2 Mart’ta yaptığı grup toplantısında da dile getirildi. Fevzi Bey, grup toplantısında söz alarak yaptığı konuşmada: “*Bugün verdiğimiz karar, bütün cihan tarihine ve cihan basınına aksedecektir. 1. madde ile meseleyi esasından halletmiş bulunuyoruz. Öteden beri biliriz ki asabe (erkek tarafından akraba) daima hanedandan addedilir. Yoksa dul kalmış kadınlar veyahut zevceleri ölmüş damatlar, hiçbir kusuru olmadığı halde bunlar da memleketten çıkarmak şân-ı adâletle ve Türk Milletinin seciyesiyle mütenâsib değildir*” dedi⁴⁸⁵. Bu esnada, İstanbul Milletvekili Ali Rıza Bey, çıkarılma sebeplerinin bu milletin hayatı için olduğunu söylemesi üzerine, Fevzi Bey, Ali Rıza Bey’e yönelik olarak kendisinden

⁴⁸⁰TBMM ZC, II \ 7, s.27-29.

⁴⁸¹TBMM ZC, II \ 7, s.17-18.

⁴⁸²*Hilâfet, Hanedan-ı Âl-i Osman’a aid olup halifelîğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu Hanedanın ilmen ve ahlâkan ersad ve aslah olanı intihab olunur. Türkiye Devleti Makamı Hilâfetin istinatgâhidir.* TBMM ZC, I \ 24, s.314.

⁴⁸³TBMM ZC, II \ 7, s.81.

⁴⁸⁴TBMM ZC, II \ 7, s.65-66.

⁴⁸⁵K. Nomer, *Şeriat, Hilâfet Cumhuriyet Laiklik*, s.220.

daha iyi düşündüğünü bunları söyleme hakkının olduğunu ve konuşmasını dinlemesini söyleyerek sözlerine şu şekilde devam etti:

“...Ma'lum-ı âliniz bunlar arasında memleketimizde yetişmiş güzide mütehassıs zevat vardır. İsim de zikretmek icab ediyor. Kenan Bey, nitekim geçen gün geldi, vazife kabul etti, memleketimizde yegâne maden mütehassısıdır. Bu zatın ne kusuru vardır? Onun zevcesi de beraber buraya gelmiştir. Bendeniz fikrimde ısrar ediyorum. Böyle asabeden olanları çıkaralım. Karar kat'idir. Fakat böyle bir kadın aldığından zevclerin kusuru yoktur, zevcelerinde kusuru yoktur. Tarihin ve ecdadlarının kusurlarıdır. Kadınlar zaten siyasete karışmazlar, siyasete ancak erkekler karışır. Erkeklerden padişah ve halife olurdu. Yoksa bunlardan, yani kadınlardan hiçbirisi ne padişah ve ne de halife olabilirler. Bendeniz ikinci maddede kocaların, damatların çıkarılmaması fikrindeyim. Rey yine sizindir. Her halde şefkat ve adaletle neticelendirirsek efkâr-ı umûmiyye-i cihanda ve bütün memleketimizde iyi karşılanır ve daha güzel tesir yapar. Efkar-ı umûmiyye ve herkes cumhuriyete hâdimdir (hizmet eden) ve bunlara iştirak edecek kimse yoktur ve herkes cumhuriyet uğrunda kanını dökmeye hazırdır, onun için hem endişeyi mucib olmaz”⁴⁸⁶ diyerek 2. Madde'yle ilgili itirazını dile getirdi.

Grup toplantısında 2. Madde'yle ilgili görüşmelerden sonra kadınların ve damatların çıkarılması yönünde yapılan itiraz kabul edilmedi⁴⁸⁷. Hem grup toplantısında hem de Meclis Genel Kurulu'nda 2. Madde'nin değiştirilmesiyle ilgili öneriler kabul edilmeyerek 2. Madde olduğu gibi yasalaştı⁴⁸⁸.

Kazım Özalp anılarında, son dakikada muhaliflerin başarılı olamayacaklarını anladıkları zaman, yeni bir görüş ortaya atarak: “Halifesiz olmaz, memleket bunca yıl hilafetle idare edildi, Hilafet İslamiyet'in en yüksek merciidir, bu makam boş kalmaz. Hiç olmazsa Mustafa Kemal Paşa, Halife olsun” dediklerini, Mustafa Kemal Paşa'nın da bu teklifi çok manasız bulduğunu söyleyerek... “Bu adamlar mevzuun ciddiyetini, hatta işin esasını anlayamamışlar” dediğini, aktarmıştır⁴⁸⁹.

Neticede, Hilafetin kaldırılması ve Osmanlı soyundan olanların Türkiye dışına çıkarılmasına dair kanun maddelerinin tamamı, yapılan oylama sonucunda Genel Kurul'da kabul edildi⁴⁹⁰.

⁴⁸⁶CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)..., s.441.

⁴⁸⁷K. Nomer, Şeriat, Hilâfet Cumhuriyet Laiklik, s.231-232.

⁴⁸⁸TBMM ZC, II \ 7, s.68.

⁴⁸⁹Kazım Özalp, Teoman Özalp, Atatürk'ten Anılar, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1994², s.30.

⁴⁹⁰TBMM ZC, II \ 7, s.69.

Yukarıda da bahsedildiği üzere Halifeliğin kaldırılmasına dair kanun görüşmeleri Meclis Genel Kurulu'nda uzunca bir süre tartışılmıştı. Fevzi Bey'in konuyla ilgili yaptığı konuşma Diyarbekir Milletvekili olması sebebiyle önemliydi. Kanunun 2. Maddesi'ne yönelik itirazı, yaptığı konuşmanın satır aralarında kendini göstermektedir.

b) 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 35. Maddesinin Değiştirilmesi

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasıyla yeni Türkiye'nin bağımsızlığı onaylandı. Ardından 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edildi ve sonrasında Halifelik kaldırıldı. Bu gelişmeler modern bir anayasanın yürürlüğe konulmasını gerekli kıldı. Bu amaçla Meclis'teki Anayasa Komisyonu dışından uzmanlardan ve milletvekillerinden oluşan bir komisyon kuruldu. Böylece hazırlanan taslak Ankara istasyonundaki Reisicumhur Konutu'nda Mustafa Kemal Paşa'nın katıldığı toplantılarda tartışıldı. Tasarı 108 madde, 1 ayrı, 1 de geçici madde olarak hazırlandı⁴⁹¹.

Hazırlanan anayasa tasarısının maddeleri, 1924 Mart'ında Meclis Genel Kurulu'nda görüşülmeye başlandı. Meclis'in, 30 Mart 1924 tarihli oturumunda görüşülen, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu tasarısının Reisicumhur'un kanunları kabulü veya iadesi ile ilgili 35. maddesi Meclis gündemine alındı⁴⁹². Görüşülen Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 35. Maddesi şu şekildeydi:

*“Madde 35 — Reisicumhur, Meclis tarafından kabul olunan kanunları bir hafta zarfında isdar ve ilân eder. İsdar ve ilânını muvafık görmediği kanunları bir daha müzakere edilmek üzere esbabı mucibesıyla birlikte bir ay zarfında Meclise iade eder. Meclis, mevcudun sülüsani ekseriyeti ile mezkûr kanunu bu defa da kabul ederse onun isdar ve ilânı Reisicumhur için mecburidir.”*⁴⁹³

Kanun maddesi okunduktan sonra, Diyarbekir Milletvekili Şeref Bey, kanun üzerinde değişiklik için şu şekilde bir teklif sundu: *“Otuz beşinci maddenin birinci, ikinci ve üçüncü firkalarındaki ‘isdar’ ile üçüncü firkasındaki (Mevcudun sülüsani ekseriyetle) kaydının tayyını arz ve teklif ederim”* şeklinde değişmesi için teklif sundu⁴⁹⁴.

Şeref Bey'in verdiği teklif üzerine, Meclis Başkanı, bu teklifi oylamaya sunmayacağını; çünkü verilen teklifin encümen tarafından maddeden çıkarıldığını

⁴⁹¹Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi**, III, Bilgi Yayinevi, Ankara, 2005², s.73.

⁴⁹²TBMM ZC, II \ 8, s.115.

⁴⁹³TBMM ZC, II \ 8, s.115.

⁴⁹⁴TBMM ZC, II \ 8, s.120.

söyledi. Yapılan görüşmelerden sonra Teşkilât-ı Esasiye Kanun tasarısının 35. Maddesi şu şekilde değiştirildi:

Madde 35. — Reisicumhur, Meclis tarafından kabul olunan kanunları on gün zarfında ilân eder. Teşkilâtı Esasiye Kanunu ile Bütçe kanunları müstesna olmak üzere ilânını muvafık görmediği kanunları bir daha müzakere edilmek üzere esbabı mucibesiyile birlikte keza on gün zarfında Meclise iade eder. Meclis, mezkûr kanunu bu defa da kabul ederse onun ilânı Reisicumhur için mecburidir.

35. Madde, Meclis Genel Kurulu'nda okunduktan sonra oylamaya sunuldu. Yapılan oylama sonucunda Teşkilât-ı Esasiye Kanun'un 35. Maddesi kabul edilerek yasalaştı⁴⁹⁵. Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni anayasası 1924 Teşkilât-ı Esasiye⁴⁹⁶, yapılan görüşmeler sonucunda 20 Nisan 1924'te yapılan oylama sonucu kabul edildi⁴⁹⁷.

Anlaşılabacağı üzere 35. Madde'nin eski durumunda Reisicumhur Meclis'te kabul edilen maddeleri onayladığı takdirde “bir hafta içinde ilan eder” olan durum “on gün zarfında ilan eder” şeklinde değiştirilirken, Reisicumhur, Meclis'te kabul edildiği halde ilgili maddeyi onaylamazsa “bir ay içinde iade eder” olan durum da “on gün zarfında iade eder” şeklinde değiştirildi.

3- III. Toplantı Yılı Diyarbekir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1924 – 30 Ekim 1925)

TBMM'nin III. Toplantı Yılı Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın nutkuyla, 1 Kasım 1924 tarihinde açıldı⁴⁹⁸. Meclis'te aynı gün III. Toplantı Dönemi Meclis Başkanlığı seçimi yapıldı. Fethi Bey, 213 oyla tekrar Meclis Başkanlığına seçildi⁴⁹⁹. Aynı gün, bu toplantı döneminde milletvekillerinin görev yapacağı şubeler kura ile belirlendi. Buna göre: Diyarbekir Milletvekillerinden Mehmet Nuri Bey II. Şube'ye, Şeref Bey III. Şube'ye, Zülfü ve Fevzi Beyler V. Şube'ye bu dönem için seçildiler⁵⁰⁰. Meclis'in II. Toplantı Dönemi'nde Şeref ve Fevzi Beyler IV. Şube'de, Zülfü Bey I. Şube'de, yer almışken, Mehmet Nuri Bey bu dönem için ilk defa II. Şube'de yer aldı. 25

⁴⁹⁵TBMM ZC, II \ 8, s.120.

⁴⁹⁶1924 Anayasasının tamamı için bkz. Suna Kili, Şeref Gözübüyük, **Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2006³, s.127-151; Ayrıca bkz. Tarhan Erdem, **Anayasalar ve Seçim Kanunları**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1982, s.31-64.

⁴⁹⁷TBMM ZC, II \ 8, s.924.

⁴⁹⁸Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, II \ 10, TBMM Basımevi, Ankara, 1973, s.2-4.

⁴⁹⁹TBMM ZC, II \ 10, s.7.

⁵⁰⁰TBMM ZC, II \ 10, s.8-10.

Ekim 1924'te Ziya Gökalp'in vefatı üzerine, yapılan ara seçimle Cavit Bey, 401 oy olarak Diyarbakir'den milletvekili seçildi⁵⁰¹.

a) Zirai Mücadeleye Dair Önergeler

Tarih boyunca insanlığın karşılaştığı çekirge istilaları, tarım mahsullerine zarar verdiği için halkı sefalet ve açlığa mahkûm etti. Bu duruma karşılık toplumlar mücadele etmeye başladı. Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı döneminde Ortadoğu bölgesinden gelen çekirge istilalarına maruz kaldığı gibi tarıma zarar veren bu durum Cumhuriyet dönemine gelindiğinde de devam etti⁵⁰². Diyarbakir Milletvekili Zülfü Bey de ülkenin güney ve güneydoğudaki çiftçilerinin maruz kaldığı bu konuyla ilgili olarak, Meclis'in 1 Ocak 1925 tarihli oturumunda bir soru önergesi sundu⁵⁰³. Konuyla ilgili olarak verilen önergenin içeri şu şekildeydi: *“Diyarbakir, Siverek, Mardin ve Urfa vilayetleri dâhilinde çekirge istilası olduğunu ve bununla ilgili olarak bölgede tahribatın önü alınabilecek midir? Ve çinko ve para gönderilmiş midir?”*⁵⁰⁴.

Önerge, aynı günkü oturumda Meclis Başkanlığı tarafından Ziraat Vekâleti'ne havale edildi⁵⁰⁵. İlgili vekâlette görüşülen önerge, Meclis Genel Kurulu'nun 5 Ocak 1925 tarihli oturumunda gündeme alındı⁵⁰⁶. Ziraat Vekili Hasan Fehmi Bey, kendisine yöneltilen soruya verdiği cevapta:

*“Geçen sene cenuptan uçkun halinde gelen çekirgeler cenup vilâyetlerimizin beş tanesinde mahal mahal tahribat yapmış ve aynı zamanda mahal mahal tohumunu bırakmıştır. Çekirge Mücadele Kanunu'nun mahalli idarelerine, vekâlete ve fen memurlarına bahşetmiş olduğu salâhiyete tevfikân kış müddetince araziye kazdırmak ve sürdürmek suretiyle tohum toplamak ameliyesine kemali germi ile çalışılmaktadır. Şimdiye kadar (on bir bin sekiz yüz on iki) dönüm arazi sürülmek suretiyle tohumlar toplattırılmıştır. Fakat mevsimin kış olması itibariyle asıl faaliyet bundan sonra devam edecektir”*⁵⁰⁷.

Memleketimizde muhtelif mahallerde elimizde mevcut bulunan çinko levhalardan «Kırk beş» bin parçası cenup vilâyetlerimize gönderilmiştir. Gönderilen bu miktarın kâfi geleceği düşünülerek 15 bin çinko levha da yeniden sipariş edilmiştir.

⁵⁰¹ TBMM Arşivi, Cavit'in Ekin'in II. Dönem Seçim Mazbatası.

⁵⁰² Sevilay Özer, *Anadolu'da Görülen Çekirge İstilaları ve Halk Üzerindeki Etkisi*, TTK Yayınları, Ankara, 2016, s.36.

⁵⁰³ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, II \ 11, TBMM Basımevi, Ankara, 1975, s.333.

⁵⁰⁴ BCA, 30.10/7.39.32.

⁵⁰⁵ TBMM ZC, II \ 11, s.333.

⁵⁰⁶ TBMM ZC, II \ 12, s.13.

⁵⁰⁷ TBMM ZC, II \ 12, s.13.

Bunlardan yeniden memleketimize dâhil olmaktadır. Muhtelif mahallerden sevk edilen 45 bin parça ile hariçten celp edilen «15 bin» parça çinko levhanın bir kısmı mahallerine gitmiştir. Bir kısmı da mahallerine nakil ve sevk olunmak üzeredir⁵⁰⁸. Şimendifer hattı üzerinde bir köprüünün bozulması bu sevkiyatı bir müddet teahhura uğramasını mucip olmuştur. Lüzumu kadar memur ve tahsisatta gönderilmiştir. Her şeye rağmen, tercihan ve takdimen havalesini temin etmekteyiz ve mahallerinde para almak hususunda da müşkülât çekiliyor. Hatta şimdiye kadar 7750 kûsur lira gönderilmiştir ve bu suretle mücadele; kemali germi ile devam etmektedir. Asıl mesele biz bu mücadeleye devam ederken hududumuzun cenubunda kalan arazide çekirge mücadelesine, Suriye ve Irak hükümetleri bakmadıkları, ehemmiyet vermedikleri içindir ki senei atiyede dahi bu tehlikeye maruz kalmamak için Hariciye Vekâleti vasıtasıyla Suriye ve Irak hükümetlerinin nazarı dikkatini celp ettik. Halep'de bu meseleyi görüşmek üzere mütehasıs memurlar gönderilmesine o hükümetler muvafakat ettiler. Biz de vekâletin emrazı sariye şubesi müdürü ile Cenup Vilayetlerimizdeki Ziraat Müdürlerinden birisini murahhas tayin ettik. Bunlar da Halep'e vasıl olmak üzeredirler⁵⁰⁹.

Çölden gelip de Suriye ve Irak hudutlarından bizim arazimize geçen bu çekirge hakkında o saha üzerinde alınacak müşterek tedbir orada müzakere edeceklerdir. Bunun neticesini ayrıca Heyeti Celilenize arz edeceğim. Hülâsa hududumuz dâhilindeki mücadeleye kemali faaliyetle devam edilmektedir ve lâzım gelen vesaitte temin edilmiştir ve bittabi en mühim olan para meselesi de temin edilmiştir⁵¹⁰. Ziraat Vekili Hasan Fehmi Bey'in, verdiği cevap üzerine Zülfü Bey, verilen cevabın kâfi olduğunu söyledi⁵¹¹.

b) İç Güvenliğe Yönelik Görüşler

Diyarbakir Milletvekili Zülfü Bey, Ermeni komitelerinin suikast planladıklarını, Bulgaristan'da bu maksatla yeni bir komite kurduklarını ve birkaç Ermeni'nin, Adana, Mersin ve Konya'da Alman seyyahı sıfatıyla dolaştıkları yönünde haber aldıklarını söyledi. Zülfü Bey, aldığı bu haberleri, Meclis'in gündemine taşımak için, Meclis Genel Kurulu'nun 1 Ocak 1925 tarihli oturumunda, bir soru önergesi verdi. Önerge, aynı gün Meclis Başkanlığı tarafından Dâhiliye ve Hariciye Vekâleti'ne havale edildi⁵¹².

⁵⁰⁸ TBMM ZC, II \ 12, s.13.

⁵⁰⁹ TBMM ZC, II \ 12, s.13.

⁵¹⁰ TBMM ZC, II \ 12, s.14.

⁵¹¹ TBMM ZC, II \ 12, s.14.

⁵¹² TBMM ZC, II \ 11, s.333.

Önerge, ilgili vekâletlerde görüşüldükten sonra Meclis'in 12 Ocak 1925 tarihli oturumunda gündeme alındı. Zülfi Bey, Dâhiliye ve Hariciye vekillerinin cevaplamasını istediği soru önergesinde: Ermeni komitelerinin suikast planladıklarını, Bulgaristan'da bu maksatla yeni bir komite kurduklarını ve birkaç Ermeni'nin Alman seyyahı sıfatıyla Adana, Mersin ve Konya'da dolaştıklarını söyleyerek, Hükümetin bu haberlerle ilgili ne gibi tedbirler aldıklarını açıklamasını istedi⁵¹³.

Dâhiliye Vekili Cemil Bey, sorulara cevap vermek için söz aldı. İlk olarak Bulgaristan'da Ermeni komitelerinin Türkiye'ye gelerek bazı husumetler çıkaracaklarına dair haberlerin gazetede yazılanlar kadar olmadıklarını; ancak takibat yaptıklarını söyledi. İkinci olarak: Alman seyyahı kıyafetiyle bazı Ermenilerin, Mersin'e gittikleri haberleriyle ilgili de bunların Almanya'dan seyahat için gelen iki kişiden ibaret olduğunu ifade ederek konuyla ilgili sözlerine şu şekilde devam etti:

“Harbi Umumî zamanında İslam olmuş ve Yakup tesmiye edilmiş bir genç her ne sebepten olduğu meçhul olarak Adana'ya avdet etmiş ve validesi İstanbul'da olduğundan validesine Müslim olduktan sonra aldığı nüfus kâğıdını zayi ettiğinden dolayı bir nüfus kâğıdı göndermesini yazmış. Kendi ismi Artinoğlu Agop olduğu halde validesi Karabet Oğlu Agop ismiyle yazılı bir nüfus kâğıdı göndermiş. Bu nüfus kâğıdı eşkâline de tevafuk ettiği için Adana'dan İstanbul'a giderken Konya'da hüviyetinden şüphe etmişler ve tahkikat yapmışlar ve tahkikatın ikmali için kendini mahfuzen Adana'ya sevk etmişler, Adana'ya ne suretle geldiği ve nüfus kâğıdını ne suretle getirdiği hakkında tahkikat devam etmektedir⁵¹⁴.”

Cemil Bey'den sonra, kendisine yöneltilen soru karşısında cevap vermek için söz alan Hariciye Vekili Şükrü Kaya Bey, Cemil Bey'in söylediklerini teyitten başka söylenecek bir sözü olmadığını belirtti⁵¹⁵. Zülfi Bey, tekrar söz alarak konuyla ilgili Ermenileri sert sözlerle eleştiren konuşmasını şu sözlerle tamamladı:

“...birkaç aydan beri İsviçre'de, Bulgaristan'da, İtalya'da Türkiye ricalini öldürmek için Ermeniler tarafından komiteler teşkil edildiğini ve kongreler akdettiklerini yazıyor. Tabî Türk milleti, bu gibi teşebbüs atı istihfaf edecek derecede müteyakkızdır. Ermeni milleti bilmelidir ki bu tedbirlere karşı tedbir alınmıştır. Ve her tesirin bir aksi tesire müsavi olacağını bilmelidir ve bundan böyle her hangi bir Türk'e yapılacak bir suikasttan dolayı bütün Ermeniler mutazarrır olacaklardır, bunlardan

⁵¹³ TBMM ZC, II \ 12, s.96.

⁵¹⁴ TBMM ZC, II \ 12, s.96.

⁵¹⁵ TBMM ZC, II \ 12, s.97.

*gerek kendileri ve gerek yatakları (destekçileri) ceza göreceklerdir. Ve bu ceza yalnız fertlere kalmamalı, cemaatlere kadar iktisabı şümul etmelidir*⁵¹⁶.

Anlaşılabacağı üzere iç güvenliğe dair çıkan Ermeniler'in bazı sıfatlar altında Türkiye'ye suikast planladıkları haberleri Diyarbakir Milletvekili Zülfü Bey tarafından Meclis gündemine taşındı. Konunun muhatabı olan ilgili vekiller çıkan haberlerin iddia edildiği gibi olmadığını ve abartıldığı yönünde açıklamalarda bulundu. Konuyu gündeme getiren Zülfü Bey, yaptığı açıklamalarda olayın masum olmadığını, Türkiye'nin kendini tehdit eden herhangi bir unsur karşısında savunma hakkı olduğunu ve karşılığını göreceğini ifade etti. Aslında Zülfü Bey'in Ermeniler'i Türkiye'nin iç güvenliğine bir tehdit olduğunu düşünmesi ve bu yöndeki görüş ve tavırları Ermeni meselesi yüzünden Malta'ya sürgün edilmesi ve orada yaşadığı hapis hayatının etkisinden olsa gerektir.

c) I. TBMM Dönemi Diyarbakir Milletvekili Hamdi Efendi'ye Kırmızı-Yeşil İstiklal Madalyası Verilmesi

Hamdi Efendi, I. TBMM'de İstiklal Mahkemeleri'nde görev yapmış milletvekilleri arasında yer aldı⁵¹⁷. Meclis'in 17 Ağustos 1922 tarihinde yapılan, Amasya İstiklal Mahkemesi üye seçimlerinde 91 oy alarak aza seçildi⁵¹⁸.

Muş Milletvekili İlyas Sami Bey ve yirmi arkadaşı tarafından İstiklal Mahkemeleri'nde çalışan milletvekillerine cephede çalışanlar gibi Kırmızı-Yeşil Şeritli İstiklal Madalyası verilmesi hususunda 21 Nisan 1925 tarihinde Meclis Başkanlığı'na bir teklif verildi. İlgili teklif, Meclis Başkanlığı tarafından aynı gün Müdafaa-i Milliye Encümeni'ne havale edildi⁵¹⁹.

Müdafaa-i Milliye Encümeni, tetkik ettiği teklifi, kabul ettiğine dair Meclis'in 22 Nisan 1925 tarihli oturumunda Meclis Başkanlığı'na bir mazbata sundu. İlgili mazbata şu şekildeydi:

“İstiklâl Madalyası Kanunu mucibince Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Azalarının hepsine bilaistisna yeşil ve bilfiil cephede hizmet edenlere kırmızı - yeşil kurdeleli madalya veriliyor. Encümen, Mücadele-i Milliye esnasında isyan sahalarında hayatlarını tehlikeye koyan ve en ağır mesuliyetleri üzerlerine alarak mühim kararlar

⁵¹⁶ TBMM ZC, II \ 12, s.97.

⁵¹⁷ İ. Göldaş, *Lozan Biz Türkler ve Kürtler*, s.189.

⁵¹⁸ TBMM ZC, I \ 22, s.242.

⁵¹⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, II \ 18, TBMM Basımevi, Ankara, 1976, s.296.

veren İstiklâl Mahkemeleri azalarına da kanununun birinci maddesine atfen kırmızı - yeşil kurdeleli İstiklâl Madalyası verilmesini ekseriyetle kabul etmiştir.”

Meclis Başkan'ı Kazım Paşa tarafından Müdafaa-i Milliye Encümeni'nin mazbatasını Meclis Genel Kurul'unda oylamaya sunuldu. Yapılan oylama sonucu mazbata, kabul edildi. Buna göre, I.TBMM Dönemi Diyarbakir Milletvekili Hamdi Efendi'nin de aralarında bulunduğu otuz altı İstiklal Mahkemesi üyesi bu görevi I.TBMM Dönemi'nde yapmasına rağmen, Kırmızı - Yeşil Kurdeleli İstiklal Madalyası alma hakkı II. TBMM tarafından kendilerine verildi⁵²⁰.

4- IV. Toplantı Yılı Diyarbakir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1925 – 10 Haziran 1926)

TBMM'nin II. Dönem IV. Toplantı Yılı 1 Kasım 1925 tarihinde açıldı. Açılışta Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, iç ve dış politikaya dair uzun bir konuşma yaptı⁵²¹. Açılış konuşmasından sonra, IV. Toplantı Yılı için Meclis Başkanlığı seçimi yapıldı. Seçim sonucunda 173 oyla Kazım (Özalp) Paşa, Meclis Başkanı olarak seçildi⁵²². Meclis Başkanlığı Fethi (Okyar) Bey'den, Kazım (Özalp) Paşa'ya geçti. Aynı gün, bu dönem görev yapacak, başkanlık divan üyeleriyle, milletvekillerinin görev yapacağı şubeler için de seçimler yapıldı. Buna göre: Diyarbakir Milletvekillerinden Şeref, Zülfü ve Fevzi Beyler I. Şube'ye, Cavit Bey III. Şube'ye seçildiler⁵²³. III. Toplantı Dönemi'nde Şeref Bey III. Şube'de, Fevzi ve Zülfü Beyler V. Şube'de yer almıştı. Cavit Bey, ara seçimle geldiği için bu dönem ilk defa III. Şube'de görev aldı.

Bu toplantı yılında, Diyarbakir Milletvekilleri'nden Hazrolu Mehmet Nuri Bey'in vefatı üzerine Aralık 1925 tarihinde ara seçim yapıldı. İbrahim Tali Bey, 376 oyla II. Dönem Diyarbakir Milletvekili oldu⁵²⁴.

⁵²⁰cc. *Antalya Mebusu Halil İbrahim Bey, Antalya Mebusu Rasih Efendi, Ergani Mebusu Sırrı Bey, İsparta Mebusu Hacı Tahir Bey, Eskişehir Mebusu Hüsrev Sami Bey, İçel Mebusu Şevki Bey, İçel Mebusu Ali Rıza Efendi Beyazıt Mebusu Atıf Bey, Bursa Mebusu Osman Nuri Bey, Bursa Mebusu Muhittin Baha Bey, Bursa Mebusu Necati Bey, Burdur Mebusu Veli Bey, Denizli Mebusu Yusuf Bey, Denizli Mebusu Mustafa Zeki Bey Diyarbakir Mebusu Hamdi Efendi, Sinop Mebusu Şevket Bey, Saruhan Mebusu Refik Şevket Bey, Trabzon Mebusu Nebizade Hamdi Bey, Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemali Bey, Kozan Mebusu Doktor Fikret Bey Konya Mebusu Refik Bey, Çankırı Mebusu Teyfik Efendi, Çankırı Mebusu Neşet Bey, Kütahya Mebusu Cevdet Bey, Biga Mebusu Hafız Mehmet Hamdi Bey, Biga Mebusu Hamit Bey, Canik Mebusu Emin Bey, Canik Mebusu Hamit Bey, Cebelibereket Mebusu İhsan Bey, Hakkâri Mebusu Mazhar Müftü Bey, Kütahya Mebusu Haydar Bey Mardin Mebusu Necip Bey, Maraş Mebusu Tahsin Bey, Mentеше Mebusu Etem Fehmi Bey, Niğde Mebusu Hakkı Paşa, Yozgat Mebusu Bahri Bey". TBMM ZC, II \ 18, s.393-394.*

⁵²¹ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, II \ 19, TBMM Basımevi, Ankara, 1977, s.8-11.

⁵²² TBMM ZC, II \ 19, s.12.

⁵²³ TBMM ZC, II \ 19, s.13-14.

⁵²⁴ TBMM Arşivi, İbrahim Tali Öngören'in II. Dönem Seçim Mazbatası.

Bu dönemde içinde görülen önemli bir olayda Diyarbakir ve çevresinde 13 Şubat 1925 tarihinde yaşanacak Şeyh Sait ayaklanmasıdır. İç güvenliğe yönelik bu olay Diyarbakir’i oldukça meşgul edecektir. Ancak olay Diyarbakir ve çevresinde yaşanmasına ve Meclis gündemine gelmesine rağmen dönem itibarıyla Diyarbakir’i temsil eden vekiller tarafından, konu karşısında “*suskun*” kalmaları dikkat çekicidir.

a) Sağlık Politikalarına Yönelik Kanun Görüşmeleri

Milli Mücadele’den sonra, her alanda olduğu gibi sağlık alanında da yaşanan sıkıntılar idareciler tarafından getirilen kanunlarla giderilmeye çalışılmış; ancak tam olarak sorunlar çözülememiştir. Bu amaçla Meclis’in 31 Mart 1926 tarihli oturumunda, Sıhhiye Vekili Dr. Refik Bey, getirilen “*Umuru Sıhhiyeye Müteallik (Bağlı) Bütçeler İle Bilumum Memurini Sıhhiyeye*” hakkındaki kanun tasarısının ivedilikle Genel Kurul’da görüşülmesini istedi. Yapılan oylama sonucu kanun maddelerinin görüşmesi kabul edildi⁵²⁵.

Kanun tasarısıyla ilgili olarak görüşmelerin başlamasıyla, Diyarbakir Milletvekili Dr. İbrahim Tali Bey söz aldı. Yaptığı konuşmada: memleketteki sağlık uygulamalarına değinmek istediğini söyleyerek, hayatının çoğunun sağlık alanında geçtiğini, bundan dolayı memleketin birçok yerinde sağlık alanında yapılan uygulamaları yakından görme fırsatı elde ettiğini belirtti. İbrahim Tali Bey, memleketin her vilayetinde, belediyesinde veya idari hususiyetinde sağlık alanında ayrı ayrı çalışıldığını bununda sıkıntılı bir duruma sebebiyet verdiğini söyleyerek, bunun tek elde toplaması gerektiğini belirtti. Genel sağlık uygulamalarının tek elde toplanmaması durumunda, Meclis’in sağlık alanında yapacağı düzenlemelerin bir sonuca varamayacağını söyledi⁵²⁶.

İbrahim Tali Bey, Meclis’in kanun maddesini dikkate almasını isteyip, sözlerini yaşadığı bir olayı örnek vererek şu şekilde tamamladı:

Öyle hastaneler gördük ki mükemmel bir kadrosu var, belediyeler tanzim etmiş. Her şeyi mükemmel kırk yatağı var, tabibi var, fakat İçinde bir tek hasta yok. Hastane açılalı 3- 4 ay olmuş yahut 5-6 ay olmuş 5 hastaya bakmış, 15 hastaya bakmış. Teftişimizde, hastanız nerededir diyoruz? Efendim, tahsisatımız yoktur, onu da ancak maaşlara tahsis ettik. Oturup duruyoruz... Hastane açmaktan maksat hastaya bakmaktır, kadro ve tanzimi değil, içinde kadroyu beslemek değildir. Merkez buna vakıf

⁵²⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, II \ 23, TBMM Basımevi, Ankara, 1977, s.425.

⁵²⁶ TBMM ZC, II \ 23, s.429.

olursa hem belediyesinin, hem de idare-i hususiyesinin kaldıracağı bir şekilde tahsisat tanzim eder ve icap ederse ona muavenet eder, matlup hâsıl olur. Her teşkilâtı sıhhiye kendi başına çalışırsa tabii memlekette hiç bir sıhhat gayesi hâsıl olmaz. Bu meselenin böyle bir idareye verilmesi zamanı çoktan geçmiştir. Bendenizin kanaatimce o zaman vâsi yardımlara muhtaç idik. Ciheti askeriyeden bazen yardımlar yapılırdı, hastalar askerî hastanelere alınırdı. Hatta 1337 de bu Meclisi Âliden fukara hastaların askerî hastanelerinde yüzde 5-10 nispetinde tedavisine ait kararlar aldık. Sebebi de belediyelerin, idare-i hususiyelerin hastaya bakmadığından dolayıdır. Hekimler mecalisi belediyede müessir olmuyorlar, olmak imkânı yoktur “seni tayin etti al maaşım otur!” hitabına mazhar oluyorlar. Bunlara vakıf olduk, gördük⁵²⁷.

Kanun tasarısıyla ilgili görüşmeler bittikten sonra Meclis Başkanı, tasarımı Genel Kurul’da oylamaya sundu. Yapılan oylama sonucunda 57 kabul, 38 ret oyu çıkan kanunda yeter sayısı bulunamadığı için maddenin ikinci defa oylama sunulması kararı verildi⁵²⁸.

Meclis’in 31 Mart 1926 tarihli oturumunda, yeter sayısı bulunamadığı için ikinci defa oylamaya sunulmasına karar verilen kanun tasarısı, 1 Nisan 1926 tarihinde tekrar Meclis Genel Kurulu’nda oylamaya sunuldu. Yapılan oylama sonucu tasarı, 37’e karşılık, 91 oyla kabul edildi⁵²⁹. Oylamada Diyarbakir Milletvekilleri Fevzi ve Cavit Beyler, ret oyu kullanarak tasarıya tepki gösterdi⁵³⁰.

Yukarıda da görüldüğü gibi Diyarbakir Milletvekili İbrahim Tali Bey, yaptığı konuşmada kanun teklifine olumlu yaklaşım yasalaşmasını istemiştir. Aynı kanuna Diyarbakir Milletvekillerinden Fevzi ve Cavit Bey’ler ise ret oyu vererek kanunun karşısında olduklarını ve İbrahim Tali Bey’le farklı düşündüklerini göstermek istemelerinden olsa gerektir. Ancak niçin ret oyu verdiklerine dair bir gerekçe sunmamışlardır.

5- V. Toplantı Yılı Diyarbakir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1926 – 26 Haziran 1927)

TBMM’nin V. Toplantı Yılı 1 Kasım 1926 tarihinde açıldı. Aynı gün Meclis Başkanlığı seçimi yapılarak, Kazım (Özalp) Paşa 163 oyla yeniden Meclis Başkanı

⁵²⁷TBMM ZC, II \ 23, s.429.

⁵²⁸TBMM ZC, II \ 23, s.436.

⁵²⁹Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, II \ 24, TBMM Basımevi, Ankara, 1977, s.10

⁵³⁰TBMM ZC, II \ 24, s.11.

seçildi⁵³¹. Meclis Başkanlığı seçiminden sonra, milletvekillerinin, bu dönem için görev yapacağı şubeler belirlendi. Buna göre Diyarbakir Milletvekillerinden Cavit Bey II. Şube’de, Şeref Bey III. Şube’de, İbrahim Tali, Fevzi ve Zülfü Beyler IV. Şube’de yer aldılar⁵³². IV. Toplantı Dönemi’nde Şeref, Fevzi ve Zülfü Beyler I. Şube’de, Cavit Bey III. Şube’de yer almıştı. İbrahim Tali Bey, ara seçimle geldiği için bu dönem ilk defa IV. Şube’de görev aldı.

a) Otobüslerde Sigara Yasağı

Otobüslerde sigara içme durumuna hemen hemen ilk yasak getirilmesiyle ilgili kanun tasarısı Diyarbakir Milletvekili Cavit Bey, tarafından hazırlandığı söylenebilir. Cavit Bey, 18 Aralık 1926 tarihli Meclis’e yolladığı yazıda, Ankara’da işletilmekte olan otobüslerde, sigara içilmesi, bu taşıtlardan istifade etmek isteyen kişilerin sağlığını, ihlal ettiğini belirtti. Genel sağlık durumunu ciddi şekilde rahatsız eden bu durumun kaldırılması için verilen takdirin Başvekâlete yollanmasını rica etti⁵³³.

Verilmiş olan önerge, Meclis tarafından 21 Aralık 1926 tarihinde Başvekâlete havale edildi⁵³⁴. Başvekâlet, yollanan yazıyı 25 Aralık 1926 tarihinde Dâhiliye Vekâleti’ne üst yazı ile yolladı⁵³⁵. Ancak Cavit Bey’in verdiği önerge ile ilgili ileri ki oturumlarda bir cevap gelmedi.

Kapalı mekânlarda sigara içilmemesine dair 4207 sayılı “*Tütün Mamullerinin Zararlarının Önlenmesine Dair Kanun*”, ilk olarak 7 Kasım 1996 yılında kabul edilerek, 26 Kasım 1996’da Resmi Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe girdi⁵³⁶. Daha sonra yasa 2008’de çıkarılan “*Tütün Mamullerinin Zararlarının Önlenmesine Dair Kanunda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun*” ile yasanın alanı daha da genişletildi⁵³⁷.

B- 1927 GENEL SEÇİMLERİ VE DİYARBEKİR VİLÂYETİ

II. TBMM Dönemi’nde, Lozan Barış Antlaşması’nın onaylanması, Cumhuriyet’in ilanı, Hilafetin kaldırılması ve 1924 Anayasası gibi önemli olaylara imza atıldı. Ayrıca bu dönemde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (ARMHC)

⁵³¹ TBMM ZC, II \ 27, s.6.

⁵³² TBMM ZC, II \ 27, s.8-9.

⁵³³ BCA, 030.10\8.46.23.2.

⁵³⁴ BCA, 030.10\8.46.23.1.

⁵³⁵ BCA, 030.10\8.46.23.3.

⁵³⁶ Resmi Gazete, 26 Kasım 1996, S.22829.

⁵³⁷ Resmi Gazete, 19 Ocak 2008, S.26761.

partileşerek 9 Eylül 1923'te Halk Fırkası'nı (HF) oluşturdu⁵³⁸. Buna muhalif olarak da 17 Kasım 1924'te ilk parti olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TPCF) kuruldu⁵³⁹.

Dönemin iç siyasi olaylarına bakıldığında, yapılan inkılap hareketlerine karşı 13 Şubat 1925'te Genç İli'nin Piran Köyü'nde Şeyh Sait Ayaklanması çıktı. Bunun sonucu olarak da ülkede çıkarılan kanunla, Takrir-i Sükûn Dönemi başladı⁵⁴⁰. İki yıl boyunca uygulanan Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlük süresinin bitmesine yakın, İsmet Paşa, uyguladığı bu kanunla millet ve memleket yararına büyük başarılar sağlandığını, hatta devrimlerin bu kanun sayesinde yapıldığını söyledi. Gelecek yıllarda da bu kanundan yararlanmak amacıyla, kanunun iki yıl daha yürürlükte kalması düşüncesini, 1 Mart 1927'de bir kanun teklifi vererek somut hale getirdi. Teklif, Meclis'in 2 Mart 1927 tarihinde gündeme alındı. Ancak ne tümü ne de maddeleri hakkında söz isteyen olmadığı için, teklif aynı gün Meclis Genel Kurulu'nda aynen kabul edildi⁵⁴¹.

II. Meclis'in son toplantı yılı, milletvekillerinin pasif direnişi diyebileceğimiz tutum ve davranışlarla devam ettiği gibi, daha da yaygınlaştı. Açık oylamalarda Hükümetin verdiği tekliflere karşı oy kullanma, gittikçe azaldı. Meclis Genel Kurulu'ndaki oylamalarda tekliflere ret oyu verilmiyordu. Ancak oylamaya katılmayanların sayısı, katılanlara göre daha fazla olmaya başladı. Örneğin; 2 Mart 1927 günü, Cumhurbaşkanlığı bütçesine aktarma yapılmasına dair bir kanun tasarısı oylandığı esnada, oylamaya katılan 126 kişiden, 125 vekil kabul oyu vermiş; ancak 160 kişi oylamaya katılmadı. İkinci oylamada da 287 mevcuttan sadece 145 kişi oy vererek, tasarı kabul edildi. 1927 Haziranı'nın son 9 toplantısında da, pek çoğu görüşülmeyen tam 100 kanun çıkarıldı⁵⁴².

Bu kanunlardan sonra Meclis'in 26 Haziran 1927 tarihli oturumunda, Afyonkarahisar Milletvekili Ali (Çetinkaya) Bey, Teşkilat-ı Esasiye'nin 14. Maddesi'ne

⁵³⁸H. Uyar, **Tek Parti Yönetimi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, s.73-74.

⁵³⁹Kazım Karabekir, günlüklerinde 27 Kasım 1924'te CHF'den istifa ettiğini ve 24 Aralık 1924'te TPCF'nin İstanbul şubesini açtığını belirtmiştir. Kazım Karabekir, **Günlükler (1906-1948)**, I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, 936-937. 17 Kasım 1924 tarihinde Kazım Karabekir tarafından kurulan TPCF hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Erik Jan Zürcher, **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016⁵.

⁵⁴⁰M. Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde...**, s.71.

⁵⁴¹**TBMM ZC**, II \30, s.6-9; **Ceride-i Resmîye**, 3 Mart 1927, S. 979; M. Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I...**, s.242-243.

⁵⁴²M. Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I...**, s.243; M. Tuncay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde...**, s.180.

göre Meclis'in tatil edilmesini teklif etti. Meclis Genel Kurulu'nda yapılan oylama sonucunda teklif, kabul edilerek, II. Meclis dönemi sona erdi⁵⁴³.

Meclis tatile girmeden, CHF Grubu, 23 Haziran 1927'de nizamnamesinde önemli bir değişiklik yaptı. Bu değişiklikle, önceden fırka divanına ait olan milletvekili adaylarını belirleme yetkisi, bu kuruldan alınarak, doğrudan CHF Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya verildi. Tüzükte yapılan değişiklik şu şekildeydi:

“Fırka namına mebus namzetlerinin tespiti ve ilanı umumi reise aittir. Umumi reis mebus namzetlerini ya bizzat imzasıyla ilan eder veya umumi reis vekiline ilan ettirir. Umumi reis BMM intihabadını umumi reis vekili ve kâtib-i umumi ile beraber idare eder⁵⁴⁴.”

Yeni tüzüğün kabulüyle birlikte, bu dönem için seçilen milletvekillerinin tümü CHF Genel Başkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından, 29 Ağustos 1927 tarihli beyanname ile ilan edilerek açıklandı⁵⁴⁵.

III. Dönem TBMM üyelerinin belirlendiği 1927 Genel Seçimi, tek parti olarak CHF'nin katıldığı, 18 yaşını tamamlamış her erkek vatandaşın oy verebildiği, askerlikle ilişkisini kesmeyenlerin aday olamadığı düzende yapıldı. İki dereceli olarak gerçekleşen seçimlerde ikinci seçmenler için yapılan seçimler 30 Temmuz'da başlayarak, 5 Ağustos'ta bitti. İkinci seçmenlerin katıldığı milletvekili seçimi ise 2-6 Eylül tarihleri arasında gerçekleşti⁵⁴⁶. 6 Eylül günü, memleketin çoğu yerinde seçimler tamamlandı⁵⁴⁷. Seçimin tamamlanmasından sonra Mustafa Kemal Paşa, 7 Eylül'de halka teşekkür mahiyetli bir beyanname yayınladı⁵⁴⁸. Böylece CHP'nin tek parti olarak katıldığı 1927 Seçimleri ile ülkede Tek Parti Dönemi'nin ayak sesleri duyulmaya başlandı.

Bu dönemde önemli bir gelişme de 1924 Anayasası ile İdari taksimattaki değişikliğin 1927 Seçimleri'ne yansması oldu. Cumhuriyet'in ilanından sonra 20 Nisan 1924'te 4981 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 89. Maddesi⁵⁴⁹, sancakları kaldırıp ve idari taksimattı vilayet, kaza, nahiye, kasaba ve köy şeklinde belirledi. Buna göre yapılan yeni düzenleme ile o zamana kadar mevcut illerin yapısı korundu. Diyarbakir de

⁵⁴³ TBMM ZC, II \ 33, s.845.

⁵⁴⁴ A. Demirel, **Tek Parti İktidarı**...,s.85

⁵⁴⁵ Cemal Avcı, **III. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Yapısı ve Faaliyetleri (1927-1931)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, s.22.

⁵⁴⁶ C. Avcı, **III. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi**..., s.21.

⁵⁴⁷ **Hâkimiyet-i Milliye**, 6 Eylül 1927, s.1.

⁵⁴⁸ **Diyarbakir**, 11 Eylül 1927, s.1.

⁵⁴⁹ Madde 89: *Türkiye coğrafî vaziyet ve iktisadi münasebet nokta-i nazarından vilayetlere, vilayetler kazalara, kazalar nahiyelere münkasımdır ve nahiyeler de kasaba ve köylerden tereküb eder.* T. Erdem, **Anayasalar ve Seçim Kanunları**, s.39.

idari teşkilatı ile il haline getirildi⁵⁵⁰. 1925 yılında Diyarbekir Vilayeti; Diyarbekir, Silvan, Beşiri, Dirik ve Lice isimli beş kazadan meydana geldi⁵⁵¹. 1926 yılında Dirik ve Beşiri Kazaları, Diyarbekir Vilayeti'nde, kaza olmaktan çıkarılıp, Dirik Mardin Vilayeti'ne, Beşiri Siirt Vilayeti'ne kaza olarak eklendi. Ergani Osmaniye, Kulp ve Çermik isimli üç birim de kaza haline getirilerek⁵⁵², Diyarbekir Vilayeti'ne bağlandı. Böylece Diyarbekir Vilayeti'ndeki kaza sayısı altıya yükseldi⁵⁵³. Diyarbekir Vilayeti, yeni idari taksimatıyla Eylül ayının ilk haftasında başlayan 1927 Genel Seçimlerine, dönem itibariyle Diyarbekir Merkez Kazası, Lice, Ergani Osmaniye, Çermik, Silvan ve Kulp olmak üzere, altı kazayla girdi.

1927 Genel Seçimleri'nde, Diyarbekir Vilayeti'nde 43.148 seçmenden, 12.664 kişi oy kullandı⁵⁵⁴. Yapılan seçimde Diyarbekir'i, eski vekillerden İbrahim Tali (Öngören) dışında İshak Refet (İşıtman), Ahmet Mithat (Kalabalık) ve Aziz Zekai (Apaydın) Beyler olmak üzere 4 milletvekili temsil etti. Kazanan adayların aldıkları oylara baktığımızda: İshak Refet Bey 344, Ahmet Mithat Bey 344, Aziz Zekai Bey 343 ve İbrahim Tali Bey 344 oy aldılar⁵⁵⁵. İbrahim Tali Bey'in aldığı oyların seçim bölgelerine dağılımına baktığımızda: Diyarbekir Merkez 126, Lice 48, Ergani Osmaniye 49, Çermik 30, Silvan 67, Kulp 24 oy aldı⁵⁵⁶.

I- III. DÖNEM DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN

ÖZGEÇMİŞLERİ (1927-1931)

İbrahim Tali Bey, II. Dönem'de de Diyarbekir'den milletvekili olduğu için İbrahim Tali Bey'le ilgili olarak sadece bu dönemde aldıkları oyların seçim bölgelerine dağılımı yukarıda verdik.

1- Ahmet Mithat (Kalabalık) Bey

Ahmet Mithat Bey, 1878'de İstanbul'da doğdu. Babası Hayri Bey, annesi Saadet Hanım'dır. 1902 yılında Hukuk Mektebinden mezun oldu⁵⁵⁷. Okulu bitirdikten sonra,

⁵⁵⁰Pars Tuğlacı, **Osmanlı Şehirleri**, İstanbul, 1985, s.99.

⁵⁵¹**Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926**, İstanbul, 1926, s.625.

⁵⁵²26 Haziran 1926'da yürürlüğe giren Teşkilat-ı Mülkiye Kanunu'nun 2. Maddesine göre 18 kaza yeniden oluşturuldu. Bazı yerler vilayetten kazaya indirildi. Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Nizam Önen, Cenk Reyhan, **Mülkten Ülkeye Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.479-486.

⁵⁵³Musa Şaşmaz, **Türkiye'nin İdari Taksimatı (1920-2013)**, V, TTK, Ankara, 2014, s.281.

⁵⁵⁴İ. Güneş, **Atatürk Dönemi Türkiye'sinde ...**, s.266.

⁵⁵⁵**TBMM Arşivi**, Diyarbekir Milletvekillerinin III. Dönem Seçim Mazbataları.

⁵⁵⁶**TBMM Arşivi**, İbrahim Tali Bey'in III. Dönem Seçim Mazbatası.

⁵⁵⁷**TBMM Arşivi**, Ahmet Mithat Kalabalık'ın Tercüme-i Hal Kâğıdı.

bir süre avukatlık yaptı. Daha sonra Şuray-ı Devlet Muhâkemat Mülâzımlığı, Zihne (Zıfna) İlçesi Bidayet Mahkemesi Savcı Yardımcılığı, Selanik, Kosova ve Yozgat İstinaf Mahkemesi Savcı Yardımcılığı görevlerinde bulundu. Buradan İstanbul'a geçerek Üsküdar Polis Meclisi Başkanı, Üsküdar Beyoğlu Polis Müdürlüğü yaptı. Divâniye (Irak), Kayseri, Karesi Sancağı Mutasarrıfı, Emniyeti Umumiye Müdürü⁵⁵⁸ görevlerinden sonra 1923 yılında, Cumhuriyet Dönemi Diyarbakır'ın ilk Valisi görevinde bulundu. 1925'e kadar bu görevde kaldı⁵⁵⁹.

Ahmet Mithat Bey, 1927 yılında yapılan Genel Seçimler'de Diyarbakır'dan aday gösterilerek, 344 oy alarak milletvekili oldu. Aldığı oyların seçim bölgesine dağılımına baktığımızda, Diyarbakır Merkez Kazası 126, Lice 48, Ergani Osmaniye 49, Çermik 30, Silvan 67, Kulp 24 oy aldı⁵⁶⁰. Seçim mazbatasını 2 Kasım'da Meclis Genel Kurulu'nda onaylandı⁵⁶¹. Mithat Bey, bu dönemde Dâhiliye Encümenliği'ne seçildi⁵⁶².

Ahmet Mithat Bey, vekillik görevini sürdürürken, 22 Aralık 1927'de İstanbul Valiliği'ne tayin edildiğinden, milletvekilliği görevinden istifa etti⁵⁶³. Bu görevdeyken de 1929'da yapılan ara seçimle 1 Kasım 1929'da tekrardan Manisa Milletvekili olarak, Meclis'e girdi⁵⁶⁴. Vekillik görevi sona eren Mithat Bey, tekrar Şuray-ı Devlet Mülkiye Dairesi Başkanı ve Danıştay 2. Daire Başkanlığı görevlerinde bulundu. "*Mecidi Nişanı ve Gümüş İmtiyaz Madalyası*" sahibi ve 3 çocuğu bulunan Mithat Bey, 30 Ocak 1953'te İstanbul'da vefat etti⁵⁶⁵.

2- Aziz Zekai (Apaydın) Bey

Aziz Zekai Bey, 1884 yılında Bosna'da doğdu. Babası Hacı Salih Efendi, annesi Şefika Hanım'dır. Ailesi, Bosna'dan Aydın'a göç ettikten sonra, 1899'da Aydın İdadisi, 1901'de İzmir İdadi-i Mülkiyesi ve 1904'te Mektebi Mülkiye'den pekiyi derece ile mezun oldu. Öğrenimini tamamladıktan sonra, İzmir Vilayeti Maiyet Memurluğuna tayin edilerek orada 3 yıl maiyette ve hususi mektepler muallimliklerinde ve Aydın Mektebi İdadisi Müdüriyeti ile Karacasu Kaymakamlığı vekâletinde bulundu. Maiyet Memurluğunu tamamladıktan sonra, 1907'de Kosova Vilayeti'nde Volçetrin Kaymakamlığı'na, 1 yıl sonra Planka Kaymakamlığı'na ve II. Meşrutiyet'in ilanından

⁵⁵⁸ TBMM Albümü, s.145.

⁵⁵⁹ Yurt Ansiklopedisi, Diyarbakır Maddesi, III, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982, s. 2248.

⁵⁶⁰ TBMM Arşivi, Ahmet Mithat Kalabalık'ın III. Dönem Seçim Mazbatasını.

⁵⁶¹ TBMM ZC, III \ 1, s.10.

⁵⁶² TBMM ZC, III \ 1, s.22.

⁵⁶³ TBMM ZC, III \ 1, s.151.

⁵⁶⁴ A. Demirel, Tek Parti İktidarı...,s.88.

⁵⁶⁵ TBMM Albümü, s.145; A. Demirel, Tek Parti İktidarı...,s.469.

sonra Uşak Kaymaklığı'na tayin ve terfi oldu. Uşak'taki görevinden sonra, 1910-1913 arasında Eskişehir, 1913-1914 arası Beykoz Kaymakamlıkları'nda bulundu⁵⁶⁶. Son kaymakamlık görevinden sonra mutasarrıflığa yükselerek Mayıs 1914'te Mersin Mutasarrıflığı'na getirildi. Ekim 1916'da Kayseri, Haziran 1917'de Eskişehir Mutasarrıfı oldu. Mütarekenin imzasından sonra iş başına gelen Damat Ferit Hükümeti tarafından Ocak 1919'da görevinden azledildi. Arandığını ve tutuklanacağını öğrenince gizlice Avrupa'ya kaçarak Bosna'ya gitti. Milli Mücadelenin başlamasıyla yurda dönerek Mersin'e geldi⁵⁶⁷.

TBMM I. Dönemde Adana Milletvekili seçildi. Seçim mazbatası, 2 Eylül 1920'de Meclis Genel Kurul'da kabul edildi⁵⁶⁸. Milletvekilliği görevindeyken, Eskişehir İstiklal Mahkemesi üyeliğine seçildi⁵⁶⁹.

1921 yılında TBMM'de bulunduğu esnada, Bekir Sami Bey'in Murahhas Heyeti'nde, Londra Konferansı'nda delege olarak bulundu. Suriye ile yapılan Gümrük Muahedesi akdine Memur Murahhas Heyeti Reisi oldu. Ondan sonra İsmet Paşa Başkanlığı'nda Lozan'a gönderilen heyetin içinde müşavir sıfatıyla yer aldı⁵⁷⁰.

TBMM II. Dönemde Aydın Milletvekili olarak Meclis'te yer aldı. Seçim Mazbatası, 12 Ağustos 1923'de Genel Kurul'da kabul edildi⁵⁷¹. Bu sırada 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edildi. İsmet Paşa, Başvekil olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk hükümetini kurdu. Beş ay sonra İsmet Paşa, ikinci hükümeti kurmakla görevlendirildi. Yeni kurulan bu hükümet, İktisat Vekâleti'ni kaldırdı. Bunun yerine Ticaret ve Ziraat Vekâletleri'ni kurdu. Yeni kurulan Ziraat Vekâleti'ne 6 Mart 1924'te Zekai Bey, atanarak Türkiye'nin ilk Ziraat Vekili oldu⁵⁷². Vekilliği devam ederken, Hükümet tarafından Londra Elçiliği'ne atandı. Bundan dolayı 2 Eylül 1924'te vekillikten istifa ederek, dilekçesini, 18 Eylül 1924'te Meclis Başkanlığı'na sundu⁵⁷³.

Mustafa Kemal Paşa'nın Londra'ya gönderdiği ilk elçimiz olan Zekai Bey, 5 Mayıs 1925'e kadar bu görevi sürdürdü. Daha sonra 6 Mayıs 1925'te Moskova Büyükelçisi olarak atandı. Bu görevdeyken, 1927 Seçimleri'nde Diyarbakir Milletvekili

⁵⁶⁶ TBMM Arşivi, Aziz Zekai Apaydın'ın Tercüme-i Hal Kâğıdı.

⁵⁶⁷ F. Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele*..., s.49.

⁵⁶⁸ TBMM ZC, I \ 3, s.490.

⁵⁶⁹ Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri (1920-1923\1923-1927)*, İzmir, 2006, s.362.

⁵⁷⁰ TBMM Arşivi, Aziz Zekai Apaydın'ın Tercüme-i Hal Kâğıdı.

⁵⁷¹ TBMM ZC, II \ 1, s.16.

⁵⁷² Ekrem Apaydın, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Bakan ve Büyükelçilerinden Zekai Apaydın'ın Albümünden", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, I \ I, Ankara, Kasım 1984, s.305.

⁵⁷³ TBMM ZC, II \ 9, s.4-5.

seçilerek, 1 Kasım 1927’de elçilik görevinden istifa etti⁵⁷⁴. Yapılan seçimde, 343 oyla Diyarbakir milletvekili seçildi. Oyların seçim bölgelerine dağılımı ise şu şekilde oldu: Diyarbakir Merkez Kazası 125, Lice 48, Ergani Osmaniye 49, Çermik 30, Silvan 67, Kulp 24 oy aldı⁵⁷⁵. 1 Kasım 1927’de Meclis’e katıldı. Mazbatası 2 Kasım’da onaylandı⁵⁷⁶. TBMM III. Dönemi’nde iki defa Hariciye Encümeni’ne seçildi⁵⁷⁷. Dönem itibariyle Türkiye ile Belçika arasında Ankara’da başlamasına karar verilen İkamet Mukavelesi Müzakeratına Zekai Bey’in delege olarak gitmesi, Hariciye Vekâleti’nin 9 Aralık 1928 tarihli yazısıyla teklif edildi. Yapılan teklif, İcra Vekilleri Heyeti’nin 12 Aralık 1928 tarihli toplantısında kabul edildi⁵⁷⁸. Zekai Bey ayrıca, 5 Aralık 1929’da Paris’te toplanacak olan “*Uluslararası Ecnebler Hakkında Tatbik Edilecek Muamele Konferansı*”nda Türkiye’yi temsilen seçildi⁵⁷⁹. 27 Eylül 1930’da kurulan V. İsmet Paşa Hükümeti’ne Nafia Vekili olarak seçildi⁵⁸⁰.

Zekai Bey, 1931 IV. Dönem Genel Seçimleri’nde de, 385 oyla milletvekili oldu. Dönem itibariyle VI. İsmet Paşa Hükümeti’nde (29.12.1930-04.05.1931) ve (04.05.1931-01.03.1935) iki defa Milli Müdafaa Vekili olarak görev aldı⁵⁸¹. 1935 V. Dönem Genel Seçimleri’nde de, 629 oyla, Diyarbakir’den tekrar milletvekili seçildi⁵⁸². Meclis’te bulunduğu bu dönemde, Arzuhal Encümenliği görevinde bulundu⁵⁸³. Vekillik yaptığı V. Dönem de, açıkta bulunan Moskova Büyükelçiliği görevi için, Hariciye Vekâleti tarafından, ismi 18 Haziran 1935’te teklif edildi. Verilen teklif aynı gün, İcra Vekilleri Heyeti tarafından onaylandı⁵⁸⁴. Zekai Bey, Moskova Elçiliği’nden dolayı, 1 Ekim 1935’de milletvekilliği görevinden istifa etti⁵⁸⁵. Bu görevi Temmuz 1939’a kadar sürdürdü. Daha sonra Eylül 1939’da kendi isteği ile emekliye ayrıldı⁵⁸⁶. Evli ve dört çocuğu bulunan Zekai Bey, 29 Nisan 1947’de İstanbul’da vefat etti⁵⁸⁷.

⁵⁷⁴E. Apaydın, “*Türkiye Cumhuriyeti’nin Bakan ve Büyükelçilerinden*”... s.301.

⁵⁷⁵**TBMM Arşivi**, Zekai Apaydın’ın III. Dönem Seçim Mazbatası.

⁵⁷⁶**TBMM ZC**, III \ 1, s.10.

⁵⁷⁷**TBMM ZC**, III \ 5, s.18; **TBMM ZC**, III \ 13, s.11.

⁵⁷⁸**BCA**, 030.18.01.02\1.8.20.

⁵⁷⁹**BCA**, 030.18.01.02\6.57.3.

⁵⁸⁰**Diyarbakir**, 1 Kasım 1930, no:438, s.1.

⁵⁸¹**TBMM Arşivi**, Zekai Apaydın’ın IV. Dönem Seçim Mazbatası.

⁵⁸²**TBMM Arşivi**, Zekai Apaydın’ın V. Dönem Seçim Mazbatası.

⁵⁸³**TBMM ZC**, V \ 1, s.26.

⁵⁸⁴**BCA**, 030.18.01.02\55.50.15.

⁵⁸⁵**TBMM ZC**, V \ 5, s.3.

⁵⁸⁶**TBMM Arşivi**, Zekai Apaydın’ın Tercüme-i Hal Kâğıdı.

⁵⁸⁷E. Apaydın, “*Türkiye Cumhuriyeti’nin Bakan ve Büyükelçilerinden*”... s.308.

3- Mehmet Rüştü (Bekit) Bey

Mehmet Rüştü Bey, 1882'de Köstence' de doğdu. Babası Saraç Mehmet Ağa'nın oğlu tüccar Hacı Ömer Efendi, Annesi Esmâ Hanım'dır. Türk asıllı olan Mehmet Rüştü Bey, ailesi 1885 'te İstanbul'a göç ederek, buraya yerleştiler. İstanbul nüfusuna kayıtlı Rüştü Bey, ilköğrenimini tamamladıktan sonra 5 yıl kadar özel cami derslerine devam etti. 1911 yılında Evkâf İhtisas Okulu'ndan mezun oldu. 21 Şubat 1899'da Evkâf Nezareti Masarifat Kâtipliği'ne (Vakıflar Bakanlığı) görevlendirildi. 14 Eylül 1909 tarihinde dördüncü sınıf kâtipliğine tayin edildi. 7 Eylül 1916'da Mebani-i Hayriye Kalemî Mümeyyizliği'ne, 27 Ocak 1917'de Muhasebe-i Umumiye Tetkiki Hesabat Kalemî Mümeyyizliği'ne ve ayrıca Birinci Sınıf Mümeyyizliği'ne tayin edildi. 1 Mart 1923' te Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'nce Evkaf Müdüriyeti Umumiyesi Muhasebe Müdüriyeti Mümeyyizliği'ne ve 3 Mart 1923'te Muhasebe Müdüriyeti Muavinliği'ne terfi ve tayin edildi. 13 Mayıs 1925 tarihinde Müdüriyeti Umumiye Muavinliği'ne terfi, 20 Ekim 1926'da Müdüriyeti Umumiye tayin edildi. 11 Mart 1928 tarihine kadar bu görevde bulundu⁵⁸⁸.

Mehmet Rüştü Bey'e asli görevlerinin yanında ek görevler de verildi. 1917'de Ayvalık'ta vakıflara ait zeytinyağı fabrikasını yönetti. 1918'de Balıkesir yöresindeki zeytinlikler ve fabrikaların hesaplarını çıkarma görevi verildi⁵⁸⁹.

Mehmet Rüştü Bey, Diyarbakır Milletvekili Ahmet Mithat'ın (Kalabalık) İstanbul Valiliği'ne tayin edilmesiyle⁵⁹⁰ boşalan milletvekilliği için yapılan ara seçimde TBMM III. Dönem 'de 324 oy alarak Diyarbakır'den Milletvekili seçildi. Mehmet Rüştü Bey'in, aldığı oyların seçim bölgelerine dağılımı ise şu şekilde oldu: Diyarbakır Merkez 118, Lice 46, Ergani Osmani 47, Çermik 30, Silvan 60, Kulp 23 oy aldı⁵⁹¹. Seçim mazbatası, Meclis'in 10 Mart 1928 tarihli oturumunda, kabul edildi. Aynı gün Meclis'te bulunmadığı için milletvekili yemini başka bir zamana bırakıldı⁵⁹². Rüştü Bey, 6 Kasım 1930 tarihinde yapılan seçimlerde 204 oyla Bütçe Encümeni'ne seçildi⁵⁹³. TBMM'nin V. VI. ve VII. dönemlerde de, Diyarbakır Milletvekili olarak yasama

⁵⁸⁸ **TBMM Arşivi**, Mehmet Rüştü Bekit'in Tercüme-i Hal Kâğıdı.

⁵⁸⁹ Kazım Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM III. Dönem**, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s.209.

⁵⁹⁰ **TBMM ZC**, III \ 1, s.151.

⁵⁹¹ **BCA**, 030.10\74.486.15.2; **BCA**, 030.10\74.486.15.3; **TBMM Arşivi**, Mehmet Rüştü Bekit'in III. Dönem Seçim Mazbatası.

⁵⁹² **TBMM ZC**, III \ 1, s.19.

⁵⁹³ **TBMM ZC**, III \ 22, s.9.

görevlerinde bulunan Rüştü Bekit, hiç evlenmemiş ve 4 Haziran 1955'te vefat etmiştir⁵⁹⁴.

4- İshak Refet (İşıtman) Bey

İshak Refet Bey, 1891'de Antep'te doğdu. Babası Hacı Mehmet İzzet Bey, annesi Fatma Hanımdır. İlk eğitimini Antep'te aldı. İstanbul Dârü'l-fünûn Hukuk Şubesi'ne girerek, 23 yaşında okulu pekiyi derece ile bitirdi⁵⁹⁵.

Mart 1914' te Antep Ticaret Lisesi Türkçe ve Edebiyat öğretmenliğine atandı. Haziran 1914'te yedek subay olarak silahlı altına alındı. Ekim 1914'te izin alarak eski görevine devam etti. Ekim 1918 tarihinde terhis edilene kadar aralıklarla öğretmenlik görevini sürdürdü. Cephe Divanı Harp Üyeliği'nde bulundu. Mayıs 1920'de Müdafaa Hukuk Cemiyeti'nce kurulacak basımevi ve gazetesini üstlendi. Ancak gelişen olaylar bu kuruluşa fırsat vermedi. Ekim 1920'de Maraş Maarif Müdürlüğü'ne yükseldi. Kasım 1923'de Giresun, Haziran 1923'te Gazi Ayntap, Mayıs 1924'te Sivas Maarif Müdürlükleri'ne getirildi. Ekim 1924'te Milli Eğitim Bakanlığı Genel Müfettişliği'ne, Ağustos 1926'da Ankara Maarif Eminliği'ne (Milli Eğitim Müdürlüğü) yükseldi. Gece dersleri açarak eğitimde verdiği üstün hizmetlerden ötürü Kasım 1922'de, öğretmen okullarına verdiği hizmet karşılığı da Temmuz 1924'te takdirname aldı. Maarif Emriği sırasında görevindeki başarısı nedeniyle para ödülü kazandı⁵⁹⁶.

Ankara Maarif Emini görevindeyken, 1927 Genel Seçimleri'nde Diyarbakir'den Milletvekili adayı oldu. Yapılan seçimde, 324 oyla Diyarbakir milletvekili seçildi. Oyların seçim bölgelerine dağılımı ise şu şekilde oldu: Diyarbakir Merkez Kazası 118, Lice 46, Ergani Osmani 47, Çermik 30, Silvan 60, Kulp 23 oy aldı⁵⁹⁷. 1 Kasım 1927'de Meclis'e katıldı. Mazbatası 2 Kasım'da onaylandı⁵⁹⁸. Aynı gün yapılan seçimle, 272 oyla Divan-ı Riyaset Kâtipliği'ne seçildi⁵⁹⁹.

1931 Mayıs'ında milletvekilliği süresi bitince, tekrar öğretmenlik mesleğine geri dönerek Ankara Atatürk Lisesi Türkçe ve Edebiyat Öğretmenliğine atandı. Türk Dil Kurumu kurucu üyeliğinde bulunan İşıtman, ölümüne kadar, burada aktif çalışmalarını sürdürdü. “Cumhuriyet Destanı I ve II”, “Atatürk Şiir Kitabı”, “Karacaoğlan ve Ana

⁵⁹⁴TBMM Albümü, s.145.

⁵⁹⁵TBMM Arşivi, İshak Refet İşıtman'ın Tercüme-i Hal Kâğıdı.

⁵⁹⁶K. Öztürk, **Türk Parlamento...**, s.210-211.

⁵⁹⁷TBMM Arşivi, İshak Refet İşıtman'ın III. Dönem Seçim Mazbatası.

⁵⁹⁸TBMM ZC, III \ 1, s.10.

⁵⁹⁹TBMM ZC, III \ 1, s.2.

Dilden Derlemeler”, adlı eserleri bulunan Işıtman,⁶⁰⁰ İngilizce, Arapça ve Farsça bilmektedir. Kırmızı Şeritli İstiklal Madalyasına sahip olan, üç çocuğu bulunan Işıtman, hayatı boyunca memleket meseleleriyle ilgilenmiş ve Ekim 1946’da vefat etmiştir⁶⁰¹.

5- Kâzım (Sevüktekin) Bey

Kâzım Bey, 15 Ağustos 1878’de İstanbul’da doğdu. Babası Şevki Efendi, annesi Şayeste Hanım’dır. 1895’te Mekteb-i Harbiye’den mezun oldu. 1896’da mülazım-ı sâni (üsteğmenliğe), 1897’de yüzbaşı, 1903’de kolağası, 1907’de binbaşı, 1915’te kaymakam, 1919’da miralay, 1923’te mirliva rütbelerini aldı. 1.Mülazım iken, Yunanlılarla yapılan Tesalya Muharebesi’nde bulundu. Muharebe esnasında yüzbaşı oldu. On yıl boyunca Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi’nde bulundu. 1911 yılında Arnavutluk Harekâtı’na, taburuyla beraber katıldı. 1913 yılında, Makinalı Tüfek Teslim Komisyonu Azası olarak, Almanya’nın Berlin şehrine gitti⁶⁰².

14 Nisan 1914’te 5. Küçükzabıt Numune Taburu Komutanı, aynı yılın ağustos ayında da 4. Alay Komutanı olarak tayin edildi. 7 Aralık 1914’te rütbesi yarbaylığa yükseldi. İncelemelerde bulunmak için tekrar Almanya’ya gönderildi. 18 Temmuz 1915’te 1.Alay Komutanı oldu. Bu dönemde Çanakkale Savaşı’nda görev aldı. 7 Temmuz 1916’da 13. Tümen Komutanı, 20 Eylül 1916’da 7. Tümen Komutanı, 14 Ekim 1916’da 2. Ordu Menzil Müfettişi Muavini, 13 Ocak 1917’de 11. Tümen Komutanı olarak atandı. Bu görevleri sırasında çeşitli bölgelerde Ruslara karşı savaştı. 28 Temmuz 1918’de Miralaylığa(Albay) yükseltildi. 1 Aralık 1918’de 20. Kolordu Komutanı Vekili olarak tayin edildi. 20 Haziran 1919’da Harbiye Dairesi Tedarik Komisyonuna, 3 Ocak 1920’de Rüsumat Muhafaza Müdürlüğü’ne, 7 Kasım 1920’de Beyoğlu İnzibat Komutanlığı’na atandı. Son görevi esnasında Anadolu’ya silah ve malzeme sevk eden gruplara destek verdi. 30 Haziran 1921’de Anadolu’ya geçti. Batı Cephesi’nde Sivrihisar ve Havalisi Komutanlığı’nı yaptı. 14 Temmuz 1921’de 8. Tümen Komutanlığı’na verildi. Bu görevde iken Sakarya Meydan Muharebesi’ne ve Büyük Taarruz’a katıldı. 23 Eylül 1923’te Sivas’ta 5. Kafkas Tümeni Komutanlığı’na getirildi. 16 Ocak 1924’te açığa alındı. 18 Aralık 1924’te yeniden 8. Tümen Komutanlığı’na tayin edildi⁶⁰³.

⁶⁰⁰K. Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi...**,s.211.

⁶⁰¹**TBMM Albümü**, s.145; **TBMM Arşivi**, İshak Refet Işıtman’ın Tercüme-i Hal Kâğıdı.

⁶⁰²**TBMM Arşivi**, Kazım Sevüktekin’in Tercüme-i Hal Kâğıdı.

⁶⁰³Azmi Süslü, Mustafa Balcıoğlu, **Atatürk’ün Silah Arkadaşları**, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 1999, s.31-32.

8. Fırka Komutanlığı görevinde iken 27 Aralık 1927’de emekliye ayrıldı. Emekli olduğu dönemde, İbrahim Tali Bey’in Umumi Müfettişliğe tayiniyle boşalan Diyarbakır milletvekilliği için TBMM III. Dönemde yapılan ara seçimlerine katıldı. Bu seçimde 324 oyla Diyarbakır’dan milletvekili seçildi⁶⁰⁴. Kazım Paşa, TBMM’nin III. Dönemi’nde, iki defa Milli Müdafaa Encümeni’nde görev aldı⁶⁰⁵.

1931 IV., 1935 V. ve 1939 VI. Dönem Genel Seçimleri’nde tekrar Diyarbakır’dan Milletvekili seçildi⁶⁰⁶. 1946 VIII. Dönem Genel Seçimleri’nde, Mardin Milletvekili olarak Meclis’te yemin ederek son vekillik görevine başladı⁶⁰⁷. Almanca ve Fransızca bilen ve 1. ve 2. Sınıf Demirsalip, Harp Muharabe Gümüş Liyakat, Muharebe Gümüş İmtiyaz, Altın Liyakat İstiklal Madalyası ve Nişanlarıyla ödüllendirilen Sevüktekin, 1 Nisan 1949’da vefat etti⁶⁰⁸.

II- III. TBMM’DE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZELLİKLERİ

Tablo-1 Yerellik Özellikleri

Milletvekilleri	Doğum Yerleri
Ahmet Mithat Kalabalık	İstanbul
Aziz Zekai Apaydın	Bosna
Mehmet Rüştü Bekit	Köstence
İshak Refet Işıtman	Antep
Kazım Sevüktekin	İstanbul
İbrahim Tali Öngören	İstanbul

Dönem itibariyle seçilen vekillerin doğum yerlerine bakıldığında hiçbirinin Diyarbakırlı olmaması bölge köklülük oranının oldukça zayıf olduğunu göstermektedir. Bu durumun sebebi olarak da bölge de 1925’te yaşanan Şeyh Sait ayaklanmasının getirmiş olduğu iç güvenliğe yönelik önlem olsa gerektir.

⁶⁰⁴BCA, 030.10\74.486.15.2; **TBMM Arşivi**, Kâzım Sevüktekin’in Tercüme-i Hal Kâğıdı.

⁶⁰⁵**TBMM ZC**, III \ 13, s.12; **TBMM ZC**, III \ 22, s.4.

⁶⁰⁶**TBMM Arşivi**, Kazım Sevüktekin’in IV. V. ve VI. Dönem Seçim Mazbatası.

⁶⁰⁷**TBMM ZC**, VIII \ 1, s.6.

⁶⁰⁸**TBMM Albümü**, s.145; A. Süslü-M. Balcıoğlu, **Atatürk’ün Silah Arkadaşları...** s.32.

Tablo-2 Yaş Grupları

Milletvekilleri	Yaş
Ahmet Mithat Kalabalık	49
Aziz Zekai Apaydın	43
Mehmet Rüştü Bekit	45
İbrahim Tali Öngören	52
İshak Refet İşıtman	36
Kazım Sevüktekin	49

Milletvekillerinin bu dönemki yaş ortalamalarına baktığımızda 45,66 olduğu görülmektedir. Buna göre vekillerin orta yaşa sahip oldukları görülmektedir.

Tablo-3 Eğitim ve Mesleki Durum

Milletvekilleri	Eğitimi	Mesleği
Ahmet Mithat Kalabalık	Hukuk	Bürokrat
Aziz Zekai Apaydın	Mülkiye Mektebi	Bürokrat
Mehmet Rüştü Bekit	Evkâf İhtisas Okulu	Bürokrat
İshak Refet İşıtman	Hukuk	Öğretmenlik
Kazım Sevüktekin	Harbiye Mektebi	Asker

I Milletvekilleri'nin eğitim ve mesleki durumlarına bakıldığında eğitim düzeylerinin oldukça yüksek oldukları görülmektedir. Mesleklerine bakıldığında ise aldıkları eğitimin doğrultusunda mesleklerinde buldukları ve dönemin hassasiyeti de göz önüne alındığında bürokrat ve asker kökenli olduğu göze çarpmaktadır.

Tablo-4 Bildiği Diller

Milletvekilleri	Bildiği Diller
Ahmet Mithat Kalabalık	—
Aziz Zekai Apaydın	Fransızca, Rusça
Mehmet Rüştü Bekit	—
İshak Refet İşıtman	İngilizce, Arapça ve Farsça
Kazım Sevüktekin	Fransızca-Almanca

Milletvekillerine dil bilgisi açısından bakıldığında Ahmet Mithat ve Mehmet Rüştü Beyler haricinde en az iki dil bildikleri görülmektedir. Bu durumda vekillerin kendilerini dil konusunda ne kadar geliştirdiklerini göstermesi açısından önemlidir

Tablo-5 Önceki Parlamento Deneyimleri

Milletvekilleri	Parlamento	Seçildiği Yer
Ahmet Mithat Kalabalık	—	—
Aziz Zekai Apaydın	I. Dönem TBMM II. Dönem TBMM	Adana Aydın
Mehmet Rüştü Bekit		
İbrahim Tali Öngören	II. Dönem TBMM	Diyarbakir
İshak Refet İşıtman	—	—
Kazım Sevüktekin	—	—

Bu dönemki vekillerden Aziz Zekai ve İbrahim Tali Beylerin önceden parlamento da vekil olmaları, ayrıca İbrahim Tali Bey'in Umumi müfettişlikten gelen durumu bölgeyi tanıması açısından önemlidir.

III- III. TBMM'NİN AÇILMASI VE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLERİNİN FAALİYETLERİ

TBMM III. Dönem çalışmalarının I. Toplantı Yılı, 1 Kasım 1927'de başladı. Meclis'te yapılan seçimle 267 oyla Kâzım Paşa (Özalp), Meclis Başkanı seçildi. Aynı gün yapılan seçimle Diyarbakir Milletvekili İshak Refet Bey, 272 oyla Divanı Riyaset Kâtipliği'ne seçildi⁶⁰⁹.

III. TBMM'de, Diyarbakir Milletvekilleri'nin faaliyetleri oldukça sınırlıdır. I. Toplantı yılında, milletvekillerinin görev yapacakları komisyonların belirlenmesi işlemi, Meclis'in 5 Kasım 1927 tarihli oturumunda gerçekleştirildi. Yapılan seçime göre İbrahim Tali Bey Hariciye, Mithat Bey Dâhiliye Encümeni'ne seçildi⁶¹⁰.

⁶⁰⁹TBMM ZC, III \ 1, s.2.

⁶¹⁰TBMM ZC, III \ 1, s.22.

1- I. Toplantı Yılı Diyarbekir Milletvekilerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1927- 24 Mayıs 1928)

a) Vakıflar Genel Müdürlüğü Bütçe Görüşmeleri

1928 yılının genel bütçe görüşmelerinin, Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait bölümü Meclis'in 17 Mayıs 1927 tarihinde, gündeme alındı. Görüşmelerde, kanun tasarısının "30. Faslı" olan, Avrupa'ya gidecek kişilere verilecek harcırah masrafı ile ilgiliydi. Yapılan görüşme sonucunda 7.500 lira tahsisat ayrıldı ve "30. Faslı" Meclis Genel Kurulu'nda oylamaya sunularak kabul edildi⁶¹¹.

Kanun tasarısının, kabul edilmesinden sonra Çorum Milletvekili İsmail Kemal Bey, 30. Faslın ne olduğuna dair bir açıklama yapılmasını istedi. İsmail Kemal Bey'e, cevap vermek için Bütçe Encümeni namına Erzurum Milletvekili Nafi Atuf Bey söz alarak, bu maddeyle, Avrupa'ya gerektiğinde tahkikat ve tetkikat yapmak üzere gidecek olan heyet veya uzmanın bulunduğu yerdeki masraflarını karşılamak amacıyla olduğunu belirtti. İsmail Kemal Bey, tekrar söz alarak, 30. Faslın değiştirilmesi için teklif önerisi verdi. Teklif önerisi üzerine Diyarbekir Milletvekili Rüştü Bey söz alarak, Avrupa'ya gidecek olan heyet için ayrılan harcırahın geçen yılki bütçede de olduğunu; ancak kullanılmadığını bu yıl tekrar tetkik edildiğini söyledi. Bunun sebebinin de bugüne kadar vücut bulmuş vakıflar için yeni bir tatbikat kanunu yapılması gerektiğini bunun iyi bir şekilde yapılabilmesi için de bir tetkikata lüzum görüldüğünü belirterek, İsmail Kemal Bey'in 30. Faslın değiştirilmesi için verdiği teklif önerisine karşı çıktı⁶¹².

Yapılan görüşmelerden sonra, İsmail Kemal Bey, 30. Faslın değiştirilmesi için verdiği teklif önerisini geri çektiğini bildirdi⁶¹³. Kanun maddeleri hakkında yapılan görüşmelerden sonra "Evkaf Müdüriyeti Umumiyesi 1928 Senesi Bütçe Kanunu" 183 oyla kabul edildi⁶¹⁴.

2- II. Toplantı Yılı Diyarbekir Milletvekilerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1928 - 3 Haziran 1929)

TBMM çalışmalarının II. Toplantı Yılı, 1 Kasım 1928'de Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın iç ve dış politikada yapılmış olan faaliyetler hakkında vermiş

⁶¹¹TBMM ZC, III \ 4, s.147-148.

⁶¹²TBMM ZC, III \ 4, s.148.

⁶¹³TBMM ZC, III \ 4, s.149.

⁶¹⁴TBMM ZC, III \ 4, s.160.

olduğu nutkuyla başladı. Aynı gün Meclis'te yapılan seçimle, 267 oy alan Kazım (Özalp) Paşa, Meclis Başkanlığı'na yeniden seçildi⁶¹⁵.

TBMM II. Toplantı Yılında milletvekillerinin görev yapacakları komisyonların belirlenmesi işlemi Meclis'in 5 Kasım 1928 tarihli oturumunda gerçekleştirildi. Yapılan seçime göre Zekai Bey, 251 oyla Hariciye Encümeni'ne seçildi⁶¹⁶. Bu devre yılında, Zekai Bey dışında hiçbir Diyarbakir Milletvekili Encümenliklere seçilemedi.

İbrahim Tali Bey 29 Aralık 1927'de Umumi Müfettişliğe⁶¹⁷, Ahmet Mithat Bey'de 22 Aralık 1927'de İstanbul Valiliği'ne, tayin edildiklerinden milletvekilliği görevlerinden istifa ettiler⁶¹⁸. Yapılan istifalardan dolayı, Diyarbakir Vilayetin'de ara seçim yapıldı. Yapılan ara seçimde, Mehmet Rüştü (Bekit) Bey ve General Kazım (Sevüktekin) Paşa, 324'er oy alarak, Diyarbakir'den milletvekili seçildiler⁶¹⁹.

a) Resmî Telgrafların Ücretleri Hakkındaki Kanun Görüşmeleri

3 Şubat 1924 tarihinde kabul edilen Telgraf Kanununun 33. Maddesi'nin⁶²⁰ değiştirilmesine dair verilen “*Resmî Telgrafların Ücretsiz Teatisi*”⁶²¹ hakkındaki kanunun görüşmeleri, Meclis'in 24 Kasım 1928 tarihli oturumunda, öğlenden sonraki ilk celsede başladı⁶²².

Değiştirilen 33. Madde, Meclis Genel Kurulu'nda okunduktan sonra, Diyarbakir Milletvekili Zekai Bey söz alarak, kanunda geçen “*Âmirinin emri ile tahsil olunur*” tabiriyle ilgili olarak encümenenden bunun ne anlama geldiği konusunda açıklama istedi. Konuyla ilgili olarak Bütçe Encümeni Reisi Edirne Milletvekili Şakir Bey, kanunda geçen “*Âmirinin emri ile tahsil olunur*” tabiriyle ilgili olarak yaptığı açıklamada: kanuna uygun olmayan telgrafların resmiyete girmediğini ve bunların ücrete tabi olduğu, bunu telgrafların ücretlerinin de telgrafta imzası olan kişiden alındığını söyledi. Ancak kanunun bu duruma karşılık, kanunun amire bir hak verdiğini, buna göre eğer amir bu gibi müracaatlar karşısında durumu kabul eder ve emir verirse telgraf bedeli

⁶¹⁵Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, III \ 5, TBMM Basımevi, Ankara, 1968, s.2-5.

⁶¹⁶TBMM ZC, III \ 5, s.18.

⁶¹⁷TBMM ZC, III \ 1, s.189.

⁶¹⁸TBMM ZC, III \ 1, s.151.

⁶¹⁹BCA.030.10\74.486.15.2.TBMM Arşivi, Kazım Sevüktekin'in Tercüme-i Hal Kâğıdı; TBMM Arşivi, Mehmet Rüştü Bekit'in III. Dönem Seçim Mazbatası.

⁶²⁰3 Şubat 1924 tarihinde kabul edilen Telgraf Kanunu için bkz. tbmm.gov.tr, Kanunlar ve Kararlar Erişim, no:406.

⁶²¹Teâtî: Karşılıklı alıp verme, verişme birbirine verme. Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik-Lûgat**, Aydın Kitapevi, Ankara, 2013³⁰, s.1219.

⁶²²TBMM ZC, III \ 5, s.61.

ödenmiş kabul edileceğini belirtti. Şakir Bey'in açıklamasından sonra, kanunda yapılan değişiklik, oylamaya sunulurken Meclis Genel Kurul'da kabul edildi⁶²³.

3- III. Toplantı Yılı Diyarbekir Milletvekilerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1929 – 10 Ekim 1930)

TBMM çalışmalarının III. Toplantı Yılı, 1 Kasım 1929'de Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın nutkuyla başladı. Aynı gün Meclis'te yapılan seçimle, 268 oy alan Kazım Paşa Meclis Başkanı seçildi⁶²⁴.

TBMM III. Toplantı Yılında milletvekillerinin görev yapacakları komisyonların belirlenmesi işlemi Meclis'in 4 Kasım 1929 tarihli oturumunda gerçekleştirildi. Yapılan seçime göre Rüştü Bey, 212 oyla Bütçe Encümeni'ne, Zekai Bey, 223 oyla Hariciye Encümeni'ne, Kazım Paşa, 216 oyla Milli Müdafaa Encümeni'ne seçildi⁶²⁵. Bu dönemde Zekai Bey, Hariciye Encümenliğindeki yerini korurken, Rüştü Bey ve Kazım Paşa III. TBMM Dönem'de ilk defa encümenliklere seçildi.

Dönem itibariyle önemli bir olay Ekim 1929'da başlayan ekonomik bunalımdır. Bu durum tüm dünyayı olduğu gibi Türkiye'yi de etkileyecektir. Türkiye Cumhuriyeti yeni kurulmuş, dönem itibariyle Lozan'dan kalan sorunlarla boğuşurken ekonomik buhran, ekonomisi tarıma dayalı Türkiye'yi olumsuz etkileyecektir. Devlet bu amaçla bir takım önlemler alarak devletçi bir ekonomi politikası başlatacaktır. 1929 yılı dönem olarak Osmanlı borçlarının ilk taksidini ödeme dönemi olması sebebiyle Türk Lirasının hızla değer kaybına sebep olacaktır. Devlet ilk olarak bu dönemde "*Türk Lirasını Koruma Hakkında Kanun*" çıkararak 1929 ekonomik bunalımının etkisini azaltmak istedi. Neticede ilgili kanun 20 Şubat 1930'da Meclis gündemine alındı. Yapılan görüşmelerden sonra kanun Genel Kurul'da kabul edilerek yasalaştı⁶²⁶. Krizin etkisini azaltmak için alınan diğer bir önlem ise Merkez Bankası'nın kurulmasıdır. Türkiye'de şimdiye kadar bir Merkez Bankası olmadığı için paranın yönetimi ulusal olmayan Osmanlı Bankası tarafından yürütülüyordu. Bundan dolayı 30 Haziran 1930'da 1715 sayılı kanunla "*Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*" kuruldu⁶²⁷.

⁶²³ TBMM ZC, III \ 5, s.61.

⁶²⁴ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, III \13, TBMM Basımevi, Ankara, s.2-4.

⁶²⁵ TBMM ZC, III \ 13, s.10-12.

⁶²⁶ TBMM ZC, III \ 16, s.42-48.

⁶²⁷ Resmi Gazete, 30 Haziran 1930, S.1533.

a) Yabancı Devletlerle Yapılan Ticari Anlaşmalar

Amerika Birleşik Devletleri ile Türkiye arasında Lozan'da 6 Ağustos 1922 günü imzalanan Genel Anlaşmanın onaylanması Amerikan Senatosu tarafından 1927 yılında reddedildi. 6 Ağustos 1922 Anlaşmasını Amerika adına imzalayan Joseph C. Grew, 1927 yılında Türkiye'ye Büyükelçi olarak atanmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti arasında, ilk resmi anlaşma olarak 1 Ekim 1929 tarihinde "*Ticaret ve Seyr-i Sefâin Anlaşması*"⁶²⁸ ni imzalandı. Anlaşmanın kabul edilmesi için Hariciye Vekili Tefvîk Rüştü (Aras) Bey, konuyu Meclis gündemine getirdi. Anlaşmanın hızlı bir şekilde görüşülüp onaylanması amacıyla da 7 Nisan 1930 tarihinde Genel Kurul'a bir kanun teklifi sundu⁶²⁹.

Görüşmeler esnasında anlaşmada imzası bulunan Diyarbakir Milletvekili Zekâi Bey, söz aldı. Konu ile ilgili yaptığı konuşmada: Amerika ile yapılan ticaret anlaşmasının maddelerinin içeriğini açıkladı. Anlaşmanın 1. Maddesi'ne göre: taraflar birbirlerinin mallarına yapacağı muamele ile başka memleketlerin mallarına yapacağı muamele aynı olacaktır. Örneğin; ABD gümrüklerinde Türkiye mallarına yapılan muamele ile başka ülkelerin benzer mallarına yapılan muamele aynı olacağı gibi Türkiye gümrüklerinde de ABD mallarına yapılan muamele ile başka ülkelerin benzer mallarına uygulanan muamele aynı olacaktır. Ayrıca Türkiye gümrüklerinde, başka ülkelerin malları üzerinde bir indirim söz konusu olursa, bu durum benzer Amerika mallarına da uygulanacaktır⁶³⁰.

Anlaşmanın 2. Maddesi ise ithalat ve ihracat üzerinde yapılan kısıtlama ve yasaklamalarla ilgilidir. Yani her iki tarafta ithalat ve ihracat yapılan mallar üzerinde kısıtlama ve yasaklama yapabilir. Zekai Bey, anlaşmanın 3. Maddesi'nin seyr-i sefainle ilgili olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Ankara Milletvekili Talat Bey, araya girerek Türkiye'deki gemilerin Amerika'ya gitmediğini belirtmiştir. Zekai Bey tekrar söz alarak, gemilerimizin şimdilik Amerika'ya gitmediğini; ancak Amerika'dan Türkiye'ye gemilerin geldiğini, bunlara uygulanan muamelenin diğer devletlerin gemilerine uygulanan muameleyle aynı olduğunu belirterek yapılan anlaşmanın 3 yıllığına yapıldığını söyleyerek sözlerini tamamladı⁶³¹.

⁶²⁸Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s.113.

⁶²⁹Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, III \18, TBMM Basımevi, Ankara, s.19.

⁶³⁰TBMM ZC, III \ 18, s.21.

⁶³¹TBMM ZC, III \ 18, s.22.

Yapılan görüşmelerden sonra Gümüşhane Milletvekili Hasan Fehmi Bey, tasarının cumartesi gününe görüşülmesi için ara verilmesini teklif etti⁶³². Teklifin kabulü üzerine Meclis, 12 Nisan 1930 Cumartesi günü, anlaşmanın maddelerini oylamaya sundu. Böylece “*Türkiye Cumhuriyeti ve Amerikan Hükümeti Arasında Yapılan Ticaret ve Seyr-i sefâin Anlaşması*” hakkındaki kanun Meclis Genel Kurulu’nda yapılan oylama sonucunda 203 oyla kabul edildi⁶³³.

Bu toplantı yılında gündeme gelen diğer bir konuda Türkiye Cumhuriyeti ve Avrupa Devletleri arasında yapılan ticaret anlaşmalarıdır. Türkiye Cumhuriyeti ile Almanya Hükümeti arasında, 26 Mayıs 1930 tarihinde imzalanmış olan anlaşmanın, Meclis tarafından tasdik edilmesi için konu, 7 Haziran 1930 tarihinde Genel Kurul’da gündemine getirilerek, görüşülmeye başlandı⁶³⁴. Anlaşmada delege olarak bulunan Diyarbakir Milletvekili Zekai Bey, anlaşmaya göre Almanya’ya karşı ihraç edilen eşyanın hammadde, tütün ve kuru meyve olarak üç sınıfa ayrıldığını belirtti⁶³⁵. Meclis’te yapılan görüşmeler neticesinde Almanya ile imzalanan “*Türkiye Cumhuriyeti ile Almanya Hükümeti Arasında Aktolunan Ticaret Mukavelesinin Tasdikına Dair Kanunun*” 183 oyla kabul edildi⁶³⁶.

Meclis’te aynı gün, Türkiye Cumhuriyeti ile Estonya Hükümeti arasında, 16 Eylül 1929 tarihinde imzalanmış olan “*Türkiye ile Estonya Arasında Ticaret ve Seyrisefain Muahedenamesinde*”, Türkiye Cumhuriyeti ile Bulgaristan Krallığı arasında, 27 Mayıs 1930 tarihinde imzalanmış olan “*Türkiye ile Bulgaristan Arasında Ticaret ve Seyrisefain Mukavelenamesi*” ve Türkiye Cumhuriyeti ile Macaristan Hükümeti arasında, 21 Mayıs 1930 tarihinde imzalanmış olan “*Türkiye ile Macaristan Arasında Ticaret Mukavelenamesi*”nde Diyarbakir Milletvekili Zekai Bey, delege olarak bulundu. Yapılan anlaşmaların kabulüne dair kanunlar, Meclis’te 183’er oyla kabul edildi⁶³⁷.

Bu toplantı döneminde ABD Hükümeti ve Avrupa’nın çeşitli ülkeleriyle önemli ticaret anlaşmaları yapıldı. Yapılan anlaşmalar Meclis’te görüşüldü. Hükümet yapmış olduğu ticaret anlaşmalarıyla 1929 bunalımın etkisiyle bozulan ekonomiyi düzeltmek cabasına girmiştir. Ticari ilişkilerin genişlemesi için harcanan çabalar ülkenin ekonomik

---

⁶³²TBMM ZC, III \ 18, s.23.

⁶³³TBMM ZC, III \ 18, s.44.

⁶³⁴Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, III \ 20, TBMM Basımevi, Ankara, s.65.

⁶³⁵TBMM ZC, III \ 20, s.69.

⁶³⁶TBMM ZC, III \ 20, s.73.

⁶³⁷TBMM ZC, III \ 20, s.73-83. Yapılan anlaşmaların maddeleri için ayrıca bkz. TBMM ZC, 7 Temmuz 1930 tarihli oturum.

gelişmesine katkı sağlayacaktır. Diyarbakir Milletvekili Zekai Bey'in anlaşmalar esnasında delege olarak yer alması ve önemli açıklamalarda bulunması konumuz açısından kayda değerdir.

4- IV. Toplantı Yılı Diyarbakir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1930 –26 Mart 1931)

TBMM çalışmalarının IV. Toplantı Yılı 1 Kasım 1930'de Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın nutkuyla açıldı⁶³⁸. Yapılan konuşmadan sonra Meclis Başkanlığı seçimi yapıldı. Buna göre, 239 oyla Kazım Paşa, III. Dönemde dördüncü defa Meclis Başkanı seçildi⁶³⁹.

TBMM III. Dönem IV. Toplantı Yılında milletvekillerinin görev yapacakları komisyonların belirlenmesi işlemi Meclis'in 6 Kasım 1930 tarihli oturumunda gerçekleştirildi. Yapılan seçime göre, Rüştü Bey 204 oyla Bütçe Encümeni'ne Kazım Paşa 202 oyla Milli Müdafaa Encümeni'ne tekrar seçilerek III. Toplantı Yılındaki yerlerini korudular⁶⁴⁰.

a) Menemen Olayı

17 Kasım 1930'da Fethi (Okyar) Bey, Dâhiliye Vekâlet'ine yazdığı bir dilekçe ile Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) kapatıldığını bildirdi⁶⁴¹. SCF'nin kendisini feshetmesinden sonra 23 Aralık 1930'da İzmir'in Menemen ilçesinde Nakşibendi ayaklanması patlak verdi. Nakşibendi tarikatından Laz İsmail Hoca'nın kışkırtmaları sonucu kendini “*mehdi*” ilan eden Derviş Mehmet, SCF'nin yarattığı muhalefet ortamından yararlanarak Manisa çevresinde örgütlenmeye başladı. Daha sonra Kese Köyü'nde toplanan Derviş Mehmet ile yandaşları Menemen'e yürüdüler. Burada, sabah namazını kılan Derviş Mehmet, Ankara Hükümetini devirip, II. Abdulhamit'in oğlu Selim'i tekrar halifelğe getirileceğini söyleyerek, Hükümet Meydanı'na yürüdü. Olayın büyüdüğünü gören Jandarma Alay Kumandanı, bir öğretmen olan yedek subay Mustafa Fehmi Kubilay ile bir takım eri, kalabalığı dağıtmaları için Hükümet Konağı'na gönderdi. Ayaklanan grup, ateş açarak Kubilay'ı yaraladı. Askerlerin

⁶³⁸ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, III \ 22, TBMM Basımevi, Ankara, s.2-3.

⁶³⁹ TBMM ZC, III \ 22, s.4.

⁶⁴⁰ TBMM ZC, III \ 22, s.10-12.

⁶⁴¹ Serbest Cumhuriyet Fırkası, Atatürk'ün isteği üzerine Fethi Bey tarafından 12 Ağustos 1930'da kuruldu. Ancak yaşanan olaylar, SCF'yi iktidarın alternatifi durumuna getirdi. Parti kurucusu Fethi Bey, çıkacak olan çatışmalardan dolayı 17 Kasım 1930'da SCF'yi kapattığını beyan etti. SCF kuruluş süreci için bkz. Cemil Koçak, **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006; Ahmet Ağaoğlu, **Serbest Fırka Hatıraları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011².

kaçışması üzerine, yalnız kalan Kubilay, Derviş Mehmet ve arkadaşları tarafından yakalanarak kafası kesildi. Olayın bu boyuta gelmesinden sonra yeni bir birlik gönderilerek Derviş Mehmet öldürüldü⁶⁴². Olayla ilgili olarak, Menemen’de 25, Manisa’da 10 kişi tutuklandı⁶⁴³. Bu kişiler, Örfi Harp Divanı’nda yargılandı. Daha sonra 28 mahkûm, Kubilay’ın öldürüldüğü noktadan başlayarak kurulan idam sehpalarında infaz edildi⁶⁴⁴.

Mustafa Kemal Paşa, olayla ilgili Genel Kurmay Başkanı’na “...*Bu olay bütün cumhuriyetçiler ve yurtseverler için utanç vericidir. Çünkü Menemen halkının bir kısmı gericilerin bu vahşetini alkışladılar ve teşvik ettiler*” şeklinde bir yazı yazdı. Halkın bir kısmının, ayaklanmacıları desteklemesinin sebebi, devletin baskı gücü olarak gördüğü jandarma birliğinden nefret etmesi iddia edildi⁶⁴⁵.

Menemen olayını görüşmek üzere 27 Aralık Dolmabahçe Sarayı’nda Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, Başbakan İsmet Paşa, Meclis Başkanı Kâzım Paşa, Fevzi Paşa ve Fahrettin Paşa arasında bir toplantı yapıldı⁶⁴⁶. Toplantının ikincisi 7 ocak günü Çankaya’da Mustafa Kemal, İsmet Paşa, Kâzım Paşa, Fahrettin Paşa, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya ve Milli Müdafaa Vekili Zekai Apaydın’ın katılımıyla gerçekleşti. Fahrettin Paşa kaleme aldığı anılarında, toplantı sırasında Atatürk’ün kendilerinden, olayın siyasal bağlantılarının araştırılmasını, sert cezalar verilmesini, Menemen halkının olaya seyirci kaldığı için başka bir yere sürülmesini, *Son Posta* ve *Yarın* gibi muhalif basının halkı kışkırttığı için Divan-ı Harp’e verilmesini ve kapatılan TPCF’nin üyelerinin bu işin içinde olduğunu Kazım Karabekir’in *Hüradam*’da imzasız yazılar kaleme aldığını bundan dolayı soruşturmanın geniş tutulmasını istediğini aktarmıştır⁶⁴⁷.

Menemen olayından sonra, 31 Aralık 1930’da Başvekil İsmet Paşa’nın başkanlığında toplanan İcra Vekilleri Heyeti, Teşkilât-ı Esasiye Kanununun 86. Maddesi’ne⁶⁴⁸ göre Menemen kazası, Balıkesir ve Manisa merkez kazalarında bir ay süreyle sıkıyönetim ilan edilmesini öneren bir tezkereyi, 1 Ocak 1931’de Meclis Başkanlığı’na sundu.

⁶⁴²T. Çavdar, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, s.335-336.

⁶⁴³**Vakit**, 25 Aralık 1930, s.1.

⁶⁴⁴**Son Posta**, 5 Şubat 1931, s.1.

⁶⁴⁵Feroz Ahmad, **Modern Türkiye’nin Oluşumu**, Çeviren: Yavuz Alogan, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002³, s.77-78.

⁶⁴⁶İsmet İnönü, **Defterler (1919-1973)**, I, (Haz. Ahmet Demirel), YKY, İstanbul, 2001, s.156

⁶⁴⁷Fahrettin Altay, **On Yıllık Savaş ve Sonrası 1912-1922**, Ankara, 2008, s.294.

⁶⁴⁸Madde 86:*Harb halinde veya harbi icap ettirecek bir vaziyet hususunda veya isyan zuhurunda veyahut Vatan ve Cumhuriyet aleyhinde kuvvetli ve fiili teşebbüsât vukuunu müeyyit kat’i emarat görüldükte İcra Vekilleri Heyeti müddeti bir ayı tecavüz etmemek üzere umumi veya mevzii idarei örfiye ilan edilebilir ve keyfiyet hemen Meclis’in tasdikına arz olunur...* T. Erdem, **Anayasalar ve Seçim Kanunları**, s.63

“Teşkilâtı Esasiye kanununun 86. maddesinde Vatan ve Cumhuriyet aleyhinde kuvvetli ve filî teşebbüsât vukuunu müeyyit kat’î emarat görüldükte İcra Vekilleri Heyeti müddeti bir ayı tecavüz etmemek üzere umumî veya mevzî idarei örfiye ilân edebilir, denilmiş olmasına ve Menemen’de 23 Aralık 1930 tarihinde irtikâp edilen cürmün hazırlık tahkikatında bu cürmün Cumhuriyet aleyhinde şümüllü bir tertip olduğu hakkında kat’î emareler görülmüş bulunmasına binaen Menemen kazası ile Manisa ve Balıkesir merkez kazalarında 1 Ocak 1931 tarihinden itibaren bir ay müddetle idare-i örfiye ilân olunmasına İcra Vekilleri Heyetinin 31 Aralık 1930 tarihli içtimaında karar verilmiştir. Keyfiyeti Büyük Meclisin tasdikına arzeylerim efendim”⁶⁴⁹.

İsmet Paşa’nın, tezkeresinin ardından, aralarında Diyarbakir Milletvekili Kâzım Bey’inde bulunduğu 43 kişilik bir grup⁶⁵⁰, Menemen Olayı’yla ilgili bir soru önergesi, Meclis Başkanlığı’na verdiler. Önergede, Menemen Olayı’nı irtica olarak yorumlayan vekiller, yaşanan bu vahim durumun Meclis’i üzüntüye boğduğunu ve olayın Cumhuriyet’e karşı bir suikast olduğunu belirterek, Hükümet’in olayla ilgili olarak yapılan tahkikat neticelerini ve alınan tedbirler hakkında, Meclis’i bilgilendirmelerini istediler⁶⁵¹.

İsmet Paşa, verilen soru önergesiyle ilgili olarak yaptığı konuşmada, olayın 28 Aralık günü Menemen’de gerçekleştiğini söyledi. Olayda alınan ilk raporla ilgili olarak Kubilay Bey’in, yaralandıktan sonra dermansız düştüğünü ve vahşice muamele gördüğünü belirtti. İsmet Paşa’nın raporunda dikkat çeken bir hususta, olay sırasında Kubilay’ın silah kullanma emri olduğu halde kan dökülmesin diye vatandaşları nasihatle dağıtma yoluna gittiğini; ancak halkın hissiz ve seyirci kaldığı, hatta seyreden kesimin bir kısmının olayı, desteklediği belirtilmiştir. Raporda ayrıca olayla ilgili olarak öne sürülen sebebin din davası olduğunu söyleyen İsmet Paşa, bunu tertip edenlerin din perdesi arkasında, bir takım maksatları öne sürdüğünü söyleyerek, sözlerine şu şekilde son vermiştir:

⁶⁴⁹ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, III \ 24, TBMM Basımevi, Ankara, s.2.

⁶⁵⁰ Mazhar Müfit (Denizli), Zühtü (Konya), Zeki Mesut (Edirne), Recai (Ordu), Şefik ve İhsan (Beyazıt), İ.Kemal (Çorum), Muhittin ve Muhittin Nami (Bitlis), Hamdi (Ordu), M.Emin (Balıkesir), Kemal (Manisa), Hâkim Rıza (Isparta), Sami (Ankara), S. Asaf (Bilecik), Haydar Rüştü (Denizli), Enver (İzmir), M. Ali (Artvin), Hakkı (Van), E. Aslan (Denizli), A. Hamdi (Konya), Hüseyin (Elazığ), Yakup Kadri (Mardin), Kazım Hüsnü, Mustafa ve Tevfik Fikret (Konya), Nuri (Muğla), Kazım Paşa (Diyarbakir), Mustafa (Tokat), Dr. Saim (Manisa), Emin Fikri (Aydın), İ. Hakkı (Kütahya), Osman Niyazi (Balıkesir), B. Lütfi (Tokat), A. Şevket (Ordu), Haydar ve M. Kazım (Afyon Karahisar), Nazif (Zonguldak), Asım (Erzurum), Şahin Beyler (Gazi Antep). **TBMM ZC**, III \ 24, s.3.

⁶⁵¹ **TBMM ZC**, III \ 24, s.2.

“Temennimiz; memlekette bu tarzda gizli tertipler kuran, facialar ikama, Cumhuriyet aleyhine suikast ikama teşebbüs edenlerin mahkeme karşısında seri bir surette adalet icabını nefsinde tecrübe etmelerini görmektir. Diğer taraftan memleketin heyeti umumiyesinin bu hâdise münasebetiyle intibahı uyanmış ve gerek hattihareketimizde gerek kanunlarımızda gerek içtimaî münasebetlerde mevcut eksiklikleri meydana çıkarmış olsun. Bunların İslahında müsbet neticeler alabilelim. Şehit Kubilây ailelerimiz içerisinde, hatıralarımızda, Cumhuriyet için başlı başına hizmet etmiş bir fedakâr olarak yaşayacaktır. Ordunun verdiği bu aziz kurbanın bize ilham ettiği vazifeleri hepimiz dikkatle yerine getirmeliyiz⁶⁵²”.

İsmet Paşa'nın konuşmasından sonra, Meclis Başkanı, Hükümet'in, bir ay süreyle sıkıyönetim ilan edilmesini öneren tezkeresini Meclis Genel Kurulu'nda oylamaya sundu. Tezkere, oybirliğiyle kabul edildi⁶⁵³. Tezkerenin, kabul edilmesi üzerine Menemen kazası, Balıkesir ve Manisa merkez kazalarında bir ay süreyle sıkıyönetim ilan edildi. Sıkıyönetim Komutanlığı'na 2. Ordu Kumandanı Fahrettin (Altay) Paşa, Divan-ı Harp Başkanlığı'na da 1. Ordu Kumandanı Vekili Muğlalı Mustafa Paşa atandılar⁶⁵⁴. Menemen olayı üzerine bölgede ilan edilen sıkıyönetim Balıkesir ve 26 Şubat 1931'de, Menemen'de ise 8 Mart 1931'de son buldu⁶⁵⁵.

Menemen'de yaşanan olaya, Diyarbakir halkı duyarsız kalmadı. Kubilay'ın vefatı üzerine, Diyarbakir'in Kulp Kazası'nda halk tarafından Kubilay'ın hanımına yollanması için hediye amaçlı 50 TL para toplandı⁶⁵⁶.

C- 1931 GENEL SEÇİMLERİ VE DİYARBEKİR VİLAYETİ (1931-1935)

III. Meclis'in son döneminde, Parti ve Hükümet aleyhine memlekette bir hava yaratıldığını düşünen Mustafa Kemal Paşa, 3 Mart 1931 tarihinde CHF Genel Başkanı sıfatıyla, Meclis Grup Başkanlığı'na bir yazı göndererek bu duruma dikkat çekip, seçimin yenilenmesi gerektiğini bildirdi. Mustafa Kemal Paşa, gönderdiği yazıda:

“Son aylarda CHF'nin ülkedeki, Büyük Millet Meclisi'ndeki ve hükümetteki idari ve siyasi çalışmaları aleyhinde bir hava yaratılmaya çalışıldığı malûmdur. Yüzyıllarca umursanmamış olan bir ülkede ve bir millet hayatında birçok eksiklikler ve ihtiyaçlar olması doğaldır. Bundan başka, milleti kurtarıcı esaslı bir siyasetin

⁶⁵²TBMM ZC, III \ 24, s.5-6.

⁶⁵³TBMM ZC, III \ 24, s.9.

⁶⁵⁴M. Tuncay, **Tek Parti Cumhuriyet'inde...**, s.304.

⁶⁵⁵A. Demirel, **Tek Partinin İktidarı...**, s.111.

⁶⁵⁶**Diyarbakir**, 15 Ocak 1931, no:452, s.2.

uygulanmasından memnun olmayacak kimselerin bulunacağı da kuşkusuzdur. Yüksek esasları görmeyerek, ya da görmek istemeyerek, milletin bütün düşüncesi ve duyguları karıştırılmaya ve yanıltılmaya çalışılmıştır... Buna karşın, milletin doğru görüşü ve iyi duygusu bozulmamıştır... Partimiz milletin kendisine olan güvenini en kuşkulu ve kararsız görüşler karşısında her zaman doğrulayacak durumdadır. Bir kez bunun için bundan başka önümüzdeki yıllarda uygulanmasını uygun gördüğüm önlemlerle, milletin katılımı ve uygunluğu derecesini anlamak, Genel Başkanı bulunduğum CHF milletvekillerinin, seçimleri yenilemesini uygun görüyorum⁶⁵⁷.”

Mustafa Kemal Paşa'nın beyanati üzerine, Erzincan Milletvekili Saffet Ziya, Afyon Karahisar Milletvekili Ali ve Tekirdağ Milletvekili Cemil Bey'ler, Meclis'in 5 Mart 1931 tarihli oturumunda, seçimlerin yenilenmesi için bir taktir sundu⁶⁵⁸. Yapılan görüşmelerden sonra, oylamaya sunulan taktir, 268 milletvekilinin oybirliğiyle kabul edildi⁶⁵⁹. Meclis, bunun üzerine 26 Mart 1931'de son toplantısını yaparak, seçim hazırlıkları için dağıldı⁶⁶⁰. 1931 Genel Seçimleri için yeni bir seçim yasaı çıkarılmayıp, 1927'de uygulanan yasalar aynen geçerliliğini korudu⁶⁶¹. İkinci seçmenlerin seçimi, 7-10 Nisan 1931'de yapıldıktan sonra, Çankaya Köşkü'nde, Mustafa Kemal Paşa başkanlığında toplanan Başbakan İsmet Bey, kâtibi Recep Bey ve Fırka Divanı ile yapılan görüşmeler sonucu CHF, adaylarını belirleyerek, 20 Nisan'da ilan etti⁶⁶².

Adayların ilanından sonra Mustafa Kemal Paşa, bu seçimlerde ileride yapmak istediklerini belirten bir seçim beyannamesi yayınladı. Diyarbakir'e de yer verdiği 20 Nisan 1931'de tarihli seçim beyannamesinde: demiryolu işlerine ağırlık verileceğini ve bu dönem içinde Ergani-Diyarbakir hattının yapım çalışmalarına başlanacağını açıkladı⁶⁶³.

1931 Genel Seçimleri'nde CHF'de sıkıntılı durumlar yaşandı. Örneğin; CHF'ye açıkça muhalif olanlar, müstakil vekillikler için aday oldu. Seçim döneminin 1 Mayıs'a gelmesiyle, komünistler İstanbul'da bildiri dağıtarak CHF'yi eleştirerek, bazı komünist liderler gayri resmi olarak aday gösterildi⁶⁶⁴. 63 ilde başlayan seçimlerde, seçime

---

⁶⁵⁷Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s.611.

⁶⁵⁸TBMM ZC, III \ 26, s.18.

⁶⁵⁹TBMM ZC, III \ 26, s.19.

⁶⁶⁰TBMM ZC, III \ 26, s.19.

⁶⁶¹S. Sezen, Seçim ve Demokrasi, s.234.

⁶⁶²Akşam, 20 Nisan 1931, no:4499, s.1.

⁶⁶³İ. Güneş, Atatürk Dönemi Türkiye'sinde..., s.373.

⁶⁶⁴E. Öz, Tek Parti Yönetimi... s.158.

katılma oranı, bir önceki seçime göre arttı. 1927'de % 23 olan katılım oranı, bu seçimlerde % 45'e çıktı⁶⁶⁵.

Seçmen sayılarını belirlemek için hazırlanan nüfus defterleri Diyarbakir'de 15 Mart'ta askıya çıkarıldı⁶⁶⁶. Meclis'in IV. Dönemi'nde, Diyarbakir'den biri yeni olan Zeki Mesut (Alsan) Bey, hariç üçü eski vekillerden Kazım (Sevüktekin) Paşa, Aziz Zekai (Apaydın) ve Zülfü (Tiğrel) Bey'ler olmak üzere toplam dört aday gösterildi⁶⁶⁷. Diyarbakir'de, 391 ikinci seçmenden, 385'in oy kullandığı 1931 Genel Seçimleri'nde, Diyarbakir Seçim Dairesi Teftiş Heyeti'nden gönderilen 24 Nisan 1931 tarihli mazbatada, adayların oy oranlarının aynı şekilde dağıldığı görülmektedir. Buna göre: Kazım Paşa, Zekai ve Zülfü Beyler, 385 oy aldı. Oyların seçim bölgelerine dağılımı ise şu şekilde oldu: Diyarbakir Merkez 185, Lice 52, Ergani Osmaniye 48, Çermik 31, Silvan 41, Kulp 28'dir⁶⁶⁸. Seçilen bu kişilerin, IV. Dönem seçim mazbataları Meclis Genel Kurul'un 9 Mayıs 1931 tarihli oturumunda kabul edildi⁶⁶⁹.

I- IV. DÖNEM DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZGEÇMİŞLERİ (1931-1935)

Bu dönem seçilenlerden, Zeki Mesut Bey dışında Kazım Paşa, Zekai ve Zülfü Beyler, eski dönem Diyarbakir Milletvekilliği yapmış olduğundan yukarıda sadece bu dönem aldığı oy oranları verilmiştir. Bundan dolayı bu dönem ilk defa Diyarbakir'den milletvekili olan Zeki Mesut Bey, hakkında bilgi verilecektir.

1- Zeki Mesut (Alsan) Bey

Zeki Mesut Alsan, 1889'da Aydın'da doğdu. Babası Süleyman Bey, annesi Mülkiye Hanım'dır⁶⁷⁰. İlköğrenimini Aydın Zihniye İlkokulunda yaptı. Orta öğrenimini Aydın'da lise öğrenimini de İzmir İdadisi'nde tamamladı⁶⁷¹.

1908'de açılan yarışma sınavını birinci olarak kazandı. Mekteb-i Mülkiye Şahane'ye girdi. 1910 yılında okuldan birinci olarak mezun oldu. İlk memuriyeti olan

⁶⁶⁵ A. Demirel, **Tek Partinin İktidarı...** s.114.

⁶⁶⁶ Son Posta, **16 Mart 1931**, s.1.

⁶⁶⁷ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, IV \ 5, TBMM Basımevi, Ankara, s.10

⁶⁶⁸ Oylar ve oyların seçim bölgelerine dağılımı, IV. Dönem Diyarbakir Milletvekillerinin Seçim Mazbatalarını incelenmesi sonucu çıkarıldı. Ayrıntılı bilgi için bkz. **TBMM Arşivi**, IV. Dönem Diyarbakir Milletvekillerinin Seçim Mazbataları.

⁶⁶⁹ **TBMM ZC**, III \ 1, s.17.

⁶⁷⁰ **TBMM Arşivi**, Zeki Mesut Alsan'ın Tercüme-i Hal Kâğıdı. TBMM Albümünde doğum tarihi 1887 yazarken, anne adı Ayşe diye geçer. Bkz. **TBMM Albümü**, s.197.

⁶⁷¹ Kazım Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM III. Dönem Üyelerinin Özgeçmişleri 1927-1931**, III, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s.217.

Divan-ı Muhasebat'ta göreve başladı. Maarif Nezareti'nin ilk açtığı, Avrupa'da tahsil müsabakasını kazanarak Paris'e gitti. Burada, kendi tabiriyle zengin hatıralarının en güzel köşesini oluşturan, Alsan, Ecole Libre des Sciences Politiques'in Diplomatiğe bölümünden mezun oldu. 1913'te memlekete döndü. Aynı yıl, Mülkiye Mektebi Devletler Hukuku ve Siyasi Tarih Muallim Muavini olarak atandı. Bu görevde 5 yıl kaldıktan sonra, 1918 yılında bir başka maarif görevine, Avrupa'da Talebe Umumi Müfettişliğine atandı. 1925 yılında tekrar Ankara'ya çağrılarak, Vekâlette Talim ve Terbiye Heyeti Üyeliği verildi. Daha sonra Siyasal Bilgiler Okulu Müdürlüğüne atandı ve 2 yıl burada görev yaptı⁶⁷². Bu süre zarfında, devletler hukuku profesörlüğüne yükseldi⁶⁷³. Bu görevini sürdürürken 1927'de yapılan TBMM III. Dönem seçimlerine katılarak, Edirne'den Milletvekili oldu. Mazbatası 2 Kasım 1927'de Meclis Genel Kurulu'nda onaylandı⁶⁷⁴.

TBMM III. Dönemi'nin tamamlanması üzerine, yapılan 1931 TBMM IV. Dönem Seçimleri'nde Diyarbakır'dan CHP'nin adayı olarak gösterildi. Zeki Mesut Bey, yapılan seçimde 385 oy alarak, IV. Yasama Dönemi'nde, Meclis'teki yerini aldı. Aldığı oyların seçim bölgelerine dağılımına baktığımızda: Diyarbakır Merkez 185, Lice 52, Ergani Osmaniye 48, Çermik 31, Silvan 41, Kulp 28'dir⁶⁷⁵. Seçim Mazbatası, 9 Mayıs 1931 tarihli oturumunda Meclis Genel Kurulu'nda kabul edildi⁶⁷⁶. Meclis'te bulunduğu beş dönem süresince; 9 Mayıs 1931⁶⁷⁷, 7 Kasım 1931⁶⁷⁸, 7 Kasım 1932⁶⁷⁹, 9 Kasım 1933⁶⁸⁰ ve 8 Kasım 1934 olmak üzere toplamda beş defa Hariciye Encümeni'ne seçildi⁶⁸¹.

Zeki Mesut Bey, 1935 V. Dönem Genel Seçimleri'nde, 629⁶⁸², 1939 VI. Dönem Genel Seçimleri'nde 648 oy, alarak tekrar Diyarbakır'dan Milletvekili seçildi⁶⁸³.

Vekillik görevi sona eren Zeki Mesut Bey, 1943 yılında tekrar vazifesine dönerek, ikinci defa Ankara Siyasal'da, müdürlük görevini üstlendi. 1956 yılına kadar hocalık vazifesini sürdürdü. Zeki Mesut Alsan, son dönem de yazdığı, "*Devletler*

---

⁶⁷²Bilge A. Suat, "*Sayın Profesör Zeki Mesut Alsan Hakkında*", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 11 \ 3, Ankara, 1956, s.4.

⁶⁷³**TBMM Albümü**, s.197.

⁶⁷⁴**TBMM ZC**, III \ 1, s.7.

⁶⁷⁵**TBMM Arşivi**, Zeki Mesut Alsan'ın IV. Dönem Seçim Mazbatası.

⁶⁷⁶**TBMM ZC**, IV \ 1, s.17.

⁶⁷⁷**TBMM ZC**, IV \ 1, s.28.

⁶⁷⁸**TBMM ZC**, IV \ 4, s.10.

⁶⁷⁹**TBMM ZC**, IV \ 10, s.10

⁶⁸⁰**TBMM ZC**, IV \ 18, s.12

⁶⁸¹**TBMM ZC**, IV \ 25, s.10.

⁶⁸²**TBMM Arşivi**, Zeki Mesud Alsan'ın V. Dönem Seçim Mazbatası.

⁶⁸³**TBMM Arşivi**, Zeki Mesud Alsan'ın VI. Dönem Seçim Mazbatası.

Hukukunda Yeni Gelişmeler” (1948), “*Milletlerarası Hayatın Düzeni Panamerikanizm*” (1949), “*Yeni Devletler Hukuku*” I \ II (1950-1951); kitaplarla, devletler hukuku alanına zengin literatür bıraktı⁶⁸⁴. İngilizce, Almanca ve Fransızca bilen Zeki Mesut Alsan, 24 Eylül 1984 tarihinde vefat etti⁶⁸⁵.

II-IV. DÖNEM DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZELLİKLERİ

Tablo-1 Yerellik Özellikleri

Milletvekilleri	Doğum Yerleri
Zeki Mesut Alsan	Aydın

IV. Dönem Diyarbakir Milletvekilleri'nin doğum yerlerine bakıldığında Zülfü Tiğrel'in dışında herkesin bölge dışından olması yerellik düzeyinin oldukça zayıf olduğunu göstermektedir.

Tablo-2 Yaş Grupları

Milletvekilleri	Yaş
Aziz Zekai Apaydın	47
Kazım Sevüktekin	49
Zeki Mesut Alsan	42
Zülfü Tiğrel	55

Bu dönem Meclis'te yer alan Diyarbakir Milletvekilleri'nin yaşları seçildikleri tarih göz önüne alınarak hesaplanmıştır. Buna göre; bu dönem ki Diyarbakir Milletvekilleri'nin yaş ortalamasının 48.25 olduğu tespit edilmiştir. Bu ortalamaya göre milletvekilleri dönem itibariyle orta yaş bir gruba sahip olduklarını göstermektedir.

Tablo-3 Eğitim ve Mesleki Durum

Milletvekilleri	Eğitimi	Mesleği
Zeki Mesut Alsan	Mülkiye Mektebi	Bürokrat-Akademisyen

⁶⁸⁴B. A. Suat, “*Sayın Profesör Zeki Mesud Alsan Hakkında*”, s.4.

⁶⁸⁵TBMM Albümü, s.197.

Dönem itibariyle Diyarbakir Milletvekilleri'nin eğitim ve mesleki durumlarına bakıldığında eğitim düzeylerinin yüksek oldukları görülmektedir. Mesleklerine bakıldığında Zülfü Beyler dışındakilerin aldıkları eğitimin doğrultusunda mesleklerinde buldukları görülmektedir.

Tablo-4 Bildiği Diller

Milletvekilleri	Bildiği Diller
Zeki Mesut Alsan	Fransızca-Almanca ve İngilizce

Dil bilgisi açısından bakıldığında vekillerin çoğunun en az iki dil bildikleri görülmektedir. Bu durumda vekillerin gelişmişlik düzeylerinin ne kadardıklarını dil konusunda ne kadar geliştirdiklerini göster yüksek olduğunu göstermektedir.

Tablo-5 Önceki Parlamento Deneyimleri

Milletvekilleri	Parlamento	Seçildiği Yer
Aziz Zekai Apaydın	I.Dönem TBMM II. Dönem TBMM III. Dönem TBMM	Adana Aydın Diyarbakir
Kazım Sevüktekin	III. Dönem TBMM	Diyarbakir
Zeki Mesut Alsan	—	—
Zülfü Tiğrel	II.III.IV. Dönem OMM, I ve II. Dönem TBMM	Diyarbakir

Bu dönemki vekillerden Zeki Mesut Alsan haricinde diğerlerinin önceden parlamento da vekil olmaları, ayrıca Diyarbakir'dan seçilmeleri deneyim ve bölgeyi tanımları açısından önemlidir.

III- IV. TBMM'NİN AÇILMASI VE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ

TBMM IV. Dönemi, 4 Mayıs 1931 Pazartesi günü saat 14.10'da, Meclis'in en yaşlı üyesi sıfatıyla İstanbul Milletvekili Abdülhak Hamid (Tarhan) Bey'in başkanlığında açıldı. Abdülhak Hamid Bey'in konuşmasından sonra Meclis'te yemin töreni gerçekleştirildi. Yemin töreninin ardından Meclis Başkanlığı seçimine geçildi.

Yapılan oylama ile 285 oyun tamamını alan Balıkesir milletvekili Kazım (Özalp) Paşa Meclis Başkanlığı'na seçildi⁶⁸⁶. Aynı gün Meclis'te Reisicumhur seçimi yapıldı. Yapılan seçimde Mustafa Kemal Paşa, oyların tamamı alarak, 289 oyla üçüncü defa Reisicumhur seçildi. Seçimden sonra bütün memlekette top atışları yapılarak Mustafa Kemal Paşa'nın Reisicumhur seçildiği ilan edildi⁶⁸⁷.

TBMM IV. Dönem Seçimleri sonucunda Diyarbakır'den milletvekili seçilen Kazım Paşa, Zekai, Zeki Mesut ve Zülfü Beylerin seçim mazbataları Meclis'in 9 Mayıs 1931 tarihli oturumunda Genel Kurul'da kabul edildi⁶⁸⁸. TBMM IV. Dönem Olağanüstü Toplantı yılında Diyarbakır Milletvekillerinin görev yapacakları komisyonların belirlenmesi işlemi Meclis'in 9 Mayıs 1931 tarihli oturumunda gerçekleştirildi. Yapılan seçime göre Zeki Mesut Bey 256 oyla Hariciye Encümeni'ne, Zülfü Bey 260 oyla, Maliye Encümeni'ne, Kazım Paşa 258 oyla Milli Müdafaa Encümeni'ne seçildi⁶⁸⁹.

Bu dönemde hükümeti kurma görevi İsmet Paşa'ya verildi. İsmet Paşa, tarafından kurulan hükümette Diyarbakır Milletvekili Zekai Bey, Millî Müdafaa Vekili olarak seçildi⁶⁹⁰.

1- Olağanüstü Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (4 Mayıs 1931– 25 Temmuz 1931)

a) Milli Müdafaa Vekâleti Bütçe Görüşmeleri

1931 Bütçesi içinde yer alan, Milli Müdafaa Vekâleti'nin kara, deniz ve hava Kuvvetleri Komutanlıkları ile ilgili bütçe görüşmeleri, Meclisin 18 Temmuz 1931 tarihinde başladı⁶⁹¹. Oturumunun 2. celsesi açıldığında Millî Müdafaa bütçesinin kara kısmıyla ilgili Denizli Milletvekili Mazhar Müfit (Kansu) Bey, söz alarak bütçe ile ilgili önemli bir konuya dikkat çekmek istediğini söyledi. Konu, Milli Müdafaa Vekâleti'nin bütçesiyle ilgili 11.300.000 kûsur TL'nin geçen seneden noksan olmasıydı. Mazhar Müfit Bey, vatanın müdafaası ile ilgili olan bütçedeki noksanlığın bazı endişelere sebep olabileceği düşüncesinden dolayı, yaşanan bu durumla ilgili olarak Millî Müdafaa Vekili'nden bir açıklama yapmasını istedi. Millî Müdafaa Vekili ve aynı zamanda Diyarbakır Milletvekili olan Zekâi Bey, konuyla ilgili olarak, bütçenin geçen seneye nazaran 11.000.000 kûsur TL'nin noksan olduğunu söyleyerek, bu durumu gören

⁶⁸⁶TBMM ZC, IV \ 1, s.2.

⁶⁸⁷TBMM ZC, IV \ 1, s.6; *Cumhuriyet*, 5 Mayıs 1931, s.1.

⁶⁸⁸TBMM ZC, IV \ 1, s.17.

⁶⁸⁹TBMM ZC, IV \ 1, s.28.

⁶⁹⁰TBMM ZC, IV \ 1, s.9.

⁶⁹¹TBMM ZC, IV \ 3, s.188.

Meclis'in, endişelere düşmesi konusunda haklı olduklarını belirtti. Bütçenin büyük kısmını iâşe ve teçhizata ayrıldığını belirterek bütçedeki noksanın telafi edileceğini ümit ettiklerini söyledi. Zekai Bey konuşmasını, Türk ordusuna övgü dolu sözler söyleyerek devam ettikten sonra ordunun layık olduğu eksiklikleri gidermenin hükümetin görevi olduğunu açıkladı⁶⁹².

18 Temmuz 1931 tarihli aynı oturumda Çorum Milletvekili İsmail Kemal Bey, Millî Müdafaa Vekili Zekâi Bey'in cevaplamaı için başka bir soru yöneltti. İsmail Kemal Bey, yönelttiği soruda: askerlere, bilimsel ve uygulamalı olarak ziraat öğretilmesine dair bir kanun teklifi verdiğini ve o kanun da tatbik edilip edilmediği öğrenmek istediğini söyledi. Zekâi Bey, verdiği cevapta: bu kanunun uygulandığını; ancak askerin, talim ve terbiyeden vakit bulup ziraatla uğraşmasının zor olduğunu, bundan dolayı bu kanunun iyi uygulanması için Millî Müdafaa Vekâleti'nin, İktisat Vekâletiyle istişare yaparak yeni tedbirler alacağı belirtti⁶⁹³.

2- I. Toplantı Yılı Diyarbekir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1931 – 26 Ekim 1932)

IV. Dönem TBMM çalışmalarının I. Toplantı Yılı, 1 Kasım 1931'de Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın açılış nutkuyla başladı. Yapılan konuşmadan sonra, Meclis Başkanlığı seçimine geçildi. Yapılan seçimle, 241 oy alan Kazım Paşa, Meclis Başkanı seçildi⁶⁹⁴.

TBMM IV. Dönem I. Toplantı Yılında Diyarbekir Milletvekilleri'nin görev yapacakları komisyonların belirlenmesi işlemi Meclis'in 9 Mayıs 1931 tarihli oturumunda gerçekleştirildi. Buna göre; Zeki Mesut Bey 209 oyla Hariciye Encümeni'ne, Zülfî Bey 206 oyla Maliye Encümeni'ne, Kâzım Paşa 213 oyla Milli Müdafaa Encümeni'ne tekrar seçilerek bir önceki dönemdeki yerlerini korudular⁶⁹⁵.

a) Askeri Mevzuata Dair Görüşmeler

1076 numaralı "*İhtiyât (yedek) Zabıtları ve İhtiyât Askeri Memurları Kanunu*"nun 3. Maddesi'ne bir fıkra ilave edilmesine dair 1\293 numaralı kanun tasarısı, Meclis Genel Kurulu'un 16 Mayıs 1932 tarihli oturumunda gündeme alındı. Kanun tasarısının maddesi şu şekildeydi:

⁶⁹²TBMM ZC, IV \ 3, s.188.

⁶⁹³TBMM ZC, IV \ 3, s.189.

⁶⁹⁴Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, IV \ 4, TBMM Basımevi, Ankara, 1931, s.3-4.

⁶⁹⁵TBMM ZC, IV \ 4, s.10.

“MADDE 1 — 1076 numaralı ihtiyat zabıtları ve ihtiyat askerî memurları kanununun 3. maddesine aşağıda yazılı fıkra ilâve edilmiştir: Askerî lise mezunlarından yabancı memleketlerde askerî mühendis ve askerî fen memuru yetiştirilmek üzere seçilenler iki ay müddetle hazırlık kıtasında hizmet ettikten ve sınıfları ile alâ kadar askerî fabrikalarda veya sair müesseselerde on ay çalıştıktan sonra liyakati ve kıfayeti tasdik olunanlar ihtiyat zabıt vekili nasbedilir ve tahsil görecekları müesseselere gönderilir. Askerî mühendisi ve askerî fen memuru olmağa kıfayeti görülmeyenler talebe sıfatı ile harbiye mektebine sevk edilirler”⁶⁹⁶.

Kanun tasarısının Meclis Genel Kurulu’nda okunmasından sonra, Manisa Milletvekili Refik Şevket Bey, tasarıyla ilgili söz alarak, madde de geçen... “tahsil görecekları müesseselere gönderirler” tabiriyle ne demek istendiğini Milli Müdafaa Vekili Zekai Bey’den açıklamasını istedi. Bunun üzerine Milli Müdafaa Vekili ve aynı zamanda Diyarbakir Milletvekili olan Zekai Bey söz aldı. Yaptığı çalışmada kanun tasarısıyla amaçlanan maksadın, bütün gelişmiş ordular gibi Türk ordusunun da alet ve edevat olarak gittikçe makinalaştığını, bundan dolayı orduya askeri mühendis ve fen memuru yetiştirmek için askeri liselerde tahsil gören talebeleri, yabancı memleketlerde politeknik dedikleri yüksek teknik mekteplerinde doktora eğitimi aldıktan sonra geri dönüp orduda askeri mühendis, askeri fen memuru olarak istihdam ettirileceklerini açıkladı. Bunları kullanmak için de gerek kara, gerek hava, gerekse deniz kuvvetlerindeki askeri fabrikaların mesailerini genişlettiklerini söyledi. Zekai Bey, konuşmasının sonunda faydalı olacağı düşünülen kanun tasarısının Genel Kurul tarafından kabul edilmesini rica etti⁶⁹⁷. Zekai Bey’in, kanun tasarısı hakkındaki açıklamalarından sonra, Meclis Başkanı tarafından tasarı, oylamaya sunulurak Meclis Genel Kurul’da kabul edildi⁶⁹⁸.

b) Yolsuzluk İddialarına Dair Görüşmeler

1932 yılı Haziran ayı bütçe görüşmelerinin, “tütün ve inhisar idaresi bütçe tasarısı”na dair kısmı, Meclisin 26 Mayıs 1932 tarihli oturumunda, başladı⁶⁹⁹.

Görüşmelerin ikinci oturumu başladığında, Diyarbakir Milletvekili Zülfü Bey, Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti’ne bir soru yöneltmek için söz istedi. Soruda; tütün ve inhisar idaresine ait bir paranın, şube müdürleri, meclis idare azaları ve genel müdürler

⁶⁹⁶Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, IV \ 8, TBMM Basımevi, Ankara, 1932, s.156-157.

⁶⁹⁷TBMM ZC, IV \ 8, s.157.

⁶⁹⁸TBMM ZC, IV \ 8, s.157.

⁶⁹⁹TBMM ZC, IV \ 8, s.258.

arasında ikramiye parası adı altında paylaşıldığını söyleyerek bir yolsuzluk yapıldığını iddia etti. Bu olayların bir kısmının zaman aşımına uğradığını, bir kısmı hakkında ise takibat yapıldığını belirtti. Daha sonra Gümrük ve İnhisarlar Vekâleti'nden yolsuzluk yapıldığı iddiası olan para miktarının ne kadar olduğunu ve yaşanan olayla ilgili ne yapıldığı konusunda bir açıklama yapmasını istedi⁷⁰⁰.

Zülfü Bey'in sorusundan sonra, Gümrük ve İnhisarlar Vekili Ali Rana Bey söz alarak, iddia edilen paranın, o zamanki kurallara göre ikramiye parası olarak taksim edildiğini, yolsuzluk olduğunu tahmin eden maliye müfettişlerinin konuyla ilgili tetkikat yapmakta olduklarını ifade etti⁷⁰¹.

3- II. Toplantı Yılı Diyarbekir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1932 – 26 Ekim 1933)

IV. Dönem TBMM çalışmalarının II. Toplantı Yılı 1 Kasım 1932'de Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın açılış nutkuyla başladı. Açılış nutkundan sonra, Meclis Başkanlığı seçimine geçildi. Kazım Paşa, 234 oy alarak yeniden Meclis Başkanı seçildi⁷⁰².

TBMM IV. Dönem III. Toplantı Yılında Diyarbekir Milletvekilleri'nin görev yapacakları komisyonların belirlenmesi işlemi Meclis'in 7 Kasım 1932 tarihli oturumunda gerçekleştirildi. Zeki Mesut Bey 204 oyla Hariciye Encümeni'ne, Zülfü Bey 207 oyla Maliye Encümeni'ne, Kâzım Paşa 203 oyla Milli Müdafaa Encümeni'ne tekrardan seçildiler⁷⁰³.

a) Türkiye Hava Yolları İdaresi Kanuna Dair Görüşmeler

Cumhuriyet'in ilk on yılında Türkiye'de hava taşımacılığı yoktu. 1933'ten itibaren, sivil hava taşımacılığı önem kazanmaya başlayınca bu amaçla bir kanun tasarısı hazırlandı⁷⁰⁴. Maliye Vekâleti'nce hazırlanan kanun tasarısı, Başvekâlet'in 12 Ocak 1933 tarihli yazısı ile Meclis Başkanlığı'na sunuldu⁷⁰⁵.

⁷⁰⁰TBMM ZC, IV \ 8, s.272.

⁷⁰¹TBMM ZC, IV \ 8, s.272.

⁷⁰²Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, IV \ 10, TBMM Basımevi, Ankara, 1932, s.3-4.

⁷⁰³TBMM ZC, IV \ 10, s.10.

⁷⁰⁴İsmail Yıldırım, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2001, s.61.

⁷⁰⁵Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM IV. Dönem (1931-1935)*, I, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s.223.

Türkiye Hava Yolları'na dair 1\499 numaralı kanun tasarısı, 20 Mayıs 1933 tarihinde Meclis gündemine taşındı⁷⁰⁶. Genel Kurul'un 20 Mayıs 1933 tarihli oturumunda görüşülmeye başlanan tasarı ile ilgili Meclis Başkanı Kazım Paşa: “söz isteyen var mı?” diye sordu. Bunun üzerine Manisa Milletvekili Refik Şevket Bey, kanunla ilgili olarak yetkili kişilere bazı sorular yönelmek için söz alarak: Türkiye Hava Yolları idaresinden başka, Türkiye’de başka bir idarenin seyahat yetkisinin olup olmayacağını sordu. Gelen soru üzerine Diyarbakır Milletvekili ve Milli Müdafaa Vekili Zekai Bey verdiği cevapta: Türkiye Hava işletmelerinde yerli halkın her türlü işletme hakkı olduğu gibi bunu da yapma hakkına sahip olduğunu; ancak devletlerarası müzakereler ve uluslararası kanunlardan dolayı, yabancı şirketlerin işletme hakkının olmadığını bunun devlete ait bir işletme olduğunu belirtti⁷⁰⁷.

Refik Şevket Bey’den sonra, Eskişehir Milletvekili Emin Bey söz alarak, hava hatları tesis etmek isteyen birinin, hükümete mi yoksa ayrı bir kuruma mı müracaat etmesi gerektiğini sordu. Bunun üzerine, Zekai Bey vermiş olduğu cevapta, nasıl bazı şirketlere mensup demiryolları bulunduğu gibi, Türklere ait şirketlerinde hava yolları olacağını belirtti. Ayrıca müracaat için de, hava yollarının kendi içinde genel bir müdürlük olacağını söyledi⁷⁰⁸.

Kanunla ilgili görüşmelerden sonra Meclis Başkanı Kazım Bey, kanun tasarısının maddelerine geçilmesi için oylama yaptı⁷⁰⁹. Maddelerin okunmasından sonra kanun tasarısı oylamaya sunulmuş ve yasalaştı⁷¹⁰. Buna göre, 2186 numaralı “*Havayolları Devlet İşletme İdaresi Teşkilatı Hakkında Kanun*” ile Türkiye Hava Yolları (THY) resmen kurularak, havayolları konusunda önemli bir kamu yatırımı yapıldı⁷¹¹.

4- III. Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1933 – 27 Ekim 1934)

IV. Dönem TBMM çalışmalarının III. Toplantı Yılı, 1 Kasım 1933’de Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın açılış nutkuyla başladı⁷¹². Mustafa

⁷⁰⁶Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, IV \ 15, TBMM Basımevi, Ankara, 1933, s.192.

⁷⁰⁷TBMM ZC, IV \ 15, s.192.

⁷⁰⁸TBMM ZC, IV \ 15, s.193.

⁷⁰⁹TBMM ZC, IV \ 15, s.193.

⁷¹⁰TBMM ZC, IV \ 15, s.195.

⁷¹¹Havayolları Devlet İşletme İdaresi Teşkilatı hakkındaki kanun için bkz. **Resmi Gazete**, 27 Mayıs 1933, S. 2411; **TBMM Kanunlar Dergisi**, S.12, s.316-317.

⁷¹²Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, IV \ 18, TBMM Basımevi, Ankara, 1933, s.2-3.

Kemal Paşa'nın açılış konuşmasından sonra, Meclis Başkanlığı seçimine geçildi. Kâzım Paşa, 265 oyla Meclis Başkanı seçildi⁷¹³.

TBMM IV. Dönem III. Toplantı Yılında Diyarbakir Milletvekilleri'nin görev yapacakları komisyonların belirlenmesi işlemi Meclis'in 7 Kasım 1932 tarihli oturumunda gerçekleştirildi. Zeki Mesut Bey 162 oyla Hariciye Encümeni'ne, Zülfi Bey 162 oyla Maliye Encümeni'ne, Kâzım Paşa 163 oyla Milli Müdafaa, Encümeni'ne yeniden seçilerek III. Toplantı Yılında da komisyonlardaki yerlerini korudular⁷¹⁴.

a) Fevzipaşa – Diyarbakir Demiryolu Projesi

Cumhuriyet'in ilanından sonra her alanda olduğu gibi demiryolları konusunda da milli bir politika izlenmeye başlandı. İktisadi kalkınmanın her şeyden önce altyapıya bağlı olduğunu bilen Cumhuriyet idarecileri, memlekette demiryollarının yapılması için büyük çaba gösterdiler⁷¹⁵. 1924 yılında, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalma, 4086 km'lik bir demiryolu bulunmaktaydı. Bunun 2352 km'si yabancı şirketlerce, 1734 km'si devlet tarafından işletilmekteydi. 1924'ten 1931'e kadar önemli çalışmalar yapılarak, 1630 km'lik demiryolu yapıldı⁷¹⁶.

Devlet bu bağlamda, memleketin doğu ve güneydoğu bölgesine de, önemli bir kamu yatırımı olan Fevzipaşa-Diyarbakir demiryolu inşasına karar verdi. Aslında bu hattan önce Diyarbakir Milletvekili Fevzi Bey ve arkadaşları, Ergani Bakır Maddelerinin işletilmesi ve bölgenin ekonomik kalkınması için 1924 yılında bir kanun teklifi vermişlerdi⁷¹⁷. Arada⁷¹⁸-Diyarbakir-Ergani arasında demiryolu inşasına dair verilen kanun, 22 Mart 1924 tarihinde Meclis Genel Kurulu'nda kabul edildi⁷¹⁹. 448 numaralı kanun şu şekildeydi:

“MADDE 1- Arada - Diyarbakir - Ergani arasında iki sene zarfında inşa edilmek ve her sene sarfi icap eden miktar bütçeye konulmak üzere 75 santimetre genişliğinde demiryolu inşası için (2 738 000) liranın sarfına mezuniyet verilmiştir.

⁷¹³TBMM ZC, IV \ 18, s.4.

⁷¹⁴TBMM ZC, IV \ 18, s.12.

⁷¹⁵İ. Yıldırım, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları**, s.85.

⁷¹⁶İ. Ceyhan Koç, “*Izmir İktisat Kongresi'nin Türk Ekonomisinin Oluşumuna Etkileri*,” **Atatürk Dergisi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü, III \ I, Erzurum, Mayıs 2000, s.161.

⁷¹⁷TBMM ZC, II \ 7, s.856.

⁷¹⁸Yeni adıyla Akdoğan olan Arada, bugün Mardin ili Kızıltepe ilçesine bağlı bir köydür.

⁷¹⁹TBMM ZC, II \ 7, s.861.

*MADDE 2- 1340 senesi Naf'ia bütçesine faslı mahsus olarak bu husus için (1 000 000) lira tahsisat vazedilmiştir*⁷²⁰.

Hükümet, kanunun Meclis Genel Kurul'unda kabul edilmesinden sonra güzergâh ve etüt çalışmalarına başladı. 26 Kasım 1924 tarihli sözleşme, 2 Aralık 1924'te onaylandı⁷²¹. Arada-Diyarbakir-Ergani arasındaki demiryolu inşası İtibarı Milli Bankası'na verildi⁷²². Banka da sözleşmesini *Philip Holzman* şirketine devretti. Şirket, 1925 yılının başlarında inşaata başladı⁷²³. Demiryolu inşasının başlamasından sonra hattın askeri sakıncalarının bulunduğu ve iktisadi olmadığı gerekçesiyle Meclis'in 22 Mart 1926 tarihinde hattın inşaatının durdurulması için bir kanun teklifi verildi. Yeter sayısı olmadığı için, teklif 24 Mart 1926 tarihinde ikinci defa oylamaya sunuldu. Böylece Arada-Diyarbakir-Ergani arasında demiryolu inşası durdurulurdu. Yapılan oylamaya Diyarbakir Milletvekilleri'nden Fevzi Bey ret oyu kullanırken, Cavit, Zülfü ve Şeref Bey'ler oylamaya katılmadı⁷²⁴.

Fevzi Bey, Arada-Diyarbakir-Ergani arasında demiryolu inşasının durdurulmasına yönelik yapılan oylamada tek ret oyu kullanan milletvekilidir. Ancak Meclis'te buna dair bir açıklamada bulunmamıştır. Cumhuriyet tarihinin ilk demiryolu kanunu olarak bilinen bu projenin kaldırılmasını istemeyen Fevzi Bey'in, bu proje teklifinin kaldırılmasını ret etmesi, projeyi Meclis'e sunan kişi olmasından olsa gerektir.

Meclis'te aynı gün yapılan oturumda, hem daha fazla insanın yararlanacağı, hem de memleketin idari, askeri ve iktisadi bakımdan bu güzergâha ihtiyacı olacağı gerekçesiyle Keller (Fevzipaşa)-Malatya-Ergani-Diyarbakir hattının inşasına dair verilen kanun 126 milletvekilinin verdiği oyların tamamını alarak kabul edildi⁷²⁵.

Fevzipaşa⁷²⁶- Malatya-Diyarbakir hattı inşası 17 Temmuz 1927'de başladı⁷²⁷. Fevzipaşa-Diyarbakir Demiryolu hattının çalışmaları başladıktan itibaren hattın ilk bölümü olan 143 km'lik Fevzipaşa-Gölbaşı arası 9 Eylül 1929'da işletmeye açıldı⁷²⁸. Hattın, Ozan istasyonundan itibaren Hamzalar, Tahtaköprü, Kadılı ve Viranşehir

⁷²⁰ TBMM Kanunlar Dergisi, S.2, s.286.

⁷²¹ İ. Yıldırım, Cumhuriyet Döneminde Demiryolları, s.86.

⁷²² TBMM ZC, II \ 7, s.856.

⁷²³ İ. Yıldırım, Cumhuriyet Döneminde Demiryolları, s.86.

⁷²⁴ TBMM ZC, II \ 23, s.306; TBMM ZC, II \ 23, s.335-336.

⁷²⁵ TBMM ZC, II \ 23, s.332.

⁷²⁶ Eski adıyla Keller olarak adlandırılan Fevzipaşa, 1935 Genel Nüfus sayımına göre 1593 nüfusa sahip Gaziantep'in İslâhiye ilçesine bağlı bir bucaktır. Halil Koca-Hayati Doğanay, "Ulaşımın Yerleşmeye Etkilerine İki Örnek: Fevzipaşa ve Nurdağı Kasabaları", Türkiye Coğrafya Dergisi, 33\1-24, İstanbul, 1998, s.12.

⁷²⁷ BCA, 030.10\151.70.1.

⁷²⁸ İ. Yıldırım, Cumhuriyet Döneminde..., s.88.

İstasyonlarını kapsayan 50 km'lik kısmı Fevzipaşa-Ozan kısmına ilaveten 1 Kasım 1930 tarihinde⁷²⁹, Suçatı, Akçadağ ve Malatya istasyonlarını kapsayan 56 km'lik kısmı ise 23 Nisan 1931 tarihinde işletmeye açılacağı, Nafia Vekâleti'nden, Başvekâlete bildirildi⁷³⁰.

İnşaat ve ray döşeme işlerinin büyük bir bölümü Eylül 1931'e kadar tamamlanmış olan Malatya-Fırat bölümü ise 1 Şubat 1932'de işletmeye açıldı. Hattın 319. km'de Baskil'e ulaşması ise 16 Kasım 1933'te gerçekleşti. 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın olumsuz etkisiyle 1932-33 mali yıllarında bütçeden yeterli ödenek ayrılmadığı için bu hattın yapımı yavaşladı. Hatta 322. km'deki Şevkat İstasyonu'na kadar yapılan hattaki inşaat durma noktasına geldi. Bundan dolayı hattın durma notasına geldiğini gören hükümet iç borçlanmaya gitti. 12 Ocak 1933'te 2094 numaralı kanun ile 12.000.000 TL tahvil çıkarılmasına yetki verildi. Tahvil satışından elde edilen gelirle hattın inşaatı tekrar normal hızına devam ederek, 1 Nisan 1934'te Fırat-Yolçatı hattı işletmeye açıldı⁷³¹.

Meclis'in 12 Nisan 1934 tarihli oturumunda, Fevzipaşa-Diyarbakır hattı inşaatının bitirilmesi için 4.000.000 TL tahsisat verilmesiyle ilgili kanun tasarısı verildi. Konuyla ilgili Diyarbakır Milletvekili Zülfi Bey söz alarak, önce Mustafa Kemal Paşa'ya ve İsmet Paşa'ya teşekkürlerini ilettikten sonra demiryolları konusunda hükümetin isabetli kararlar aldığını ve bununla Akdeniz'in Karadeniz'e bağlandığını ve bu kararlilikla yapılacak çalışma sonucunda doğu vilayetlerinin batı vilayetlerine bağlanacağını belirtti. Zülfi Bey, bundan dolayı vekillerden bu kanunun kabul edilmesini istedi⁷³².

Zülfü Bey'in konuşmasından sonra, Meclis Başkanı tarafından kanun tasarısının maddeleri okunarak oylamaya sunuldu. Fevzipaşa-Diyarbakır hattı inşaatının tamamlanması hakkındaki kanun şu şekildeydi:

“MADDE 1- Fevzipaşa - Diyarbakır hattı nın Diyarbakır'e varmasını temin ve Diyarbakır istasyonunda icap eden tesisatın yapılması için dört milyon liranın daha sarfına ve bunun için gelecek senelere sâri taahhütlerde bulunmağa Nafia vekili mezundur.

MADDE 2- Birinci madde mucibince yapılacak taahhüdattan sene sarfi icap eden mebalîğ Nafia vekâleti bütçesine konur.

⁷²⁹BCA, 030.10\152.76.7.

⁷³⁰BCA, 030.10\152.76.12.

⁷³¹TBMM ZC, IV \ 12, s.62; Resmi Gazete, 18 Ocak 1933, S.2307.

⁷³²TBMM ZC, IV \ 21, s.50.

MADDE 3- Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

*MADDE 4- Bu kanunun hükmünü icraya Nafia ve Maliye vekilleri memurdur*⁷³³.

Fevzipaşa - Diyarbekir hattı inşaatının bitirilmesi için 4.000.000 TL'lik tahsisat verilmesine dair kanun 195 oyla Meclis Genel Kurulu'nda kabul edildi⁷³⁴. Kanun kabul edilmesi Diyarbekir halkında büyük sevinç yarattı. Diyarbekir Belediye Başkanı Şeref Bey'den⁷³⁵, Diyarbekir Halkevi Başkanı Cahit Bey'den⁷³⁶ ve Ticaret Odası Başkanı Tahir Bey'den CHP Genel Sekreteri Recep Bey'e halkın, durumu büyük bir sevinçle karşıladığını ve şükranlarını sunduğunu ifade eden 11-12 Haziran tarihli telgraflar gönderildi⁷³⁷. CHP Genel Sekreteri Recep Bey'de gönderilen telgraflara teşekkürlerini ileten 13 Haziran tarihli bir cevap yolladı⁷³⁸.

Kanunun kabulünden sonra, 9 Haziran 1934 tarihinde Nafia Vekili'nden, Başvekâlete bir yazı gönderildi. Yazıda: İsveç-Danimarka ortak kuruluşu olan Nohab Şirketi'ne verilen, Fevzipaşa-Diyarbekir demiryolu hattı ve Filyos-Irmak hattının inşası için 55.000.000 dolarlık bir bütçe çıkarıldığını; ancak yapılan sözleşmeye göre Nohab Şirketi'nin bu hattı tamamlamayacağını anlaşıldığı, bunun üzerine Fevzipaşa-Diyarbekir arasında kalan 435 kilometre ile 70 kilometrelik son kısmın Hükümet tarafından müteahhitlere verilmesi kararlaştırıldığı belirtildi⁷³⁹.

Çalışmaların hızlanmasıyla demiryolu hattı, 6 Ağustos 1935'te Ergani'ye ulaştı⁷⁴⁰. Hattın Ergani'ye ulaşmasından sonra, 30 Ağustos 1935'te Ergani Maden İstasyonu işletmeye açıldı⁷⁴¹.

Ergani Maden İstasyonu işletmeye açılmasından sonra yol yapımı hız kesmeden devam etti. Demiryolu hattı 28 Ekim 1935'te Diyarbekir İstasyonu'na ulaştı. Yöre halkı bu durumu büyük bir mutlulukla karşıladı⁷⁴². Demiryolu hattının, Diyarbekir'e yaklaşmasına yakın, Nafia Vekili Ali Çetinkaya, Başvekâlete yolladığı 18 Kasım 1935 tarihli yazısında: Fevzipaşa-Diyarbekir hattının Ergani Maden'den sonra, Ballar, Ergani, Geyik, Leylek ve Diyarbekir İstasyonlarının 23 Kasım 1935 tarihinden itibaren açılacağını bildirdi⁷⁴³. 1927 yazında başlayan Fevzipaşa-Diyarbekir demiryolu hattı, 22

⁷³³ TBMM ZC, IV \ 21, s.50.

⁷³⁴ TBMM ZC, IV \ 21, s.55.

⁷³⁵ BCA, 490.01\237.940.1.5.

⁷³⁶ BCA, 490.01\237.940.1.6.

⁷³⁷ BCA, 490.01\237.940.1.7.

⁷³⁸ BCA, 490.01\237.940.1.3.

⁷³⁹ BCA, 030.10\151.71.9.

⁷⁴⁰ Ulus, 7 Ağustos 1935, s.1.

⁷⁴¹ Ulus, 29 Ekim 1935, s.7.

⁷⁴² Diyarbekir, 28 Ekim 1935, s.1.

⁷⁴³ BCA, 030.10\152.76.24.

Kasım 1935'te yapılan bir törenle, Nafia Vekili Ali Çetinkaya tarafından açıldı. Törende Diyarbekir Lisesi öğrencilerinin kaleme aldığı bir şiir açılışa katılanlara dağıtıldı⁷⁴⁴.

b) Mustafa Kemal Paşa'nın Doğduğu Günün Milli Bayram Olmasına Dair Kanun Tasarısı

Diyarbekir Milletvekili Zülfü Tiğrel, Mustafa Kemal Paşa'nın doğduğu günün, tespit edilip o günün milli bayram olması için, Meclis Başkanlığı'na 7 Ocak 1933 tarihli bir kanun tasarısı gönderdi. “*Gazi Hazretlerinin doğduğu gün, milli bayram addedilmesi*” hakkındaki kanun tasarısı, şu şekildeydi:

*“Reisi Cumhur Gazi Mustafa Kemal Hazretleri'nin Dünya'ya geldikleri tarihine tesadüf eden gün milli günlerimizdir. Her sene tesis edilecektir”*⁷⁴⁵.

Zülfü Bey'in verdiği tasarıyla ilgili olarak, Meclis Başkanlığı'ndan 9 Ocak 1933 tarihli Başvekâlete gönderilen yazıda tasarının Teşkilat-ı Esasiye Encümenine havale edildiğini bildirdi ve neticenin yazı ile gönderilmesi istendi⁷⁴⁶.

Zabıt ceridesinde rastlamadığımız; ancak Cumhuriyet Arşivinde rastladığımız bu kanun tasarısının neticesiyle ilgili olarak ne zabıtlarda ne de arşivde bir daha bu konuya dâhil bilgiye ulaşamamıştır. Tasarı büyük ihtimalle Teşkilat-ı Esasiye Encümeni tarafından, kabul edilmediği veya Mustafa Kemal Paşa tarafından onay almadığı için Meclis gündemine gelmemiştir.

5- IV. Toplantı Yılı Diyarbekir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1934 – 23 Aralık 1934)

IV. Dönem TBMM çalışmalarının IV. Toplantı Yılı 1 Kasım 1934'de Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın açılış nutkuyla başladı. Mustafa Kemal Paşa'nın açılış konuşmasından hemen sonra, Meclis Başkanlığı seçimine geçildi. Kazım Paşa, 264 oyla IV. Dönemin son devresinde de seçilerek, dördüncü kez Meclis Başkanı oldu⁷⁴⁷.

TBMM IV. Dönem IV. Toplantı Yılında, Diyarbekir Milletvekilleri'nin görev yapacakları komisyonların belirlenmesi işlemi Meclis'in 7 Kasım 1932 tarihli oturumunda gerçekleştirildi. Zeki Mesut Bey 200 oyla Hariciye, Zülfi Bey 197 oyla

⁷⁴⁴ **Diyarbekir**, 22 Kasım 1935, s.1.

⁷⁴⁵ **BCA**, 030.10\4.19.15.2.

⁷⁴⁶ **BCA**, 030.10\4.19.15.1.

⁷⁴⁷ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, IV \ 25, TBMM Basımevi, Ankara, 1935, s.3-4.

Maliye, Kâzım Paşa 202 oyla Milli Müdafaa, Encümenliklerine tekrar seçilerek IV. toplantı yılında da komisyonlardaki yerlerini korudular⁷⁴⁸.

a) Mustafa Kemal'e “Atatürk” Soyadının Verilmesine Dair Kanun Görüşmeleri

21 Haziran 1934'te “Soy adı Kanunu” ile Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının ön adlarıyla birlikte bir soyadı kullanmaları zorunlu hâle getirildi⁷⁴⁹. Meclis'in 24 Kasım 1934 tarihinde, Malatya Milletvekili İsmet Paşa ve aralarında Diyarbakir Milletvekili Zekai Bey'inde bulunduğu 22 vekil⁷⁵⁰ imzalı kanun önerisiyle Kemal öz adlı Cumhur Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya “Atatürk” soyadının verilmesi teklif edildi. Verilen kanun teklifi Meclis Başkanı tarafından Dâhiliye Encümeni'ne havale edildi⁷⁵¹.

Encümen, havale edilen kanun tasarısını ivedilikle görüştüktan sonra, mazbata Meclis Başkanlığı'na yollandı. Dâhiliye Encümeni tarafından yollanan mazbata şu şekildeydi:

“Ulu Cumhur Reisimize Atatürk soyadı verilmesi hakkında Malatya mebusu İsmet Paşa ve arkadaşlarının yaptıkları kanun teklifi encümenimize gönderilmiş olmakla 24 - XI - 1934 toplantımızda okundu ve konuşuldu. Türk ulusuna tam istiklâlini kazandıran ve ulusa gerçek tarihinin ve öz dilinin yolunu gösteren Ulu Cumhur Reisimize (Atatürk) soy adının verilmesi çok yerinde görülmüş ve teklif cümlece kabul olunmuş bulunmakla Yüksek Heyetin iyi görüşüne sunulmasına karar verilmiştir”⁷⁵².

Encümenden gelen olumlu cevap üzerine, kanun tasarısı Meclis Genel Kurul'unda oylamaya sunulurak kabul edildi. Kabul edilen kanun şu şekildeydi:

“Kemal öz adlı Cumhur Reisimize verilen soyadı hakkında kanun lâyihası

MADDE 1- Kemal öz adlı Cumhur Reisimize Atatürk soyadı verilmiştir.

MADDE 2- Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

MADDE 3-Bu kanun Büyük Millet Meclisi tarafından icra olunur”⁷⁵³.

⁷⁴⁸ TBMM ZC, IV \ 25, s.10-11.

⁷⁴⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, IV \ 23, TBMM Basımevi, Ankara, 1934, s.259.

⁷⁵⁰ İsmet Paşa (Malatya), Şükrü Kaya (Muğla), Zekai (Diyarbakir), Ali (Afyon Karahisar), A. Kazım (Balıkesir), Cemil (Tekirdağ), Recep (Kütahya), Asım (Erzurum), Fuat (Elazığ), Talat (Çankırı), Refet (Urfa), Ferit Celal (Mersin) Damar Arık (Adana), Dr. Emin Cemal (Bolu), Cemal (Afyon Karahisar), Halil (Zonguldak), Emin (Eskişehir), Rasih (Antalya), Ruşeni (Samsun), Rasim (Sivas), Besim Atalay (Aksaray), Aziz Samih (Erzurum), Esat (Bursa) Beyler, TBMM ZC, IV \ 25, s.34-35.

⁷⁵¹ TBMM ZC, IV \ 25, s.34.

⁷⁵² TBMM ZC, IV \ 25, s.35.

⁷⁵³ TBMM ZC, IV \ 25, s.35; Hâkimiyet-i Milliye, 25 Kasım 1934, no:4791, s.1.

Kanun çıkmasından sonra 17 Aralık 1934'te çıkarılan başka bir kanunla Türkiye Cumhuriyeti'ne verilen Atatürk soyadını başka hiçbir kimse önad veya soyad olarak kullanılması yasaklandı⁷⁵⁴.

Soyadı Kanunu'nun resmileşmesiyle Atatürk tarafından birçok kişiye soyadı verildi. Bunlar arasında Diyarbakır Milletvekili İbrahim Tali Bey ve dönemin Başbakanı İsmet Paşa bulunmaktadır. İbrahim Tali Bey'e "Öngören"⁷⁵⁵ İsmet Paşa'ya da I. ve II. İnönü Muharebeleri'nin kahramanı sıfatıyla, "İnönü" soyadı verildi⁷⁵⁶.

D- 1935 GENEL SEÇİMLERİ VE DİYARBEKİR VİLAYETİ (1935-1939)

5 Aralık 1934'te yapılan ilk oturumunda, Malatya Milletvekili İsmet İnönü ve iki arkadaşı seçimlerin yenilenmesi talebiyle bir teklif sundu. Verilen önerge, Meclis'te oy birliği ile kabul edilerek, seçimlerin yenilenmesi kararı alındı⁷⁵⁷.

Meclis'in aynı günkü II. oturumunda, seçim yasasında önemli bir değişiklik için Balıkesir Milletvekili Hacim Çarıklı ve Tekirdağ Milletvekili Celal Nuri İleri, seçim kanununun bazı maddeleri için kanun teklifi verdi. Aynı oturumda Başbakan İsmet İnönü de, kadınlarında seçme seçilme haklarına sahip olması için bir kanun teklifi sundu⁷⁵⁸. Verilen tekliflerle *Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu*'nun 10. ve 11. Maddesi şu şekilde değiştirildi:

"Madde 10 - 22 yaşını bitiren kadın erkek her Türk milletvekili seçme hakkına sahiptir.

Madde 11 - 30 yaşını bitiren kadın erkek her Türk milletvekili seçilebilir".

Aynı oturumda seçim kanununda da değişiklik yapıldı. Buna göre:

"Madde 1 - Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri Türkiye devleti halkından her kırk bin toplam nüfus bir milletvekili seçecek, nüfusu kırk binin altında dahi olsa bir milletvekili seçme hakkı olacaktır. Nüfusu kırk binden fazla olanlar ise şu şekilde düzenlenmiştir. Elli beş bine kadar bir, elli beş bin birden doksan beş bine kadar iki, doksan beş bin birden yüz otuz beş bine kadar üç, yüz otuz beş binden yüz yetmiş beş

⁷⁵⁴Resmi Gazete, 24 Kasım 1934, S. 2888.

⁷⁵⁵Dr. İbrahim Tali Öngören Dosyası, Erdal Aydoğan Özel Arşivi.

⁷⁵⁶Hâkimiyet-i Milliye, 26 Kasım 1934, s.1; Utkan Kocatürk, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Ankara, 1999, s.507.

⁷⁵⁷TBMM ZC, IV \ 25, s.81.

⁷⁵⁸TBMM ZC, IV \ 25, s.82. Kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi bu yasadaki önce, Mustafa Kemal Paşa'nın 16-17 Ocak 1923'te İzmit'te gazetecilerle yaptığı görüşme sırasında gündeme gelmişti. Ahmet Emin Yalman'ın: "Halide Hanım'ı milletvekili görebilecek miyiz?" sorusu üzerine Mustafa Kemal Paşa: bu konuyu bazı kişilerle görüştüğünü, hâlâ itiraz edenlerin olduğunu; ancak ileri dönemlerde bunun gerçekleşeceğini söylemişti. A. İnan, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün...**,s.85.

bine kadar dört milletvekili seçilecek, bu miktar fazlası bu oranda artırılacak şeklinde değiştirilmiştir.

*Madde 2 - Milletvekili Seçim Kanunu, 5. 11. 16. 23. ve 58. maddelerindeki 18 yaşını bitirenler kaydı, 22 yaşını bitirenler şeklinde değiştirildi ve bu maddelerdeki erkek kaydı kaldırılarak yerine erkek-kadın şeklinde yazıldı*⁷⁵⁹.

Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun 10. ve 11. Maddelerin değiştirilmesi hakkındaki kanun toplam 317 milletvekilinden 258 milletvekili oyuyla kabul edildi. Oylama sırasında 53 vekil oylamaya katılmadığı gibi 6 vekilde boş oy kullandı. Türk kadınına ilk defa seçme ve seçilme hakkı verilerek, siyasi alanda kadın-erkek eşitliği sağlandı. Oylama sırasında Diyarbakir Milletvekilleri oylamaya tam kadro katılarak evet oyu verdi⁷⁶⁰.

IV. Dönem Meclis'i, 23 Aralık 1934'te Meclis Başkanı Kâzım Özalp'in kapanış konuşmasıyla son oturumunu yaparak, V. Dönem için seçimlere gitti⁷⁶¹. Meclis, seçim kanununda yapılan değişikliklerle V. Dönem için seçim sürecine girdi. Hazırlıklar başladığı zaman, seçme ve seçilme hakkına sahip olan kişilerin isimlerini gösteren defterler mahallelere asıldı. Asılan listelere itiraz eden kişilerin, beş gün boyunca mahkemeye müracaat hakları vardı. Bu zaman içinde itirazları Teftiş Heyeti tarafından reddedilenlerin veyahut yeniden itiraz edenlerin müracaatları mahkeme tarafından dinlenecek, mahkemeler sekiz gün içinde karar verecekti. Bu müddet bittikten sonra, "müntehib-i sani" (ikinci seçmen) adaylarını ayırmak için her kaza içinde yoklama yapılacak ve yoklama neticesinde adaylar belli olacak ve böylece "müntehib-i sani" seçimlerine başlanacaktı⁷⁶². Yapılan "müntehib-i sani" seçimlerinde oy kullanmaya büyük ilgi olduğu ve özellikle ilk defa oy kullanan kadınların daha çok göze çarptığı görüldü⁷⁶³. Kadın adaylardan dikkat çeken diğer bir konu da kadın hareketlerinin içinde olmasına rağmen Kadın Birliği Eski Başkanı Nezihe Muhiddin, Şaziye Berrin, Hatice Çiftçi ve Hacer Nihat Hanım gibi kadınlar CHP tarafından aday gösterilmedi. Bunun üzerine bu kişiler bağımsız olarak adaylıklarını koydular; ancak bağımsız milletvekili adayı olan kadınlardan hiçbiri milletvekili seçilemedi⁷⁶⁴.

⁷⁵⁹TBMM ZC, IV \ 25, s.85.

⁷⁶⁰TBMM ZC, IV \ 25, s.86; **Milliyet Gazetesi**, 6 Aralık 1934, s.1; Burhan Göksel, **Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s.167.

⁷⁶¹TBMM ZC, IV \ 25, s.310.

⁷⁶²**Akşam**, 5 Ocak 1935, s.2.

⁷⁶³**Akşam**, 19 Ocak 1935, s.2.

⁷⁶⁴İ. Güneş, **Atatürk Dönemi Türkiye'sinde...**, s.426-427.

Seçimin ilk aşaması tamamlandıktan sonra sıra partinin milletvekilleri adaylarını belirlemeye geldi. 21 Ocak günü, adaylık için Parti Meclisi'ne başvuruların sayısı 2000'i geçti. Bunların 200'den fazlası kadın adaylardı. Başvuruların tamamlanmasından sonra, partinin yürürlükte olan 1927 tüzüğüne göre, partinin milletvekili belirleme görevi, partinin Genel Başkanı, Genel Başkan Vekili ve Genel Sekreterlikten oluşan üç kişilik Umumi Riyaset Divanı'na aitti. Yine de, uygulamada en son söz, Parti Genel Başkanı'nındı. Bu tüzüğe göre adaylar belirlendi⁷⁶⁵.

Müstakil adaylar sorunu, 1935 Seçimleri sırasında da gündeme geldi. Atatürk, 2 Şubat 1935 tarihinde CHP Teşkilatına ve ikinci seçmenlere hitaben yayınladığı beyannameyle yeni seçimlerde müstakil adaylar konusunun ne şekilde düzenlendiğini ve amacını açıkladı. Buna göre: 1931 Genel Seçimleri'nde, oldukça farklı olarak boş bırakılan vekillik sayısı her seçim bölgesinde birer vekillik olmak üzere 30'dan 16'ya düşürüldü⁷⁶⁶.

Ahmet Ağaoğlu, Atatürk'ün beyannamesinden sonra, Cumhuriyet Gazetesi'nde, şöyle bir yazı kaleme aldı:

“Cumhuriyetin kurucusu ve dayandığı esas yasaının yaratıcısı bir kere daha hesap sorma (kontrol) ve düşünce ile karşı gelme (tenkit) türesinin bir ulus için yaşayış esası olduğunu bu beyannamede kaydediyor.

Buyuruyorlar ki: Ulus hâkimiyetinin en açık ve en keskin şekli tenkittir. Pek az kişilerden ibaret olarak ulusun bütün işlerini çevirenleri, hesap altında tutmak ve sorguya çekmek ulus hâkimiyetinin esas şartıdır. Bu olmazsa şekil ne olursa olsun ulus hâkimiyeti vardır denemez. Ne neşe verici hadisedir ki başka yerlerin şefleri başka ve tersine yol aldıkları halde Türk'ün en büyük şefi kuvvetleşmenin, açılmanın kaynağını bu tenkitten görüyor⁷⁶⁷”.

Anlaşılabacağı üzere Ahmet Ağaoğlu, kaleme aldığı yazısında Meclis'in yapısını eleştirerek, denetimin önemi konusunda, yönetimi yönlendirdiğine dikkat çekmektedir.

Ağaoğlu, üslubunu biraz daha sertleştirdiği 8 Ağustos 1935 tarihli “Müstakil Sayıllık Meselesi” başlıklı başka bir yazısında da “...bizde seçim bir dereceli olsaydı böyle bir meseleye yer kalmazdı. Avrupa parlamentosunda müstakil adını taşıyan birçok sayıllık görülmektedir. Orada sayıllık seçimi umum halk tarafından doğrudan doğruya yapıldığı için fırkalar dışındaki yurttaşlar sırf şahsiyetlere mahsus programlarla halka

⁷⁶⁵A. Demirel, **Tek Parti İktidarı...** s.170-171.

⁷⁶⁶E. Öz, **Tek Parti Yönetimi...** s.172.

⁷⁶⁷Ahmet Ağaoğlu'nun yazısının tamamı için bkz. Ahmet Ağaoğlu, “Önderin Beyannamesi”, **Cumhuriyet**, 4 Şubat 1935, s.3.

hitap ederek kendilerine rey verilmesini isteyebilirler. Fakat bizde böyle değildir. Bizde sayıtları halk doğrudan doğruya seçmez. O, kendisiyle sayıtlar arasında vasıta olan ikinci seçmenleri sayar. Bu ikinci seçmenlerdir ki halkın adına sayıtları seçerler. Bizde yalnız bir tek fırka olduğundan ikinci seçmenlerin hepsi o tek fırkaya yani Cumhuriyet Halk Fırkası'na bağlıdır ve tabiatıyla müstakil olmak isteyenlere de bunlar oy verir. Bu vaziyet bizde müstakil sayıtlılık meselesini biraz karıştırıyor...”⁷⁶⁸ diyerek, yönlendirme isteğinin iyiye belirginleştiğini ifade etmektedir.

4 Şubat'ta adayların belirlenmesi çalışmaları tamamlandı. Bunun üzerine Atatürk, bir beyanname yayınlarak aday listesini kamuoyuna duyurdu⁷⁶⁹. V. Dönem Seçimleri'nin listeleri belirlendikten sonra ilk defa gösterilen kadın adayların sayısı 17 olarak belirlendi⁷⁷⁰. 8 Şubat'ta başlayan seçimler aynı gün tamamlandı. Beklendiği gibi, CHP'nin 17'si kadın olmak üzere, 286 adayı oybirliğiyle milletvekili seçti⁷⁷¹.

Kadınların, ilk kez seçime katıldıkları 1935 Seçimleri'nde aldıkları % 4,55'lik temsil oranı, 21. yüzyıla kadar aldıkları en yüksek temsil oranı olurken, 1995'e kadar gerçekleşen seçimlerde, bir daha böyle sayıya ulaşamadı⁷⁷².

Seçimlerin, 8 Şubat'ta tamamlanması üzerine, Atatürk CHP Genel Başkanı sıfatıyla, vatandaşlara bir beyanname yayınlarak:

“Bana ve partime güveninizi bir kez daha gösterdiniz, milletvekili adayı olarak sunduğum arkadaşları yüce seçiminize değer buldunuz. Milletçe gösterilen birlik, ülküye bağlılık bütün gözleri yeniden yurdumuza çekmiştir. 1935 seçimlerinin bittiği bu 8 Şubat akşamı, Türkiye iç ve dış alanlarda bundan sonra da karşılaşabileceğimiz türlü sorunlar önünde nasıl bir kararlılık ve kuvvet manzarası göstereceğini bir daha dünyaya bildirmiş oldu” diyerek teşekkür etti⁷⁷³.

V. Dönem TBMM'nin Diyarbakır'de yapılan seçimlerine baktığımız zaman, 130.290 birinci seçmen bulunuyordu. Bunların 67.884'ü kadın, 62.403 erkekti. Bunların içinden de 39.230 kadın, 45.643 erkeğin oylamaya katıldığı görülmektedir⁷⁷⁴. Buna

⁷⁶⁸ Ahmet Ağaoğlu, “Müstakil Sayıtlılık Meselesi”, Cumhuriyet, 8 Şubat 1935, s.3.

⁷⁶⁹ A. Demirel, Tek Parti İktidarı... s.173.

⁷⁷⁰ TBMM ZC, V \ 1, s.16; Akşam Gazetesi, 5 Şubat 1935, no:5858, s.7. 1935 Genel Seçimleri'nde, 17 kadın, milletvekili olarak Meclis'teki yerlerini aldılar. 1936 yılında yapılan ara seçimlerde, emekli öğretmen Hatice Özgenel, Çankırı'dan milletvekili seçilince, kadın vekil sayısı 18'e çıktı. Ayten Sezer, “Türkiye'deki İlk Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Çalışmaları”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 14 \ 42, Ankara, Kasım 1998, s.896.

⁷⁷¹ A. Demirel, Tek Parti İktidarı... s.178.

⁷⁷² Ayşen İçe, Türkiye'de Kadın Milletvekilleri ve Siyasal Faaliyetleri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2014, s.49.

⁷⁷³ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri... s.652.

⁷⁷⁴ İ. Güneş, Atatürk Dönemi Türkiye'sinde ..., s.423.

göre, 1935 Genel Seçimlerinde Diyarbakir'den General Kazım Sevüktekin, Zekai Apaydın, Zeki Mesud Alsan, Zülfü Tiğrel, Rüştü Bekit gibi beşi eski vekillerden, Huriye Baha Öniz ve Mehmet Tevfik Bilge gibi ikisi de yeni adaylardan olmak üzere toplam yedi kişi, milletvekili olarak aday gösterildi⁷⁷⁵. Aday milletvekillerinin tamamı, yapılan seçim sonucunda kazanarak, Meclis'teki yerlerini aldılar⁷⁷⁶.

1935 Genel Seçimleri'nde, Diyarbakir Vilayeti'nde İkinci seçmen sayısı ise 700'dü. Ancak bu sayıdan 629'u oylamaya katıldı. Yapılan oylama sonucunda, milletvekillerinin aldıkları oy oranlarına baktığımızda aynı oy oranlarına sahip oldukları görülmektedir. Buna göre: General Kazım Sevüktekin, Zekai Apaydın, Zeki Mesud Alsan, Zülfü Tiğrel, Rüştü Bekit, Huriye Baha Öniz ve Mehmet Tevfik Bilge seçim sonucunda 629 oy aldılar. Bu oyların seçim bölgelerine dağılımı ise şu şeklide oldu: Diyarbakir Merkez 365, Lice 56, Ergani Osmaniye 56, Çermik 39, Silvan 69, Kulp 44 oydur⁷⁷⁷.

TBMM V. Dönem yasama çalışmaları başladıktan sonra, Zekai Apaydın, Moskova Büyükelçiliği'ne tayin olduğundan dolayı 1 Ekim 1935'te milletvekilliğinden istifa etti⁷⁷⁸. Bundan dolayı milletvekilliği için ara seçim yapıldı. Yapılan seçimle Dr. İbrahim Tali Öngören, 567 oyla Diyarbakir'den, milletvekili seçildi. Aldığı oyların seçim bölgelerine dağılımı ise şu şekilde oldu: Diyarbakir Merkez 338, Lice 57, Ergani Osmaniye 52, Çermik 39, Silvan 48, Kulp 33 oy aldı⁷⁷⁹. İbrahim Tali Bey'in seçim mazbatasını 22 Ocak 1936 tarihinde, Genel Kurul'a sunularak, kabul edildi. İbrahim Tali Bey, aynı gün Meclis'teki ant içme töreninin ardından, görevine başladı⁷⁸⁰.

I-V.DÖNEM DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZGEÇMİŞLERİ

1- Huriye Baha Öniz

Huriye Baha, 1887 tarihinde İstanbul'da doğdu. Babası Bahaettin Bey, annesi Ayşe Hanımdır⁷⁸¹. İlk ve orta tahsilini Leyli Sanayi Mektebi'nde yaptıktan sonra hususi tahsil göreyerek Bursa Amerikan Mektebi Türkçe Muallimliği'ni aldı. Buradan sonra Londra Üniversitesi'nin kadın kısmı olan Bedford Koleji'nde pedagoji üzerine çalışarak ülkeye döndü. 1912 senesinde "*Kız Muallim Mektebi Pedagoji ve Tatbikatı*" dersi

⁷⁷⁵ **Aksam**, 5 Şubat 1935, no:5858, s.7.

⁷⁷⁶ **TBMM ZC**, V \ 1, s.16.

⁷⁷⁷ **TBMM Arşivi**, V. Dönem Diyarbakir Milletvekilleri'nin Seçim Mazbataları.

⁷⁷⁸ **TBMM ZC**, V \ 5, s.3.

⁷⁷⁹ **TBMM Arşivi**, İbrahim Tali Öngören'in V. Dönem Seçim Mazbatasını.

⁷⁸⁰ **TBMM ZC**, V \ 8, s.110.

⁷⁸¹ **TBMM Albümü**, s.255.

muallimliği ile “*İnas İdadisi Pedagoji*” ve “*Ev İdaresi*” derslerine tayin edildi. Bundan sonra hoca olarak Kilis’te “*Teâli Nisvan*” adında bir mektep kurdu. Memleket kadınlarını fahri olarak okuttu. İstanbul’a döndüğünde Ecnebi ve Azınlık Mekteplerinde 7 yıl çalıştı⁷⁸².

Huriye Baha, 13 Şubat 1934’te son çalışma yeri olan, Yeniköy Rum Mektebi’nde tarih, coğrafya, yurt bilgisi ve Türkçe muallimliği yaptı⁷⁸³. Bu görevdeyken 1935 Seçimleri’nde Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk kadın milletvekili adaylarından biri olarak, CHP Diyarbakir Milletvekili adayı, gösterildi⁷⁸⁴. Seçimlerin tamamlanmasıyla, Huriye Baha Öniz, 629 oyla Diyarbakir Milletvekili seçildi. Aldığı oyların seçim bölgelerine dağılımı ise şu şekilde oldu: Diyarbakir Merkez 365, Lice 56, Ergani Osmaniye 56, Çermik 39, Silvan 69, Kulp 44 oy’dur⁷⁸⁵. Huriye Baha, milletvekili seçildikten sonra, seçim mazbatasını 7 Mart 1935’te Genel Kurul’da onaylandı⁷⁸⁶. Meclis’te bulunduğu bu dönemde, beş defa, Maliye Encümeni’ne seçildi⁷⁸⁷.

“*Köprüaltı Çocukları*” adıyla bir kitap kaleme alan Huriye Baha, bu eserini, 25 Mayıs 1936 tarihinde Cumhurbaşkanı Atatürk’e yolladı⁷⁸⁸. Eserin kendisine ulaşması üzerine, Atatürk 28 Mayıs 1936’da memnuniyetini belirten bir teşekkür yazısı yazdı⁷⁸⁹.

Siyasi hayatı, 1935 Seçimleriyle sınırlı kalan Huriye Baha, 1939 Seçimleri’nde tekrar milletvekili adayı olmak istedi; ancak bu isteği gerçekleşmedi. Huriye Baha, bunun üzerine 5 Nisan 1939 da CHP Genel Başkanı ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’ye bir yazı yollayarak; milletvekili olduğu dönemde, buradan aldığı ücretle maddi ihtiyaçlarını karşıladığını, borçlarını ödediğini ve ihtiyaç sahibi dostlarına maddi destek verdiğini; ancak şu anda perişan bir halde olduğunu, başını koyacak bir evi bile bulunmadığını, aday gösterilmediği için maddi sıkıntı çektiğini belirtti ve kendisine yardım edilmesini talep etti⁷⁹⁰. Daha sonra Huriye Öniz, gönderdiği yazının Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’ye iletilmesini rica eden bir yazı daha yolladı⁷⁹¹. İleri ki

⁷⁸² TBMM Arşivi, Huriye Baha Öniz’in Tercüme-i Hal Kâğıdı.

⁷⁸³ TBMM Arşivi, Huriye Baha Öniz’in Tercüme-i Hal Kâğıdı.

⁷⁸⁴ Akşam, 5 Şubat 1935, s.7.

⁷⁸⁵ TBMM Arşivi, Huriye Baha Öniz’in V. Dönem Seçim Mazbatası.

⁷⁸⁶ TBMM ZC, V \ 1, s.16.

⁷⁸⁷ TBMM ZC, V \ 1, s.26; TBMM ZC, V \ 6, s.9; TBMM ZC, V \ 13, s.12; TBMM ZC, V \ 20, s.15; TBMM ZC, V \ 27, s.13.

⁷⁸⁸ Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi, 01018659.

⁷⁸⁹ Cumhurbaşkanlığı Atatürk Arşivi, 01018659-1.

⁷⁹⁰ Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, yer: 2\8-19 01018659-1 fihrist: 3911-302-303.

⁷⁹¹ Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, yer: 2\8-19 01018659-1 fihrist: 3911-304.

dönemlerde Huriye Baha Öniz'e, bir yardım gelip gelmediği konusunda bir bilgiye rastlanmadı.

Siyasi hayatından sonra tekrar mesleğine devam eden Huriye Öniz, 23 Haziran 1939'da İtalyan Lisesi ve Ticaret Lisesi, 2 Haziran 1946'da Erenköy Kız Lisesi, 20 Ekim 1946'da Beyoğlu Kız Lisesi Türkçe öğretmenliği yaptı. İngilizce bilen ve 1 çocuk sahibi olan Baha, 2 Kasım 1950'de vefat etti⁷⁹².

2- Mehmet Tevfik Bilge

Mehmet Tevfik Bilge, 1865'te Manastır'da doğdu. Babası Salih Bey annesi Gülsüm Hanım'dır. 1884 tarihinde Topçu Mektebi Harbiyesi'nden mezun oldu. Mezuniyetten hemen sonra, Manastır Askeri İdadisi'ne tarih muallimi olarak atandı⁷⁹³. Bu okulun müdürlüğünde bulundu. Buradayken Mustafa Kemal Paşa'nın öğretmenliğini yaptı. Sahra topçu yarbaylığına yükseldi. Topçu 15. Alay Kumandanlığı'ndan Ocak 1911'de emekliye ayrıldı⁷⁹⁴.

Balkan Muharebesi'nden sonra, İstanbul'a gelip Kuleli İdadi-i Askeri ve İstanbul Kız Lisesi'ne tarih öğretmeni olarak tayin edildi. Şubat 1935 tarihine kadar burada çalıştı⁷⁹⁵. Bu görevdeyken, 1935 Genel Seçimleri'nde CHP Diyarbakir Milletvekili adayı oldu⁷⁹⁶.

Tevfik Bilge, 1935 Seçimleri'ni kazanarak, 629 oyla Diyarbakir Milletvekili seçildi. Aldığı oyların seçim bölgelerine dağılımı ise şu şekilde oldu: Diyarbakir Merkez 365, Lice 56, Ergani Osmaniye 56, Çermik 39, Silvan 69, Kulp 44 oy'dur⁷⁹⁷. Milletvekili seçildikten sonra, seçim mazbatasını 7 Mart 1935'te Meclis Genel Kurul'unda onaylandı⁷⁹⁸. Siyasi hayatı V. Dönem ile sınırlı kalan Tevfik Bilge, Meclis'te bulunduğu bu dönemde, beş defa Maarif Encümeni görevine seçildi⁷⁹⁹. Tevfik Bilge, hayatı boyunca birçok eser kaleme aldı. Eserlerinden bazıları şu şekilde sıralanmaktadır:

---

⁷⁹²İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM V. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri**, Ankara, 2001, s.221; **TBMM Albümü**, s.255.

⁷⁹³**TBMM Arşivi**, Mehmet Tevfik Bilge'nin Tercüme-i Hal Kâğıdı.

⁷⁹⁴İ. Güneş, **Türk Parlamento Tarihi**... s.223.

⁷⁹⁵**TBMM Arşivi**, Mehmet Tevfik Bilge'nin Tercüme-i Hal Kâğıdı.

⁷⁹⁶**Akşam**, 5 Şubat 1935, s.7.

⁷⁹⁷**TBMM Arşivi**, Mehmet Tevfik Bilge V. Dönem Seçim Mazbatası.

⁷⁹⁸**TBMM ZC**, V \ 1, s.16.

⁷⁹⁹**TBMM ZC**, V \ 2, s.28; **TBMM ZC**, V \ 6, s.9; **TBMM ZC**, V \ 13, s.12; **TBMM ZC**, V \ 20, s.15; **TBMM ZC**, V \ 27, s.13.

-“*Tarih-i Osmani*”, yayımı 1896, İstanbul Karabet Basımevi, 1914, İstanbul Harp Okulu.

-“*Osmanlı İmparatorluğunun Safahat-i Siyasiyesi, İnkıraz ve İstiklal Muharebesi*”: 1924’te Kuleli Askeri Lisesinde verdiği Konferans, Yayımı 1924, İstanbul Harp Okulu Basımevi.

-“*Manastır Vilayeti Tarihçesi*”, Yayımı 1911, Manastır Beynelmielel Ticaret Basımevi.

-“*Cihan Tarihinde Türkler ve Meziyetleri*”, Yayımı 1928.

-“*Kuleli Askeri Lisesinin Bulunduğu Kışlanın Tarihi*”.

-“*Makedonya Tarihi ve Endülüs Tarihi*”⁸⁰⁰.

Fransızca bildiği ve bir erkek çocuğu⁸⁰¹ olduğunu, Tercüme-i Hal Kâğıdı’nda yazan Tevfik Bilge, 12 Şubat 1940 tarihinde vefat etti⁸⁰².

II- V. DÖNEM DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZELLİKLERİ

Tablo-1 Yerellik Özellikleri

Milletvekilleri	Doğum Yerleri
Huriye Baha Öniz	İstanbul
Mehmet Tevfik Bilge	Manastır

Bu dönem Diyarbekir Milletvekilleri’nin doğum yerlerine bakıldığında Zülfü Bey dışında diğer vekillerin temsil ettikleri ilden olmamaları yerellik düzeyinin oldukça düşük olduğunu göstermektedir.

Tablo-2 Yaş Grupları

Mehmet Tevfik Bilge	70
Mehmet Rüştü Bekit	53
İbrahim Tali Öngören	60
Huriye Baha Öniz	48

⁸⁰⁰İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM-V. Dönem**, Ankara, 2001, s.223-224.

⁸⁰¹Mehmet Tevfik Bilge’nin Tercüme-i Hal Kâğıdı’nda, 1 erkek çocuğu olduğu belirtilirken, TBMM Albümü’nde 4 çocuğu olduğu yazılmıştır. Bkz. **TBMM Albümü**, s.254;

⁸⁰²TBMM Albümünde vefat tarihi 1940 yazılan Tevfik Bilge, İhsan Güneş’in **Türk Parlamento Tarihi**’nde 1945 diye geçer. Bkz. İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM V. Dönem Milletvekillerinin Özgeçmişleri**, Ankara, 2001, s.224.

Kazım Sevüktekin	53
Zeki Mesut Alsan	46
Zekai Apaydın	51
Zülfü Tiğrel	59

V. Meclis'te yer alan Diyarbakir Milletvekilleri'nin yaşları bu dönem seçildikleri tarih göz önüne alınarak hesaplanmıştır. Buna göre; bu dönem ki Diyarbakir Milletvekilleri'nin yaş ortalamasının 55 olduğu tespit edilmiştir. Bu ortalamaya göre milletvekilleri dönem itibariyle orta yaş bir gruba sahip oldukları görülmektedir.

Tablo-3 Eğitim ve Mesleki Durum

Milletvekilleri	Eğitimi	Mesleği
Huriye Baha Öniz	Kolej	Öğretmen
Mehmet Tevfik Bilge	Harbiye Mektebi	Asker

Dönem itibariyle Diyarbakir Milletvekilleri'nin eğitim ve mesleki durumlarına bakıldığında eğitim düzeylerinin yüksek oldukları görülmektedir. Mesleklerine bakıldığında ise Zülfü Bey dışındakilerin aldıkları eğitimin doğrultusunda mesleklerinde buldukları görülmektedir.

Tablo-4 Bildiği Diller

Milletvekilleri	Dil
Huriye Baha Öniz	İngilizce
Mehmet Tevfik Bilge	Fransızca

Milletvekilleri dil bilgisi açısından bakıldığında en az bir dil bildikleri görülmektedir. Bu durumda dönem itibariyle seçilen vekillerin dil konusunda ne kadar geliştirdiklerini göstermektedir.

Tablo-5 Önceki Parlamento Deneyimleri

Milletvekilleri	Parlamento	Seçildiği Yer
Mehmet Tevfik Bilge	—	—
Mehmet Rüştü Bekit	III. Dönem TBMM	Diyarbakır
İbrahim Tali Öngören	II. III. Dönem TBMM IV. Dönem TBMM	Diyarbakır İstanbul
Huriye Baha Öniz	—	—
Kazım Sevüktekin	III. ve IV. Dönem TBMM	Diyarbakır
Zeki Mesut Alsan	III. Dönem TBMM IV. Dönem TBMM	Edirne Diyarbakır
Aziz Zekai Apaydın	I.Dönem TBMM II. Dönem TBMM III. IV. Dönem TBMM	Adana Aydın Diyarbakır
Zülfü Tiğrel	II. III. IV. Dönem OMM I. II. ve IV. Dönem TBMM	Diyarbakır

V. Dönem vekillerinden Mehmet Tevfik Bey ve Huriye Öniz Baha dışındakilerin önceden parlamento da vekil olmaları, en az bir defa da olsa Diyarbakır'da vekillik yapmaları deneyim ve bölgeyi tanınması açısından önemlidir.

III- V. DÖNEM TBMM'NİN AÇILMASI VE DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ

Türkiye Büyük Millet Meclisi V. Dönem Olağanüstü Toplantı Dönemi, 1 Mart 1935 yılında, en yaşlı üye sıfatıyla Erzurum Milletvekili Necib Asım Yazıksız, tarafından açıldı. Meclis Başkanı konuşmasından sonra and içme yapıldı ve Meclis Başkanlığı seçimi için oy kullanmaya geçildi. Yapılan seçim sonucunda, Çankırı Milletvekili Mustafa Abdülhalik Renda, 377 oyla Meclis Başkanı, seçildi⁸⁰³. Meclis Başkanlığı seçiminden sonra, Cumhurbaşkanlığı seçimine gidildi. Yapılan seçim sonucunda Ankara Milletvekili Mustafa Kemal Atatürk, 386 oyla yeniden Cumhurbaşkanlığı'na seçildi. Seçimden sonra, Cumhurbaşkanı Atatürk, Meclis'e

⁸⁰³TBMM ZC, V \ 1, s.2.

teşekkürlerini iletip, yeni yasama döneminde Milletvekillerine başarılar diledi⁸⁰⁴. Atatürk'ün yeniden Cumhurbaşkanı seçilmesi üzerine, Diyarbakir Milletvekili Tevfik Bilge, Atatürk'e 1 Mart 1935 tarihli, çektiği telgrafta: “*Cumhur Reisliğinizi Candan ve Gönülden Kutlar Daima Afiyet ve Daima Muvaffakiyet Dileyerek En Derin Saygılarımı Sunarım*” diyerek seçilmesini kutladı⁸⁰⁵.

Bu dönemde Diyarbakir Milletvekilleri'nin görev yapacakları komisyonların belirlenmesi işlemi, Meclis'in 7 Mart 1935 tarihli oturumunda gerçekleştirildi. Zeki Mesut Alsan Hariciye Encümeni'ne, Zülfi Tiğrel ve Huriye Öviz Baha Maliye Encümeni'ne, Kazım Sevüktekin Milli Müdafaa Encümeni'ne, Zekai Apaydın Arzuhal Encümeni'ne⁸⁰⁶, Tevfik Bilge ise 6 Nisan 1935 tarihinde Maarif Encümeni'ne seçildi⁸⁰⁷.

TBMM V. Dönem Seçimleri sonucunda, Diyarbakir'den milletvekili seçilen Zekai Apaydın Bey'in mazbatasını, Meclis'in 7 Mart 1935 tarihli oturumunda, Genel Kurul'da kabul edildi.⁸⁰⁸ Ancak Zekai Bey, Moskova Büyükelçiliği'ne tayin edildiğinden 1 Ekim 1935'de milletvekilliği görevinden istifa etti⁸⁰⁹.

1- I. Toplantı Yılı Diyarbakir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1935 – 31 Temmuz 1936)

TBMM 'nin V. Dönem I. Toplantı Yılı, 1 Kasım 1935 tarihinde Cumhurbaşkanı Atatürk'ün nutkuyla açıldı. Açılış konuşmasından sonra, Meclis Başkanlığı seçimine geçildi ve Abdülhalik Renda, tekrar Meclis Başkanı seçildi⁸¹⁰.

TBMM'nin, 6 Kasım 1935 tarihli oturumunda, milletvekillerinin görev yapacakları komisyonlar için seçim yapıldı. Buna göre Diyarbakir Milletvekillerinin görev yapacağı komisyonlar şu şekilde belirlendi: Rüştü Bekit Bütçe Encümeni'ne, Zeki Mesut Alsan Hariciye Encümeni'ne, Tevfik Bilge Maarif Encümeni'ne, Zülfi Tiğrel ve Huriye Öviz Baha Maliye Encümeni'ne, Kâzım Sevüktekin Milli Müdafaa Encümeni'ne seçildi⁸¹¹.

---

⁸⁰⁴TBMM ZC, V \ 1, s.4.

⁸⁰⁵Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01016610-8.

⁸⁰⁶TBMM ZC, V \ 1, s.25-26.

⁸⁰⁷TBMM ZC, V \ 2, s.28.

⁸⁰⁸TBMM ZC, V \ 1, s.16.

⁸⁰⁹TBMM ZC, V \ 5, s.3.

⁸¹⁰TBMM ZC, V \ 6, s.4.

⁸¹¹TBMM ZC, V \ 6, s.8-9.

a) Askeri Mevzuata Dair Görüşmeler

Meclis'in, 13 Ocak 1936 tarihinde askeri konularla ilgili düzenlemeler gündeme alındı. Meclis Genel Kurul'unda görüşülen konu “*Subaylara ve askeri memurlara verilecek elbise ve teçhizat bedeli*” hakkındaki kanunun 1. Maddesi’ydi. Madde, Meclis Genel Kurul’unda okundu:

“Madde 1 — Kara, deniz ve hava kuvvetleri ile jandarmaya mensup bütün subaylara ve askeri memurlara sınıflarına mahsus mekteplerden ilk çıktıklarında ve hazarda muvazzaf sınıfa nakledilen ihtiyat subaylarına elbise ve teçhizatlarını ikmale yardım için bir defaya mahsus olmak üzere taalluk ettiği bütçelerin teçhizat tertiplerinden 150’şer lira verilir⁸¹².”

Kanun maddesinin okunmasından sonra, Diyarbekir Milletvekili Kazım Sevüktekin, Milli Müdafaa Encümeni Mazbata Muharriri sıfatıyla Meclis Genel Kurulu’nda söz aldı. Sevüktekin, yukarıda geçen 1.Madde’nin şu şekilde değiştirilmesini teklif etti:

“Madde 1— Kara, deniz ve hava kuvvetler ile jandarmaya mensup bütün subaylara sınıflarına mahsus mekteplerden ilk çıktıklarında ve askeri memurlara sınıflarına mahsus mekteplerden ilk çıktıktan sonra memuriyete tayinlerinde ve hazarda muvazzaf sınıfa nakledilen ihtiyat subaylarına elbise ve teçhizatlarını ikmale yardım için bir defaya mahsus olmak üzere taalluk ettiği bütçelerin teçhizat tertiplerinden 150’şer lira verilir”⁸¹³.

Meclis Başkanı Abdülhalik Renda, teklif edilen değişikliği ekleyerek maddeyi yazılı bir şekilde tekrar okudu. Daha sonra Meclis Başkanı, Bütçe Encümeni Trabzon Milletvekili Sırrı Day’a, kanunun son şeklinin bütçeye uygunluğunu sordu. Sırrı Day’dan da: “*uygundur*” yanıtını alındıktan sonra kanun maddesini, Meclis Genel Kurul’unda oylamaya sunularak, kabul edildi⁸¹⁴.

Yukarıda da görüldüğü gibi ilk kanun maddesine göre kara, deniz ve hava kuvvetleri ile jandarmaya mensup bütün subaylar ile askeri memurların, sınıflarına mahsus okuldan ilk mezun olduklarında bir defaya mahsus olmak üzere elbise ve teçhizat için 150’şer TL ödenmesi istendi. Diyarbekir Milletvekili Kazım Sevüktekin de yukarıda geçen kanunda bir değişiklik teklif etti. Buna göre: yukarıda sınıfları belirtilmiş olan subayların, ilk mezun olduklarında, askeri memurların da okullarından

⁸¹²TBMM ZC, V \ 8, s.42.

⁸¹³TBMM ZC, V \ 8, s.42.

⁸¹⁴TBMM ZC, V \ 8, s.43.

mezun olduktan sonra tayin edildikleri zaman bir defaya mahsus bu ücretin ödenmesini istedi. Neticede Kazım Sevüktekin'in kanunda istediği değişiklik kabul edildi.

b) Türk Bayrağı Kanuna Dair Görüşmeler

TBMM tarafından 1 Kasım 1922'de Saltanat'ın kaldırılması üzerine, Saltanata mahsus bayrak kaldırıldı. Fakat Abdülmecit Efendi'nin halifeliği zamanında (16 Kasım 1922 \ 3 Mart 1924) Hilafet makamına mahsus olmak üzere yeşil zemin ortasında sekiz şualı beyaz bir güneş içindeki kırmızı zeminde beyaz ay yıldızı ihtiva eden bir sancak kabul edildi. Halifeliğin kaldırılmasından sonra (3 Mart 1924), bu sancakta kaldırıldı. Fakat İmparatorluk devrindeki beyaz zemin üzerindeki ay yıldızlı al bayrak muhafaza edildi⁸¹⁵.

29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilanıyla birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin temsil edildiği yerlerde, Türk Bayrağı'na dair, çekiliş iniliş yöntemleri, dış ülkelerdeki binalardaki duruşu, şekli, kullanılan kumaş, kurumlarda kullanımı gibi konularda belirsizlik vardı. Bu durumu ortadan kaldırmak için konu, Meclis'in 11 Mayıs 1936 tarihli oturumunda gündeme alındı⁸¹⁶.

Türk Bayrağı Kanunu'nun 1. Maddesi'nde, bayrağın şekli, standartları ve bayrak olarak kullanılacak kumaşın cinsi⁸¹⁷, 2. Madde de, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri ile daire ve teşekkülleri tarafından bayrakların çekiliş ve inilişleri, kullanılacak flamaların şekilleri⁸¹⁸, 3. Madde de ise, Türkiye Cumhuriyeti'nin yabancı memleketlerinde bulunan resmi ve milli binalarına bayrakların çekiliş ve inilişlerine dair durum belirtildi⁸¹⁹.

Meclis'in 11 Mayıs 1936 tarihli oturumunda başlayan görüşmelerde Çanakkale Milletvekili Ziya Gevher Etili söz alarak, 1. Madde de geçen kumaş cinsi olarak şali⁸²⁰ belirtildiğini söyledi. Bu kumaşın bazı fabrikalara has bir kumaş olduğunu, bundan dolayı yerli şali denilmesini istedi. Bunun üzerine Milli Müdafaa Encümeni Mazbata Muharriri ve Diyarbakir Milletvekili Kazım Sevüktekin, yerli şalinin kabul edileceğini belirtti. Yozgat Milletvekili Süleyman Sırrı İçöz de söz alarak, Ziya Gevher Etili'ye katıldığını milli fabrikalarda şali yapıldığını söyledi. Konuyla ilgili söz alanlardan biri

⁸¹⁵M. Fuat Köprülü, "Bayrak", **İslam Ansiklopedisi**, II, MEB Yayınları, Eskişehir, 1997, s.419; Alev Keskin, Betül Sayın, "Geçmişten Günümüze Türklerde Bayrak, Sancak ve Fors", **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, 415, Ankara, Ocak 2013, s.101.

⁸¹⁶TBMM ZC, V \ 11, s.39

⁸¹⁷TBMM ZC, V \ 11, s.39-40.

⁸¹⁸TBMM ZC, V \ 11, s.41.

⁸¹⁹TBMM ZC, V \ 11, s.43.

⁸²⁰Şali, tiftik yününden yapılan bir cins kumaş türü.

de Manisa Milletvekili Kazım Nami Duru Bey'dir. Yaptığı konuşmada geçen yıl Afyon Hisar'da katıldığı bir törende asılan bayraklarının durumunun çok kötü olduğunu, halkın bu konuda cahil olduğu için gerekli saygıyı göstermediğini bundan dolayı bayrağa bir şekil verilmesi ve tek tip kumaş kullanılması gerektiğine vurgu yaparak, bayrağın muhtelif boyutlarda Hilal-i Ahmer tarafından yapılmasını teklif etti. Ancak bu teklif kabul edilmedi⁸²¹. Türk Bayrağı Kanunu'na dair görüşmelerin neticesinde kanunun 1. Maddesi kabul edildi⁸²².

Kanunun 1. Maddesi hariç diğer maddeleriyle ilgili Meclis Genel Kurulu'nda yapılan görüşmelerden bir sonuç alınmayınca, Diyarbakir Milletvekili Kazım Sevüktekin, 11 Mayıs 1936 tarihli aynı oturumda Türk Bayrağı Kanunu'nun tamamının tekrardan kendisinin de yer aldığı Milli Müdafaa Encümeni'ne, yeniden tetkik edilmek üzere verilmesini istedi. Ancak bu istek uygun bulunmadı. Daha sonra Dâhiliye Vekili Ziya Gevher Etili, kanunun encümende tekrar konuşulmasına dair Meclis Genel Kurulu'na bir takrir sundu. 1. Maddesi hariç, diğer maddeleri tekrar görüşülmek üzere encüme gönderildi⁸²³.

Türk Bayrağı Kanunu'nun, birinci müzakeresine 20 Mayıs 1936 tarihinde tekrar başlandı. Yapılan görüşmelerde kanunun diğer maddeleri de kabul edildi⁸²⁴. Bayrak Kanunu'nun ikinci müzakeresi 29 Mayıs 1936 tarihli Meclis Genel Kurulu'nda tekrar başladı. Tüm maddeler oylamaya sunulurken, bayrağın nasıl olacağına dair standart şekli 2994 sayılı "*Bayrak Kanunu*" ile kabul edildi⁸²⁵. Kanuna göre bayrak şekli şu şekilde belirlendi:

"MADDE 1 — Türk bayrağı, bu kanuna bağlı örnekte gösterilen şekil ve nisbetlerde olmak ve al zemin üzerine beyaz ay - yıldız konmak şart ile yerli şaliden yapılır. Ancak şalinin tedarikinde zorluk olur ise en büyük mülkiye memurunun izni ile zemin rengi al olmak üzere başka kumaştan da yapılabilir.

MADDE 2 — Ordu kuvvetler ile resmi daire ve teşekküller tarafından bayrakların çekilip ve indirilişlerinde ve sair hususlarda yapılacak tören ve bunların kullanacakları hususi alamet ve filamanların şekilleri, nisbetleri ve cinsleri ve Türkiye Cumhuriyeti'nin yabancı memleketlerde bulunan resmi ve milli binalarına (Uluslararası metotlarına göre) Türk bayrağının çekiliş ve indirilişleri ve resmi

⁸²¹TBMM ZC, V \ 11, s.39-40.

⁸²²TBMM ZC, V \ 11, s.45.

⁸²³TBMM ZC, V \ 11, s.45.

⁸²⁴TBMM ZC, V \ 11, s.147-148.

⁸²⁵TBMM ZC, V \ 11, s.344-345.

dairelerle teşekküllerden başka yerlerde Türk bayrağının ve diğer hususi bayrakların ve forsların gerek temsil ve gerek süsleme için ne zaman ve nasıl çekileceği ve nerelerde kullanılabilceği ve bu kanunun tatbik şekilleri bir nizamname ile tespit edilir.

MADDE 3 — Türk bayrağı, ordu kuvvetler ile resmi dairelerde ve milli teşekküllerde sabah sekizde çekilir ve gün batarken indirilir. Şu kadar ki limanlara giren ve çıkan ve seyir halinde bulunan harb ve tüccar gemilerinin bayraklarının çekiliş ve indiriliş saatleri için nizamnameye istisnai hükümler konulabilir. Yalnız Milli bayramlarda ve umumi tatil günlerinde tatilin devam ettiği müddetçe bayrak gece ve gündüz çekili kalır. Her gün bayrak çekecek resmi daireler, İcra Vekilleri Heyeti tarafından tayin edilir.

MADDE 4 — Yas alameti olmak üzere bayrağın yarıya çekileceği haller ve devam müddeti Devlet protokolünce tesbit ve vaktinde alakadar dairelere bildirilir.

MADDE 5 — Resmi dairelerde ve teşekküllerde çekilecek bayrak, bu iş için yapılmış hususi direk ve göndere çekilir.

MADDE 6 — Bu kanun hükümlerine ve yapılacak nizamnameye muhalif olarak bayrak yapmak ve satmak yasaktır. Bu yasağa aykırı gidenler, Türk ceza kanununun 526 nci maddesine göre cezalandırılır. Nizamnameye muhalif olarak çekilmiş bayraklar mahallin en büyük mülkiye memuru emri ile indirilir.

MADDE 7 — Alay sancaklarının şekli ve yapılış tarzı kendi hususi ahkâmına tabidir.

MADDE 8 — Bu kanun neşri tarihinden bir sene sonra muteberdir.

MADDE 9 — Bu kanun hükümlerini yerine getirmeğe İcra Vekilleri Heyeti memurdur⁸²⁶.

Yukarıdaki maddelerin Meclis Genel Kurul'unda kabul edilmesiyle, Türk Ulusu'nun bağımsızlık simgelerinin başında gelen bayrak, son şeklini aldı.

c) Tekaiit Maaşına Dair Kanun Görüşmeleri

Devlet demiryolları ve limanları işletme genel idaresindeki, memur ve hizmetlilerin vazife başındayken bir kaza sonucu ölmesi üzerine, ailelerine bağlanacak olan tekaüt⁸²⁷ maaşının tahsisine dair kanunla ilgili görüşmeler, Meclis'in 27 Ocak 1936

⁸²⁶ TBMM ZC, V \ 11, s.344-345; Resmi Gazete, 5 Haziran 1936, S.3322.

⁸²⁷ Malulen emeklilik.

tarihinde, Meclis Genel Kurulu'nda gündeme alındı⁸²⁸. Görüşmelere geçilmeden önce kanunun 15. Maddesi Meclis'te okundu:

“MADDE 15 — Vazife başında vukua gelen kazalardan malul kalan memur ve müstahdemlere hizmet müddetlerine bakılmaksızın son aldıkları aylığın % 70 ni geçmemek üzere nizamname ile tayin edilecek dereceler üzerinden maluliyet maaşı tahsis olunur.

Kaza neticesinde ölenlerin bırakacakları dul ve yetimlere aşağıdaki hükümlere göre aylık bağlanır.

A)Dul kalan karıya veya muhtaç kocaya hayati müddetince veya tekrar evleninceye kadar ölenin son aylığının % 30'u.

B)Öz evlatlardan her birine 18 yaşını dolduruncaya kadar bu aylığın % 15'i.

Çocuklar, ana ve babadan yetim ise her birine % 25 nispetinde aylık bağlanır. Ana ve babadan yetimlik sonradan vukua gelirse tahsis olunan aylık o tarihten başlayarak % 25 nispetine çıkarılır. Çocuklar lisenin son sınıfında bulunuyorlarsa aylıkları 19 yaşını bitirinceye kadar, yüksek tahsilde bulunuyorlarsa 25 yaşını ikmallerine kadar verilir. Ancak lise tahsilini 19 yaşında bitirip de yüksek tahsile devam edenler haklarında yukarı ki fıkra hükmü tatbik olunur. Yüksek tahsillerini 25 yaşını doldurmadan bitirenlerin aylıkları kesilir.

Yukarı ki fıkralar mucibince dul ve yetimlere tahsis olunacak aylıklar yekûnu hesaba esas olan aylığın % 60 nı geçemez”⁸²⁹.

Kanun tasarısı okunduktan sonra, Diyarbekir Milletvekili Huriye Öniz Baha, tasarıyla ilgili Genel Kurul'da söz alarak, 15. Madde'nin (B) fıkrasının... “Öz evlatlarından her birine 18 yaşını dolduruncaya kadar bu aylığın yüzde 15'i verilir” şeklinde olduğunu; fakat mevcut olan 1683 numaralı Tekaüt Kanunu'un 47. Maddesi'nde ise “Erkek çocukların yirmi yaşına duhullerinde ve kız çocuklarının teehhüllerinde veya 25 yaşını doldurduklarında maaşları kesilir” şeklinde resmi kanunlarda bugün geçerli olan böyle bir fıkra olduğunu söyledi. Öniz Baha, kanunla ilgili yaptığı açıklamadan sonra kanun da aynı şekilde bir değişiklik olup olamayacağını, bu konuda Bütçe Encümenliği'nin ne düşündüğünü öğrenmek istedi. Bu soru üzerine Bütçe Encümeni üyesi Sırrı Day, Huriye Öniz Baha'nın kanunla ilgili önerisinin yerinde olduğunu; ancak bugünkü şartlarla mümkün olmayacağını söyleyerek yaptığı açıklamada:

⁸²⁸TBMM ZC, V \ 8, s.154.

⁸²⁹TBMM ZC, V \ 8, s.157.

“Büyük bir kütle bu kanunla, Devlet hizmetinde bulunurken, bu güne kadar almadıkları hakkı almış bulunacaklardır. Bu sandık, esbabı mucibesinde de izah edildiği veçhile, bir mütehassıs tarafından, sandığın geliri nazari itibara alınarak tespit edilmiş esaslar dairesinde, yardım ve tazminata imkân veren bir sandıktır. Bazı noktalarda tekaüd kanunundan daha geniş ve bazı noktalarda da daha dar esaslar vardır. Bu günden bu esaslardan çok uzaklaşmanın ne netice vereceğini tahmin etmek güçtür. Devlet vakıa 25 yaşına kadar olan kızlara aylık verir. Bu ise kız ve erkeği müsavi tutarak nihayet 18 yaşına kadar aylık verir. Şu kadar ki nihayet 18 yaşını ikmal etmiş olmak, evlilik yaşına girmektir. Belki bu sistem genç kıza evliliğe teşvik etmek noktasından da faydeli olur. Bu esas, kanunu medenimizden iktibas edilmiştir. Başka memleketlerde de aynı yolda yürütülmüştür. Devlet malumu aliniz, tekaüd maaşında, doğrudan doğruya eytama tahsis ettiği maaşta, tekaüd maaşını, mevcut eytamin adedine bir ilave yaparak bulduğu maksumün aleyhe taksim eder ve % 75 i geçmemek üzere maaş tahsis eder, bu kanunda ise % 75 yerine % 100 tekaüd maaşı tahsisine imkân veriliyor” olduğunu söyleyerek, Huriye Baha'nın buyurduğu noktanın belki ileride kabul edilebileceğini belirtti⁸³⁰.

Meclis Genel Kurul'unda görüşülen “Devlet demiryolları ve limanları işletme umumi idaresi memur ve müstahdemlerine tekaüd maaşı tahsisine dair Kanun”un 15. Maddesi, yapılan oylama sonucunda aynen kabul edildi⁸³¹. Aynı günkü oturumda, Kanun tasarısının maddeleri okunduktan sonra tasarının tümü hakkında oylama yapılarak, kanun tasarısı Meclis Genel Kurul'da kabul edildi⁸³²

2- II. Toplantı Yılı Diyarbekir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1936 – 18 Eylül 1937)

TBMM'nin V. Dönemi'nin II. Toplantı Yılı, 1 Kasım 1936 tarihinde Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün açılış konuşmasıyla başladı. Atatürk'ün yaptığı konuşmada: Ankara'da bir tıp fakültesi açılmasının öneminden bahsetti. Türk Tarih Kurumu'nu ve Türk Dil Kurumu'nu yaptığı çalışmalardan dolayı tebrik etti. Ekonomiye dair de ziraat ve ticaretin geliştirilmesi için çalışmaların devam etmesi gerektiğine vurgu

⁸³⁰TBMM ZC, V \ 8, s.157.

⁸³¹TBMM ZC, V \ 8, s.157.

⁸³²TBMM ZC, V \ 8, s.164.

yaptı. Atatürk konuşmasını, dış politika ve Hatay Meselesi'ne dair yaptığı açıklamalarla tamamladı⁸³³.

Atatürk'ün açılış konuşmasından sonra, Meclis Başkanlığı seçimine geçildi. Çankırı Milletvekili Abdülhalik Renda, 321 oy alarak, tekrar Meclis Başkanlığı görevine seçildi⁸³⁴.

TBMM'nin 9 Kasım 1936 tarihli oturumunda milletvekillerinin görev yapacakları komisyonlar için seçim yapıldı. Yapılan seçimde Diyarbakir Milletvekilleri'nin görev yapacağı encümenlikler belirlendi. Buna göre Rüştü Bekit Bütçe Encümeni'ne, İbrahim Tali Öngören ve Zeki Mesut Alsan Hariciye Encümeni'ne, Tevfik Bilge Maarif Encümeni'ne, Zülfü Tiğrel ve Huriye Öniz Baha Maliye Encümeni'ne, Kazım Sevüktekin Milli Müdafaa Encümeni'ne seçilerek, I. Toplantı Yılındaki yerlerini korudular⁸³⁵.

a) Sağlık Politikaları Alanındaki Kanun Görüşmeleri

Mustafa Kemal Atatürk, 1 Kasım 1936'daki Meclis'in açılış konuşmasında değindiği önemli konulardan biri de sağlık alanındaydı. Bu alanda yüksek tahsilli mekteplerin açılması gerektiğini söyleyerek, Ankara'da bir tıp fakültesinin açılmasının önemini belirtti⁸³⁶. Mustafa Kemal'in yüksek tahsil konusundaki görüşleri üzerine Meclis, 2 Haziran 1937 tarihinde, Ankara'da bir tıp fakültesi açılması konusunu gündeme aldı. Kanun tasarısının görüşüldüğü esnasında, Diyarbakir Milletvekili Huriye Öniz Baha da, Genel Kurul'dan söz isteyerek, memlekette yüksek bir şekilde ihtiyaç olduğunu düşündüğü hasta bakıcılığı ve çocuk bakıcılığı eğitimi konusunda görüş ve önerilerini şu sözlerle dile getirdi:

“...Arkadaşlar, yurdumuzun her tarafında iyi şeraitle çalışan güzel hasta hanelerimiz vardır. Fakat bunların içinde vakıf hane yardımları ile doktorun bir muavini ve ıstırap içinde kıvranan hastanın müşfik bir hemşiresi olacak iyi hasta bakıcılarımız yoktur. Varsa da bunlar pek azdır. Birçok hasta hanelerde mekteb görmemiş cahil bir takım kadınlar istihdam edilmektedir. Bunlar fennin emrettiği prensip dâhilinde çalışmayı bilmediği gibi hastalara karşı nasıl hareket edeceklerini de bilmezler. Gerçi Kızılay'ın İstanbul'da bir hasta bakıcı mektebi vardır. Fakat bu mektepte yetişen kızlarımız miktar itibariyle az oldukları için ancak yurdun bir kaç

⁸³³TBMM ZC, V \ 13, s.5-6.

⁸³⁴TBMM ZC, V \ 13, s.7.

⁸³⁵TBMM ZC, V \ 13, s.11-13.

⁸³⁶TBMM ZC, V \ 13, s.4.

hasta hanesinde çalışmaktadırlar ve bunların çalışmadığı yerlerde boşlukları acı bir surette hissedilmektedir. Geçen sene Kızılay kongresinde Sayın Sıhhiye Vekilimiz Ankara’da bir hasta bakıcı mektebi açacaklarını vaid buyurmuşlardı. Acaba bize bu hususta bir müjde vermek lütfunda bulunurlar mı? Bundan başka gözünüzün önüne bir boşluğu daha serpmek isterim. Bu da çocuk bakıcı mektebidir. Doğan çocukları yaşatmak ve onlar arasında görülen ölüm vakalarının önüne geçerek nüfusumuzu çoğaltmak istiyorsak bu mekteb de mutlak kurulmalıdır. Hepimiz Ankara’nın güzel bahçelerinde gezdirilen bebekler görüyoruz. Bunlar bir takım bilgisiz kadınlar eline tevdi edilmiştir...”

Öniz Baha, konuşmasını tamamladıktan sonra Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Dr. Refik Saydam’a yönelik olarak: ileride çocuk gelişimi alanında bir okul kurulup kurulmayacağı şeklinde bir soru yöneltti⁸³⁷. Dr. Refik Saydam, soruya cevap vermek için Genel Kurul’dan söz alarak: hasta bakıcılığı konusunda bu mesleği yapacak olan kişinin, hastanede yetiştirilip ve küçük bir kurstan geçtikten sonra imtihana tabi tutulduğunu, daha sonra hastanelere verildiğini; hemşire mesleğinin ise ayrı bir şey olduğunu hemşirenin yetiştirilmesi için zamana ihtiyaç olduğunu söyledi. İkinci bir hasta bakıcı mektebinin Ankara’da açılmasının kararlaştırıldığını ayrıca hastane hemşiresi yetiştirmek için girişimlerin olduğunu, bunun için hocaların bu yıldan itibaren seçileceğini belirtti⁸³⁸.

b) Hatay Meselesinin Gündeme Gelmesi

İskenderun ve Antalya Bölgesi, Osmanlı Dönemi’nde Suriye Vilayeti’ne bağlı olup İskenderun Sancağı diye anılıyordu. Mondros Ateşkes Antlaşması, imzalandığı esnada bölge Türk kuvvetlerinin elindeydi⁸³⁹. Ancak o dönem bölgede bulunan Yıldırım Orduları Kumandanı Mustafa Kemal Paşa’nın tüm çabalarına rağmen, İskenderun başta olmak üzere Antakya, Altınözü, Kırıkhan, Reyhanlı, Samandağ ve Yayladağ İngilizler tarafından 9 Kasım 1918 tarihinde işgal edildi. Daha sonra İngiltere ve Fransa, 15 Eylül 1919’da yaptıkları bir anlaşma ile Ortadoğu’yu manda sistemiyle aralarında tekrar paylaştılar. Buna göre Irak ve Filistin İngiliz mandasına, Suriye ve Lübnan’da Fransız mandasına bırakıldı⁸⁴⁰.

⁸³⁷TBMM ZC, V \ 19, s.41.

⁸³⁸TBMM ZC, V \ 19, s.43.

⁸³⁹İ. Sosyal, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları...**, s.12.

⁸⁴⁰S. Esin Dayı, **Hatay Gazetesi’nde Atatürk (Ağustos 1938 – Aralık 1938)**, Erzurum, 2003, s.127-128.

Güney Cephesi'nde Fransızlara karşı verilen mücadele neticesinde TBMM Hükümeti ve Fransa arasında 20 Ekim 1921 tarihinde Ankara Antlaşması imzalandı. Bu anlaşmanın 7. Maddesi⁸⁴¹ ile Türkiye açısından, Sancak için ilk olumlu sinyal verildi. Lozan Anlaşması'nın Türkiye'nin sınırlarıyla ilgili kısmında Suriye Sınırı, Fransa İle yapılan Ankara Antlaşması ile belirlenen sınırlar olarak kabul edildi⁸⁴². 1923 Lozan Anlaşması'nın 3. Maddesi'yle, Ankara Antlaşması'nın hükümlerinin doğrulanmasından sonra Türkiye ile Fransa (Suriye ve Lübnan adına) arasında 30 Mayıs 1926 günü Ankara'da imzalanan “*Dostluk ve İyi Komşuluk İlişkileri Sözleşmesi*” ile Türkiye-Suriye ilişkileri düzenlenirken, sınır çizgisi de gösterildi. Ayrıca Suriye içinde kalan Sancak için de imza protokolünde 1921 Ankara Antlaşması'nın ön gördüğü özel yönetim biçiminin Fransa Hükümetince göz önünde tutulacağı karara bağlandı. 3 Mayıs 1930'da son protokolün imzalanmasıyla Türkiye-Suriye sınırının işaretlenmesi sonuca bağlandı⁸⁴³.

Atatürk, Sancak Meselesinin artık bir çözüme bağlanması gerektiğini düşünüyordu. Ancak Montreux Boğazlar Konferansı sona ermeden Fransa ile bir gerginlik çıkmasından çekiniyordu. Atatürk, Montreux Boğazlar Sözleşmesinin imzalandığı gün (20 Temmuz 1936) Türkiye'ye dönen Afet (İnan) Hanım'a “*Şimdi Antakya, İskenderun yani Sancak meselemiz var*” ifadesini kullandı⁸⁴⁴.

Türkiye, II. Dünya Savaşı öncesinde uluslararası siyasi konjonktürü ustaca kullanarak, Fransa'nın Suriye'ye bağımsızlık vereceği bir dönemde Hatay meselesini gündeme getirdi. Suriye üzerinden himaye yönetiminin kaldırılması ve ülkeye bağımsızlık verilmesi için Fransa ve Suriye arasında 9 Eylül 1936 tarihinde bir anlaşma parafe edildi. Söz konusu anlaşmada Suriye'de manda yönetiminin son bulduğu; ancak İskenderun Sancağı'na tanınan bazı haklardan hiç söz edilmemesi Türkiye'nin tepkisini çekti⁸⁴⁵. Türkiye bu durum üzerine Paris Büyükelçisi Suad Davaz aracılığıyla, Fransız Dışişleri Bakanı Lyon Delbos'a 9 Ekim 1936'da bir nota vererek, Sancak meselesini resmen ortaya attı. Delbos, 10 Kasım 1936'da verdiği yanıtta: 1921 Ankara Antlaşması'nı aşarak Sancağa bağımsızlık verilmeyeceğini, yalnızca özerkliğinin

---

⁸⁴¹Ankara Antlaşması 7. Madde: İskenderun Bölgesi için özel bir yönetim kurulacaktır. Bu bölgenin Türk ırkından olan halkı, kültürünün gelişmesi için her türlü kolaylıktan yararlanacaktır. Türk dili orada resmi bir niteliğe sahip olacaktır. B. Yavuz, **Türk-Fransız İlişkileri...** s.145; **Düster**, 3. Tertip, II, Ankara, 1953, s.154.

⁸⁴²S. Kili, **Türk Devrim Tarihi**, s.147.

⁸⁴³İ. Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları...**, s.539.

⁸⁴⁴Tayfur Sökmen, **Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar**, TTK, Ankara, 1992², s.95.

⁸⁴⁵Figen Atabey, “*Hatay'ın Anavatana Katılma Süreci*”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, 4(7), Temmuz, 2015, s.195-196.

korunacağını bildirdi⁸⁴⁶. Konu, iki ülke arasında diplomasi yönünden tartışılırken Atatürk, TBMM'nin 1 Kasım 1936 tarihli V. Dönem II. Devre açılış konuşmasında Hatay Sancak'ı meselesine değinerek, bu konun halledilmesi gerektiğini belirtti⁸⁴⁷. Atatürk, mesele üzerine daha fazla yoğunlaşarak Başyaver Celal Bey, aracılığıyla V. Dönem Antalya Milletvekili Tayfur Sökmen'i yanına çağırıldı. Antakya-İskenderun ve çevresinin adının bundan böyle Hatay olacağını ve bölge için kurulmuş olan cemiyetini adının da Hatay Egemenlik Cemiyeti olarak değiştirilmesini istedi. Ayrıca Mersin, Dört Yol, Hassa ve Kilis'te şubeler açarak böylece denizden, karadan ve dağdan Hatay ile bağlantının devam etmesi gerektiğini ve faaliyetlerin sürdürülmesini gerektiğini belirterek, bu günden itibaren davaya el koyduğunu söyledi⁸⁴⁸.

Fransa, Türkiye'nin bu kararlı tutumu üzerine konuyu Milletler Cemiyeti (MC) Konseyi'ne götürülmesini önerdi. Türkiye tarafı, bu öneriyi hemen kabul ederek 10 Aralık 1936'da MC Konseyi'ne bir muhtıra sundu. MC, 3 kişilik bir heyetin Sancağa gönderilmesine karar verdi. Gözlemciler, 31 Aralık günü Hatay Sancak'ına varıp incelemelerde bulundu. Bu sırada Türkiye ve Fransa, Paris'te bir görüşme yaptı. Fransa, Türkiye'nin isteklerine yanaşmayınca Konsey'de sorun yeniden görüşüldü. O sırada İngiltere Dışişleri Bakanı Antony Eden, tarafları uzlaştırmak için yoğun bir çaba gösterdi. Neticede Fransa'nın tutumunun değişmesiyle, Türkiye'nin görüşüne yakın bir anlaşma temeli bulundu. MC Konseyi'ni İsveç Temsilcisi, Sandler bu uzlaşmayı yansıtan raporu, Konsey'e sundu. 27 Ocak 1937'de rapor Konsey'de kabul edildi. Neticede, Sancak içişlerinde bağımsız, dışişlerinde Suriye'ye bağlı bir statü kazandı⁸⁴⁹.

Hatay meselesine dair MC'nin verdiği kararlar ilgili olarak İzmir Milletvekili Mahmut Esat Bozkurt, Giresun Milletvekili Sadri Maksudi Arsal ve Denizli Milletvekili M. Rüştü Öktem, Atatürk'e ve İsmet İnönü Hükümeti'ne, meselede elde edilen başarıdan dolayı teşekkür edilmesi için, Meclis'in 29 Ocak 1937 tarihli oturumunda, şu şekilde bir takrir verdi:

*“Türk Ulusu Devleti Reisi Atatürk'e ve İsmet İnönü Hükümeti'ne ulusal davamız olan Hatay işinde Türk'e elde ettirdikleri muvaffakiyetten dolayı Kamutayca resmen teşekkür edilmesini teklif ederiz”*⁸⁵⁰.

⁸⁴⁶İ. Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları ...** s.541.

⁸⁴⁷TBMM ZC, V \13, s.7.

⁸⁴⁸Tayfur Sökmen, **Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar**, TTK, Ankara, 1992², s.95.

⁸⁴⁹İ. Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları ...** s.542; Hatay Meselesi konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz: Mehmet Tekin, **Hatay İşgal Yılları ve Bağımsız Hatay Devleti Kronolojisi (1918-1939)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010.

⁸⁵⁰TBMM ZC, V \15, s.160.

Takririn okunmasından sonra İsmet İnönü, Meclis Genel Kurulu'nda Hatay Meselesi'ne dair kürsüde bir konuşma yaptı⁸⁵¹. Hatay Meselesi ile ilgili görüşmeler bittikten sonra takrirle ilgili olarak Diyarbakir Milletvekili General Kazım Sevüktekin, söz alarak: *“Ordunun Başkumandan vekili olan Büyük Kurmay Başkanlığına da teşekkür edilmesinin ilavesini rica ediyorum”* şeklinde takrire ek bir cümle ilave edilmesini istedi. Takrir, Kazım Sevüktekin'in ilave teklifiyle, Meclis Genel Kurul'unda, oylamaya sunulurken kabul edildi⁸⁵².

Türkiye-Fransa Dışişleri Bakanları Cenevre'de, Sancağın toprak bütünlüğünün ve Türkiye-Suriye sınırlarını güvence altına alan antlaşmayı 29 Mayıs 1937'de imzaladı⁸⁵³. *“Sancağın Mülki Tamamiyetine ve Türkiye-Suriye Hududunun Teminine Dair Muahedelerin Tasdiki”* ile ilgili kanun, Meclis'in 14 Haziran 1937 tarihli oturumunda, gündeme alındı. Meclis Başkanı Abdülhalik Renda, kanunun ivedilikle müzakere edilmesini söyleyerek, Genel Kurul'un teklifine sundu ve kabul edildi⁸⁵⁴.

Meclis Genel Kurul'unda konuyla ilgili görüşmeler yapılırken, Diyarbakir Milletvekili Zeki Mesut Alsan, Hatay Meselesi'ne dair teşekkürlerini beyan eden bir konuşma yaptı:

“Türk milletinin büyük kurtarıcısı Atatürk bu içtima yılımızı açarken bize müjdelemişti: Hatay davası mutlaka hallolunacaktır. O vakit kalplerimiz ümitle, heyecanla, sevinçle doldu. Çünkü biliyorduk ki, bu davanın hal şekli, ancak hakka ve hakikate uygun ve bizi yeni bir zafere ulaştıracak bir şekil olacaktır. Bütün millet Büyük Atasının işaretine bakarak; emniyetle, itimatla, metanetle bekledi; Hatay davası beynelmilel cephesinde çetin safhalarla karşılaştı. Buna rağmen Türk milleti davanın muvaffakiyetle neticeleneceğinden hiç bir vakit şüphe etmedi. Çünkü oda biliyordu Atatürk'ün ve İsmet İnönü hükümetinin ele aldığı hiç bir dava yoktur ki, şerefle, zaferle, hal edilmesin çünkü bütün dünya da anlamıştı ki, inkılap Türkiye'sinin davaları, ancak hakka ve hakkın kuvvetine dayanarak ve insanlığa yarayan davalardır. Hatay davası, Türk milliyetçiliğinin bir davası ise bütün mahiyetini anlamak için, Türk milliyetçiliği üzerinde bir dakika durmak lazım gelir. Büyük Türk İnkılabının bütün umdeleri gibi Türk milliyetçiliğinde, ancak insanlığı yükselten, insanlığa hizmet eden yüksek bir ülkünün ifadesidir. Olgun Türk milleti, kendi hakkı kadar, başkalarının da hakkına

⁸⁵¹Meclis Genel Kurulu'nda Hatay meselesi ile ilgili olarak Başvekil İsmet İnönü'nün konuşması için bkz. **TBMM ZC**, V \ 15, s.160-164.

⁸⁵²**TBMM ZC**, V \ 15, s.173.

⁸⁵³İ. Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları ...** s.543.

⁸⁵⁴**TBMM ZC**, V \ 19, s.303.

riayet eden ve edilmesini isteyen bir milliyetçiliği, ilk olarak ortaya atan tek ve asil millettir. Onun için, Hatay davası Türk davası olduğu kadar da, insaniyet davası idi. Bütün doğru düşünen, eyl duyan insanlığın ona zahir olması lazımdı. Arkadaşlar; müjde tahakkuk etti. Türk milletinin umduğu oldu. Hatay istiklali, beynelmilel büyük realiteler arasında şerefli mevkiini aldı. Şimdi sevinerek bayram yaparak kazanılan zaferi kardeş, Hatay istiklalini tesis ediyoruz ve biz Milletvekilleri, büyük müjde ile başlayan içtima yılını, şimdi onun tahakkukunu ifade eden ve bir zafer abidesi gibi yükselen Hatay istiklaline ait, vesikaların müzakere ye kabulü ile bitiriyoruz. 0 gün de, bu gün de, Atatürk Türkiye'sinin yüksek seciyelerini tebarüz ettiren Büyük ve tarihi günlerimiz arasına girdi. Kardeş, Hatay'a istiklali kutlu olsun ve Türk milletiyle beraber, bütün insanlık âlemi, Atatürk'ün ancak hakka, hakikate ve gerçek sulha hizmet eden bu yeni eser ile övünsün ve Hatay'da yükselen, hak ve hakikat abidesinden, şimdi bizim kadar, düşünen bütün insanlıkta sevin. Arkadaşlar büyük eser meydana fazla söz onun büyüklüğü yanında küçük kalıyor. Bu tarihi ve sevinçli günlerde yalnız bir ifade, bir arzu kalbimi dolduruyor. 0 da bütün varlığını milletin saadetine vakfeden Büyük Atamızı en derin saygı ve sevgi ile anmak ve onun kıymetli yardımcısı İsmet İnönü ile Hükümetini, Hariciye vekilimizi, arkadaşlarını, teşekkürlerle candan tebrik etmektir⁸⁵⁵.

Vekillerin konuşmalarından sonra, kanun Meclis Genel Kurulu'nda oylamaya sunuldu. 399 vekilden 315'i oylama kabul oyu verirken 84 kişi oylamaya katılmadı. Diyarbekir Milletvekillerinden Rüştü Bekir'te oylamaya katılmayan vekiller arasında yer aldı. Yapılan oyla sonucu kanun, oylamaya katılan 315 vekilin evet oyuyla kabul edildi⁸⁵⁶.

Yukarıda da görüldüğü gibi Hatay Meselesi dış politikayı uzunca bir dönem meşgul etmişti. Türkiye'nin bu konuda vermiş olduğu diplomatik mücadele dikkate değerdi. Meclis'te konuyla ilgili Diyarbekir milletvekillerinin de yer aldığı konuşmalar, dönemin vekillerinin böylesine önemli konuları her bakımdan yakından takip ettiklerinin göstermektedir.

---

⁸⁵⁵ TBMM ZC, V \ 19, s.304-305.

⁸⁵⁶ TBMM ZC, V \ 19, s.333-334.

3- III. Toplantı Yılı Diyarbekir Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1937 – 29 Haziran 1938)

TBMM ‘nin V. Dönem III. Toplantı Yılı 1 Kasım 1937 tarihinde açıldı. Aynı gün yapılan Meclis Başkanlığı seçiminde, Abdülhalik Renda, 334 oyun tamamını alarak tekrar Meclis Başkanlığına seçildi⁸⁵⁷.

V. Dönem, III. Toplantı Yılında, milletvekillerinin görev yapacakları komisyonlar için 5 Kasım 1937 tarihli oturumunda seçim yapıldı. Yapılan seçimde Diyarbekir Milletvekilleri’nin görev yapacağı komisyonlar da belirlendi. Buna göre: Rüştü Bekit Bütçe Encümeni’ne, İbrahim Tali Öngören ve Zeki Mesut Alsan Hariciye Encümeni’ne, Tevfik Bilge Maarif Encümeni’ne, Zülfi Tiğrel ve Huriye Öniz Baha Maliye Encümeni’ne, Kazım Sevüktekin Milli Müdafaa Encümeni’ne seçildi⁸⁵⁸.

Bu devrin önemli olaylarından biri de siyasette yaşandı. İsmet İnönü, 25 Ekim 1937’de Başvekâlet görevinden istifa etti. Yerine Celal Bayar’a, hükümeti kurma görevi verildi. Böylece on iki yıllık İnönü Hükümeti Dönemi son bularak, I. Bayar Hükümeti dönemi (01.11.1937-11.11.1938) başladı. Bayar Hükümeti, aynı gün Hükümet listesini Cumhurbaşkanı Atatürk’e sundu ve kabul edildi⁸⁵⁹.

İnönü’nün Başvekillikten istifasının yanı sıra, CHP Umumi Reis Vekilliği’nden de istifası istendi. Onun yerine de Celal Bayar getirildi. Bu konuyla ilgili olarak Bayar, Mete Tunçay’a yazdığı özel bir mektupta, İsmet İnönü’nün CHP Umumi Reis Vekilliği’ni korumak istemesine rağmen, Atatürk’ün talimatıyla bu göreve getirildiğini belirttiği yazı şu şekildeydi:

“...İsmet Paşa, başvekillikten ayrıldıktan sonra CHP Umumi Reis Vekilliği’nde kalmak için benim yanımda Atatürk’ten istekte bulundu. Atatürk gayet nazik bir şekilde ‘Bu usulümüze aykırıdır’ dedi ve beni göstererek ‘o vazifeyi de görecektir’ diyerek ilave etti. İsmet Paşa, bir şey demeyerek ayrıldı⁸⁶⁰.”

İsmet İnönü, 1924 yılında Başvekâlet’ten istifa edip yerini Fethi Okyar’a bıraktığı zaman⁸⁶¹ CHP Umumi Reis Vekilliği’ni sıfatını koruyabilmişti. Bu dönem yaşanan sıkıntılara rağmen İsmet Paşa görevinde kalmak istemişse de, Atatürk’ün usulü gerekçe göstererek, bu görevden de alması, var olduğu söylenen Atatürk-İnönü çatışmasının varlığının en son göstergesi olsa gerektir.

⁸⁵⁷TBMM ZC, V \ 20, s.9.

⁸⁵⁸TBMM ZC, V \ 20, s.15.

⁸⁵⁹Akşam, 26 Ekim 1937, s.1.

⁸⁶⁰Cemil Koçak, **Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996¹, s.78-79.

⁸⁶¹İsmet Paşa Başkanlığındaki Hükümet 21 Kasım 1924’te istifa etti. Yeni Hükümeti kurma görevi 22 Kasım 1924’te sonra Ali Fethi Bey’e verildi. İ. İnönü, **Defterler**, s.66.

a) Atatürk'ün Diyarbakır Ziyareti (15 Kasım 1937)

I. Umumi Müfettiş Abidin Özmen, 11 Kasım 1937 tarihinde Ankara'dan resmi bir tebliğ aldığı belirtti. İlgili tebliğ de: "*Cumhurbaşkanı Atatürk'ün 12 Kasım 1937 Cuma günü yurdun Güneydoğusu mıntikasına seyahat yapmak için Diyarbakır'e hareket buyuracaklar...*" bildiriliyordu. Konu üzerine, Abidin Özmen tarafından aynı gün Diyarbakır Valisi Mithat Altıok ve bölge valileri haberdar edildi⁸⁶².

12 Kasım 1937 tarihli Ankara'dan Diyarbakır'e yollanan telgrafta Atatürk'ün saat 18.00'de Ankara'dan Sivas'a hareket ettikleri haberi geldi. Yirmi yıl sonra⁸⁶³ tekrar Diyarbakır'i ziyareti şehirde büyük sevinçle karşılandı. Şehirde Atatürk'ü karşılama hazırlıkları başladı. Belediye tarafından Dağkapı önünde, diğeri çarşı ortasında İş ve Ziraat Bankaları bir de ticaret odası tarafından taklar kurulmaya başlandı⁸⁶⁴. 15 Kasım günü şehirde süslenmemiş hiçbir ev, Atatürk resimleri ve bayraklarla kaplanmamış bir köşe kalmamıştı. Son üç günde şehirde 15.000 bayrak satıldı⁸⁶⁵.

15 Kasım sabahı Abidin Özmen refakatinde, Diyarbakır Valisi Mithat Altıok, Korgeneral Galip Deniz Atatürk'ü karşılamak için Maden İstasyonu'na trenle hareket etti. Atatürk'ün treni 18.10'da Diyarbakır İstasyonu'na girdi. İstasyonda askerler, okullar, memurlar büyük bir halk kalabalığı bekliyordu⁸⁶⁶. Ayrıca Diyarbakır Milletvekilleri Kazım Sevüktekin, Zeki Mesut Alsan, Zülfü Tiğrel ve Huriye Öniç Baha, bunların dışında Sivas Milletvekili Vasfi Raşidin, Kayseri Milletvekili Ahmet Hilmi Arga, Malatya Milletvekilleri Mahmut Nedim Zapçı ve Osman Taner istasyonda göze çarpan şahsiyetlerdi⁸⁶⁷.

Atatürk, vaktin geç olmasından dolayı merasim yapılmamasını daha gelmeden iletmişti. Ancak bekleyen coşkun tezahüratı gören Atatürk kalabalığın isteğini yerine getirmek için Başbakan Celal Bayar ve Abidin Özmen'le birlikte trenden indi. Diğçer

⁸⁶²Kadri Kemal Kop, *Atatürk Diyarbakır'da*, İstanbul, 1938, s.7.

⁸⁶³Atatürk'ün Diyarbakır'a ilk gelişi I. Dünya Savaşı içerisindeydi. Başkomutanlık Vekilliği, Rus Ordusunun güney kısmında daha çok ilerleyerek Diyarbakır ve çevresini işgal etmelerini önlemek, Rus cephesinin sol kanadına saldırarak Erzurum'u geri almak düşüncesiyle Trakya'da bulunan 2. Ordu'yu, Doğu Cephesi'ne sevk kararlaştırır. Bu ordunun komutanı Ahmet İzzet Paşa'dır. 16. Kolordu'da bu orduya bağlanarak, Kafkas Cephesi'ne hareket emri verilir. Albay Mustafa Kemal Paşa'da 27 Şubat 1916'da Edirne'den ayrılarak 27 Mart 1916'da Diyarbakır'e gelir. Buradaki görevi 16. Kolordu Komutanlığı'dır. Bir süre burada kalan Mustafa Kemal Paşa, 2. Ordu Karargâhı'nın Diyarbakır'e hareketi üzerine 16 Nisan 1916'da 16. Kolordu Karargâhı'nı Silvan'a alarak oraya yerleşir. Şevket Beysanoğlu, "*Atatürk Diyarbakır'da*", *Kara Amid Dergisi*, 15, Ankara, Mayıs 1982, s.17. Bu konu hakkında ayrıca bkz. Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, TTK, Ankara, 1972.

⁸⁶⁴*Diyarbakır*, 17 Kasım 1937, no:697, s.1.

⁸⁶⁵K. K. Kop, *Atatürk Diyarbakır'da*, s.9-10.

⁸⁶⁶Ş. Beysanoğlu, "*Atatürk Diyarbakır'da*", s.25.

⁸⁶⁷*Diyarbakır*, 17 Kasım 1937, no:697, s.1.

⁸⁶⁸K. K. Kop, *Atatürk Diyarbakır'da*, s.27.

vagondan da Sabiha Gökçen, Dâhiliye Vekili ve Parti Genel Sekreteri Şükrü Kaya, Nafia Vekili Ali Çetin Kaya, Tunceli Umumi Müfettişi ve Komutanı General Abdullah Alpdoğan ve Milletvekili Ali Kılıç indiler⁸⁶⁸.

Atatürk trenden indikten sonra istasyonun garından kendisini bekleyen halkı selamladı. Buradan kendisi için verilen yemeğe gitmek için Halkevi'ne gitti. Burada kendisi için hazırlanan locaya geçti. Bu arada Atatürk'ün Halkevi'ne gideceği haberi üzerine Halk yoğun bir şekilde oraya akın etti. Halkevi Orkestrası Atatürk onuruna bir konser verdi. Atatürk, konser esnasında kendisini görmeye gelen halka yaptığı konuşmada:

“Yirmi sene sonra tekrar Diyarbakır'da bulunuyorum. Dünya'nın en güzel ve en modern binası içerisinde, modern ve nefis bir müziği dinleyerek... Beşeriyetin, medeni bir halkı huzurunda, bu halkın evinde:

Duyduğum zevk ve saadetin ne kadar büyük olduğunu elbette takdir edersiniz. Bunu kaydetmekle bahtiyarım” dedi⁸⁶⁹.

Konuşma esnasında “Diyarbakır” yerine “Diyarbakır” demesi bazılarında bir sürçü lisan olarak kabul edilse de, yerel ve ulusal basında şehrin adı Diyarbakır olarak geçmeye başladı⁸⁷⁰. Daha karar çıkmadan basında şehrin adının Diyarbakır olarak verilmesi dönem itibariyle Atatürk'e bağlılığın göstergesi olsa gerekti.

Daha sonra bu duruma resmiyet kazandırmak için alınan bir kararlar: *“(Diyarbakır) beldesi adının (Diyarbakır) olarak değiştirilmesi hakkında Belediye Meclisi ile Vilâyet İdare Heyeti'nin kararları ve Şûrayı Devlet Reisliği'nin 2 Aralık 1937 tarih ve 19430 sayılı tezkeresiyle gönderilen Mülkiye Dairesi ile Umumî Heyetin mazbataları İcra Vekilleri Heyeti'nin 10 Aralık 1937 tarihli toplantısında okunarak 1580 sayılı kanununun 9. Maddesi'ne göre bu belde adının (Diyarbakır) olarak değiştirilmesi” ... dair kanun kabul edildi⁸⁷¹.*

Atatürk ertesi günü öğleden önce Sabiha Gökçen, Nafia Vekili Ali Çetin Kaya, Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya ile Umumi Müfettişlik binasını teftiş etti. Burada bir süre kaldıktan sonra kolordu merkez binasına geçti. 20 yıl önce kolordu kumandanı iken oturduğu evi ziyaret etti. Köşk, “Atatürk Köşkü” olarak tamir edilmişti. Burada bir saat

⁸⁶⁸K. K. Kop, **Atatürk Diyarbakır'da**, s.29.

⁸⁶⁹**Diyarbakır**, 17 Kasım 1937, no:697, s.1; Şevket Beysanoğlu, “Tarih Boyunca Diyarbakır Kentine Takılan Adlar” **Ziya Gökalp Dergisi**, 69\12, Nisan-Haziran, Ankara, 1993, s.11.

⁸⁷⁰**Diyarbakır**, 17 Kasım 1937; **Cumhuriyet**, 17 Kasım 1937; **Akşam**, 16 Kasım 1935.

⁸⁷¹**BCA**, 30.18.01.02\80.99.17; **Resmi Gazete**, 18 Aralık 1937, S.3786.

kaldıktan sonra Tayyare Alayı'na gitmek için hareket etti⁸⁷². Burada komutan Fevzi Uçar'dan alayın durumu ve ihtiyaçları hakkında bilgi aldı. İlgili talimatları vererek istasyona geri döndü. Aynı gün Diyarbakır- Irak-İran demiryolunun⁸⁷³ temel atma töreni vardı. Atatürk'ün hususi treni tören başlamadan alana getirildi. Atatürk töreni, trenin penceresinden sonuna kadar izledi⁸⁷⁴. Törenin ardından vali konağında kendisi için hazırlanan çay davetine katıldı. Çok samimi bir ortamda gerçekleşen davet bir buçuk saat sürdü. Buradan 18.20'de ayrılan Atatürk, şehirden ayrılmak için istasyona doğru hareket etti. İstasyonda kendisini çok kalabalık bir halk kitlesi bekliyordu. Coşkun alkış ve tezahürat eşliğinde trene binen Atatürk, Elazığ'a hareket etmek için 18.45'te Diyarbakır'dan ayrıldı⁸⁷⁵.

b) Türk – Yunan Anlaşması

II. Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu hava ile beraber Türkiye komşularıyla bir dostluk sürecine girdi. Bu bağlamda 1934'te batı komşularıyla Balkan Pakti'nı yaptı⁸⁷⁶. Bu bağlamda dönemin Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras, Başvekil Celal Bayar'la beraber yapmış olduğu Atina ziyaretinde Yunanistan ile 27 Nisan 1938'de bir dostluk anlaşması imzaladı. Tevfik Rüştü Aras imzaladıkları Türk-Yunan anlaşmanın, Meclis'te müzakere edilmesini için 1 Haziran 1938 tarihinde Meclis Başkanlığı'na bir teklif verdi. Meclis Başkan Abdülhalik Renda, Hükümetin bu teklifini, Meclis Genel Kurul'unda oya sundu ve neticede, müzakere edilmesi yönünde karar çıktı⁸⁷⁷.

Tevfik Rüştü Aras, imzalanan anlaşma ile ilgili olarak, Meclis Genel Kurulu'nda söz alarak: yapılan anlaşmanın, daha önceden Balkan Devletleri'yle yapılan anlaşmaların doğal bir sonucu olduğunu belirtti. Antlaşmanın, Başvekil Celal Bayar refakatinde Atina'ya yapılan ziyaret esnasında imzalandığını ve diğer Balkan komşusu olan Bulgaristan'la bir dostluk ve uzlaşma anlaşması olduğu için de, kendilerine

⁸⁷² **Cumhuriyet**, 17 Kasım 1937, s.1.

⁸⁷³ Fevzipaşa-Diyarbakır hattı, 1935'te Diyarbakır'a geldi. Ancak iktisadi sıkıntılardan dolayı sınıra kadar ulaşamamıştı. Bakanlar Kurulu'nun 12 Nisan 1937 tarih ve 2\6371 nolu kararı ile hattın yapımı kararlaştırılarak, güzergâh tespit çalışmaları başladı. 14 Haziran 1937 tarih ve 3262 sayılı kanunla demiryolunun Diyarbakır istasyonundan Irak ve İran sınırına kadar uzanması ve Van Gölü sahilinde demiryoluna gerekli tesisatın yapılması için toplam 50.000.000 TL ödenek verildi. Buna göre: Diyarbakır-İrak sınırı yaklaşık 324 km, Diyarbakır-İran sınırı 520 km olacaktı. Efdal As, **Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960)**, Ankara, 2013, s.316-317.

⁸⁷⁴ Ş. Beysanoğlu, "Atatürk Diyarbakır'da", s.28.

⁸⁷⁵ **Diyarbakır**, 17 Kasım 1937, no:697, s.1; **Cumhuriyet**, 17 Kasım 1937, s.3.

⁸⁷⁶ Balkan Pakti: Türkiye, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya arasında 9 Şubat 1934'te toplu güvenlik ve yardımlaşma yükümlerini içeren anlaşmadır. İ. Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları ...** s.455-470.

⁸⁷⁷ **TBMM ZC V \ 26**, s.5.

Yunanistan'la yapılan anlaşma hakkında anlaşmadan önce malumat verildiğini söyledi. Daha sonra Balkan Bölgesi'ndeki gelişmelerle birlikte daha önceden Romanya, Yugoslavya ile de anlaşmalar yapıldığını sonrada 1934'te Balkan Paketi'nin imzalandığını belirtti. Tevfik Rüştü Aras, Balkan devletleriyle geçmişte yapılan gelişmeleri aktardıktan sonra Genel Kurul'dan, Yunanistan'la yapılan anlaşmanın kabul edilip tasdiklenmesini rica etti⁸⁷⁸.

Kanunla ilgili olarak Tokat Milletvekili Nazım Poroy, Konya Milletvekili Ali Muzaffer Köker, Kütahya Milletvekili Mehmet Somer, Niğde Milletvekili Cavit Oral ve Elazığ Milletvekili Fazıl Ahmet Aykaç Genel Kurul'da Türk-Yunan ilişkileriyle ilgili görüşlerini belirten birer konuşma yaptı ve anlaşmadan dolayı hükümeti tebrik etti⁸⁷⁹.

Meclis Genel Kurulu'nda, Yunanlılarla yapılan anlaşmayla ilgili olarak Diyarbakır Milletvekili ve Milli Müdafaa Encümeni Başkanı General Kazım Sevüktekin, anlaşmanın, bulunduğu encümen tarafından konunun müzakere edilmesinden dolayı, kanunla ilgili söz alarak şu konuşmayı yaptı:

“...Senelerce komşuluk etmekte bulunduğumuz Yunan hükümeti ile Osmanlı İmparatorluğunun lüzumsuz olduğuna kani olduğum anlaşamamazlığı, Yüksek huzurunuzda itaat ve derin saygı ve büyük sevgi ile eğilerek andığım En Büyüğümüz Atatürk'ün Türk Milletinin menfaatini mucib olan her işte olduğu gibi büyük isabetle irşad ve telkinine mazhar olan Türkiye Cumhuriyet Hükümeti, bu anlaşamamazlığı kökünden bertaraf ederek onun yerine bütün dünya milletlerine numune olacak surette Elen ile Türk arasında hudutsuz dostluk ve kardeşlik meydana getirmiştir. Ben, yarım asra karib bir zamanın en çetin, en meşum, en müşkül senelerinde Yunan milletini tanımış ve bu milletin fedakârlık ve vatanperverlik ve cesaretine şahid olmuş ve onların dürüst hareketlerini ve nezaket ve inceliklerini görmüş ve işitmiş olduğundan her hususta bu dostluğa ve 6 - 7 senedir mevcut itilâfnamelerin kıymet ve ehemmiyetlerini bir araya toplayan bu itilâfnameye büyük bir ehemmiyet atfetmekteyim. Bir kaç ay evvel dostlarımız ve mütteliklerimiz Balkan Paktının çok sayın şahsiyetleri Ankara'ya geldikleri zaman Türklerin samimî dostu olan ve Yunanlıların kıymetli Başvekili ile yapılip parafe edilen bu itilâfnamenin her iki milletin fedakârlık ve kahramanlık hasletlerini birleştiren ve taraflı birçok menafii ve bir takım hususiyetleri havi olan güzel bir eser olduğunu arzeder, sulhun idame ve vikayesine hizmet eden her iki milletin bağlılıklarını memnuniyetle karşılıyorum”.

⁸⁷⁸ TBMM ZC, V \ 26, s.5.

⁸⁷⁹ TBMM ZC, V \ 26, s.6-9.

Kazım Sevüktekin, konuşmasının sonunda, Atina'ya giden Başvekil Celal Bayar'la Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'a gidiş ve dönüşlerinde tezahüratta bulunulması gerektiğini belirterek anlaşmadan dolayı Hükümeti tebrik etti⁸⁸⁰. Genel Kurul'da, anlaşmayla ilgili mütalaaların ardından anlaşmanın tasdikine dair kanun maddelerinin oylamasına geçildi. Oylamaya sunulan kanun şu şekildedir:

“MADDE 1 — Türkiye ile Yunanistan arasında 27 Nisan 1938 tarihinde Atina'da imzalanan 30 teşrinievvel 1930 tarihli Türk - Yunan dostluk, bitaraflık, uzlaşma ve hakem muahedenamesi ile 14 Eylül 1933 tarihli samimî anlaşma misakına munzam muahedename kabul ve tasdik edilmiştir.

MADDE 2 — Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

MADDE 3 — Bu kanunun ahkâmını icraya Hariciye vekili memurdur”.

Yapılan oylama sonucunda “*Türk - Yunan Dostluk, Bitaraflık, Uzlaşma ve Hakem Muahedenamesiyle Samimî Anlaşma Misakına Munzam Muahedename*”, oylamaya katılan 280 vekilin oyuyla Meclis Genel Kurul'unda kabul edildi⁸⁸¹. Oylama sırasında Diyarbakır Milletvekili Rüştü Bekit, hastalığı sebebiyle izinli olduğundan oylamaya katılamadı⁸⁸².

c) Türk - İngiliz Anlaşması

Lozan Barış Anlaşması'ndan sonra Türk-İngiliz ilişkilerini belirleyen temel unsurlardan birisi Musul sorunu idi. Bu taraflar arasında öncelikli bir konuydu. Her iki tarafta bu konuyu kendi lehine çözümlenmek için çaba sarf etmiş; ancak Lozan'da sorun iki ülke arasında çözülememiştir⁸⁸³. Dönemsel olarak bazı gerginlikler yaşansa da Musul Sorunu 5 Haziran 1926'da imzalanan Ankara Anlaşmasıyla bir sonuca kavuşturuldu⁸⁸⁴.

18 Temmuz 1932'de Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne katılmasıyla Türk-İngiliz ilişkileri için yeni bir dönem açıldı. Gelişen ilişkiler özellikle kendini ekonomi alanında da göstermiş oldu. Londra'da 27 Mayıs 1938 tarihinde İngiltere Hükümeti ile Türkiye arasında 10.000.000 sterlinlik kredi anlaşması imzalandı. Yapılan bu anlaşmanın, Meclis tarafından tasdik edilmesi için, ilgili encümenler konunun ivedilikle

⁸⁸⁰TBMM ZC, V \ 26, s.7-8.

⁸⁸¹TBMM ZC, V \ 26, s.10.

⁸⁸²TBMM ZC, V \ 26, s.13.

⁸⁸³Salâhi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, II, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s.311.

⁸⁸⁴Mehmet Gönübol; Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Ankara, 1990, s.70.

Genel Kurul'da görüşülmesini istedi. Bu amaçla 28 Haziran 1938 tarihinde, Meclis Başkanlığı'na bir kanun teklifi verdiler⁸⁸⁵.

Verilen kanun teklifi, aynı gün Meclis Genel Kurulu'nda müzakere edildi. Görüşmeler esnasında Diyarbakır Milletvekili Zeki Mesut Alsan, Genel Kurul'da söz alarak tasarının ülkenin ekonomisine çok fayda getireceği yönünde şöyle bir konuşma yaptı:

“Şimdi müzakere ettiğimiz madde mevzuu itibariyle olduğu kadar delalet ettiği mana bakımından çok ehemmiyetli bir meseledir. O derecede ki, İngiliz hükümeti ile Türkiye arasında imzalanan bu itilâfi Cumhuriyet Hükümetinin siyasî ve iktisadî tarihinde mühim bir merhale olarak kaydetmek mümkündür. Anlaşmanın zahirî manzarası iktisadîdir. Fakat yaşadığımız iktisat asrında, bu sıfat bile onun ehemmiyetini belirtmeğe kâfi değil midir?”⁸⁸⁶

Milletlerin birbirinden gocunduğu ve bir birbirleri ile ekonomik cidallere girdiği bir devirde, iki memleket, Türk milleti ile İngiliz milleti yekdiğerine itibar ediyor, emniyet ediyor ve karşılıklı menfaatler üzerine kurulan bir iş birliği vücuda getiriyor. Yalnız bu kadarı bile bize bu itilâfi alkışlar ile kabul ettirmeğe kâfi gelebildi. Fakat itilâfın bu zahirî manzarası altında daha ehemmiyetli ve daha esaslı manalar münderiçtir. Hepimiz biliriz ki, siyaset yalnız nazariyelere ve hislere dayanmaz. Siyaset imkânlar sanatıdır ve milletler arası disloklar bu imkânlara göre tahakkuk ve inkişaf eder. Her milletten daha fazla realist ve pratik olan İngiliz milleti, Türk milletine elini uzatıyor ve onun dostluğunu kıymetlendiriyorsa bunun sebebini, yalnız malî bir kombinezonun rakamı ile ölçülen menfaatlerinde değil, iki milletin dostluğundan doğan yüksek imkânlarda aramak lâzım gelir. Türkiye Cumhuriyeti bu imkânların kendisine aid olanlarını senelerden beri, şaşmayan, değişmeyen insanî, sulhsever ve dürüst siyaseti ile temin etmiştir. Atatürk Türkiye'sinin realiteleri, herhalde ve her zaman tahakkuk eden ve edecek olan yüksek inkılabımızın idealleridir. Biz böylece yakın şarkta yalnız yeni bir siyaset değil, yeni bir dünya kurduk. Bu dünya doğruluk, fedakârlık, sözüne sadakat, başkalarının haklarına riayet, kendi hakkımızı her vasıta ile müdafaa ve bu esaslara müstenid Türk sulhüne uygun bir cihan sulhunu himaye dünyasıdır. Türkiye'yi anlayabilmek ve onun hakikî dostu olabilmek için işte bu yeni Türk dünyasını anlamak lâzımdır ve biz de ancak bunu anlayan hakikî dostlarımızın her şekildeki dostluk tezahürlerine büyük bir kıymet ve ehemmiyet atfederek onlara samimî bir el

⁸⁸⁵ TBMM ZC, V \ 26, s.431.

⁸⁸⁶ TBMM ZC, V \ 26, s.432.

uzatırız. Onun için ben kendi hesabıma bu malî itilâfı, maddî kıymeti kadar manevî kıymeti ile de ölçüyor ve bu bakımdan da çok hayırlı ve feyizli bir hadise telakki ediyorum. Beynelmilel içtimalarda İngiliz refiklerimizin bize söylediklerine ve biz Türklere karşı gösterdikleri samimî hislere bakılınca inkişaf eden dostluğun yalnız iki hükümet değil iki millet arasında da lâyük olduğu mevkii aldığını memnuniyetle görüyoruz. İnsanlığın yükselmesi ve dünya sulhunun muhafazası uğrunda karşılaşan ve iş birliği yapan dostluklarımız yalnız iki millet için değil, bütün medeniyet dünyası için de hayırlı ve faydalıdır. Bu bakımdan da değerini takdir ettiğimiz Türk - İngiliz dostluğunu onun bu günkü parlak ve müsbet eserini hazırlayıp neticelendirenlere teşekkür etmeği bir borç bilirim⁸⁸⁷.”

Zeki Mesut Alsan'dan sonra, kanunla ilgili olarak, Ankara Milletvekili Muammer Eriş, Elazığ Milletvekili Fazıl Ahmet Aykaç, Tekirdağ Milletvekili Şakir Kesebir, İzmir Milletvekili Benal Arıman ve Erzurum Milletvekili Nakiye Elgün Genel Kurul'da söz alarak yapılan anlaşmanın iki ülkenin dostluğu açısından iyi olacağı gibi Türkiye ekonomisine katkı sağlayacağını söyleyip, Hükümeti yapılan anlaşmadan dolayı tebrik ederek, desteklerini belirttiler⁸⁸⁸.

Kanunla ilgili konuşmalardan sonra Meclis Başkanı Abdülhalik Renda, tasarıyı Genel Kurul'da oylamaya sundu. Oylamaya sunulan anlaşma şu şekildeydi:

“MADDE -1 Londra'da 27 Mayıs 1938 tarihinde İngiltere Hükümeti ile imza edilen ve işbu kanuna bağlı bulunan müzeyyel kliring anlaşması ve teslihat kredi anlaşması ile Exports Oredits Cuarantee Departement ile imza olunan 10 milyon sterlinlik kredi anlaşması, metinlerinde tespit kılınan tarihlerde meriyete girmek üzere kabul ve tasdik edilmiştir.

MADDE- 2 Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.

MADDE- 3 Bu kanunun hükümlerinin tatbikine İcra Vekilleri Heyeti memurdur”

⁸⁸⁹.

Yapılan oylama sonucunda Londra'da 27 Mayıs 1938 tarihinde İngiltere Hükümeti ile imza edilen 10.000.000 sterlinlik kredi anlaşmasının tasdiki hakkındaki kanun, oylamaya katılan 384 vekilin oyunun tamamını alarak Meclis Genel Kurul'unda

⁸⁸⁷TBMM ZC, V \ 26, s.432.

⁸⁸⁸TBMM ZC, V \ 26, s.432-434.

⁸⁸⁹TBMM ZC, V \ 26, s.434.

kabul edildi⁸⁹⁰. Oylama sırasında Diyarbakır Milletvekili Tevfik Bilge hastalığı sebebiyle izinli olduğundan oylamaya katılmadı⁸⁹¹.

4- IV. Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1938 – 27 Ocak 1939)

TBMM ‘nin V. Dönem IV. Toplantı Yılı 1 Kasım 1938 tarihinde açıldı. Açılıştta Cumhurbaşkanı Atatürk’ün hazırladığı nutuk, hastalığı sebebiyle Başvekil Celal Bayar tarafından okundu⁸⁹². Celal Bayar’ın Meclis açılış konuşmasından sonra, Meclis Başkanlığı seçimine geçildi. Yapılan seçimde, Abdülhalik Renda, oylamaya katılan 336 vekilin oyunun tamamını alarak yeniden Meclis Başkanlığı’na seçildi⁸⁹³.

TBMM’nin 7 Kasım 1938 tarihli oturumunda milletvekillerinin görev yapacakları komisyonlar için seçim yapıldı. Yapılan seçimde Diyarbakır Milletvekilleri’nin görev yapacağı komisyonlar da belirlendi. Buna göre Rüştü Bekit Bütçe Encümeni’ne, İbrahim Tali Öngören ve Zeki Mesut Alsan Harici Encümeni’ne, Tevfik Bilge Maarif Encümeni’ne, Zülfi Tiğrel ve Huriye Öviz Baha Maliye Encümeni’ne, Kazım Sevüktekin Milli Müdafaa Encümeni’ne seçildi⁸⁹⁴.

Bu dönemin en önemli ve üzücü olaylarından biri de 10 Kasım 1938’de Atatürk’ün vefat haberi idi. Ertesi günkü gazeteler, haberi ilk sayfadan verdi⁸⁹⁵. Atatürk’ün vefat günü İstanbul’da bulunan Başvekil Celal Bayar, aynı gün akşamı İstanbul’a döndü. Başvekili, istasyonda, Reisicumhur Vekili ve Meclis Başkanı Abdülhalik Renda, Dâhiliye Vekili ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya, vekiller ve bazı askeri ve mülki erkân karşıladı. Celal Bayar burada bazı taziyeleri kabul etti⁸⁹⁶. Arkasından Meclis’e giden Celal Bayar, Abdülhalik Renda ile görüşerek, Bakanlar Kurulu’nu Meclis’te topladı. Ertesi gün, 11 Kasım 1938 Cuma günü saat 09.30’da Başvekil ve CHP Umumi Reis Vekili Celal Bayar’ın başkanlığında toplanan CHP Meclis Grubu, 322 oyla, Malatya Milletvekili İsmet İnönü’yü Cumhurbaşkanlığı’na aday gösterme kararı aldı. CHP Meclis Grubu’nun toplantısı ardından, aynı gün Meclis

⁸⁹⁰TBMM ZC, V \ 26, s.458.

⁸⁹¹TBMM ZC, V \ 26, s.460.

⁸⁹²TBMM ZC, V \ 27, s.3.

⁸⁹³TBMM ZC, V \ 27, s.7.

⁸⁹⁴TBMM ZC, V \ 27, s.12,13.

⁸⁹⁵Ulus, 11 Kasım 1938, s.1; Cumhuriyet, 11 Kasım 1938, s.1; Tan, 11 Kasım 1938, s.1

⁸⁹⁶Ali Güler, “Atatürk’ün Ölümü, Cenaze Namazı ve Defin İşlemi”, **Türkler Ansiklopedisi**, Ed. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, 16, Ankara, 2002, s.510-515; Atatürk’ün ölümü ve sonrasında yaşanan süreç hakkında detaylı bilgi için bkz. Ali Güler, **Sarı Paşa İnsan Atatürk**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2014², s.255-297.

toplandı. Genel Kurul'da Atatürk'ün vefat ettiğine dair Başvekâlet tezkeresi okundu. Tezkere'nin okunmasından sonra Cumhurbaşkanlığı seçimi yapıldı. Malatya Milletvekili İsmet İnönü, 348 oyun tamamını alarak Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci Cumhurbaşkanı seçildi⁸⁹⁷. Yapılan seçim sonucunda İnönü, seçimin gerçek ve serbest oylarla yapıldığını, o günlerde şu şekilde değerlendirdi:

“İktidarda olmayan, hatta iktidar mevkiindekilerin sevmedikleri, korktukları bilinen, bir çekilmiş adamın Cumhurbaşkanlığına getirilmesi, rıza ile serbest rey ile yapılmış, hakiki bir intihap olarak tarihe geçecektir⁸⁹⁸”.

İsmet İnönü, Cumhurbaşkanı seçilmesi üzerine, eski muhaliflerin önde gelenleriyle bir uzlaşma ortamı oluşturmaya çalıştı. İnönü, eski muhalifleri rejimle barıştırarak bir yandan güç ve etkinliğini artırmayı, bir yandan da muhtemel oluşabilecek muhalif hareketi önlemeyi planlıyordu. Sonuç olarak İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra Ali Fuat Cebesoy, Kazım Karabekir, Cafer Tayyar Eğilmez ve Hüseyin Avni Ulaş gibi önemli muhalifler İnönü'ye birer kutlama telgrafı göndererek, uzlaşmaya hazır olduklarını göstermişlerdi⁸⁹⁹.

İnönü'nün, yeni Cumhurbaşkanı seçilmesi üzerine, Celal Bayar usulen Hükümetin istifasını sundu. İnönü'nün, yeni Hükümeti kurma görevini yeniden İzmir Milletvekili Celal Bayar'a verildiğine dair 11 Kasım 1938 tarihli Cumhurbaşkanlığı tezkeresi, Genel Kurul'un 14 Kasım 1938 tarihli oturumunda okundu. Hükümeti kurmak görevini alan Celal Bayar, böylece II. Celal Bayar Hükümeti'ni (11.11.1938-25.01.1939) kurdu ve kabinesini Meclis'te açıkladı⁹⁰⁰. Ancak basında aynı anda ve birdenbire yoğunlaşan yolsuzluk ve suiistimal iddiaları Bayar Hükümeti'nin uzun sürmesine fırsat vermedi. 25 Ocak 1939'da toplanan CHP Parti Divanı, seçimlerin yenilenmesi kararını aldığı tarihte, Bayar, Cumhurbaşkanı İnönü'ye yolladığı bir mektupla:

“Türkiye Büyük Millet Meclis'i intihabının yenilenmesine Parti Divanınca karar verilmiştir. Partimizin intihaba yeni ve taze bir kuvvetle çıkmasını, maksat ve esasa daha uygun ve fâideli mülahaza ettim...” diyerek, istifasını sundu⁹⁰¹.

Seçime giden yolda CHP'nin Genel Başkan Vekili ve Başvekil olan Celal Bayar'ın istifa etmesi, parti divanının seçimlerin yenilenmesi kararını alması gözükse

⁸⁹⁷TBMM ZC, V \ 27, s.7; Cumhuriyet, 12 Kasım 1938, s.1; Şerafettin Turan, **İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği**, Bilgi Yayın Evi, Ankara, 2003, s.140-141.

⁸⁹⁸Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi**, I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.143.

⁸⁹⁹İ. İnönü, **Defterler**, s.266.

⁹⁰⁰TBMM ZC, V \ 27, s.20-21.

⁹⁰¹C. Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi**, s.224-225.

de, asıl sebebin mali ve iktisadi iddialar olduğunu İnönü şu sözlerle açıklıyordu: “*Asıl mesele Celal Bayar’ın mali ve iktisadi politikasıydı... Devletin mali vaziyeti harap oluyordu... Ticaret, milli para altüst olmuştu*”⁹⁰².

İsmet İnönü, Bayar’ın istifasını nazik bir şekilde karşılayarak, kabul etti. Ancak İnönü, Bayar Dönemi’nde yaşanan yolsuzluk iddiaları olmasaydı, kendisiyle uzun süre çalışacağını şu şekilde açıkladı: “...*Eğer mali ve iktisadi anlayışını salim bir istikamete sevk etmek ümidim olsaydı, kendisini uzun bir müddet muhafaza edecektim*”⁹⁰³.

Bayar Hükümeti’nin istifası üzerine, İnönü, yeni Hükümeti kurma görevini Refik Saydam’a (25.01.1939-03.04.1939) verdi. Bu yeni Hükümetle, Türkiye yeni seçim sürecine girdi⁹⁰⁴.

---

⁹⁰²Hilmi Uran, **Hatıralarım**, Ayyıldız Yayınevi, İstanbul, 1959, s.345-346.

⁹⁰³C. Koçak, **Türkiye’de Milli Şef Dönemi**, s.227.

⁹⁰⁴Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam** 1938-1950, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2007⁹, s.40.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MİLLİ ŞEF DÖNEMİ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'DE
DİYARBAKIR MİLLETVEKİLLERİNİN YASAMA FAALİYETLERİ
(1939-1946)

A- 1939 GENEL SEÇİMLERİ VE DİYARBAKIR VİLÂYETİ

Atatürk'ün vefatıyla 1938'de dengeler değişti. Bir süredir dinlenmekte olan İsmet İnönü, siyasetteki en üst makam olan Cumhurbaşkanlığı'na yükseldi. 26 Aralık 1938'de toplanan CHP Kongresi'nde değiştirilen parti tüzüğüyle İsmet İnönü'nün sürekli Genel Başkan olarak seçilmesi sağlanarak, kendisine Milli Şef unvanı verildi. Böylece siyasette 1945'e kadar sürecek olan Milli Şef Dönemi başladı⁹⁰⁵.

1939 Milletvekili Genel Seçimleri, Atatürk'ün vefatından sonra yapılan ilk, 1908 tarihli İntihab-ı Mebusan Kanunu'na göre yapılan son seçimlerdi⁹⁰⁶. Bu seçimlerde sayıları az olmakla birlikte bağımsız aday uygulamasına gidildi. Ancak bu seçimlerde bağımsız adaylarla ilgili olarak öne çıkan bir farklılık, Meclis'te seçim sonrası oluşan CHP Milletvekilleri içinden oluşturulan belirlenen Müstakil Grup⁹⁰⁷ uygulamasına geçilmesidir. 1939 seçimlerinin bir diğer farklılığı ise CHP Genel Başkanı ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün hava muhalefeti sebebiyle sadece 28 ilin ikinci seçmenleriyle görüşerek milletvekili adaylarıyla ilgili görüşlerini almasıdır. Yapılan bu görüşmelerden sonra İsmet İnönü, CHP Parti Divanı ile görüşerek CHP'nin milletvekili adaylarını belirledi⁹⁰⁸. Adaylar belirlendikten sonra parti adayları, İsmet İnönü tarafından, ilan edildi. İlan edilen adaylara bakıldığında, bu dönem eski Meclis'ten 102

---

⁹⁰⁵Şerif Demir, **Düello Menderes ve İnönü Demokrat Parti'den 27 Mayıs Darbesi'ne Olaylar**, İstanbul, 2011, s.13; Atatürk'ün vefatıyla, Türkiye Siyasi Tarihine Milli Şef Yılları olarak adlandırılan dönem için bkz: Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi**, I-II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün dönemiyle birlikte dünyada savaşın ayak sesleri duyulmaya başladı. Türkiye savaş başladığı esnada toprak bütünlüğünü korumak amacıyla savaş dışında kalmayı tercih etti. Ancak her ihtimale karşı ordunun ihtiyaçlarını gidermeye çalıştı. Türkiye bu dönem de savaşa girmese de ekonomisi çok etkilendi. Ekonomik darlıklar ülkede ciddi yaşanmasına sebep oldu. Savaştan dolayı düzenli bir ithalat olmadığı için dönem itibarıyla yerel tüketim maddeleri karaborsaya düştü. II. Dünya Savaşı yıllarında, savaş dışında kalmasına rağmen Türkiye'nin çektiği sıkıntılar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Murat Metinsoy, **İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

⁹⁰⁶Osman Akandere, **Milli Şef Dönemi Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler 1938-1945**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.119.

⁹⁰⁷Milli Şef Döneminde, gerek CHP'yi gerekse, hükümeti denetlemek, kontrol etmek amacıyla CHP V. Büyük Kurultay'ında Müstakil Grup adıyla bir grup kuruldu. Bu grup, devlet işlerinin iyi bir şekilde yürütülmesini sağlayacak, Parti Nizamname ve Programı ile Büyük Kurultay kararlarının en iyi şekilde uygulanmasını Meclis Grubu kararına bağlı olmadan denetleyecekti. O. Akandere, **Milli Şef Dönemi...** s.132-133.

⁹⁰⁸K. Olgun, "Türkiye'de Cumhuriyetin İlanından 1950'ye"... s. 18-19.

vekil, bu devrede aday gösterilmedi⁹⁰⁹. Liste açıklandığında, İsmet İnönü'nün Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele gibi eski silah arkadaşlarına yer verdiği, hatta kapatılan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın eski lideri Fethi Okyar ile Atatürk döneminde ve İsmet İnönü tarafından da pek tutulmayan Hüseyin Cahit Yalçın'ın da listede yer aldığı görüldü. Bu liste, İsmet İnönü'nün, eski dönem dargınlarıyla bir barışma sürecine girdiğini gösterdiği gibi, bu küskünlerle barışma politikası bu kadarla kalmayarak Rauf Orbay ve Adnan Adıvar gibi şahsiyetler de ya önemli diplomatik görevlere ya da Meclis'te görev alarak milli hizmete döndürüldü. İsmet İnönü, bir taraftan eski dargınlarla barışırken, buna karşılık Atatürk döneminin vekillerinden Şükrü Kaya, Tevfik Rüştü Aras ve Kılıç Ali gibi şahısları da liste dışı bıraktı⁹¹⁰.

1939 Seçimleri'nde, ilk kez Rum\Ortodoks, Ermeni\Gregoryan ve Musevi gibi gayri müslimlerden de milletvekili seçildi. Ayrıca 1935 seçimlerinde ilk kez seçilen 18 kadın milletvekiline karşılık, bu dönem 14 kadın vekil⁹¹¹ seçildi ve bunların 4 tanesi Hristiyan'dı⁹¹².

Diyarbakır bu seçim yılında, mevcut kazalara 1936'da Eğil ve Bismil, 1937'de Çınar'ın da eklenmesiyle toplam dokuz kaza olarak seçime girdi⁹¹³. Bu dönem Diyarbakır'dan CHP'nin adaylarına baktığımızda: İbrahim Tali Öngören, Zülfü Tigrel, Tahsin Cahit Çubukçu, Veli Necdet Süngütay, Zeki Mesut Alsan, Kazım Sevüktekin, Rüştü Bekit olmak üzere toplam 7 kişi aday gösterildi⁹¹⁴. Atatürk'e yakınlığıyla, İnönü'ye karşı siyaseti ile bilinen Diyarbakır Eski Milletvekili Zekai Apaydın ise bu dönem aday gösterilmedi⁹¹⁵.

1939 seçimlerinin tamamlanmasından sonra Diyarbakır Vilayeti'nden vekil seçilenlere ait 29 Mart 1939 tarihli ve 1115 numaralı tezkere, 30 Mart 1939 tarihinde Başvekil tarafından TBMM Başkanlığı'na sunuldu⁹¹⁶. Söz konusu tezkerede, aday gösterilen, İbrahim Tali Öngören, Zülfü Tigrel, Tahsin Cahit Çubukçu, Veli Necdet Süngütay, Zeki Mesut Alsan, Kazım Sevüktekin, Rüştü Bekit olmak üzere vekillerin

⁹⁰⁹ **Akşam**, 25 Mart 1939, no:7340, s.1.

⁹¹⁰ Ş. S. Aydemir, **İkinci Adam**, s.44.

⁹¹¹ *Mebrure Gönenç (Afyon Karahisar), Belkis Baykan (Ankara), Türkan Örs (Antalya), Dr. Fatma Memik (Edirne), Nakiye Elgün (Erzurum), Fakiye Öymen (İstanbul), Benal Arıman, Şehime Yunus (İzmir), Hacer Dicle (Kastamonu), Mihri Pektaş (Malatya), Meliha Ulaş (Samsun), Şemsa İşcan (Seyhan), Mergübe Gürleyük (Sivas), Salise Abanozoğlu (Trabzon)*. **TBMM ZC**, VI \ 1, s.5-7.

⁹¹² Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi**, II, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.34-35.

⁹¹³ M. Şaşmaz, **Türkiye'nin İdari Taksimatı**..., s.82; İbrahim Sarı, **Şehrimiz Diyarbakır**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2, İstanbul, 1996, s.15.

⁹¹⁴ **Akşam**, 25 Mart 1939, no:7340, s.9

⁹¹⁵ C. Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi**, s.36

⁹¹⁶ **BCA**, 030.10\75.497.19.1.

tamamı, Diyarbakır'dan milletvekili seçildi⁹¹⁷. Kazanan vekillerin mazbataları, 29 Mart 1939'da İçişleri Bakanlığı'ndan Başbakanlığa gönderildi⁹¹⁸.

Bu dönemde Diyarbakır Milletvekili Zülfü Tiğrel'in vefatı üzerine açık olan Diyarbakır Vekilliği için 2 Ocak 1941'de ara seçim yapıldı. Yapılan seçimle Dr. Ahmet Şükrü Emed, Diyarbakır Milletvekili seçildi⁹¹⁹.

I- VI. DÖNEM DİYARBAKIR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZGEÇMİŞLERİ (1939-1943)

Bu dönem seçilenlerden, Tahsin Cahit Çubukçu, Veli Necdet Süngütay ve ara seçimle gelen Ahmet Şükrü Emed haricinde, diğer beş vekil eski dönem Diyarbakır Milletvekilliği yapmıştı. Bundan dolayı bu dönem ilk defa Diyarbakır'dan milletvekili olan Tahsin Cahit Çubukçu, Veli Necdet Süngütay ve ara seçimle gelen Ahmet Şükrü Emed hakkında bilgi verilip, diğer vekillerin sadece bu dönem aldıkları oy oranları hakkında bilgi verilecektir. Buna göre; 1939 VI. Dönem Genel Seçimleri'nde Diyarbakır'dan 652 Müntehib-i Sani'den 648 kişi oy kullandı. Diyarbakır Seçim Dairesi Teftiş Heyeti'nden gönderilen mazbatada adayların oy oranlarının aynı şekilde dağıldığı görülmektedir. Buna göre; İbrahim Tali Öngören, Zülfü Tiğrel, Zeki Mesut Alsan, Kazım Sevüktekin ve Mehmet Rüştü Bekit 648 oyla, Diyarbakır'dan Milletvekili seçildi. Milletvekillerin aldığı oyların, seçim bölgelerine dağılımı ise şu şekilde oldu: Diyarbakır Merkez 157, Lice 68, Ergani 53, Çermik 82, Silvan 89, Kulp 41, Bismil 67, Çınar 31, Eğil 60 oy aldı⁹²⁰.

1- Ahmet Şükrü Emed

1898'de İstanbul'da doğdu. Babası Mustafa Bey, annesi Zehra Hanım'dır⁹²¹. İlk ve ortaokulu Beşiktaş Kaptan İbrahim Mektebi'nde, Beşiktaş Mülkiye Rüştiyesi'nde, Liseyi Kabataş Lisesi ve Hadika-i Meşveret Mektebi'nde okudu. Yükseköğreniminin, ilk 4,5 yılını Askeri Tıbbiye Mektebinde okurken, dördüncü sınıfın II. yarısından itibaren, İstanbul Tıp Fakültesi'nde devam ederek 1919 yılında mezun oldu. 1920'de Toptaşı Akıl Hastalıkları Hastanesi'nde asistan olarak görev yaptı⁹²².

⁹¹⁷BCA, 030.10\75.497.19.2.

⁹¹⁸BCA, 030.10\75.497.19.3.

⁹¹⁹BCA, 030.10\78.502.9.13.

⁹²⁰TBMM Arşivi, Diyarbakır VI. Dönem Milletvekillerinin Seçim Mazbatası.

⁹²¹TBMM Albümü, s.320.

⁹²²Diyarbakır Ansiklopedisi, Ed. İhsan Işık, II, Ankara, 2013, s.234.

İhtisas yapmak için Almanya'ya gitti. Ülkeye dönüşünde, birçok yerde doktorluk görevlerinde bulundu. Bunlardan bazıları; Asabiye-Şişli Fransız Hastanesi, Toptaşı ve Zeynep Kamil Hastanelerinde asistanlık, İstanbul Emrazı Akliye ve Asabiye Hastanesi'nde Akıl ve Sinir Hastalıkları Bölümü'nde tabiplik, Elazığ Emrazı Akliye ve Asabiye Hastanesi'nde Baştabiplik, İstanbul Emrazı Akliye ve Asabiye Hastanesi'nde çalıştı⁹²³. Bu görevde iken, Diyarbakır Milletvekili Zülfü Tiğrel'in vefatı üzerine, açık olan Diyarbakır vekilliği için 2 Ocak 1941'de yapılan ara seçim de Dr. Ahmet Şükrü Emed, Diyarbakır Milletvekili seçildi⁹²⁴. Ahmet Şükrü Bey'e ait seçim mazbatası 6 Ocak 1941 tarihinde Dâhiliye Vekâleti'nden, Başvekâlete aynı günde Başvekalet'ten, Meclis Başkanlığı'na sunuldu⁹²⁵. Seçim mazbatası 6 Ocak 1941'de Genel Kurul'da kabul edilerek görevine başladı⁹²⁶. Ahmet Şükrü Emed, milletvekili seçildikten sonra, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye vekil seçildiği için bir teşekkür telgrafı yolladı⁹²⁷.

Şükrü Emed, III. Toplantı Dönemi⁹²⁸ ve IV. Toplantı Dönemi'nde, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Encümeni'nde görevlerde bulundu⁹²⁹. Siyasi hayatı VI. Dönem'le sınırlı kalan Şükrü Emed, 1943'te İstanbul Bakırköy Emrazı Akliye ve Asabiye Hastanesinde Başhekim, 1945'te Haseki Hastanesi'nde sinir hastalıkları uzmanı olarak çalışmaya başladı. 1949'da Adli Tıp İşleri Genel Müdürlüğü görevine getirildi. 1955 yılında kendi isteğiyle emekliye ayrıldı. 1958'de Haseki Hastanesi sinir hastalıkları uzmanı olarak göreve başladı. 1960 yılında yaş haddinden emekli oldu. “*Mayii Dimâgü Şevki*”, “*Toksikomani*”, adlı mesleki eserleri ve “*Nöropsikiyatri*” adlı bir dergi yayınlayan⁹³⁰ ve Almanca, Fransızca ve Farsça bilen Şükrü Emed, 9 Ocak 1970 yılında vefat etti⁹³¹.

2- Tahsin Cahit Çubukçu

Tahsin Cahit Çubukçu, 1901'de Diyarbakır'da doğdu. Babası Şaban Bey, annesi Süheyla Hanım'dır. Orta öğrenimini tamamladıktan sonra, 1931'de Diyarbakır

⁹²³ **TBMM Arşivi**, Ahmet Şükrü Emed'in Tercüme-i Hal Kâğıdı; TBMM Albümü, s.320.

⁹²⁴ **BCA**, 030.10\78.502.9.13.

⁹²⁵ **BCA**, 030.10\78.502.9.4; **BCA**, 030.10\78.502.9.7.

⁹²⁶ **TBMM ZC**, VI \ 15, s.306.

⁹²⁷ **Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi**, Yer: 2\1-26, Fihrist 207-12.

⁹²⁸ **TBMM ZC**, VI \ 21, s.16.

⁹²⁹ **TBMM ZC**, VI \ 28, s.11.

⁹³⁰ **Diyarbakır Ansiklopedisi**, s.234.

⁹³¹ **TBMM Albümü**, s.320.

Gazetesi⁹³² başyazarlığı ve sahipliğini yaptı⁹³³. 1939 tarihine kadar Diyarbakır Halkevi Başkanlığı'nı yürüttü⁹³⁴.

VI. Dönem Genel Seçimlerinde Diyarbakır'dan CHP adayı gösterildi⁹³⁵. Seçimlerin açıklanması üzerine, 648 oyla, Diyarbakır'dan Milletvekili seçildi. Bu dönem aldığı oyların, seçim bölgelerine dağılımı ise şu şekilde oldu: Diyarbakır Merkez 157, Lice 68, Ergani 53, Çermik 82, Silvan 89, Kulp 41, Bismil 67, Çınar 31, Eğil 60 oy aldı⁹³⁶. Seçim mazbatası, 10 Nisan 1939 'da Genel Kurul'da onaylandı⁹³⁷. Cahit Çubukçu, seçildiği bu dönemde, üç defa, Gümrük ve İhisarlar Encümeni'nde⁹³⁸, bir defa da Nafia Encümeni'nde görevlerde bulundu⁹³⁹. Çubukçu, seçim bölgesi olan Diyarbakır'a zaman zaman geldiği biliniyordu. En son yaptığı gezisinde Diyarbakır'da kazalara giderek bölgede tetkikler yaptığı dönemin yerel gazetelerine yansıdı⁹⁴⁰.

Cahit Çubukçu, 1946 Seçimleri'nde, Diyarbakır'dan CHP'den adaylık için başvuru yaptı; ancak 46 seçimlerinde aday gösterilmedi⁹⁴¹. 1957 yılında yapılan XI. Dönem Genel Seçimlerinde, Diyarbakır Demokrat Parti adayı olarak Meclis'e girdi. 1 Kasım 1957'de yemin ederek görevine başladı⁹⁴².

27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi'nde sırasında yargılandı ve ceza aldı. Daha sonra çıkan af ile hapisten çıktı. Diyarbakır'a gelip gazetecilik görevine devam etti. İyi derecede İtalyanca bilen, hoş sohbet ve nüktedan bir kişiliğe sahip olan Çubukçu, 1962 yılında vefat etti⁹⁴³.

3- Veli Necdet Süngütay

Veli Necdet Süngütay, 1887'de Diyarbakır'da doğdu. Babası Hasan, annesi Ümmü Hanım'dır. İstanbul Darü'l-Fünûn'da Jeoloji-Coğrafya kısmını üçüncü sınıfa

⁹³²Şehrin ilk yerel basını olan “*Diyarbakir Gazetesi*”, 3 Ağustos 1869 yılında yayın hayatına başladı. 1937 yılına kadar “*Diyarbakir*” olarak çıkan gazete, ismini 1937'de şehrin adının değişmesiyle “*Diyarbakır*” olarak değiştirdi. 1937 yılından itibaren Diyarbakır olarak çıkab gazete, 2 Eylül 1963 yılına kadar yayın hayatına devam etti. Cavit Orhan Tütengil, **Diyarbakır Basını ve Bölge Gazeteciliğimiz**, İstanbul, 1969, s.9-10.

⁹³³**Diyarbakır Ansiklopedisi**, s.339.

⁹³⁴Ş. Beysanoğlu, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları...**, s. 386.

⁹³⁵**Akşam**, 25 Mart 1939, no:7340, s.9

⁹³⁶**TBMM Arşivi**, Tahsin Cahit Çubukçu'nun VI. Dönem Seçim Mazbatası.

⁹³⁷**TBMM ZC**, VI \ 1, s.14.

⁹³⁸**TBMM ZC**, VI \ 1, s.18; **TBMM ZC**, VI \ 6, s.12; **TBMM ZC**, VI \ 14, s.14.

⁹³⁹**TBMM ZC**, VI \ 21, s.16.

⁹⁴⁰**Diyarbakır**, 24 Haziran 1942, s.1.

⁹⁴¹**BCA**, 490.10\297.1198.1.44.

⁹⁴²**TBMM ZC**, XI \1, s.3.

⁹⁴³Ş. Beysanoğlu, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları...**, s. 386.

kadar okudu⁹⁴⁴. Diyarbakır Vilayeti Sekreterliği'nde Başkâtip olarak görev yaptı⁹⁴⁵. Bankacılık ve idarecilik görevlerinde bulundu. Anadolu Kısmi Müdür Muavini görevinde bulundu⁹⁴⁶.

Müdür Muavini görevdeyken Ermeni tehciri ile ilgisi oldukları gerekçesiyle Diyarbakır Milletvekilleri Fevzi ve Zülfü Beyler ile beraber 15 Ocak 1919'da İngilizlerin isteği üzerine tutuklanıp Mısır'da bulunan Seydi Beşir karargâhına götürüldü⁹⁴⁷. Diğer tutuklular gibi, hakkında raporlar ve aleyhinde şahitlik yapacak sözde tanıklar hazırlandı. Bu tanıklardan bazıları şunlardı. Diyarbakır Temyiz Mahkemesi Yargıcı Kevrok Fikri, Yedikule yetimhanesinde çalışan Ermeni Şeker Bacı ve annesi, Kadıköy'de kalan Dr. Kirkoryan ve kız kardeşidir. Veli Necdet hakkında, Ermenilere kötü muamele yaptığı ve özellikle bunları yapması için İTC tarafından desteklendiği ve Ermeni mallarına el koyduğu iddia edildi⁹⁴⁸. Veli Necdet, 28 Mayıs 1920 günü İstanbul'dan alınıp, 2 Haziran'da 41 kişiyle birlikte 2687 sürgün numarasıyla Malta'ya sürüldü⁹⁴⁹.

Malta'da bulunduğu sırada karargâhın posta memurluğunu yaparak, mektupları toplayıp dağıtıyordu⁹⁵⁰. 16 Mart 1921 günü Bekir Sami Bey ile İngiliz Dışişleri'nden Robert Vansittart arasında tutukluların bırakılması konusunda bir anlaşma yapıldı⁹⁵¹. Ancak Veli Necdet'in de içinde bulunduğu bazı sürgünler, bu anlaşmanın dışında tutularak Malta'da kalmaya devam etti⁹⁵². Veli Necdet'in Malta esareti, İngilizlerle yapılan tutsak değiş tokuşu anlaşmasıyla son buldu. Anlaşma 30 Ekim 1921'de İnebolu Limanı'nda yapılacaktı. Nihayet tutsakların 17'si Krizantemum, 42'si Montenol gemisiyle 25 Ekim 1921'de yola çıkarıldı. Veli Necdet Bey, Montenol gemisiyle gönderilenler arasında yurda dönüş yaptı⁹⁵³.

Veli Necdet Bey, VI. Dönem Genel Seçimlerinde Diyarbakır'dan CHP adayı gösterildi⁹⁵⁴. Seçimlerin açıklanması üzerine, 648 oyla, Diyarbakır'dan Milletvekili seçildi. Bu dönem aldığı oyların, seçim bölgelerine dağılımı ise şu şekilde oldu: Diyarbakır Merkez 157, Lice 68, Ergani 53, Çermik 82, Silvan 89, Kulp 41, Bismil 67,

⁹⁴⁴TBMM Albümü, s. 321.

⁹⁴⁵V. Güldoğan, **Diyarbakır Tarihi**, s.284.

⁹⁴⁶TBMM Albümü, s. 321.

⁹⁴⁷V. Güldoğan, **Diyarbakır Tarihi**, s.233.

⁹⁴⁸V. Güldoğan, **Diyarbakır Tarihi**, s.284-285.

⁹⁴⁹B. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s.136.

⁹⁵⁰B. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s.396.

⁹⁵¹Ö. Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri...** s.175.

⁹⁵²B. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s.455.

⁹⁵³B. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s.504; S. Sürmeli, "Malta Sürgünlerinin Yurda Dönüşü", s.73.

⁹⁵⁴**Akşam**, 25 Mart 1939, no:7340, s.9

Çınar 31, Eğil 60 oy aldı⁹⁵⁵. Seçim mazbatası, 10 Nisan 1939 ‘da Genel Kurul’da onaylandı⁹⁵⁶. Milletvekilliği yaptığı bu dönemde beş defa İktisat Encümeni’nde görev aldı⁹⁵⁷.

Vekillik görevi VI. Dönem’le sınırlı kalan Veli Necdet Bey, 1 Nisan 1943’te Umûmi Murakabe Heyeti’nde, I. Sınıf Uzman olarak yeniden göreve başladı. 13 Temmuz 1952’de aynı yerde danışmanlık yaparken 65 yaşını tamamladığı için emekli oldu⁹⁵⁸. İngilizce, Fransızca, Almanca ve Farsça dillerini bilen Süngütay, 7 Mayıs 1969’da vefat etti⁹⁵⁹.

II- VI.DÖNEM DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZELLİKLERİ

Tablo-1 Yerellik Özellikleri

Milletvekilleri	Doğum Yerleri
Tahsin Cahit Çubukçu	Diyarbakır
Veli Necdet Süngütay	Diyarbakır
Ahmet Şükrü Emed	İstanbul

VI. Dönem Diyarbakır Milletvekilleri’nin doğum yerlerine bakıldığında yeni seçilen Tahsin Cahit, Veli Necdet ve eskilerden Zülfü Beyler’in dışında diğer vekillerin Diyarbakırlı olmaları yerellik düzeyinin düşük olduğunu göstermektedir.

Tablo-2 Yaş Grupları

Milletvekilleri	Yaş
Tahsin Cahit Çubukçu	38
Veli Necdet Süngütay	52
Ahmet Şükrü Emed	52
İbrahim Tali Öngören	64

⁹⁵⁵TBMM Arşivi, VI. Dönem Diyarbakır Milletvekillerinin Seçim Mazbatası.

⁹⁵⁶TBMM ZC, VI \1, s.14.

⁹⁵⁷TBMM ZC, VI \1, s.19; TBMM ZC, VI \6, s.12; TBMM ZC, VI \14, s.14; TBMM ZC, VI \21, s.15; TBMM ZC, VI \28, s.10.

⁹⁵⁸Diyarbakır Ansiklopedisi, Ed. İhsan Işık, IV, Ankara, 2013, s.313.

⁹⁵⁹TBMM Albümü, s. 321.

Zeki Mesut Alsan	50
Kazım Sevüktekin	57
Zülfü Tiğrel	63
Mehmet Rüştü Bekit	57

VI. Dönem Meclis'te yer alan Diyarbakir Milletvekilleri'nin yaşları bu dönem seçildikleri tarih göz önüne alınarak hesaplanmıştır. Buna göre; bu dönem ki Diyarbakir Milletvekilleri'nin yaş ortalamasının 54.12 olduğu tespit edilmiştir. Bu ortalamaya göre milletvekilleri dönem itibariyle orta yaş bir gruba sahip oldukları görülmektedir.

Tablo-3 Eğitim ve Mesleki Durum

Milletvekilleri	Eğitimi	Mesleği
Tahsin Cahit Çubukçu	Rüştüye Mektebi	Gazeteci
Veli Necdet Süngütay	Darü'l Fünûn (jeoloji)	Bürokrat
Ahmet Şükrü Emed	Askeri Tıbbiye Mektebi	Bürokrat

Dönem itibariyle Diyarbakir Milletvekilleri'nin eğitim ve mesleki durumlarına bakıldığında eğitim düzeylerinin yüksek oldukları görülmektedir. Mesleklerine bakıldığında ise çoğunlukla bürokrat ve asker kökenli olmaları aldıkları eğitimin doğrultusunda mesleklerinde buldukları görülmektedir.

Tablo-4 Bildiği Diller

Milletvekilleri	Bildiği Diller
Tahsin Cahit Çubukçu	İtalyanca
Veli Necdet Süngütay	İngilizce, Fransızca, Almanca ve Farsça
Ahmet Şükrü Emed	Almanca, Farsça ve Fransızca

Tablo-5 Önceki Parlamento Deneyimleri

Milletvekilleri	Parlamento	Seçildiği Yerler
Tahsin Cahit Çubukçu	—	—
Veli Necdet Süngütay	—	—
Ahmet Şükrü Emed	—	—
İbrahim Tali Öngören	II. III. V. Dönem TBMM IV. Dönem TBMM	Diyarbakır İstanbul
Zeki Mesut Alsan	IV. V. Dönem TBMM III. Dönem TBMM	Diyarbakır Edirne
Kazım Sevüktekin	III. IV. V. Dönem TBMM	Diyarbakır
Mehmet Rüştü Bekit	III. Dönem TBMM	Diyarbakır
Zülfü Tiğrel	II. III. IV. Dönem OMM, I. II. IV. V. Dönem TBMM	Diyarbakır

Bu dönemki vekillerden Tahsin Cahit, Veli Necdet ve Ahmet Şükrü gibi yeni seçilenlerin dışında diğerlerinin önceden parlamento da vekil olmaları ve en az bir defada olsa Diyarbakır'dan vekil seçilmeleri bölgeyi tanımaları açısından önemlidir.

III- VI. DÖNEM DİYARBAKIR MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ

TBMM VI. Dönemi Olağanüstü Toplantı Yılı 3 Nisan 1939'da açıldı. Aynı gün yapılan seçimle Abdülhalik Renda Meclis Başkanı 408 oyla Meclis Başkan'ı seçildi. Aynı gün milletvekilleri seçim sonuçlarına göre Diyarbakır'dan seçilen Tahsin Cahit Çubukçu, Dr. İbrahim Tali Öngören, General. Kazım Sevüktekin, Rüştü Bekit, Veli Necdet Süngütay, Zeki Mesut Alsan, Zülfü Tiğrel'in ant içme töreni gerçekleşti⁹⁶⁰. Daha sonra Meclis'in 10 Nisan 1939 tarihli oturumunda seçilen vekillerin mazbataları Meclis Genel Kurul'unda onaylandı⁹⁶¹.

Mazbataların onaylanmasından sonra aynı gün Diyarbakır Milletvekilleri'nin bu dönemde görev yapacakları komisyonların tespiti işlemi yapıldı. Buna göre: Rüştü Bekit Bütçe Encümeni'ne, Cahit Çubukçu Gümrük ve İnhisarlar Encümeni'ne, İbrahim Tali Öngören ve Zeki Mesut Alsan Hariciye Encümeni'ne, Veli Necdet Süngütay İktisat

⁹⁶⁰TBMM ZC, VI \ 1, s.6.

⁹⁶¹TBMM ZC, VI \ 1, s.14.

Encümeni'ne, Zülfi Tiğrel Maliye Encümeni'ne, Kazım Sevüktekin Milli Müdafaa Encümeni'ne seçildiler⁹⁶².

1- Olağanüstü Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (3 Nisan 1939 – 23 Ekim 1939)

a) 1939 Yılı İnhisarlar Umum Müdürlüğü Bütçe Kanunu Tasarısı Görüşmeleri

Türkiye'de tüketilen alkollü içkilerle ilgili olarak, milletvekilleri lehte veya aleyhte hususi görüşlerini, Meclis'in 10 Mayıs 1939 tarihinde, görüşülmeye başlanan, 1939 yılı İnhisarlar Umum Müdürlüğü bütçe kanunu tasarısında dile getirdiler⁹⁶³.

Görüşmeler sırasında ilk sözü Çanakkale Milletvekili Ziya Gevher Etili alarak, alkollü içkilerin derecesinin, önemli bir mesele olduğunu ve “50 derece rakı satılan memleketin sıhhati nasıldır? 50 derece rakı için millet efradının akıbeti ne olacaktır? 50 derece rakı için insanların hayattaki, istikbaldeki maruz buldukları tehlikeler nedir?” şeklindeki soruları her yıl sorduğunu; ancak olumlu bir cevap almadığını söyledi. Ziya Gevher Etili 50, 45 ve 40 derecelik içkilerin milletin hayatına, sağlığına ve geleceğine zarar verdiğini, rakı tüketiminin yalnız şehirlere lüks bir şey olmadığını hatta köylere kadar girdiğini, bundan dolayı içki derecesini bugün rakı içmeyi günlük olarak kadınlı çocuklu yapan Yunanistan kadar indirmek mecburiyetinde olduğunu, hiç olmazsa 35 dereceye indirilmesi gerektiğini açıkladı ve bu konuyla ilgili olarak TBMM'deki milletvekillerine ayrı ayrı önemli vazifeler düştüğünü söyledi⁹⁶⁴

Çanakkale Milletvekili Ziya Gevher Etili'nin konuşmasından sonra Diyarbakır Milletvekili İbrahim Tali Öngören söz alarak, Ziya Gevher Etili'ye tamamıyla katıldığını ve Meclis'teki kırka yakın vekillinde aynı konuda mutabık kaldığı konusunda umudu olduğunu söyledi. Bunun üzerine, Antalya Milletvekili Rasih Kaplan, İbrahim Tali'ye yönelik olarak: “İçki içer misin?” şeklinde bir soru yöneltti. İbrahim Tali Bey tekrar söz alarak: katiyen içki içmediğini söyleyip, içkinin bizim memleketimiz kadar serbest içilip ve satıldığı başka bir memleket olmadığını, Varşova'da elçilik yaptığı sırasında, orada cuma günü saat birden, pazartesi sabaha kadar içki satışı yapılmadığını, meyhanelerin orada pazar günleri kapalı olmasına rağmen bizim memlekette pazar günleri daha fazla açıldığını belirterek; alkolün,

⁹⁶²TBMM ZC, VI \ 1, s.18-19.

⁹⁶³TBMM ZC, VI \ 2, s.41.

⁹⁶⁴TBMM ZC, VI \ 2, s.42.

memlekete olan zararlarını başka ülkelerde yaşadıkları ve bildikleri hadiseleri anlatarak konuyla ilgili sözlerini şu şekilde tamamladı:

“Arkadaşlar; içki, pek acı olarak ifade etmek isterim, bu memlekete en büyük zararı yapmıştır ve bizim, hepimizin yüreğini hâlâ kanatır ve kanatmaktadır. Buna çare bulmalıyız. Köylere kadar gidiyor. Müfettişi umumî iken muntıkamda yeni açılan her dükkânda bunun satılmamasını temine çalışmışım. Fakat tabii kanun vardı, mâni olamadım. Hiç olmazsa İsveç’teki gibi yapmalı. Meselâ İsveç’te hükümet düşünmüş ve votkayı galonlarla sattırmaktadır. Beş kiloyu herkes birden alamaz, müştereken almak içki içinde iştirak yapmak bir az güç olur. Orada Hükümet mümkün olduğu kadar güçlük yapıyor. Bizse mümkün olduğu kadar kolaylaştırıyoruz. Gerçi Hükümete varidat temin ediyor; fakat düşününüz, senede kaç vatandaş içki yüzünden ölmektedir. Bir vatandaşın kıymetini daima zikrediyoruz, bir Türkün kıymetine paha yoktur diyoruz ve sonra da onun zehirlenmemesi için en küçük bir hizmeti esirgiyoruz”⁹⁶⁵.

İbrahim Tali Öngören’den sonra konuyla ilgili olarak Konya Milletvekili Dr. Osman Şevki Uludağ söz alarak: Ziya Gevher Etili’nin rakı ile ilgili sözlerinin, diğer sert içki olan viski, votka, konyak gibi içkileri de kapması gerektiğini ve doktor sıfatıyla içkinin karşısında olduğunu; ancak tamamen kuru bir memleket yaratma iddiasında olmadığını, içkilerin hafifletilmesiyle ilgili önerilerin düşünülmesi gerektiğini belirtti⁹⁶⁶.

Konuyla ilgili söz alan bir diğer doktor da Bursa Milletvekili Sadi Konuk’tur. Konuk, konuyla ilgili olarak tekelin, kurum olarak işinin devletin ana gelir kaynağı olan içkiyi üretmek olduğunu, hiçbir zaman bir ahlak ve terbiye kurumu değil, bir ticaret kurumu olduğunu söyledi. Konuk, bundan dolayı tek el kurumunun, sınırlandırılması taraftarı olmadığını, tek elin her türlü içkiyi yapıp satması gerektiğini; çünkü memleketin milli ekonomisine katkı sağladığını, halkın sağlığının korumanın tek elin işi olmadığını, memleketin sağlığıyla uğraşan başka kurumların olduğunu ve bu konuda da çalıştıklarını söyledi⁹⁶⁷.

Samsun Milletvekili Ruşeni Çakır, konuyla ilgili söz alarak, her memlekette halkın biraz eğlenmeye ihtiyacı olduğunu, mesela Almanya’nın her yerinde bira bulunduğunu ve su gibi tüketildiğini, Fransa ve Rusya’da da şarap içildiğini, bizim memleketimizde de bol üzüm ve arpa olduğunu bundan dolayı bol miktarda bira içilirse ve köylü kesimi de buna alıştırılırsa bol miktarda satışların yapılabileceğini ve böylece

⁹⁶⁵TBMM ZC, VI \ 2, s.42.

⁹⁶⁶TBMM ZC, VI \ 2, s.42-43.

⁹⁶⁷TBMM ZC, VI \ 2, s.42-43.

arpa üreticilerinin de bundan istifade etmesiyle birlikte, halkın da rakı yerine şaraba yöneleceğini ve ayrıca, bira fiyatlarından bahsedip bira fiyatlarında indirim yapılmasının gerektiğini, rakının yerine şarap ve biranın tüketilmesi için çaba harcanması gerektiğini söyleyerek konuya farklı bir açıdan baktı. Malatya Milletvekili Mihri Pektaş'ta söz alarak, Çanakkale Milletvekili Ziya Gevher Etili' ye katıldığını ve alkol lehine konuşan milletvekillerini de eleştirdiğini söyledi⁹⁶⁸.

Meclis Genel Kurulu'nda İzmir Milletvekili Mehmet Aldemir, söz isteyerek alkol kullanmadığını; ancak alkol kullanmaya karşı olmadığını ve hatta rakının milli içkilerden olduğunu söyledi. Bunun üzerine, Yozgat Milletvekili Sırrı İçöz, Mehmet Aldemir'e tepki göstererek milli içkinin ayran olduğunu, arkasından Ziya Gevher Etili'de milli içkinin kıymız olduğunu, rakının Bizans'a ait olduğunu belirterek tepkisini gösterdi⁹⁶⁹.

Tasarısıyla ilgili olarak, görüşler dile getirildikten sonra, kanun tasarısı açık oylamaya sunuldu. İnhisarlar Umum Müdürlüğü 1939 yılı Bütçe Kanun Tasarısı 315 oyla Genel Kurul'da kabul edildi⁹⁷⁰.

b) Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti Bütçe Görüşmeleri

1939 yılı Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti Bütçe Görüşmeleri, Meclis'in 24 Mayıs 1939 tarihli oturumunda görüşülmeye başlandı. Görüşmelerin başladığı esnada Diyarbakır Milletvekili Kazım Sevüktekin, konu dışı söz alarak:

“Bulgaristan'dan ve Romanya'dan gelecek muhacirlerin bir yerde iskân edilmeleri hakkında vekâletçe bir karar verilmiş midir? Diyarbakır'ın mümbit ve mahsuldar, şimendiferle bağlı boş arazisine muhacir iskânı millî, iktisadî ve askeri nokta-i nazardan çok faydalıdır. Acaba buraya muhacir yerleştirilebilir mi? Bunu vaad ederler mi?” şeklinde bir soru yöneltti⁹⁷¹.

Soruya cevap vermek için, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Dr. Hulusi Alataş söz alarak, bu konuda Hükümetin bir plan yaptığını, Erkânı Harbiye, Millî Müdafaa ve Dâhiliye Vekâletleriyle görüşüldüğünü ve kararlaştırıldığını belirtti. Alataş, Diyarbakır'a da hisse verildiğini ve özellikle muhacirlerin yol güzergâhı olan bölgelere yerleştirileceklerini bildirdi⁹⁷².

⁹⁶⁸TBMM ZC, VI \ 2, s.43-45.

⁹⁶⁹TBMM ZC, VI \ 2, s.45-49.

⁹⁷⁰TBMM ZC, VI \ 2, s.53.

⁹⁷¹TBMM ZC, VI \ 2, s. 234.

⁹⁷²TBMM ZC, VI \ 2, s. 236.

Kazım Sevüktekin'in sorusundan sonra, memleketin sağlık meseleleriyle ilgili olarak, Diyarbakır Milletvekili Dr. İbrahim Tali Öngören, Genel Kurul'da söz alarak, ülkedeki sağlıkla ilgili olarak yaşanan sorunları şu şekilde dile getirdi:

“3 - 4 sene evvel Meclis'ten iş kanunu çıkmıştı, bu iş kanununun, işveren ve çalıştırılanlar hakkında birçok sıhhi ahkâmı muhtevi talimatnamesi olacak ve bu talimatname Sıhhiye vekâleti ile İktisat vekâleti tarafından müştereken yapılacak ve işe başlanacaktı, işittiğimize göre ve bazı müşahedelerimize nazaran bu gün Karabük'te sıtma almış yürümüşdür. İstanbul'da birçok fabrikalar vardır, doktorları yoktur, sıhhi şeraiti bozuktur. Bu talimatname çok gecikmiştir, bunu bir an evvel yaparak vatandaşların sıhhatlerinin korunmasını rica edeceğim.

...Bir de ilâçların pahalılığından bahsetmek isterim. Spesyaliteleri fazla müsaid buluyoruz. Reçete ile 25 - 30 kuruşa yapılacak bir ilâcı, her hangi bir eczacı bir formül buluyor, tabii ruhsatını da alıyor. Üzerine 45 - 50 - 60 kuruş fiyat koyuyor. Birçok arkadaşlarla görüştim. O ilâç reçete ile yapılırsa 20 - 30 kuruşa çıkacaktır. Bu, memleket zararınadır ve bir kerameti de yoktur. Tabii müstesnaları da var. Memlekette yapılamayan, doğrudan doğruya hariçten gelen ilâçlar için bir diyeceğimiz yok. Bunlar pahalı da olsa alınacaktır. İki, üç ilâcı karıştırıp bir isim veriyorlar. Demin gripinden bahsedildi, arıza delâlet eden isimler... Diş sancısını kesermiş, nezleyi geçirirmiş Bunların yapıldığı yerler de alelade eczane tezgâhlandır. Toz toprak içinde yapılan bu ilâçların, üzerine bunun iki, üç misli fiyat konarak piyasaya çıkarılıyor, ilânları ile de Van'a, Muş'a, Hakkâri'ye, Bitlis'e gidiyor. Okuyoruz, reçete yazıyoruz. Fakat ilâç gelmemiştir, yok cevabı almıyor. Hasta köyden gelmiş, hekime gitmiş, hastaneye gitmiş, muayene olmuş, reçetesini almış. Fakat eczanede ilâcı yok. Bundan dolayı halk, vatandaş lüzumsuz fazla para veriyor. Binaenaleyh bu spesyalitelere ruhsat verirken eli sık davranmalarını rica ederim” şeklindeki sözlerle vekâlete eleştirilerini belirtti⁹⁷³.

İbrahim Tali Bey ayrıca, Sıhhiye Vekâleti'ne yönelik olarak: Ankara'da bir kanalizasyon işi olduğunu; bunun keşfi ve esaslarının hazırlanmasının Sıhhiye Vekâleti'ne verildiğini; ancak 3 yılı doldurmasına rağmen ilerleme olmadığı ve bundan dolayı, Ankara'nın en iyi semtlerine pislik ve kirden girilemediğini ve bu durumun sağlığı tehdit ettiğini söyleyerek, bu işin ne zaman halledileceğini sordu⁹⁷⁴. Bunu

⁹⁷³TBMM ZC, VI \ 2, s.234.

⁹⁷⁴TBMM ZC, VI \ 2, s.234.

üzerine Dr. Hulusi Alataş, Sıhhiye Vekâleti'nin, bu işi üzerine aldığını ve kendi üzerine düşen görevi yaptıktan sonra dosyaları Nafia Vekâleti'ne teslim ettiklerini söyledi⁹⁷⁵.

c) Eğitim Politikalarına Dair Görüşmeler

1939 yılı Maarif Vekâleti bütçesi görüşmeleri, Meclis'in 25 Mayıs 1939 tarihinde başladı⁹⁷⁶. Cumhuriyet döneminden itibaren eğitime büyük önem verildi. Yıllık bütçe görüşmelerinde Maarif Vekâleti'ne önemli miktarda bütçe ayrılmaya çalışıldı. Maarif Vekili Hasan Âli Yücel, görüşmelerin başladığı oturumda yıllara göre eğitime ayrılan bütçeyi şu şekil sıraladı: 1934 yılında 9.370.000 lira, 1935 yılında 10.360.000 lira, 1936 yılında 10.520 000, 1937 yılında 13.781.000 ve 1938 yılında 14.670.000 lira olduğu ve yıllara göre bütçenin arttığını söyleyerek, bu yıl için hükümetin 16.110.000 lira bütçe ayırdığını belirtti⁹⁷⁷.

Daha sonra, Diyarbakır Milletvekili General Kazım Sevüktekin, söz alarak Maarif Vekâleti'ne yönelik: harp sanayisinin yükseldiği bu devirde, memleketimizde de bu alanda ihtiyaç olduğunu ve hizmetlerine ihtiyaç duyulan makine, elektrik, motor ve telsiz mühendisi gibi fen alanında adam yetiştirmek için bu alanda okul açılması yönünde bir çalışmanın olup olmadığını sordu⁹⁷⁸.

Hasan Ali Yücel, konuyla ilgili olarak Maarif Vekâleti'nin, bütün hassasiyetiyle çalışma yaptığını, bir politeknik açılacağını ve bu konuda Erkân-ı Harbiye ve Milli Müdafaa Vekâletleriyle, şahsen görüşüldüğünü, aslında bir politeknik projesi hazırlandığını ve bu projede yer alacak arkadaşların da Avrupa'ya gönderileceğini söyledi⁹⁷⁹.

Aynı oturumda, Diyarbakır Milletvekili Dr. İbrahim Tali Öngören de söz aldı. Maarif Vekâleti'ne yönelik olarak sorduğu soruda: İstanbul Üniversitesi'nde okuyan tıp fakültesi öğrencilerinin kitaplarının olmadıklarını ve bu ihtiyacı ders notlarıyla karşıladıklarını, bu hususta Vekâletin ne düşündüğünü öğrenmek istediğini bildirdi. Bunun üzerine Hasan Âli Yücel: İstanbul Üniversitesi'nde okunan kitapların 180 tanesinin basıldığını, geriye kalanın bir kısmının yazıldığını; ancak basılamayan

---

⁹⁷⁵ TBMM ZC, VI \ 2, s.237.

⁹⁷⁶ TBMM ZC, VI \ 2, s.244.

⁹⁷⁷ TBMM ZC, VI \ 2, s.265.

⁹⁷⁸ TBMM ZC, VI \ 2, s.271.

⁹⁷⁹ TBMM ZC, VI \ 2, s.272.

kısımların ise henüz yazılmadığını belirtti. Ders kitaplarıyla ilgili olarak da, çalışmaların bir yıl içinde % 90'ının hazır olacağını, bununla ilgili talimatların verdiğini açıkladı⁹⁸⁰.

d) Orduya Moral Amaçlı Önerge

1939 yılı ortalarında Almanya'nın Çekoslovakya'yı işgali ile birlikte II. Dünya Savaşı'nın ayak sesleri duyulmaya başlandı. Söz konusu günlerde Türk ordusuna moral vermek amacıyla Diyarbakır Milletvekili General Kâzım Sevüktekin ile Erzurum Milletvekili Şükrü Koçak hazırladıkları önergeyi, 29 Mayıs 1939 tarihinde TBMM Başkanlığı'na sundu. İlgili önerge şu şekildeydi:

“Memleketimiz müdafasını ve dünya sulhünü temin edecek olan yüksek şerefli ordumuza ve bu ordunun yüksek liyakatleri ile sevk ve idaresini deruhte etmiş olanlara Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin selâm ve saygılarının iblâğını arz ve teklif ederiz.” Milletvekilleri tarafından alkışlarla karşılanan önerge oybirliğiyle kabul edildi⁹⁸¹.

2- I. Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1939 – 11 Eylül 1940)

TBMM VI. Dönem I. Toplantı Yılı, Cumhurbaşkanı İnönü'nün nutkuyla, 1 Kasım 1939'da açıldı. İnönü'nün konuşmasından sonra Meclis Başkanlığı seçimi yapıldı. Neticede Abdülhalik Renda, bu dönemde de tekrardan Meclis Başkanı seçildi⁹⁸².

6 Kasım 1939 tarihli oturumda, encümen seçimleri yapıldı. Seçimlerde Diyarbakır Milletvekilleri'nin de görev yapacağı encümenlikler belirlendi. Buna göre; Rüştü Bekit Bütçe Encümeni'ne, Veli Necdet Sungütay İktisat Encümeni'ne, Cahit Çubukçu Gümrük ve İnhisarlar Encümeni'ne, İbrahim Tali Öngören ve Zeki Mesut Alsan Hariciye Encümeni'ne, Zülfî Tiğrel Maliye Encümeni'ne, Kazım Sevüktekin Milli Müdafaa Encümeni'ne ikinci kez seçildi⁹⁸³.

⁹⁸⁰TBMM ZC, VI \ 2, s.272.

⁹⁸¹TBMM ZC, VI \ 2, s. 374-375.

⁹⁸²TBMM ZC, VI \ 6, s.2-6

⁹⁸³TBMM ZC, VI \ 6, s.12-13.

a) Hatay Jandarma Teşkilatının Maaş ve İaşe Bedeli Görüşmeleri

Hatay Devleti, 23 Haziran 1939 tarihinde, Hatay Millet Meclisi'nin oybirliğiyle aldığı karar neticesinde anavatana katıldı⁹⁸⁴. Anavatan'a katıldıktan sonra kurumlarının işleyişiyle ilgili hükümler, Türkiye Cumhuriyeti'nin kanunlarına dönüşmeye başladı. Bunlardan biri de “*Hatay Jandarma Teşkilâtı'nın Maaş ve İaşe Bedelleri Hakkındaki Kanun*” du. Meclis'in, 24 Nisan 1940 tarihli oturumunda gündeme alınan kanun maddeleri, şu şekildeydi:

“MADDE 1 — Türkiye Cumhuriyeti hudutları dâhiline alınan Hatay vilâyetinde evvelce kendi zabıta teşkilât kanunlarına göre tanzif edilmiş olan seyyar ve sabit jandarmalara 1939 malî yılı sonuna kadar Jandarma genel komutanlık bütçesinin aid olduğu fasıllarından erlere 14, onbaşılara 17, sınıf erbaşlarına 20, gedikli çavuşlara 28, başgediklilere 60 lira maktu maaş ve bunlara ayrıca peşin olarak da ayda 14 lira maktu iaşe bedeli verilir.

MADDE 2 — 1 Haziran 1940 tarihinden itibaren yukarıdaki maddede yazılı jandarmalar hakkında 21 Temmuz 1931 tarih ve 1861 sayılı kanunla, 18 Ocak 1940 tarih ve 3779 sayılı kanun hükümleri tatbik olunur.

MUVAKKAT MADDE — Birinci maddede yazılı seyyar ve sabit jandarmaların, 11 Temmuz 1939 tarihinden bu kanunun meriyetine kadar geçen müddet zarfındaki maaş ve iaşe bedelleri bu kanun hükmüne göre tesviye olunur”.

Kanun maddeleri, Meclis Genel Kurul'unda okunduktan sonra, maddeler tek tek oylamaya sunularak kabul edildi. Oylamadan sonra Diyarbakır Milletvekili Kazım Sevüktekin söz alarak, kanunla ilgili yönelttiği “...1861 numaralı kanunun, jandarma efrad kanununun, jandarma membaina dair kısmında, 1111 numaralı askerlik kanununun bir maddesi mucibince iki buçuk senelik jandarma hizmeti mukabili, askerlik hizmetinin sonundan beş senelik tenzilât yapmak yolundaki hükümler bunlara da tatbik edilecek midir?” soru üzerine, Dâhiliye Vekili Faik Öztrak, verdiği cevapta: kabul edilen kanunun 2. Maddesi'nde açıkça belirtildiği gibi jandarmaya dair mevcut olan mevzuatın, 1 Haziran 1940 tarihinden itibaren tatbik edileceğini belirtti⁹⁸⁵.

⁹⁸⁴T. Sökmen, **Hatay'ın Kurtuluşu...** s.117; Abdurrahman Melek, **Hatay Nasıl Kurtuldu**, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s.84; **Son Posta**, 24 Haziran 1939, no:3197, s.1.

⁹⁸⁵**TBMM ZC**, VI \ 10, s.125.

b) Yargı Alanına Dair Görüşmeler

1940 yılı Adliye Vekâleti bütçe görüşmeleri, Meclis'in 28 Mayıs 1940 tarihli oturumunda gündeme alındı⁹⁸⁶. Bütçe görüşmeleri esnasında, Diyarbakır Milletvekili İbrahim Tali Öngören söz alarak, İstinaf Mahkemeleri⁹⁸⁷ teşkili hakkında Hükümetin bir hazırlığı olup olmadığını, varsa hazırlığın ne aşamada olduğunu sordu⁹⁸⁸. Adalet Bakanı Fethi Okyar, Öngören'e cevaben Genel Kurul'da söz alarak...

“Adliye mehakim teşkilâtımızın müstakbel veçhesini tayin edebilmek ve öteden beri eksikliğini duymakta olduğumuz istinaf mahkemeleri teşkilâtına da meydan vermek üzere bir teşkilât kanununu geçen seneden beri hazırlamakta idik. Temyiz baş reisinin riyaseti altında, Temyiz azasından ve vekâlet erkânından icab eden zevatın iştirakile uzun mesai neticesinde yapılmış olan kanun lâyihası bu gün, yarın Yüksek Meclisinize gönderilecektir.”

Fethi Okyar, yaptığı konuşmanın sonunda, İstinaf Mahkemeleri'nin yeniden kurulması için bir projenin var olduğunu söyledi⁹⁸⁹.

3- II. Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1940 – 22 Eylül 1941)

TBMM VI. Dönem II. Toplantı Yılı 1 Kasım 1940 yılında açıldı. Aynı gün Meclis Başkanlığı seçimi yapıldı ve Abdülhalik Renda 364 oyla Meclis Başkanı seçildi⁹⁹⁰.

II. Toplantı Döneminde vekillerin çalışacağı encümenlikler için, 8 Kasım 1940 tarihli oturumunda seçimler yapıldı. Seçimlerde Diyarbakır Milletvekillerinin görev yapacağı encümenlikler belirlendi. Buna göre; Rüştü Bekit Bütçe Encümeni'ne, Cahit Çubukçu Gümrük ve İnhisarlar Encümeni'ne, Veli Necdet Sungütay İktisat Encümeni'ne, Kazım Sevüktekin Milli Müdafaa Encümeni'ne üçüncü kez seçildi⁹⁹¹.

⁹⁸⁶TBMM ZC, VI \ 11, s.313.

⁹⁸⁷İstinaf kanunu, ilk kez 1808 tarihli Fransız Ceza Muhakemesi Yasası'ndan alınan 1879 tarihli “*Usul-ü Muhakemat-ı Cezaiye Kanun-ı Muvakkat*” ile hukukumuza girdi. Ancak bu uygulama 1924 yılında İstinaf Mahkemeleri'nde görev yapan hâkimlerin hukuk eğitimi almamış, mübaşirlikten ve tutanak kâtipliğinden gelen kişiler olması sebebiyle işlerin uzaması ve İstinaf Mahkemeleri'nden yanlış kararlar çıkması dolayısıyla vazgeçildi. Bu mahkemelerde, ilk derece mahkemelerinin hükmü üst derece mahkemesi tarafından maddi ve hukuki açıdan hukuki açıdan yeniden gözden geçirilir. İstinafın en önemli sebebi maddi meselenin (olayın gerçekleşme şeklinin) yeniden inceleme konusu yapabilesidir. Nur Centel, Hamide Zafer, **Ceza Muhakemesi Hukuku**, İstanbul, 2017¹⁴, s.834.

⁹⁸⁸TBMM ZC, VI \ 11, s.316.

⁹⁸⁹TBMM ZC, VI \ 11, s.317.

⁹⁹⁰TBMM ZC, VI \ 14, s.8.

⁹⁹¹TBMM ZC, VI \ 14, s.14-15.

a) Sağlık Alanına Yönelik Kanun Görüşmeleri

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte her alanda kalkınmayı hedefleyen iktidar sağlık alanında da kamu yatırımlarında bulundu. Bunların en önemlilerinden biri de sağlık alanında önemli bir açığı kapatacak olan, Hıfzıssıhha Enstitüsü ve Hıfzıssıhha Mekteplileridir⁹⁹². Bu alanda eksiklikleri gidermek için, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü ve Hıfzıssıhha Mektebi kuruluşuyla ilgili kanun tasarısı, Meclis'in 23 Aralık 1940 tarihli oturumunda gündeme alındı⁹⁹³.

Diyarbakır Milletvekili Dr. İbrahim Tali Öngören, Genel Kurul'da söz alarak, birkaç yıl öncesinde kurulmuş olan Hıfzıssıhha Mektepleri'nin daha da geliştirilmesi için teklif edilen kanundan dolayı Hükümeti tebrik etti. Getirilen kanun tasarısının daha da genişletilmesi gerektiğini söyledi⁹⁹⁴.

İbrahim Tali Öngören, Hıfzıssıhha Mektepleri'nin önemli bir müessese olduğunu, bu mekteplerin geliştirilip yaygınlaşması gerektiğini, mektepten mezun olan genç hekimlerin buralarda üç, dört yıl kalarak kendilerini yetiştirip, mesleki olarak işi iyi kavramaları gerektiğini ve böylece mesleklerine atılmalarını önerdi. Tıp fakültesini iyi derece ile bitiren bir kişinin bile, kendisini geliştirmediği takdirde vazifesinin sınırlı olacağını söyledi. Doğuda 9, batıda 6 şehir ve 60-70'e yakın kazada bulunduğu zamanlarda bile tıp fakültesini başarı ile bitirmiş; ancak tecrübesiz hekimlerle karşılaştığını örnek veren İbrahim Tali Bey, bundan dolayı fakülteden mezun olduktan sonra Hıfzıssıhha Mektepleri'nin kendilerini geliştirme açısından mecbur kılınmasını gerektiğini belirtti⁹⁹⁵.

Enstitülerle ilgili olarak da: enstitülerin kurulduğundan bu yana hizmet verdiğini, büyük bir hizmet binasına da sahip olduğu; ancak çalışmalarının kısıtlı bir daire içinde olduğunu, müdürüne geniş yetki verilmediğini, müessese ihtiyaçlarının tam karşılanmadığı konusunda, eleştiriler de bulunarak, çıkarılan kanunla birlikte sağlık alanında önemli çalışmalar yapan bu müessesenin eksiklerinin tamamlanması gerektiğini söyledi⁹⁹⁶.

⁹⁹²Hıfzıssıhha Müesseseleri, 1 Kasım 1927 – 27 Eylül 1930 tarihlerinde Sağlık Bakanlığı yapmış Dr. Refik Saydam Hükümeti döneminde 17 Mayıs 1928 tarihinde Meclis Genel Kurulu'nda kabul edilen "Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Hakkında Kanun" ile kuruldu. Amaç, Cumhuriyet döneminde sağlık alanında doktor, hasta bakıcı ve sağlık personeli yetiştirmek ve yataklı hasta bakımınıdır. TBMM ZC, III \ 4, s.153-154.

⁹⁹³TBMM ZC, VI \ 15, s.120.

⁹⁹⁴TBMM ZC, VI \ 15, s.123.

⁹⁹⁵TBMM ZC, VI \ 15, s.123.

⁹⁹⁶TBMM ZC, VI \ 15, s.123-124.

Öngören'den sonra söz alan Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Dr. Hulusi Alataş Hıfzıssıhha Mektepleri'yle ilgili olarak konuşması esnasında Öngören'in Hıfzıssıhha Mektepleri'nin geliştirilip yayılması ve yetkilerinin genişletilmesi gerektiği konuşmasına cevaben: durumun bugünkü mevzuata cevap verecek şekilde hazırlanmış olduğuna inandığını, imkân olursa kadrosunun genişleteceğini belirtti. Yetkilerinin genişletilmesi konusunda verdiği cevapta ise verilen yetkilerin kâfi olduğunu hiçbir zaman şikâyet almadıklarını ve ayrıca müesseseyi formalitelere boğmak istemediklerini söyledi⁹⁹⁷.

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü ve Hıfzıssıhha Mektebiyle ilgili kanun görüşmelerinin ardından, kanun maddelerine geçildi. Maddeler okunduğu esnada İbrahim Tali Bey 10. Madde ile ilgili olarak:

“MADDE 10 — Merkez Hıfzıssıhha enstitüsü ve Hıfzıssıhha mektebi mensubları tarafından ihtisasları dâhilindeki fennî meselelere aid hazırlanacak yazıların ve konferansların vekâlet ve enstitü mecmuasından başka memleket iç ve dışında çıkan mecmualarda neşri vekâletin müsaadesine bağlıdır.” söz istedi ve 10. Madde'ye itiraz etti⁹⁹⁸.

İbrahim Tali Bey, madde ile ilgili olarak: müsaadenin enstitü müdürüne bırakılmasını teklif ederek, buraların yüksek ilim ve fen müesseseleri olduğunu, buralarda siyaset yapma ihtimalinin olmadığını söyledi. Bunun üzerine Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Dr. Hulusi Alataş söz alarak: Vekâlet'in gerek gördüğü takdirde müdürün görüşlerine başvuracağını; ancak doğrudan bütün yetkilerin müdüre verilmesine taraftar olamadığını söyledi. Bunun üzerine, İbrahim Tali Bey, bunun nedenini sorduğunda, Hulusi Alataş, istenilen durumun dünyanın hiçbir yerinde olmadığını söyledi⁹⁹⁹.

Kanunun 10. Maddesi'yle ilgili olarak Bingöl Milletvekili Feridun Fikri Düşünsel, söz alarak maddenin açık olmadığını ve bir belirsizlik olduğunu bundan dolayı maddenin encüme iade edilmesi gerektiğini teklif etti. Yapılan oyla sonucunda 10. Madde, tekrar görüşülmek üzere Sıhhat ve İçtimai Muavenet Encümeni'ne iade edildi¹⁰⁰⁰.

Anlaşılabacağı üzere Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte her kurumda olduğu gibi sağlık alanında da gelişmeye gidilmiştir. Hıfzıssıhha enstitüleri ve mektepleri, bu alanda

⁹⁹⁷TBMM ZC, VI \ 15, s.125.

⁹⁹⁸TBMM ZC, VI \ 15, s.131.

⁹⁹⁹TBMM ZC, VI \ 15, s.131-132.

¹⁰⁰⁰TBMM ZC, VI \ 15, s.134.

açığı kapmak ve iyileştirmeyi sağlamak için önemli kurumlardır. Sağlık alanında atılacak adımlarla ilgili olarak çıkarılan kanunlarda Diyarbakır Milletvekili İbrahim Tali Öngören'in varlığı konumuz açısından önemlidir. İbrahim Tali Bey, yukarıda da görüldüğü gibi sağlık alanındaki eksikliklerin giderilmesi konusunda kurumların öneminden bahsederken, bu kurumlarda görevli müdürlerin yetkilerinin kısıtlandığını söyleyerek bu durumu eleştirmiştir. İbrahim Tali Bey'in kurumlardaki tek parti döneminin ağırlığının hissedildiğine dair imaları konuşmalarının satır aralarında hissedilmektedir.

b) 1941 Yılı İnhisarlar Umum Müdürlüğü Bütçe Görüşmeleri

Meclis'in, 30 Mayıs 1941 tarihinde görüşülmeye başlanan, 1941 yılı İnhisarlar Umum Müdürlüğü bütçe kanunu tasarısının görüşmeleri esnasında, milletvekilleri alkollü içkilerle ilgili olarak görüşlerini dile getirdi¹⁰⁰¹. Genel Kurul'da, alkollü içkilerle ilgili olarak söz alan, Diyarbakır Milletvekili Dr. Şükrü Emed, alkollü içkiler aleyhine konuşan milletvekili arkadaşlarına katıldığını belirterek, bir zehir ve zarar maddesi olan içkinin yapmış olduğu tahribatı gördüğünü ve hastaları için senelerce uğraş verdiğini söyledi. İçki içen bir babanın dahi çocuğuna veya ailesinin herhangi bir ferдинin içki içmesine izin vermeyeceği şeklinde bir örnekleme yaptı. Şükrü Emed sözlerinin devamında: gelecek nesilleri kurtarmak için içki, morfin, eroin vb. gibi zehirli ve uyuşturucu maddelerin zararlarının anlatılarak, yeni nesli bu zararlardan kurtarmak gerektiğini, bunun için de gelecek yılki bütçeden, alkol, tütün ve uyuşturucu gibi maddelerin zararını anlatmak için konferanslar, mecmualar vb. faaliyetler yapan teşkilatlara para verilmesi gerektiğini söyledi. Bunun için de İstanbul'da bazı kişiler tarafından Kızılay'a benzer kurulmuş olan bir cemiyeti örnek vererek, cemiyetin yarı resmi hale getirilip, desteklenmesi gerektiğini vurguladı¹⁰⁰².

Diyarbakır Milletvekili Dr. İbrahim Tali Öngören de konuyla ilgili söz alarak, serbest bırakılacak şarap evlerinde açık bir şekilde halka satılacak olan şarap için bir derece tespit edilip edilmediğini sorması üzerine, Gümrük ve İnhisarlar Vekili Raif Karadeniz derecenin tespit edileceğini belirtti. Öngören, konuşmasının devamında, İsviçre'den sonra en yüksek dereceli şarabın ülkemizde olduğunu, şarabın çok tüketildiğini, İtalya'da bile derecesinin çok düşük olduğundan bahsederek, Polonya'yı, örnek gösterip, bazı memleketlerde cumartesi öğleden sonra, pazar gece yarısına kadar

¹⁰⁰¹TBMM ZC, VI \ 18, s.332.

¹⁰⁰²TBMM ZC, VI \ 18, s.333.

alkollü içkilerin satışının yasak olduğunu, meyhanelerin açık olmadığını, polisin lokanta ve otel gibi yerleri denetlediğini belirtti. Öngören, içkiyi yasaklamanın birden zor olacağını; ancak Amerika örneğini vererek içkinin derecesinin düşürülmesi ve bunun memleketimizde uygulanmanın faydalı olacağını söyledi¹⁰⁰³.

c) Askeri Mevzuata Dair Görüşmeler

Savaş ve barış zamanlarında, askerlik yapmış kişilerin ihtiyaç sahibi ailelerine, yardım yapılması hususunda hazırlanan, “*Asker Ailelerinden Muhtaç Olanlara Yapılacak Yardım Hakkında Kanun*” tasarısı, Meclis’in 11 Ağustos 1941 tarihli oturumunda, gündeme alındı¹⁰⁰⁴.

Söz konusu kanun tasarısının 1. Maddesi şu şekildeydi:

“MADDE 1 — Hazarda ve seferde 45 günden ziyade müddetle askerlik hizmetinde bulunanların muhtaç ailelerine yardım yapılır.

Bu yardım askerın hizmete alındığı tarihten başlar, terhisini takip eden 15 günün hitamında sona erer.

Kanunî sebep ve salâhiyete müstenit olmaksızın vazifesinden ayrılmış olanların ailelerine yapılmakta olan yardım, resmî uttila tarihinden itibaren, iltihakında tekrar devam olunmak üzere derhal kesilir.”

Bu madde üzerine söz alan Diyarbakır Milletvekili Kazım Sevüktekin, madde de geçen vazifesinden ayrılmış olanların ailelerine yapılacak yardımın kesileceği durumu, bakaya, saklı vb durumda olanlar için de geçerli olup olmadığını sordu. Bunun üzerine, Muvakkat Encümeni Mazbata Muharriri Faik Kurdoğlu, verdiği cevapta: kanun mevzuatının savaşta ve barışta 45 gün müddetle askerlik hizmetinde bulunanlar için geçerli olduğunu, yoklamaya gelmeyen, asker olmayanların bundan yararlanamayacağını belirtti¹⁰⁰⁵. Yapılan görüşmelerden sonra kanun, 267 oyla Meclis Genel Kurulu’nda kabul edildi¹⁰⁰⁶.

Askeri mevzuata dair diğer bir konu ise “*Askerlik Kanunu*”nun 4. Maddesi’nin değiştirilmesi hakkındaki kanun görüşmeleriydi. 1111 numaralı “*Askerlik Kanunu*”, 21 Haziran 1927’de kabul edildi¹⁰⁰⁷. Diyarbakır Milletvekili Kazım Sevüktekin’de, Milli Müdafaa Encümeni Reisi sıfatıyla, 1927 yılında kabul edilen Kanunun 4. Maddesi’nde

¹⁰⁰³TBMM ZC, VI \ 18, s.338.

¹⁰⁰⁴TBMM ZC, VI \ 20, s.97.

¹⁰⁰⁵TBMM ZC, VI \ 20, s.102.

¹⁰⁰⁶TBMM ZC, VI \ 20, s.131.

¹⁰⁰⁷Cerde-i Resmîye 12 Temmuz 1927, S.631; Ceride-i Resmîye, 17 Temmuz 1927, S.635.

değişiklik yapmak için 11 Ağustos 1941 tarihinde, Meclis Başkanlığı'na bir kanun teklifi verdi¹⁰⁰⁸. Sevüktekin'in değişiklik yapmak istediği kanunun 4. Maddesi şu şekildeydi:

Madde 4 — Yoklama devri askerlik çağının başlangıcından, kıtaya duhulüne kadardır. Yoklama devrinde bulunup, sekizinci madde mucibince askere 'istenmesi zamanı gelmemiş olanlarla 19 yaşında bulunanlar; ancak seferberlik zamanlarında Müdafaa-i Milliye Vekili'nin istemesi ve Heyeti Veki'lenin kabul ve Reisicumhurun da tasdik eylemesiyle ve yalnız sıhhî muayeneleri yapılarak askere alınabilirler¹⁰⁰⁹.

Bu teklif üzerine, Muğla Milletvekili General İzzeddin Çalışlar, Sevüktekin' in teklif ettiği kanun tasarısında geçen 18-19 yaşındaki kişilerin silahaltına alınmasının, seferberlik halinde olabileceğini; ancak şu anda böyle bir durumun olmadığını, bir savaş hali olmadığı için şimdiden silahaltına alınmasının ileride ordunun aleyhine olabileceğini bundan dolayı teklif edilen kanunun iptal edilmesini teklif etti¹⁰¹⁰.

Bunun üzerine tekrar söz alan Sevüktekin, kanunun Millî Müdafaa Vekili'ne böyle bir yetki verdiğini söyleyip, “18 -20 yaşındakilere başvurmayıp da, askerlik için geç bir yaş olan 35 yaşına gelmiş kişilere mi başvurulalım” sözleri üzerine, ayrıca alınan gençlere, teknik açıdan büyümekte olan yapıyı bunlarla çoğaltıp, gençlere teknik bilgileri de öğretmek istediklerini belirtti. Sevüktekin, konuşmasından sonra kanunla ilgili korkulacak bir şey olmadığını, bundan dolayı kanunun olduğu gibi kabul edilmesini rica etti. Daha sonra kanunla ilgili söz alan İstanbul Milletvekili Kazım Karabekir de kanun tasarısının uygun olduğunu, askerliğin Almanya'da 17 yaşında başladığını; ancak bu yaştaki kişilerin alınıp iyi yetiştirilmesi, lazım olduğu vakit bunlardan yararlanılması gerektiğini, aksi takdirde henüz kemale ermemiş gençleri askere alıp, bir durum halinde, savaşa sokmanın katiyen doğru olmadığını vurguladı¹⁰¹¹.

Kanun maddelerine geçilmeden, İzzeddin Çalışlar'ın kanunun iptal edilip, Milli Müdafaa Encümeni'ne iade edilmesi için verdiği önerge, yapılan oylamada kabul edilmedi. Bunun üzerine, Sevüktekin'in verdiği değişiklik teklifi, Meclis Genel Kurulu'nda oylamaya sunulurken kabul edildi¹⁰¹².

¹⁰⁰⁸TBMM ZC, VI \ 20, s.116.

¹⁰⁰⁹TBMM ZC, II \ 33, s.352; Resmi Ceride, 12 Temmuz 1927, no:631.

¹⁰¹⁰TBMM ZC, VI \ 20, s.117.

¹⁰¹¹TBMM ZC, VI \ 20, s.117.

¹⁰¹²TBMM ZC, VI \ 20, s.118.

4- III. Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1941 – 14 Ağustos 1942)

TBMM VI. Dönem III. Toplantı Yılı 1 Kasım 1941 tarihinde açıldı. Aynı gün bu yılın Meclis Başkanlığı için seçim yapıldı. Abdülhalik Renda, seçime katılan 371 vekilin tamamının oyunu alarak tekrardan Meclis Başkanı seçildi¹⁰¹³. Milletvekillerinin bu toplantı yılında görev alacakları komisyon seçimleri, 7 Kasım tarihli oturumda gerçekleşti. Seçimlerde Diyarbakır Milletvekillerinin görev yapacağı encümenlikler şu şekilde belirlendi: Rüştü Bekit Bütçe Encümeni'ne, İbrahim Tali Öngören ve Zeki Mesut Alsan Hariciye Encümeni'ne, Kazım Sevüktekin Milli Müdafaa Encümeni'ne, Cahit Çubukçu Nafia Encümeni'ne üçüncü kez seçilirken, ara seçimle gelmiş olan Şükrü Emed, Sihat ve İçtimai Muavenet Encümeni'ne ilk kez seçildi¹⁰¹⁴.

a) Noter Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Görüşmeler

Meclis'in 7 Ocak 1942 tarihli oturumunda “*Noter Kanunu*” nun bazı maddelerinin değiştirilmesi için Meclis Genel Kurul'unda görüşmelere başlandı¹⁰¹⁵. Değiştirilmesi gündeme gelen Noter Kanunu'nun, tayin usulleri ve noter olacak kişilerde, aranacak şartları belirleyen kanunun 7. Maddesi şu şekildeydi:

Noter olmak için:

I. Türk olmak;

II. Medeni ve siyasi haklarına sahip bulunmak;

III. 25 yaşını bitirmiş olmak;

IV. Askerlik fülü hizmetini yapmış veya hizmete elverişli olmadığı anlaşılmış bulunmak,

V. Başkasına geçer veya vazifesini yapmağa mâni hastalığı bulunmamak;

VI. Yabancı ile evli olmamak;

VII. Türkiye Hukuk Fakültesinden çıkmış olmak veya Siyasal Bilgiler Okulundan veya yabancı bir memleket Hukuk Fakültesinden çıkmış olup ta Türkiye Hukuk Fakülteleri programlarına göre eksik kalan derslerden imtihan vererek tasdikname almış olmak;

¹⁰¹³TBMM ZC, VI \ 21, s.8.

¹⁰¹⁴TBMM ZC, VI \ 21, s.14-16.

¹⁰¹⁵TBMM ZC, VI \ 23, s.21.

VIII. a) Şeref ve haysiyeti muhil bir suçtan mutlak surette ve kasti bir cürümden dolayı üç ay veya daha fazla hapis cezasıyla mahkûm veya bu kabil suçlarla hapsi müstelzim herhangi bir cürümden dolayı ceza takibi altında bulunmamak.

b) Cezaî veya inzibatî bir karar neticesinde hâkim veya memur olmak ehliyetini kaybetmemiş olmak.

c) Meslek şeref ve haysiyetine uymayan hallerde bulunmamış olmak.

d) Hileli veya taksirli olmayarak iflâs etmiş ise iade-i itibar etmiş olmak.

IX. Kumar oynamayı itiyat edinmiş veya menfaat mukabilinde kumar oynatmış yahut ahlâkça halkın güvenini giderecek herhangi bir hal ile dile gelmiş olmamak.

X. En aşağı beş sene hâkimlik veya müddei umumilik etmiş veya bu sınıftan sayılan hizmetlerde bulunmuş veya beş sene avukatlık veya Hukuk Fakülteleri hukuk grubu dersleri profesörlüğü etmiş olmak”¹⁰¹⁶.

Kanun maddesinin okunmasından sonra Diyarbakır Milletvekili Kazım Sevüktekin Genel Kurul’dan söz alarak, Manisa Milletvekili Refik İnce’nin noter olmak için aranılan şartlarda “emekli olmamış” maddesinin ilavesini istediğini belirtti. Sevüktekin, Refik İnce’nin bu isteğine karşı olarak memurluk kanununun 71. Maddesi’ne göre : “bir kişi 65 yaşına kadar hizmet yapmalıdır” şartının olduğunu; fakat sonra emekli olduktan sonra ilmi ve irfanı yetiyorsa noterlik yapmak istediğinde, noterlik yapamaz şartının getirilmesinin uygun olmayacağını, bundan dolayı noter olmak için aranılan şartlarda emekli olmamış kısmının kanun maddesine girmemesi gerektiğini belirtti. Refik İnce konuyla ilgili tekrar söz alarak Kazım Sevüktekin’ in dokunduğu noktanın gayet yerinde olduğunu; ancak söylediklerinin eksik olduğunu bundan dolayı teklifin esasını muhafaza etmek şartıyla: “Mutlak tekaütten değil, kanuni hizmet müddetini ikmâl suretiyle tekaüt edilmiş olmamak” şeklinde bir değişiklik önerdi¹⁰¹⁷. Kazım Sevüktekin de kanuna “Memurin kanununun madde mahsusası mucibince”, şeklinde bir ilave önerdi. Ancak ne İnce’nin ne de Sevüktekin’in sundukları önergeler, kabul görmedi¹⁰¹⁸.

Meclis’in, 9 Ocak 1942 tarihli oturumunda Noter Kanunu’nun bazı maddelerinin değiştirilmesi münasebetiyle görüşmelere devam edildi. Değiştirilmesi gündeme gelen konulardan biri de noter ücretine dayalı maddeydi. Kanunun 71. Maddesi şu şekildeydi:

¹⁰¹⁶TBMM ZC, VI \ 23, s.21.

¹⁰¹⁷TBMM ZC, VI \ 23, s.21-22.

¹⁰¹⁸TBMM ZC, VI \ 23, s.28.

“Madde 71. — Noterler gördükleri vazifeye karşılık olarak aşağıda yazılı ücretleri alırlar:

1. Yapıştırdıkları adli harç pulunun dörtte biri nisbetinde bir ücret.

2. Resen tanzim edilen senet veya mukavelelerin dairede kalacak nüshasının her sahifesinden yazı ücreti olarak 40 kuruş.

3. Resen tanzim olunan senetlerin alâkalılarına verilecek suretlerinden ve noter dairelerinde resen olmayarak yazdırıp doğrudan doğruya alâkalısına verilen kâğıt, senet ve mukavelelerin örneklerinden ve yapılan tercümelerin yazıldığı kâğıtlardan ve tasdik olunmak üzere bir nüsha olarak hariçte yazılıp getirilen evrakın noter tarafından yazılıp dairede alıkonulacak nüshasından sahife başına yazı ücreti olarak 20 kuruş.

4. Resen olmayarak dairede yazdırılan her nevi kâğıtların dairede kalacak suretleri için ve ayrıca tescili icabeden mukaveleleri hususi defterine tescil için senet sahifesi basma 10 kuruş.

5. Bir dilden diğer dile çevrilen veya çevrilen kâğıtlardan işin mahiyetine göre her sahifesi için çevirme ücreti en yukarı olarak 500 kuruş.

6. Kanunlarında harç ve rüsumdan muaf olduğu yazılı senet ve sairenin beherinden tasdik ücreti olarak yalnız 25 kuruş alınır. Şehadet ve tasdik şerhlerinden yazı ücreti alınmaz¹⁰¹⁹.

Kanun maddesinin okunmasından sonra, söz alanlardan Kazım Sevüktekin yaptığı konuşmada: askerlik kanununda yapılan bir değişiklikte askere alınan bir kişinin noterdeki resmi ve hususi işi için vekâlet vermesi hallerinde 25 kuruş vermesi gerektiğinin vurgulandığı; bu maddenin 6. fıkrasında ise her biri için 25 kuruş deyince bir evraka bağlı dört evrak olduğu düşünülürse 125 kuruş olacağı şeklinde bir mananın çıktığını söyledi. Sevüktekin, ücretle ilgili olan bu durumun izah edilmesi gerektiği yönünde bir soru yöneltti. Soru üzerine söz alan Adliye Encümeni Mazbata Muharriri Şinasi Devrin, yasanın harç ve vergilerden 25 kuruş aldığını, ilaveten ayrıca ücret alınmayacağını belirtti¹⁰²⁰.

b) Zirai Mücadeleye Dair Önerge

Diyarbakır ve çevresindeki zirai alanlar dönem olarak çekirge ve haşere istilasına uğradıklarından tarım arazileri zarar görmekteydi. Diyarbakır Milletvekili

¹⁰¹⁹TBMM ZC, VI \ 23, s.55.

¹⁰²⁰TBMM ZC, VI \ 23, s.55-56.

Kazım Sevüktekin de konuyu, 1942 mali yılı Ziraat Vekâleti'nin bütçe görüşmesinin ele alındığı, 27 Mayıs 1942 günü, Meclis Genel Kurulu'nda gündeme getirdi¹⁰²¹.

Görüşmelerin başlamasıyla Kazım Sevüktekin söz alarak: Diyarbakır'ın yağış durumunun çok iyi olmadığını ve ayrıca geçen yıl bu zamanlarda bölgede süne haşeresinin¹⁰²² görüldüğünü söyleyerek bölgede yaşanan sıkıntıları anlattı. Daha sonra Ziraat Vekâleti'nin, bunlarla ilgili ne gibi tedbirler alacağına dair bir soru yöneltti. Sevüktekin' in sorusuna cevaben, söz alan Ziraat Vekili Muhlis Erkmen: uzun bir zamandan beri süne haşeresinin memlekette görüldüğünü, hatta Adana örneğini vererek, bölgede süne haşeresi afeti yaşandığını; fakat sorunun yapılan çalışmalarla halledildiğini söyledi. Diyarbakır'da da son zamanlarda görülen süne haşeresinin İran ve Irak üzerinden geldiğini ve mahsule büyük zarar verdiğini; mahsulün yetişkin halde olduğu için müdahale yapamadıklarını; ancak ürün kalktıktan sonra kışın oraları yakmak suretiyle mücadele edeceklerini ve bununla iyi sonuç aldıklarını belirtti¹⁰²³.

c) Orduya Moral Amaçlı Önerge

Dünya da 1942 yılı, II. Dünya Savaşı'nın en şiddetli olduğu dönemlerdir. Son günlerdeki gelişmelerden dolayı Diyarbakır Milletvekili General Kâzım Sevüktekin, Samsun Milletvekili Ruşeni Barkın, Konya Milletvekili Vehbi Bilgin, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin orduya olan güven, selam ve sevgisini iletmek için hazırladıkları önergeyi 27 Mayıs 1942 tarihinde Meclis Başkanlığı'na sundular. Hazırlanan önerge şu şekildeydi:

“Dünyanın bu ölüm ve kalım mücadelesinde kuvvet ve kudretiyle Hükümetin açık ve dürüst siyasetinin muvaffakiyetine yardım ederek memlekette sulhu idame eden Türk istiklâlinin muhafızı ve Türk vatanının müdafii Cumhuriyet ordusuna Türkiye Büyük Millet Meclisinin güveninin ve selâm ve sevgisinin ulaştırılmasını arz ve teklif ederiz. Milletvekilleri tarafından alkışlarla karşılanan önerge oybirliğiyle kabul edildi¹⁰²⁴.

¹⁰²¹TBMM ZC, VI \ 25, s.358.

¹⁰²²Süne haşeresi, genel olarak toprak renginde, bazen tamamen siyah, bazen kırmızımsı bazen kirli beyaz bazen de bu renklerin karşımı olan alacalı desenli renklerde bulunan bir tür haşeredir. Dünyada 15 türü bulunan sünenin Türkiye'de 7 türüne rastlanmıştır. Süne yılda tek döl verir. Erginler bir yıllık yaşamını aktif ve pasif olmak üzere iki dönem şeklinde geçirir. Pasif dönem denilen zamanda hasadı takiben hububat tarlalarından dağlık alanlara göç eder. Yaz aylarının bir bölümünü, sonbahar ve kış aylarının tamamını, ilkbaharın da erken bölümünü uyuşuk halde “kışlak” adı verilen dağlık alanda geçirir. **Zirai Mücadele Teknik Talimatları I**, Komisyon, Ankara, 2008, s.138; Mümtaz Özkan, Numan E. Babaroğlu, **Süne**, Ankara, 2015, s.31.

¹⁰²³TBMM ZC, VI \ 25, s.359.

¹⁰²⁴TBMM ZC, VI \25, s.367-368.

d) Köy Okulları ve Enstitüleri Kanununa Dair Görüşmeler

Köye uygun öğretmen yetiştirme fikri, Meşrutiyet dönemine kadar gitmektedir. II. Meşrutiyet yıllarında, ilköğretmen okullarını yoğun çabasıyla Üsküp, Edirne, Manastır ve İstanbul'da çıkarılan eğitim dergilerinde hatta Osmanlı Meclis-i Mebusan'da köye uygun öğretmen yetiştirme fikri ileri sürüldü¹⁰²⁵. Cumhuriyet Dönemi'nde de bu fikir hep canlı tutulmuş ve Milli Şef Dönemi'nin önemli eğitim politikası haline geldi¹⁰²⁶. Bu doğrultu da, Başvekâlet tarafından TBMM'ye sunulan Köy Enstitüleri Kanun tasarısının gerekçesinde Türkiye'de büyük nüfusun yaşadığı köylerde ilköğretimi hızlı ve kolay yaymak ve köylerimizde köy sanatlarını öğrenmiş unsurlar kazandırmak amacıyla bu kurumlara ihtiyaç duyulduğu izah edildi¹⁰²⁷. Yapılan görüşmelerden sonra, Köy Enstitüleri Kanun tasarısı, 278 oyla kabul edildi¹⁰²⁸. Neticede 17 Nisan 1940 tarihli ve 3803 sayılı kanunla Köy Enstitüleri kuruldu¹⁰²⁹.

1942 yılına gelindiğinde köy eğitimi sistemini düzenlemek amacıyla, Meclis'in 3 Haziran 1942 tarihli oturumunda, "*Köy Okulları ve Enstitüleri Kanunu*" münasebetiyle görüşmeler başladı. Görüşmeler esnasında ilk sözü alan Diyarbakır Milletvekili Zeki Mesut Alsan, çıkarılan kanunun, "*Köy Okulları ve Enstitüleri Kanunu*"nu tamamlamak ve geliştirmek amacıyla olduğunu söyledi. Ayrıca buraların devlet hayatının geleceği için çok önemli hükümler içerdiğini belirterek bu kurumların hedeflerini şu şekilde sıraladı:

1. Köylerde ilköğretimi süratle yaymak;
2. Köylü çocuklarına, onları köylerinden ayırmayarak ilk tahsili vermekle beraber kendi hayat şartlarına uygun meslekî malûmat vermek;
3. Bu terbiye ve tahsil şekille köylerimizin maddi ve manevi seviyelerini yükselterek köy kalkınmasına hizmet etmek;
4. Bu yüksek hedeflere biran evvel varmak için lüzumlu görülen en müessir ve pratik tedbirleri tesbit etmek"¹⁰³⁰.

Zeki Mesut Bey, köy okulları ile ilgili hedefleri sıraladıktan sonra, bu kurumların köylerin ve dolayısıyla ülkenin kalkınıp yükselmesi bakımından iyi düşünülen bir sistem olduğu için bunu hazırlayıp Meclis Genel Kurulu'na sunan, Maarif

¹⁰²⁵Mustafa Ergün, "*Köy Enstitülerinin Cumhuriyet Tarihimizdeki Anlamı*", **15. Uluslararası Sınıf Öğretmenliği Eğitimi Sempozyumu**, Muğla, Mayıs\2016, s.319.

¹⁰²⁶C. Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi**, s.115.

¹⁰²⁷TBMM ZC, VI \ 10, s.1.

¹⁰²⁸TBMM ZC, VI \ 10, s.99.

¹⁰²⁹Köy Enstitüleri Kanunu için bkz. **Resmi Gazete**, 22 Nisan 1940, S.4491.

¹⁰³⁰TBMM ZC, VI \ 26, s.52.

Vekâleti'ne teşekkürlerini ilettiler. Ayrıca kanunun en büyük hedefinin, köyleri kalkındırmak olduğunu, bundan dolayı sadece Maarif Vekâleti'ne iş düşmediğini, devletin bütün organlarıyla bu kurumların kalkınması için birlikte hareket etmesi gerektiğini söyleyerek; Dâhiliye, Sıhhiye ve Ziraat Vekâletleri'ne de önemli görevler düştüğüne dikkat çekti¹⁰³¹.

Kanunla ilgili görüşmeler bittikten sonra, Meclis Başkan'ı tarafından maddelerin okunmasına geçildi. Kanun maddeleri okunurken 2. Madde ile ilgili olarak, Zeki Mesut Bey, söz istedi. İlgili madde şu şekildeydi:

“MADDE 2 — Eğitmenler ve Köy enstitüsü mezunu öğretmenler, Maarif vekilliğince tesbit edilecek olan gezici öğretmenlik veya gezici başöğretmenlik bölgelerindeki köylerde kurulan okullara tayin edilirler.

Bu bölgelerdeki eğitmen ve öğretmenlerin vazife ile ilgili her türlü işlerini görmek üzere, her bölgeye Köy enstitülerinden mezun ve köylerde başarı göstermiş öğretmenlerden 3238 sayılı kanuna göre bir gezici öğretmen veya gezici başöğretmen tayin edilir.

Gezici öğretmen ve gezici başöğretmenler kaza merkezlerinde görülecek işler bakımından kaza Maarif memurluklarına;

Eğitmeni, öğretmeni ve köy halkını yetiştirmekle ilgili işler yönünden bölge ilköğretim müfettişliklerine bağlıdır.

Bunlar, ziraat işlerinin gelişmesi için ziraat vekâleti mütehassıslarıyla valilik ziraat müdürleri ve ziraat muallimleri ile işbirliği yaparlar”¹⁰³².

Zeki Mesut Alsan, maddede geçen “Bunlar, ziraat işlerinin gelişmesi için Ziraat vekâleti mütehassıslarıyla valilik Ziraat müdürleri ve ziraat muallimleri ile işbirliği yaparlar.” bölümle ilgili olarak işbirliğinin ne şekilde olacağı, nasıl olacağı kısımlarının açık bir şekilde yazılmadığı için bunun ileride bir karışıklığa sebep olacağını düşünerek bundan dolayı maddenin sonuna... “Bu işbirliğinin mahiyet ve şekli Maarif Vekâletiyle Ziraat Vekâleti arasında kararlaştırılıp ilgililere bildirilir.” şeklinde bir ilave yapılmasını teklif etti. Alsan'ın önerdiği teklif, Meclis Genel Kurul'unda görüşüldükten sonra, oylamaya sunulmuş ve kabul edilmiştir¹⁰³³.

¹⁰³¹TBMM ZC, VI \ 26, s.52-53.

¹⁰³²TBMM ZC, VI \ 26, s.59.

¹⁰³³TBMM ZC, VI \ 26, s.60.

19 Haziran 1942 tarihinde kabul edilen, 4272 sayılı ile “*Köy Okulları ve Enstitüleri Kanunu*” ile Köy Enstitüleri sağlam bir temele kavuşturuldu¹⁰³⁴. Ancak Çok Partili Dönem’e gelindiğinde, Demokrat Parti İktidarında bu kurumlar, 27 Ocak 1954’te çıkarılan 6234 sayılı kanunla kapatıldı¹⁰³⁵.

5- IV. Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1942 – 15 Ocak 1943)

TBMM VI. Dönem IV. Toplantı Yılı, 1 Kasım 1942 tarihinde açıldı. Aynı gün Cumhurbaşkanı İnönü, bir konuşma yaptı ve ardından Meclis Başkanlığı seçimine geçildi. Yapılan seçimle, Abdülhalik Renda, 371 vekilin oyunun tamamını alarak beşinci defa Meclis Başkanı seçildi¹⁰³⁶.

Meclis’in 9 Kasım 1942 tarihinde yapılan oturumunda milletvekillerinin görev yapacakları komisyonlar için seçimler yapıldı. Yapılan seçimlere göre Diyarbakır milletvekillerinin görev yapacağı komisyonlar şu şekilde belirlendi: Rüştü Bekit Bütçe Encümeni’ne, İbrahim Tali Öngören ve Zeki Mesut Alsan Hariciye Encümeni’ne, Veli Necdet Sünkitay İktisat Encümeni’ne, Kazım Sevüktekin Milli Müdafaa Encümeni’ne, Şükrü Emed Sıhhat ve İçtimai Muavenet Encümeni’ne seçildi¹⁰³⁷.

a) Askeri Mevzuata Dair Görüşmeler

Meclis’te en fazla görüşülen konulardan biri de askeri mevzuata ilişkin konulardı. Meclis’in 23 Kasım 1942 tarihli oturumunda yine askeri mevzuata dair, seferberlikte veya olağanüstü hallerde askeri şahıslara ait hukuki davalarda ve icra takipleriyle ilgili kanun tasarısı, Meclis gündemine getirildi¹⁰³⁸. Görüşmeler esnasında Kanun’un 1.Maddesi Genel Kurul’da okundu:

“MADDE 1 — Seferberlikte veya fevkalâde hallerde askerî hizmet sebebiyle ikametgâhlarından devamlı olarak ayrılmış olan muvazzaf veya ihtiyat askerî şahıslar hakkında açılmış veya açılacak hukuk dâvalarında ve yapılan icra takiplerinde mahkeme veya icra hâkimi, alâkalının veya mümessilinin talebi üzerine veya resen ve Hukuk usulü muhakemeleri kanununun 465 nci maddesinin birinci fıkrasında yazılı şartları aramaksızın adli müzahereteye müteallik hükümleri tatbik edebilir. Şu kadar ki,

¹⁰³⁴Resmi Gazete, 25 Haziran 1942, S.5141.

¹⁰³⁵Resmi Gazete, 4 Şubat 1954, S.8625.

¹⁰³⁶TBMM ZC, VI \28, s.5.

¹⁰³⁷TBMM ZC, VI \28, s.10-11.

¹⁰³⁸TBMM ZC, VI \ 28, s.66.

mensup olduğu kıta komutanlığından müzaherete müstahak olduğuna dair vesika ibraz edenler hakkında birinci fıkra hükümlerinin tatbiki mecburidir”.

1.Madde'nin okunmasından sonra, Milli Müdafaa Encümen Reisi ve Diyarbakır Milletvekili Kazım Sevüktekin söz alarak: Madde'de geçen “*Seferberlikte veya fevkalâde hallerde askerî hizmet sebebiyle ikametgâhlarından devamlı olarak ayrılmış olan*”... kısımla ilgili olarak devamlı ayrılığın müddetinin ne kadar olacağına dair Adliye Encümeni bir soru yöneltti. Adliye Encümeni Mazbata Muharriri Şinasi Devrin verdiği cevapta: geçici bir hizmet sebebiyle gitmiş veya önceden belirlenen zamanlarda görevlendirilmiş kişilerin, maddenin bu hükmünden muaf tutulduğunu belirtti¹⁰³⁹.

Sevüktekin, 1. Madde ile ilgili tekrar söz alarak, bu maddenin kabul edilmesi halinde Askerlik Kanunu'nun 61. Maddesi'nin kaldırılıp kaldırılmayacağını sordu. Bunun üzerine, Şinasi Devrin: 61. Madde'nin mevzuatının ayrı olduğunu, o madde de vekâletten ve tanzimden bahsettiğini hatta bu durumu da aslında Sevüktekin'in bildiğini söyleyerek, 61. Madde'nin kalkmayacağını belirtti. Yapılan görüşmelerden sonra, “*Seferde ve Hazarda Bilumum Askeri Şahısların Hukuk Davalarının Görülme Tarzıyla Kira Haklarının Korunması Hakkında Kanununun*” 1.Maddesi Genel Kurul'da yapılan oylama sonucu kabul edildi¹⁰⁴⁰.

B- 1943 GENEL SEÇİMLERİ VE DİYARBAKIR VİLÂYETİ (1943-1946)

1943 Genel Seçimleri, 1942 yılında çıkarılan “*4320 Sayılı Seçim Kanunu*” na göre yapıldı. 14 Aralık 1942 tarihli ve 4320 sayılı Milletvekili Seçim Kanunu'na göre:

“Madde 1- Seçimlerde iller esas alınacak, her il bir seçim bölgesi, her nahiye bir seçim şubesi oluşturacak.

*Madde 2- Türkiye Cumhuriyeti halkından, her 40 bin nüfus için bir milletvekili seçilecek, nüfusu 40 binden az olsa dahi 1 milletvekili hakkı olacaktır. Ondan sonra 55 bine kadar 1, 55 binden 95 bine kadar 2, 95 binden 135 bine kadar 3, 135 binden 175 bine kadar 4 milletvekili çıkarabilecektir. Nüfus yükseldikçe vekil sayısı da bu yönde artacaktır”*¹⁰⁴¹.

1942 Seçim Yasası, sistem açısından fazla bir değişiklik getirmedi; ancak o güne kadar çıkan yasaların daha derli toplu hale gelmesini sağladı¹⁰⁴².

¹⁰³⁹TBMM ZC, VI \ 28, s.67.

¹⁰⁴⁰TBMM ZC, VI \ 28, s.70.

¹⁰⁴¹Seçim yasaının tamamı için bkz. **Resmi Gazete**, 17 Aralık 1942, S.5285.

¹⁰⁴²S. Sezen, **Seçim ve Demokrasi**, s.237.

12 Ocak 1943'te CHP Başkan Vekili Hasan Saka'nın Başkanlığında toplanan CHP Meclis Grubu, toplantı sonunda seçime gitme kararı aldı¹⁰⁴³. Seçim kararının alınmasıyla, konu Meclis gündemine taşındı. Bilecik Milletvekili Memduh Şevket Esenal ve iki arkadaşı, seçimlerin yenilenmesi için Meclis Başkanlığı'na bir teklif sundular¹⁰⁴⁴. Meclis Başkanı Abdülhalik Renda tarafından, Meclis Genel Kurulu'nda oylamaya sunulan teklif, 301 oyla kabul edildi. Oylama sırasında 120 vekil oylamaya katılmazken, 8 adet boş oy kullanıldı¹⁰⁴⁵.

Meclis'in seçimleri yenileme kararı üzerine, ülke yeni bir seçim sürecine girdi. Bu seçimde vekil sayısından fazla aday gösterildiği için ikinci seçmenler arasında adaylar konusunda hararetli münakaşalar yapıldı. Çoğu aday da kazanmak için seçim bölgelerine gitti¹⁰⁴⁶. Yeni yasaya göre yapılan 1943 Genel Seçimleri, CHP'nin tek parti olarak katıldığı ve tek parti dönemin son seçimleriydi¹⁰⁴⁷. Seçimler 28 Şubat'ta başladı ve tüm yurttan CHP adayları kazandı¹⁰⁴⁸.

1943 Genel Seçimleri'nde, Diyarbakır'dan 70'in üzerinde aday, CHP Genel Sekreterliği'ne başvuru yaptı¹⁰⁴⁹. Başvuru yapanlar arasında tanıdık simalar da vardı. Diyarbakır VIII. Dönem Milletvekili Fevzi Kalfagil¹⁰⁵⁰, Diyarbakır Halkevi Başkanı Osman Ocak¹⁰⁵¹, Ergani Eski Milletvekili ve Diyarbakır Eski Milletvekili Zülfü Tiğrel'in amcası olan İhsan Hamit Tiğrel¹⁰⁵², I. Umumi Müfettiş Abidin Özmen göze çarpanlardandı¹⁰⁵³. Diyarbakır Milletvekili adaylarından da Osman Ocak ve Şeref Uluğ Diyarbakırlı oldukları için şehirde CHP adına çalışmalarda bulunmuşlardır. Tahsin Cahit Çubukçu da aday gösterilmediği halde I. Umumi Müfettiş Abidin Özmen'e gönderdiği yazıda: “...her zaman yüce partinin vereceği her vazifeyi yapmaya hazır olduğunu” söyleyerek her durumda partiye olan bağlılığını göstermiştir¹⁰⁵⁴.

Diyarbakır'dan seçilecek milletvekili adayları açıklandığında, toplam altı milletvekili olacak Diyarbakır için, Zeki Mesut Alsan, Rüştü Bekit, Muhittin Çağın, Cahit Çubukçu, Osman Ocak, İbrahim Tali Öngören, General Kazım Sevüktekin,

¹⁰⁴³ **Akşam**, 13 Ocak 1943, no:8702, s.1.

¹⁰⁴⁴ **TBMM ZC**, VI \ 30, s.216.

¹⁰⁴⁵ **TBMM ZC**, VI \ 30, s.249.

¹⁰⁴⁶ **Akşam**, 27 Şubat 1943, s.2.

¹⁰⁴⁷ S. Sezen, **Seçim ve Demokrasi**, s.237.

¹⁰⁴⁸ **Akşam**, 28 Şubat 1943, s.1; **Akşam**, 1 Mart 1943, s.1.

¹⁰⁴⁹ **BCA**, 490.01\297.1197.1.

¹⁰⁵⁰ **BCA**, 490.01\297.1197.1.5.

¹⁰⁵¹ **BCA**, 490.01\297.1197.1.7.

¹⁰⁵² **BCA**, 490.01\297.1197.1.63.

¹⁰⁵³ **BCA**, 490.01\297.1197.1.30.

¹⁰⁵⁴ **BCA**, 490.01\365.1536.1.

Kemal Şedele, Şeref Uluğ olmak üzere toplamda dokuz aday gösterildi¹⁰⁵⁵. CHP'nin, Diyarbakır'dan gösterdiği adaylardan, ikisi yeni olan; Osman Ocak ve Kemal Şedele, dördü eski vekillerden; Rüştü Bekit, İbrahim Tali Öngören, General Kazım Sevüktekin, Şeref Uluğ olmak üzere toplam altı kişi, seçimi kazanarak, VII. Dönem'de Meclis'teki yerlerini aldılar¹⁰⁵⁶.

556 ikinci seçmenden, 517'nin oy kullandığı 1943 Genel Seçimleri'ne göre: Rüştü Bekit, 333 oyla, dördüncü kez Diyarbakır'dan Milletvekili seçildi. Bekit'in, aldığı oyların seçim bölgelerine dağılımı ise şu şekilde oldu: Diyarbakır Merkez 98, Lice 12, Ergani 41, Çermik 37, Silvan 71, Kulp 0, Bismil 46, Çınar 28, Eğil 0 oy aldı¹⁰⁵⁷. Meclis'te bulunduğu bu dönemde, dört defa Bütçe Encümeni'nde görev aldı¹⁰⁵⁸.

Kazım Sevüktekin, 345 oyla, beşinci kez Diyarbakır'dan Milletvekili seçildi. Sevüktekin'in, bu dönem aldığı oyların seçim bölgelerine dağılımı ise şu şekilde oldu: Diyarbakır Merkez 40, Lice 60, Ergani 0, Çermik 5, Silvan 65, Kulp 27, Bismil 49, Çınar 39, Eğil 70 oy aldı¹⁰⁵⁹. Meclis'te bulunduğu bu dönemde, dört defa Milli Müdafaa Encümeni'nde görev aldı¹⁰⁶⁰.

Şeref Uluğ, 511 oyla, ikinci kez Diyarbakır'dan Milletvekili seçildi. Aldığı oyların seçim bölgelerine dağılımı ise şu şekilde oldu: Diyarbakır Merkez 118, Lice 60, Ergani 41, Çermik 59, Silvan 75, Kulp 27, Bismil 52, Çınar 29, Eğil 70 oy aldı¹⁰⁶¹.

İbrahim Tali Öngören, 340 oyla, beşinci kez Diyarbakır'dan Milletvekili seçildi. Aldığı oyların seçim bölgelerine dağılımı ise şu şekilde oldu: Diyarbakır Merkez 59, Lice 33, Ergani 41, Çermik 39, Silvan 43, Kulp 27, Bismil 7, Çınar 21, Eğil 70 oy aldı¹⁰⁶².

Diyarbakır'da seçim sonuçlarının açıklanması üzerine, Diyarbakır Valisi Cevat Ökmen tarafından İçişleri Bakanlığına yollanan 5 Mart 1943 tarihli yazıda Rüştü Bekit, Osman Ocak ve General Kazım Sevüktekin'in aldıkları oyların sayımında bir yanlışlık olduğu belirtilmiş ve yeniden yapılan sayımla oyların dağılımı şu şekilde tespit edilmiştir: Rüştü Bekit 330, Osman Ocak 509 ve General Kazım Sevüktekin 347¹⁰⁶³. Bu

¹⁰⁵⁵ **Akşam**, 24 Şubat 1943, no:8744, s.2.

¹⁰⁵⁶ **Akşam**, 1 Mart 1943, no:8749, s.2.

¹⁰⁵⁷ **TBMM Arşivi**, Mehmet Rüştü Bekit'in VII. Dönem Seçim Mazbatası.

¹⁰⁵⁸ **TBMM ZC**, VII \ 1, s.13; **TBMM ZC**, VI \ 6, s.10; **TBMM ZC**, VI \ 14, s.14; **TBMM ZC**, VI \ 20, s.15.

¹⁰⁵⁹ **TBMM Arşivi**, Kazım Sevüktekin'in VII. Dönem Seçim Mazbatası.

¹⁰⁶⁰ **TBMM ZC**, VII \ 1, s.18; **TBMM ZC**, VII \ 6, s.13; **TBMM ZC**, VII \ 14, s.15; **TBMM ZC**, VII \ 20, s.17.

¹⁰⁶¹ **TBMM Arşivi**, Şeref Uluğ'un VII. Dönem Seçim Mazbatası.

¹⁰⁶² **TBMM Arşivi**, İbrahim Tali Öngören'in VII. Dönem Seçim Mazbatası.

¹⁰⁶³ **BCA**, 030.10\76.504.7.3.

sonuç, Dâhiliye Vekâletinden Başvekâlet'e 6 Mart 1943 tarihinde¹⁰⁶⁴, Başvekâlet'ten de Meclis Başkanlığı'na 8 Mart 1943 tarihinde bildirildi¹⁰⁶⁵.

I- VII. DÖNEM DİYARBAKIR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZGEÇMİŞLERİ (1943-1946)

VII. Dönem Seçimleri'yle ilgili olarak, bu dönem ikisi yeni olan; Osman Ocak ve Kemal Şedele hakkında bilgi vermeye çalışacağız; diğer vekillerin ise, sadece bu dönem aldıkları oy oranları hakkında yukarıda bilgi verilmiştir.

1- Osman Ocak Nakiboğlu

Osman Ocak, 1901 yılında Diyarbakır'da doğdu. Babası Mesut Bey, annesi Fatma Hanım'dır¹⁰⁶⁶. Aile Baba tarafından Nakibül Eşraf olarak tanınmaktadır¹⁰⁶⁷.

Osman Bey, çocukken anne ve babasıyla Medine'ye gittiği bir dönem de, anne ve babası birer gün arayla veba hastalığından, Medine'de vefat ederek, orada defnedildi. Anne ve babasının vefatından sonra Osman Bey, abisi Bekir Sıtkı Bey tarafından Diyarbakır'a getirildi¹⁰⁶⁸. Tahsilini Diyarbakır Sultanisi'nde yaptı. 1931'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Meslek hayatına Diyarbakır Lisesi'nde başladı. Daha sonra Çankırı Ortaokulu'nda, Denizli Lisesi'nde Türkçe öğretmenliği yaptı. 1936'da Diyarbakır'a geri dönerek son görev yeri olan Diyarbakır Bölge Sanat Okulu'nda Türkçe öğretmenliği yaptı. Bu görevdeyken, Diyarbakır Halkevi'nin kuruluşunda bulundu ve komite reisliği yaptı. 1943 Seçimleri'ne kadar Diyarbakır Halkevi'nin Başkanlığı'nda bulundu¹⁰⁶⁹.

1943 VII. Dönem Genel Seçimleri'nde, Halkevi Başkanlığı görevindeyken, CHP Diyarbakır adaylığı için başvurusunu yaparak¹⁰⁷⁰, 512 oyla, Diyarbakır'dan Milletvekili seçildi. Bu dönem aldığı oy oranların seçim bölgelerine dağılımı ise şu şekilde oldu: Diyarbakır Merkez 119, Lice 63, Ergani 41, Çermik 39, Silvan 74, Kulp 27, Bismil 50,

¹⁰⁶⁴BCA, 030.10\76.504.7.2.

¹⁰⁶⁵BCA, 030.10\76.504.7.1.

¹⁰⁶⁶TBMM Arşivi, Osman Ocak'ın Tercüme-i Hal Kâğıdı.

¹⁰⁶⁷Prof. Dr. Perran Toksöz'le 13 Haziran 2017 tarihinde Diyarbakır'da yapılan görüşme.

¹⁰⁶⁸Prof. Dr. Perran Toksöz'le 13 Haziran 2017 tarihinde Diyarbakır'da yapılan görüşme.

¹⁰⁶⁹TBMM Arşivi, Osman Ocak'ın Tercüme-i Hal Kâğıdı; Ş. Beysanoğlu, **Diyarbakırlı Sanat ve Fikir Adamları...**, s.440.

¹⁰⁷⁰BCA, 490.01\297.1197.1.7.

Çınar 29, Eğil 70 oy aldı¹⁰⁷¹. Meclis'te bulunduğu bu dönemde, 2 defa Divan-ı Muhasebat Encümenliği¹⁰⁷², 2 defa da Maarif Encümenliği görevlerinde bulundu¹⁰⁷³.

1946 VIII. Dönem Genel Seçimleri'nde, tekrardan Diyarbakır CHP Milletvekili adayı oldu¹⁰⁷⁴. Seçimlerin sonuçlanması üzerine Diyarbakır Milletvekili olarak Meclis'teki yerini aldı¹⁰⁷⁵.

Siyasi hayatı, 1950'de sona eren Osman Bey, 1952 yılında emekliye ayrıldı; ancak daha sonra öğretmen ihtiyacından dolayı tekrar öğretmenlik yapmaya başladı. Görüşme yaptığımız Prof. Dr. Perran Toksöz'ün¹⁰⁷⁶ de Diyarbakır Ziya Gökalp Lisesi'ndeyken Edebiyat hocası olan Osman Bey, öğrencileriyle arasının çok iyi olduğunu ve esprili bir kişiliğiyle tanındığını aktardı. Evli ve üç çocuğa sahip olan Osman Bey, 1984 yılında Diyarbakır'da vefat etti¹⁰⁷⁷.

2- Mehmet Kemal Şedele

Mehmet Kemal Şedele, 1902'de Elazığ\Harput'ta doğdu. Babası Fehmi, annesi Esmâ Hanım'dır. Babası ticaretle uğraşır. Tahsilini Harput Rüştüyesi'nde yaptı. Bir süre ticaret ve denizyolları müteahhitliği yaptı. Yedi yıl Elazığ Belediye azalığı, 1939-1943 yılları arasında Elazığ Belediye Başkanlığı görevlerinde bulundu. Bir süre Türk Hava Kurumu Başkanlığı yaptı. Halkevi, Çocuk Esirgeme, Kızılay gibi hayır kurumlarında da bir dönem çalıştı¹⁰⁷⁸. Elazığ Elektirik Türk Anonim Şirketi ve İktisat Bankası ve İdare Meclis üyesi görevlerinde çalıştı¹⁰⁷⁹.

1943 VII. Dönem Genel Seçimleri'nde 452 oyla, Diyarbakır'dan Milletvekili seçildi. Bu dönem aldığı oy oranların seçim bölgelerine dağılımı ise şu şekilde oldu: Diyarbakır Merkez 98, Lice 61, Ergani 41, Çermik 39, Silvan 70, Kulp 0, Bismil 50, Çınar 23, Eğil 70 oy aldı¹⁰⁸⁰. Meclis'te bulunduğu bu dönemde, dört defa Gümrük ve

¹⁰⁷¹ **TBMM Arşivi**, Osman Ocak'ın VII. Dönem Seçim Mazbatası.

¹⁰⁷² **TBMM ZC**, VII \ 1, s.17; **TBMM ZC**, VII \ 6, s.10

¹⁰⁷³ **TBMM ZC**, VII \ 14, s.14; **TBMM ZC**, VII \ 20, s.17.

¹⁰⁷⁴ **BCA**, 490.01\342.1434.1.45; **Diyarbakır**, 19 Temmuz 1946, no:2680, s.1.

¹⁰⁷⁵ **Diyarbakır**, 22 Temmuz 1946, no:2681, s.1.

¹⁰⁷⁶ Prof. Dr. Perran Toksöz, 1948 yılında Diyarbakır'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Diyarbakır'da tamamladı. Hacettepe Sağlık Bilimleri Fakültesi'nden 1970 yılında mezun oldu. Diyarbakırlı roman ve öykü yazarı Esmâ Ocak'ın kızı olan Perran Toksöz evli iki çocuk annesidir. Perran Toksöz, VII. Dönem Diyarbakır Milletvekili Osman Ocak'ın yeğenidir. Prof. Dr. Perran Toksöz'le 13 Haziran 2017 tarihinde Diyarbakır'da yapılan görüşme.

¹⁰⁷⁷ Prof. Dr. Perran Toksöz'le 13 Haziran 2017 tarihinde Diyarbakır'da yapılan görüşme.

¹⁰⁷⁸ **TBMM Arşivi**, Mehmet Kemal Şedele'nin Tercüme-i Hal Kâğıdı.

¹⁰⁷⁹ **TBMM Albümü**, s.389.

¹⁰⁸⁰ **TBMM Arşivi**, Mehmet Kemal Şedele'nin VII. Dönem Seçim Mazbatası.

İnhisarlar Encümeni'nde¹⁰⁸¹, üç defa da Ticaret Encümeni'nde görev aldı¹⁰⁸². Evli ve dört çocuğu bulunan Kemal Şedele'nin siyasi hayatı, TBMM VII. Dönemi ile sınırlı kaldı ve 14 Haziran 1960'da vefat etti¹⁰⁸³.

II- VII. DÖNEM DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZELLİKLERİ

Tablo-1 Yerellik Özellikleri

Milletvekilleri	Doğum Yerleri
Osman Ocak	Diyarbakir
Kemal Şedele	Elazığ

VII. Dönem seçilen Diyarbakir Milletvekilleri'nin doğum yerlerine bakıldığında Osman ve Şeref Beyler'in dışında kalan diğer vekillerin doğum yerlerinin temsil ettikleri ilden olmamaları yerellik düzeyinin düşük olduğunu göstermektedir.

Tablo-2 Yaş Grupları

Osman Ocak	42
Mehmet Rüştü Bekit	61
İbrahim Tali Öngören	68
Kazım Sevüktekin	61
Şeref Uluğ	51
Kemal Şedele	41

Diyarbakir Milletvekilleri'nin yaşları bu dönem seçildikleri tarih göz önüne alınarak hesaplanmıştır. Buna göre; bu dönem ki Diyarbakir Milletvekilleri'nin yaş ortalamasının 54 olduğu tespit edilmiştir. Bu ortalamaya göre milletvekilleri dönem itibariyle orta yaş gruba sahip olduklarını göstermektedir.

¹⁰⁸¹TBMM ZC, VII \ 1, s.17.

¹⁰⁸²TBMM ZC, VII \ , s.12; TBMM ZC, VII \ 14, s.16; TBMM ZC, VII \ 20, s.18.

¹⁰⁸³TBMM Albümü, s.389.

Tablo-3 Eğitim ve Mesleki Durum

Milletvekilleri	Eğitimi	Mesleği
Osman Ocak	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi	Öğretmen
Kemal Şedele	Rüştiye	Tüccar

Tablo-4 Bildiği Diller

Milletvekilleri	Dil
Osman Ocak	—
Kemal Şedele	—

Tablo-5 Önceki Parlamento Deneyimleri

Milletvekilleri	Parlamento	Seçildiği Yer
Osman Ocak	—	—
Mehmet Rüştü Bekit	III. V. Dönem TBMM	Diyarbakir
İbrahim Tali Öngören	II. III. V. Dönem TBMM IV. Dönem TBMM	Diyarbakir İstanbul
Kazım Sevüktekin	III. IV. ve V. Dönem TBMM	Diyarbakir
Şeref Uluğ	II. Dönem TBMM VI. Dönem TBMM	Diyarbakir Urfa
Kemal Şedele	—	—

Bu dönemki vekillerden yeni seçilen Osman ve Kemal Beyler'in dışındaki diğer vekillerin en az iki defa parlamento da yer aldıkları görölmektedir. Ayrıca vekillerin milletvekilliği yaptığı bölgenin Diyarbakir olması, bölgeyi tanımaları açısından önemlidir.

III- VII. DÖNEM DİYARBAKIR MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ

1943 Seçimleri'nden sonra, Meclis, 8 Mart 1943 tarihli ilk toplantısını pazartesi günü yaptı¹⁰⁸⁴. Meclis'in açılış konuşmasını, dönemin en yaşlı üyesi sıfatıyla Kocaeli Milletvekili Suphi Artel yaptı. Yapılan konuşmadan sonra, Meclis Başkanlığı seçimine gidildi. Yapılan seçimle Çankırı Milletvekili Abdülhalik Renda, oylamaya katılan 427 vekilin oyunun tamamını alarak, Meclis Başkanı seçildi. Seçimden sonra, aynı gün Cumhurbaşkanlığı seçimi yapıldı. Yapılan seçim sonucunda oylamaya katılan 435 vekilin oyunun tamamını alan Ankara Milletvekili İsmet İnönü, Cumhurbaşkanı seçildi¹⁰⁸⁵.

Yeni dönemle birlikte iç tüzük gereği, 8 Mart günü, Şükrü Saraçoğlu, Hükümet'in istifasını sundu. Aynı gün Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, yeni Hükümeti kurma görevini yeniden Saraçoğlu'na verdi¹⁰⁸⁶.

VII. Dönem Genel Seçimleri'nde Diyarbakır'dan seçilen Rüştü Bekit, Osman Ocak, Dr. İbrahim Tali Öngören, General Kazım Sevüktekin, Kemal Şedele ve Şeref Uluğ'un seçim mazbataları, 15 Mart 1943'te Meclis Genel Kurulu'nda onaylandı¹⁰⁸⁷. Seçim mazbatalarının onaylanmasından sonra, aynı gün vekillerinin görev yapacakları komisyonlar için seçim yapıldı. Yapılan seçimle, Diyarbakır Milletvekilleri'nin görev yapacağı komisyonlar şu şekilde belirlendi: Rüştü Bekit ve Şeref Uluğ 393 oyla Bütçe Encümeni'ne, Osman Ocak 396 oyla Divanı Muhasebat Encümeni'ne, Kemal Şedele 404 oyla Gümrük ve İnhisarlar Encümeni'ne, İbrahim Tali Öngören 395 oyla Hariciye Encümeni'ne, Kazım Sevüktekin 392 oyla Milli Mücadele Encümeni'ne seçildi¹⁰⁸⁸.

1- Olağanüstü Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (8 Mart 1943 – 17 Eylül 1943)

a) Diyarbakır Bölgesine Yönelik Talepler

VII. Dönem Meclis'in ilk açılış toplantısında, 1943 yılı için İnhisar, Sıhhat ve Maarif Vekâletlerine ait bütçe görüşmeleri yapıldı. Görüşmeler esnasında ayrılması

¹⁰⁸⁴Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VII \ 1, TBMM Basımevi, Ankara, 1943, s.2; **Akşam**, 8 Mart 1943, no:8756, s.1.

¹⁰⁸⁵TBMM ZC, VII \1, s.2-3. İsmet İnönü'nün yeniden Cumhurbaşkanı seçilmesi, Amerikan Parlamentosunda alkışlarla karşılanırken, Alman Devlet Başkanı, Mısır Kralı, Finlandiya Cumhurbaşkanı ve Romanya Devlet Başkanı, Cumhurbaşkanı İnönü'ye birer tebrik telgrafi yolladılar. **Akşam**, 11 Mart 1943, no:8759, s.1.

¹⁰⁸⁶TBMM ZC, VII \ 1, s.2-3; **Akşam**, 9 Mart 1943, no:8757, s.1.

¹⁰⁸⁷TBMM ZC, VII \ 1, s.13.

¹⁰⁸⁸TBMM ZC, VII \1, s.17-18.

gereken bütçe miktarı belirlenmeye çalışıldı. İlk olarak İnhisarlar Umum Müdürlüğü'nün, 1943 Mali Yılı bütçe görüşmeleri, Meclis'in 5 Mayıs 1943 tarihli oturumunda gündeme alındı. Görüşmeler esnasında Diyarbakır Milletvekili Kazım Sevüktekin söz alarak: Diyarbakır'ın Silvan kazasında iyi nitelikte tütün yetiştirildiğini; ancak çiftçilerin tütünleri yaprağına göre ayırıp demet yapmayı bilmediklerini, bundan dolayı bölgedeki çiftçilere, bu işi öğretecek uzman gönderilmesini istedi¹⁰⁸⁹. Ayrıca bölgedeki tütünlerin, İnhisarlar Umum Müdürlüğü tarafından, zamanında satın alınması gerektiğini, aksi takdirde tütünlerin bozulacağını, bunun da çiftçiyi zarara sokacağını belirttikten sonra, Diyarbakır'a da küçük bir atölye yapılmasını rica etti¹⁰⁹⁰.

Kazım Sevüktekin'den sonra Gümrük ve İnhisar Vekili Suat Hayri Ürgüplü söz alarak: doğu bölgesinde iyi kalitede tütün yetiştiğini ve bununda memleketin ihracatı için önemli olduğunu söyledi. Suat Hayri Ürgüplü, Diyarbakır bölgesindeki tütünler için, devletin bölgede tütün yetiştiriciliği için teşviklerde bulunduğunu, üretilen tütünlerin tamamının satın alınacağını ve çiftçilerin zarara uğratılmayacağını belirtti. Ürgüplü, tütünlerin işlenmesi meselesiyle ilgili olarak da kurulması istenen atölyelerin için yeni bir inşaat gerekeceğini, bunun da çok masraflı olacağını ve bütçenin şu an için uygun olmadığını, bundan dolayı, tütün işlemlerinin en yakın bölgedeki atölyelere götürüleceğini söyleyerek, Sevüktekin'in Diyarbakır'da atölye yapılması isteğinin şimdilik olamayacağını ima etti¹⁰⁹¹.

Meclis Genel Kurulu'nda 1943 Mali Yılı Genel Bütçe görüşmelerine, 25 Mayıs 1943 tarihli oturumda devam edildi. Aynı gün gündeme gelen müzakerelerden biri de, Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti bütçe görüşmeleriydi¹⁰⁹². Konuyla ilgili olarak İçel Milletvekili Dr. Ahmet Muhtar Berker, Konya Milletvekili Dr. Osman Şevki Uludağ, Kütahya Milletvekili Dr. Ali Süha Delilbaşı ve Kocaeli Milletvekili Dr. Fazıl Şerafettin Genel Kurul'da söz alarak, Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti'nin yaptığı işleri ve yapılacak işlerle alakalı görüş ve düşüncelerini, belirttiler¹⁰⁹³. Aynı oturumda söz alan milletvekillerinden biri de Diyarbakır Milletvekili Kazım Sevüktekin'di. Nüfus azlığı, boş araziden istifade etmek ve ayrıca siyasi ve askeri sebeplerden dolayı Diyarbakır'a yabancı illerden fazla nüfusun iskân edilmesi için Sıhhat Vekâleti'nden isteklerde bulunduğunu söyledi. Vekâlet tarafından bölgeye 10.000'e yakın bir nüfus yollandığını

¹⁰⁸⁹Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VII \ 2, TBMM Basımevi, Ankara, 1943, s.16.

¹⁰⁹⁰TBMM ZC, VII \ 2, s.16-17.

¹⁰⁹¹TBMM ZC, VII \ 2, s.16-17.

¹⁰⁹²TBMM ZC, VII \ 2, s.197.

¹⁰⁹³TBMM ZC, VII \ 2, s.207.

ve iskân edilen nüfusla birlikte Diyarbakır'da 4 kazada en büyüğü 250, en küçüğü 50 evden oluşan köyler yapıldığını söyledi. Neticede vekâletin iskâna ve yapılanlara 2.000.000 TL harcadığını belirterek, bölgeye yapılan kamu harcamalarından bahsetti¹⁰⁹⁴.

Sevüktekin, Diyarbakır'a yapılan kamu harcamalarının yanı sıra, bölgede sağlık alanında eksiklikler olduğunu belirtti. Bölgenin sıtma mücadelesi mıntıkası olduğunu; ancak mücadele için gerekli olan malzemenin yeterli olmadığını, bundan dolayı sıtmanın arttığını söyledi. İaşe azlığı gibi sebeplerden dolayı da göçmenlerin başka il ve kasabalara gittiğini açıklayarak, gidenlerin evlerinin ne olacağını, sağlık durumlarının nasıl olduğunu ve bunların devlete olan mükellefiyetleri hakkında ne yapılacağına dair Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti'ne soru yöneltti. Ayrıca uzak olan ve yolu olmayan Diyarbakır'ın kazalarından Kulp ve Eğil'e de birer dispanser açılmasını Vekâletten istedi¹⁰⁹⁵.

Sorulan sorulara cevap için Sıhhat ve İçtima Muavenet Vekili Dr. Hulusi Alataş, Genel Kurul'dan söz istedi. Dr. Hulusi Alataş, Diyarbakır'a iskân edilen göçmenlerle ilgili olarak: yerleştirildikleri yerlerden başka yerlere gitmelerinin nedeninin söylendiği gibi hastalıktan kaynaklanmadığını, sebebinin açlıktan olduğunu, bunun nedeninin de haşerelerin ekinlere zarar vermesinden kaynaklandığını belirtti. Terk edilen evlerle ilgili olarak da evlerin harap olmaması için bekçiler tutulup, evlerin muhafaza edildiğini ve başkalarının bu evlere yerleştirildiğini açıkladı. Diyarbakır'ın kazalarında kurulması istenen dispanser için de, belli yerlerde dispanser olduğunu; ancak yeni dispanser için elverişli kira ve imkân olmadığını; ileriki dönemlerde her kazada mutlaka birer dispanser kurma hedeflerinin olduğunu açıkladı¹⁰⁹⁶.

1943 Mali Yılı Genel Bütçe görüşmelerine, ertesi gün de devam edildi. Bu oturumda Maarif Vekâleti'nin "1943 Mali Yılı Bütçe Kanunu" gündeme alındı. Görüşmeler esnasında Diyarbakır Milletvekili Kazım Sevüktekin söz alarak, Vekâletten, Diyarbakır için istediklerini şu şekilde sıraladı:

"1- I. Umumî Müfettişlik dâhilinde bulunan vilâyetlerde ve bu meyanda Diyarbakır vilâyetinde tahsil çağında bulunan ve kanunen tahsil gösterilmesi mecburi bulunan çocuklar, mevcut mektepler ihtiyacı karşılayamadığından açıkta kalmaktadırlar. Vilâyet hususi idaresinin, hatta tamir edilecek mekteplere yetecek kadar

¹⁰⁹⁴TBMM ZC, VII \ 2, s.207.

¹⁰⁹⁵TBMM ZC, VII \ 2, s.207.

¹⁰⁹⁶TBMM ZC, VII \ 2, s.213.

tamir tahsisatı koyacak kudreti olmadığından, Maarif vekilimizden bunu düşünmesini bilhassa rica edeceğim.

2- Tam devreli mektepleri ikmal eden çocuklar tahsile heveskârdırlar Bunların ameli bilgilerle köylerinde faydalı olmalarını ve köyelerine bağlanmalarını temin için çok umutlar beslediğimiz ve köy kalkınmasında çok faydalı olacağını umduğumuz bir köy enstitüsünün Şark muntıkası için Diyarbakır'da açılmasını rica ediyorum.

3- Bu muntıkadaki memur ve subayların kız çocukları tahsilsiz kalıyorlar. Orada bir akşam kız sanat mektebi vardır. Bunun da enstitü haline ifrağ edilmesini rica ediyorum”¹⁰⁹⁷.

Kazım Sevüktekin'den sonra, Maarif Vekili Hasan Âli Yücel, konuyla ilgili söz aldı. Yaptığı konuşmada, eğitimle ilgili yapılan genel harcamaları anlattı. Hasan Ali Yücel, daha sonra bu yıl ilköğretim için 4.000.000 TL'den fazla bir para aldıklarını ve bunun 3.996.000 TL'nin Köy Enstitüleri'ne harcanacağını açıklayarak, Köy Enstitüleri'ndeki öğrenci sayısının 15.000'i bulacağını belirtti. Sayın Yücel, Kazım Sevüktekin'in Diyarbakır'da belirttiği yerlerde de yeni Köy Enstitüleri açılacağını bununla ilgili olarak da I. Umumi Müfettişlikle¹⁰⁹⁸ irtibat halinde olduklarını söyledi¹⁰⁹⁹.

Yukarıda da bahsedildiği üzere 1943 Mali Yılı bütçe görüşmelerinde tekel, sağlık ve eğitim kollarına ayrılacak miktarlar gündeme alındı. Görüşmeler esnasında Kazım Sevüktekin, Diyarbakır'ın tekel, eğitim ve sağlıkla ilgili eksikliklerini Meclis Genel Kurulu'nda gündeme getirerek, ilgili bakanlıklardan gerekli yatırımların yapılmasının talep etti. Kazım Sevüktekin'in seçim bölgesi olan Diyarbakır'ın ihtiyaçlarını Meclis gündemine alması bölgeye duyarsız kalmadığının göstergesi açısından önemliydi.

2- I. Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1943–4 Ekim 1944)

TBMM'nin VII. Dönem I. Toplantı Yılı 1 Kasım 1943 tarihinde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün nutkuyla açıldı¹¹⁰⁰. Aynı günkü toplantıda Meclis Başkanlığı seçimi

¹⁰⁹⁷TBMM ZC, VII \ 2, s.234.

¹⁰⁹⁸Umumi müfettişlikler, TBMM'nin 25 Haziran 1927' tarihinde kabul edilen “Umumi Müfettişlik Teşkilatı Hakkındaki (1\1064) numaralı Kanun”la kuruldu. TBMM ZC, II \33, s.809; Ceride-i Resmîye, 16 Temmuz 1927, S.634. I. Umumi Müfettişlik Bölgesi; Diyarbakır, Urfa, Hakkâri, Bitlis, Siirt, Mardin ve Van ilerini kapsamaktadır. I. Umumi Müfettişliğe, 18 Haziran 1943 tarihinde Abidin Özmen yerine, Avni Doğan atanır. Umumi Müfettişlikler hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Koçak, **Umumi Müfettişlikler (1927-1952)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

¹⁰⁹⁹TBMM ZC, VII \ 2, s.246.

¹¹⁰⁰Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VII \ 6, TBMM Basımevi, Ankara, 1944, s.3.

yapılarak, oybirliğiyle (325) Abdülhalik Renda, ikinci defa Meclis Başkanlığına seçildi¹¹⁰¹.

Milletvekillerinin bu dönem görev yapacağı komisyonları belirleme işlemi, 8 Kasım 1943 tarihinde yapılan seçimle belirlendi. Buna göre, Diyarbakır Milletvekilleri'nin de görev yapacağı encümenlikler şu şekilde tespit edildi: Rüştü Bekit ve Şeref Uluğ Bütçe Encümeni'ne, Osman Ocak Divan-ı Muhasebat Encümeni'ne, Kazım Sevüktekin Milli Müdafaa Encümeni'ne, Kemal Şedele Ticaret Encümeni'ne bu dönem için tekrardan seçildiler¹¹⁰².

a) Yasama Dokunulmazlığının Kaldırılmasına Dair Görüşmeler

Başbakan Şükrü Saraçoğlu, 23 Eylül 1943 tarihinde, Diyarbakır Milletvekili Kemal Şedele'nin, Elazığ Belediye Başkanlığı yaptığı (1939-1943) tarihlerde adının karıştığı iddia edilen hububat alım ve satım işlerinde memuriyet görevini suiistimalden ötürü gereken hukuki işlemlerin yapılması için Meclis Başkanlığı'na, bir tezkere yolladı¹¹⁰³.

Tezkere yollandığı sırada, Meclis ara tatilde olduğu için, tezkere, yeni toplantı döneminin açılış günü olan 1 Kasım 1943'te gündeme alınarak Adliye ve Teşkilat-ı Esasiye Encümenleri'nden oluşturulan Karma Komisyona havale edildi¹¹⁰⁴. Söz konusu Komisyonun hazırladığı mazbata, 10 Mart 1944 tarihli oturumunda Meclis Genel Kurulu'nda gündeme alındı¹¹⁰⁵. Meclis'in gündeme aldığı ilgili mazbatada şu şekildeydi:

“Elâzığ halkının iaşesi için muhtelif mahallerden satın alınarak getirilen hububatın alım ve sevk işlerinde memuriyet vazifesini suiistimal etmekten zan altında bulunanlar arasında son intihapta Diyarbakır Mebusluğuna seçilen Elâzığ eski Belediye Reisi Kemal Şedele'nin de bulunduğu anlaşıldığından bahiste adı geçen Mebus hakkında takibat icrası için teşriî masuniyetinin kaldırılmasına dair 23 Eylül 1943 tarih ve 6 - 584/3344 sayılı Başvekâlet tezkeresi ve buna ait evrak Encümenimize havale edilmekle tetkik ve müzakere olundu.

---

¹¹⁰¹TBMM ZC, VII \ 6, s.5.

¹¹⁰²TBMM ZC, VII \ 6, s.10-12.

¹¹⁰³TBMM ZC, VII \ 8, s.31.

¹¹⁰⁴TBMM ZC, VII \ 6, s.2.

¹¹⁰⁵TBMM ZC, VII \ 7, s.96.

Yapılan tetkikat neticesinde isnat olunan suç Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun 12. ve 27. Maddelerindeki¹¹⁰⁶ cürümlerin dışında kaldığı ihzari encümenin mazbatasından dahi anlaşılmiş olmakla Dahilî Nizamnamenin 180. Maddesinin 2. Fıkrası mucibince takip ve muhakemesinin devre sonuna bırakılmasına karar verildi.”

Mazbata, okunduktan sonra, Genel Kurul'da oylamaya sunulurken kabul edildi. Neticede, mazbatanın onaylanmasıyla, Kemal Şedele'nin dokunulmazlığının kaldırılmayarak, hakkındaki hukuki işlemlerin vekillik süresinin sona ermesinden sonra yapılması kararlaştırıldı¹¹⁰⁷.

b) Pazarcık Kazasının Durumuna Dair Tartışmalar

Pazarcık Kazası, 1933 yılında coğrafi ve iktisadi nedenlerle Maraş'tan alınıp Gaziantep'e bağlandı. Dokuz yıl boyunca Gaziantep'e bağlı olan Pazarcık'ın tekrardan Maraş'a bağlanması için, Meclis'in, 14 Ocak 1944 tarihli oturumunda, Pazarcık Kazası'nın Gaziantep'ten alınarak Maraş'a bağlanmasına dair bir kanun teklifi verildi. Kanun teklifi, aynı gün Dâhiliye Encümeni'ne, havale edildi¹¹⁰⁸. Teklif, 24 Ocak 1944 tarihinde, Meclis Genel Kurulu'nda gündeme alındı¹¹⁰⁹.

Konuyla ilgili olarak Gaziantep Milletvekilleri, kanun aleyhinde konuşmalar yaparak; Pazarcık'ın Gaziantep'ten alınmasının uygun olmayacağı vurguladılar. Hatta Gaziantep Milletvekili Ömer Asım Aksoy, yaptığı konuşmanın sonunda Pazarcık Kazası'nı ikiye bölüp uygun bir şekilde Maraş ve Antep'e pay edilerek daha hakkaniyetli olacağını ve böylelikle meselenin daha uygun hal edileceği yönünde bir fikir ileri sürdü¹¹¹⁰.

Maraş Milletvekilleri Rasih Kaplan ve Kemali Bayazit söz alarak, Pazarcık'ın Maraş'a bağlanmasının bölgenin her yönden gelişimi açısından olumlu olacağını savunan konuşmalar yaptılar¹¹¹¹.

---

¹¹⁰⁶Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 12. Madde: *Yabancı Devlet resmi hizmetinde bulunanlar, terhipli cezaları gerektiren suçlardan veya hırsızlık, sahtecilik, dolandırıcılık, inancı kötüye kullanma, dolanlı iflas suçlarından biriyle hüküm giymiş olanlar, kısıtlılar, yabancı devlet uyrukluğunu ileri sürenler kamu hizmetlilerinden yasaklılar, Türkçe okuyup yazma bilmeyenler milletvekili seçilemez.* 27. Madde: *Bir milletvekilinin, vatan hainliği ve milletvekili sırasında yiycilik suçlarından biriyle sanık olduğuna Türkiye Büyük Millet Meclis'i Kamutayı hazır üyelerinin 3\2 çoğunluğu ile karar verilir veyahut 12. Madde de yazılı suçlardan biriyle hüküm giyer ve bu da kesinleşirse milletvekilliği sıfatı kalkar.* S. Kili-A.Ş. Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri**, s.129-133; T. Erdem, **Anayasalar ve Seçim Kanunları**, s.56-58.

¹¹⁰⁷**Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, VII \ 8, TBMM Basımevi, Ankara, 1944, s.31.

¹¹⁰⁸**TBMM ZC**, VII \ 7, s.38.

¹¹⁰⁹**TBMM ZC**, VII \ 7, s.38.

¹¹¹⁰**TBMM ZC**, VII \ 7, s.107.

¹¹¹¹**TBMM ZC**, VII \ 7, s.108-110.

Aynı oturumda, kanunla ilgili olarak Diyarbakır Milletvekili Kemal Şedele de söz aldı. Bir kazanın bir ilden alınıp başka bir ile bağlanmasının birinin yararına olurken, diğerinin zararına olacağını söyleyerek, aklıselim bir düşünce ile oy kullanacağını belirtti. Kemal Şedele, Dâhiliye Vekili Hilmi Uran'ın cevaplandırması isteğiyle şu soruları yöneltti:

“- *Gazianteb vilâyetine bağlı bulunan Pazarcık kazasının Maraş'a verilmesi mi lüzumludur, yoksa Türkiye teşkilâtı mülkiyesinde esaslı bir değişiklik mi yapılması mevzuubahistir? Yine acap ikisinin bir arada mı görülmesi doğrudur, yoksa bunun müstacelen çıkması mı doğrudur?*

- *Evvelce Maraş'a bağlı bulunan Pazarcık hangi sebeplerle Maraş'tan alınmış, Gazianteb'e bağlanmış ve sonradan o günden bugüne kadar ne gibi aksaklıklar görülmüştür ki, tekrar Gazianteb'ten alınıp Maraş'a bağlanmak isteniyor¹¹¹²”.*

Hilmi Uran, Pazarcık meselesiyle ilgili sorulara cevap vermek için Genel Kurul'da söz aldı. Pazarcık'la ilgili olarak, geçmişten itibaren, Pazarcık'ın idari taksimatına değinerek, 1275 senesinde kurulan Pazarcık'ın o zamanlar Halep Sancağı'nın Maraş Vilayeti'ne bağlı bir kaza olduğunu belirtti. Kazanın bir iki defa merkezinin değiştiğini; ancak 1933 kadar sürekli olarak Maraş'a bağlı olduğunu, 1933'te coğrafi ve iktisadi ihtiyaçlardan dolayı Maraş'la irtibatı kesilerek Antep'e bağlandığını ve o vakitten itibaren Maraş devamlı olarak Pazarcık'ın kendisine tekrardan bağlanması istediklerini, her iki vilayetin Umumi Meclislerini dinledikten sonra, Pazarcık'ın Maraş'a bağlanmasının lüzumlu olduğunu söyleyerek, sözlerine şu şekilde devam etti:

“*Pazarcık, 98 köylü bir kazadır. Hâlen 33 bin küsur nüfusu vardır. Antep'in de bugün Pazarcık'ı sinesine katmış olarak 658 köyü vardır ve 283 bin nüfusu vardır. Eğer Pazarcık Antep'ten ayrılarak Maraş'a raptedilecek olursa Antep'in 558 köyü kalacaktır ve 250 bin küsur nüfusu olacaktır. Maraş'ın da bugün 343 köyü ve 188877 nüfusu vardır. Eğer Pazarcık Antep'ten alınır ve Maraş'a raptedilecek olursa Maraş'm 441 köyü olacak ve 222 bin nüfusu olacaktır. Hususi idare varidatları da şöyledir: Bugün Gazianteb'in 676 554 lira Hususi idare bütçesi vardır. Maraş'ın da 394 bin küsurdur.* Hilmi Uran idari taksimatla ilgili rakamsal verileri sunduktan sonra Pazarcık'ın niçin Maraş'a bağlanması lüzumunu şu sözlerle açıkladı:

¹¹¹²TBMM ZC, VII \ 7, s.110-111.

“Pazarcık bugün Maraş'm kazaları bulunan Elbistan, Göksün, Andırın'a nazaran Maraş'a çok daha yakın, tamamen girift bir haldedir. Sonra Pazarcık ve Maraş halkının büyük bir kısmı senenin muayyen zamanlarını yaylada geçirirler. Bu yaylacılık dolayısıyla Pazarcık halkının da büyük bir kısmı kendilerini bugün Maraş'ta kalmış olan yaylalarda bulundurlar. Senenin büyük bir kısmını, kazanın büyük bir kısım halkı yaylada geçirdiği için, Ayıntab zabıtası kaçakçılık gibi, hayvan hırsızlığı gibi, bilhassa o havali için önemli olan hâdiselerin lâıyıkı veçhile inzibat ve emniyetini temin edemiyor. Bu da vilâyet idaresi bakımından bize müşkülât ve ıstırap vermektedir.”

Hilmi Uran, sözlerini bitirdikten sonra Meclis Başkanlığı'na Pazarcık'ın tekrardan Maraş'a bağlanmasını isteyen bir kanun teklifi sundu¹¹¹³. Meclis Başkanı, yapılan görüşmelerden sonra kanunun maddelerinin görüşülmesini oylamaya sundu. Yapılan oylama sonucu, kanun maddelerinin görüşülmesi kabul edilerek tasarının ilk müzakeresi tamamlandı¹¹¹⁴. Kanun tasarısının ikinci müzakeresi ise Meclis'in, 6 Mart 1944 tarihli oturumunda yapıldı ve tasarı aynı gün kabul edilerek Pazarcık, Maraş Vilayeti'ne bağlandı¹¹¹⁵.

c) Diyarbakır Milletvekillerinin Çeşitli Konularda Görüş ve Talepleri

1944 yılına ait genel bütçe görüşmelerinin, İnhisar, Ziraat, Ulaşım Vekâletlerine ait bütçe görüşmeleri mayıs ayında yapılarak, gereken bütçe miktarı belirlenmeye çalışıldı. 1944 Mali Yılı Bütçe Kanunu görüşmelerinin, İnhisarlar Umum Müdürlüğü Bütçesi'ne ait kısmı, Meclis'in 23 Mayıs 1944 tarihli oturumunda görüşülmeye başlandı¹¹¹⁶. Diyarbakır Milletvekilleri'de bütçe görüşmeleri sırasında gerek ülke gerekse bölgeyle ilgili görüş ve taleplerini iletmışlerdir.

Görüşmeler esnasında, Diyarbakır Milletvekili Dr. İbrahim Tali Öngören söz alarak, memleketimizde, dünyanın en kaliteli tütününün üretildiğini; ancak buna rağmen, vatandaşlarımızın içtikleri tütünün kalitesinin düşük olduğunu, bunun neden kaynaklandığına dair, Gümrük ve İnhisar Vekâleti'ne bir soru yöneltti. Soru üzerine Gümrük ve İnhisar Vekili Suat Hayri Ürgüplü, verdiği cevapta: yüksek cins tütünlerin yalnız başına içilmediğini ve dünyanın her yerinde imalat sırasında harman yapıldığını söyledi. Türkiye'de de en kalitelisinden en düşüğüne kadar tütünün harmanlandığını ve

¹¹¹³TBMM ZC, VII \ 7, s.114.

¹¹¹⁴TBMM ZC, VII \ 7, s.116.

¹¹¹⁵TBMM ZC, VII \ 8, s.4.

¹¹¹⁶TBMM ZC, VII \ 10, s.191.

ayrıca memlekette kötü veya menşei itibarıyla düşük tütün olmadığını, Türkiye'deki tütünün dünya standartlarına göre daha üstün kalitede olduğunu açıkladı¹¹¹⁷.

İbrahim Tali Bey, tekrar söz alarak: rakı üretiminin devletin tekeline geçmesinin, büyük isabet olduğunu söyledi. Ayrıca dışarda olan şarap üretiminin derecesinin yüksek olduğunu ve İstanbul ve Ankara gibi yerlerde birçok değişik isimde şarap üretildiğini, bundan dolayı rakı gibi, şarap üretiminde devletin tekeline olması gerektiğini açıkladı. Bunun üzerine Suat Hayri Ürgüplü, konuya dair söz alarak: şarap hususunda kısıtlamanın olamayacağını, memlekette geniş bir bağ mıntıkası olduğunu bundan dolayı, mevcut kanunlarda üretiminin teşvik edildiğini hatta fazla üretimlerin de teşvik kapsamında olduğunu söyledi¹¹¹⁸. Yapılan görüşmelerden sonra, İnhisarlar Umum Müdürlüğü'ne ait 1944 bütçesi Genel Kurul'da oylamaya sunularak kabul edildi¹¹¹⁹.

1944 Mali Yılı Genel Bütçe görüşmelerinin, Ziraat Vekâleti'ne ait bütçe kanunu görüşmeleri, Meclis'in 29 Mayıs 1944 tarihli oturumunda görüşülmeye başlandı¹¹²⁰. Bütçe görüşmelerinde, söz alan Diyarbakır Milletvekili General Kâzım Sevüktekin, Ziraat Vekiline, Diyarbakır ve çevresine ait zirai konularla ilgili olarak şu soruları yöneltti:

“- *Doğu illerinde tohum ıslah istasyonları olmadığı için bozulduğunu ve doğu illerinde ne zaman tohum ıslah istasyonları açılacağını?*

- *Diyarbakır'ın önemli yerlerinde insan boyunda ot çıktığını, buralara bir kombina inşa edilmesinin istendiğini ve bunun ne zaman yapılacağını?*

- *Sığır ve aygır depoları için 700 000 liraya yakın masraf yapıldığını; ancak bunun kâfi gelmediğini ve memlekette hayvan yetiştirmek zarureti olduğunu da belirterek, Ziraat Vekâleti'nin bu konuda ne düşündüğünü sordu*”¹¹²¹.

Kazım Sevüktekin sorulardan sonra, Diyarbakır bölgesi için Ziraat Vekâletinden şu ricalarda buldu:

“*Seçim dairemde bir süne haşeresi vardır, buğdaya, musallat olmuştur. Vekâlet gönderdiği tohumluk olarak 1000 ton arpaya mukabil 500 ton buğday göndermektedir. Fakir ve hatta orta halli halk buğday ekmeği yiyemiyor. Her neye mütevakkıfsa bu, süne haşeresinin ortadan kaldırılmasını ehemmiyetle rica ederim*”¹¹²².

¹¹¹⁷TBMM ZC, VII \ 10, s.193-194.

¹¹¹⁸TBMM ZC, VII \ 10, s.194-195.

¹¹¹⁹TBMM ZC, VII \ 10, s.199.

¹¹²⁰TBMM ZC, VII \ 10, s.376.

¹¹²¹TBMM ZC, VII \ 10, s.388.

¹¹²²TBMM ZC, VII \ 10, s.388-389.

Diğer bir istirhamım, her gün Diyarbakır istasyonundan Şarktan gelmiş sığır hayvanatı, kasaplık olarak trenle sevk ediliyor. Bunların için de, işittiğime göre ziraate elverişli hayvanlar da vardır. Bu hususta bir de kanun vardır. Tatbikatta sıkı davranılmasını eldeki ziraate mahsus sığır hayvanatının kasaplık olarak kullanılmasının önüne geçilmesi neye mütevakkıfsa onu rica ediyorum¹¹²³”.

Ziraat Vekili Şevket Raşit Hatipoğlu, konuyla ilgili verdiği cevapta, tohum ıslah istasyonu için, ilgili elemanların merkezde bir kongre yaparak iş planı hazırladıklarını ve ıslah istasyonları müdürlerini Ankara’ya çağırdıklarını söyleyip, yapılan plana göre altı tane daha tohum ıslah istasyonunun açılacağını ve bunlardan bir tanesinin de büyük olasılıkla güneydoğuda Diyarbakır’da olacağını söyledi¹¹²⁴.

Hatipoğlu, devlet çiftliğiyle ilgili Sevüktekin’in isteğinin, hazine arazisi bulunmasına bağlı olduğunu, bununla ilgili olarak Batman suyu havzasında 75.000 dönümlük bir devlet arazisi olduğunu, bölgede uygunluk için çalışmalar yapıldığını ve çıkan sonuca göre işe başlanacağını belirtti. Haşere konusunda ilgili olarak güneydoğunun Urfa, Mardin, Diyarbakır, Siirt, Elazığ ve hatta Malatya’nın bir kısmında üç yıldır süne haşeresinin zararı olduğunu ve bununla devamlı mücadele yapıldığı bahsetti. Diyarbakır’da bir mücadele başkanlığı açıldığını ve Urfa ve Elâzığ’da da mücadele teşkilatı kurularak buralara deneyimli ve çalışkan elemanların toplanarak çalışıldığını söyledi. Diyarbakır’dan iş hayvanlarının kasaplık hayvanlık olarak sevk edilmesiyle ilgili olarak da, yapılan araştırmalarda bunun kaçak olduğunun anlaşıldığını hatta birinin Yerköy’de yakalandığını, bunun için Diyarbakır ve diğer bölgelerde önlem alındığını açıkladı¹¹²⁵.

1944 Mali Yılı Genel Bütçe görüşmelerin de gündeme alınan diğer bir konu da devlet demiryollarının bütçesiyle ilgiliydi. Konu, Meclis’in 30 Mayıs 1944 tarihli oturumunda görüşülmeye başlandı¹¹²⁶. Görüşmeler sırasında, Diyarbakır Milletvekili General Kazım Sevüktekin söz alarak, Vekâlet’ten Diyarbakır’daki istasyonlarla ilgili şu istekler de bulundu:

“1- Trenlerdeki izdihamı önlemek için marşandiz (yük treni) trenlerine iki tane A ve B diye vagon takıyorlardı. Bunu Diyarbakır’da her sabah kalkan marşandiz trenine takıyorlardı. Şimdi vazgeçmişler. Bunun tekrar tesisini istirham ediyorum.

¹¹²³TBMM ZC, VII \ 10, s.388-389.

¹¹²⁴TBMM ZC, VII \ 10, s.399.

¹¹²⁵TBMM ZC, VII \ 10, s.408.

¹¹²⁶TBMM ZC, VII \ 10, s.442.

2- *Diyarbakır'ın Şarkında Çöltepe diye bir istasyon vardır. Bunu da kaldırıyorlarmış. Bir de Garbında Bismil'e 20 kilometre uzakta Leylek istasyonu var. Bunun da işletilmesinde mahzur olup olmadığını rica ediyorum. Behremki nahiyesinin hemen 20 ye yakın köyü vardır, bütün buranın halkı bu istasyondan istifade eder, bunun da kaldırılmaması rica ediyorum*”¹¹²⁷.

Yapılan konuşmalardan sonra Münakalât (Haberleşme) Vekili General Ali Fuat Cebesoy söz alarak: Kazım Sevüktekin'in marşandiz trenlerine ilave edilen vagonların kesilmesiyle ilgili olarak böyle bir durumun olmadığını, çünkü vagon ilave edilerek fazla yükün alındığını ve yolcu izdihamına engellendiği söyleyerek aksine vagonların artırıldığını belirtti. Sevüktekin'in doğuda ve özellikle Diyarbakır'da bazı istasyonların halka açılmadığı konusunda da Ali Fuat Cebesoy: Çöltepe istasyonunun açıldığını, diğer istasyonlarında yolcu olmadığı için açık olmadığını; ancak yolcu ve eşya olduğu takdirde oradan geçen trenlerin hizmette bulunacağını açıkladı¹¹²⁸.

Yukarıda da görüldüğü gibi Meclis Genel Kurulu'nda 1944 Mali Yılı bütçe görüşmeleri esnasında Diyarbakır Milletvekilleri Kazım Sevüktekin ve İbrahim Tali Öngören gerek ülke gerekse Diyarbakır ve çevresi hakkında zirai, bayındırlık vb konularda taleplerde bulunmuşlardır. Verilen önergelerden de anlaşılacağı üzere vekillerin ülke ve bölge konularına duyarsız kalmadıklarını göstermesi açısından kayde değerlidir.

3- II. Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1944 -15 Ağustos 1945)

TBMM'nin VII. Dönem II. Toplantı Yılı, 1 Kasım 1944'te Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün açılış nutkuyla açıldı¹¹²⁹. Daha sonra Meclis Başkanlığı seçimi yapılarak, Abdülhalik Renda, oylamaya katılan 387 vekilin oybirliğiyle üçüncü defa Meclis Başkanlığı'na seçildi¹¹³⁰.

Meclis'in 8 Kasım 1944 tarihli oturumunda, milletvekillerinin bu yıl için görev yapacağı komisyonları belirlemek amacıyla seçimler yapıldı. Yapılan seçimlere göre Diyarbakır Milletvekilleri'nin de görev yapacağı komisyonlar şu şekilde belirlendi: Rüştü Bekit ve Şeref Uluğ Bütçe Encümeni'ne, Osman Ocak Maarif Encümeni'ne, Kazım Sevüktekin Milli Müdafaa Encümeni'ne, Kemal Şedele Ticaret Encümeni'ne,

¹¹²⁷TBMM ZC, VII \ 10, s.448.

¹¹²⁸TBMM ZC, VII \ 10, s.452.

¹¹²⁹Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VII \14, TBMM Basımevi, Ankara, 1945, s.2.

¹¹³⁰TBMM ZC, VII \ 14, s.9.

Dr. İbrahim Tali Öngören Teşkilatı Esasiye Encümeni'ne tekrardan seçilerek encümenliklerdeki yerlerini korudular¹¹³¹.

a) Sıtma ile Mücadele Üzerine Yapılan Görüşmeler

Meclis'in, 19 Mart 1945 tarihli oturumunda görüşülen sıtma ile mücadele konusunda Muvakkat Encümeni Mazbata Muharriri Dr. Kemali Bayazid, ilgili encümenin kanun tasarısını ivedilikle görüşülmesi hususunda bir önerge verdi. Eskişehir Milletvekili Emin Sazak: verilen önerenin ivedilikle görüşülmesine karşı çıkarak ivedilikle yapılan işlerden yakınıldığını belirterek, verilen teklifin aleyhinde olduğunu söyledi. Dr. Kemali Bayazid tasarının sıtma ile mücadele olduğunu bir hafta dahi gecikmenin zararlı olabileceğine vurgu yaparak, kanun tasarısının ivedilikle görüşülmesi gerektiğini belirtti¹¹³². Meclis Başkanı Abdülhalik Renda, encümenin kanunun ivedilikle görüşülmesine yönelik verdiği teklifi, Genel Kurul'da oylamaya sundu; ancak verilen teklif reddedildi¹¹³³.

Meclis'te, kanunla ilgili olarak, Diyarbakır Milletvekili Kemal Şedele, söz alarak ilk önce bu tasarımı getiren Hükümet'e teşekkürlerini iletip desteklediğini belirtti. Kemal Şedele, Diyarbakır ve doğup büyüdüğü yer olan Elazığ'ın sıtmadan dolayı çok zarar gördüğünü ve mağduriyet yaşandığını, 300.000.000 TL'lik bir maddi zararın olduğunu söyleyerek, sağlık ve refah getirecek olan kanun tasarısının desteklenmesi gerektiğini belirtti¹¹³⁴. Kemal Şedele, Hükümet'ten ayrıca, girmiş olduğu yerde ciddi tahribat yapan trahom¹¹³⁵ hastalığı için de şimdiden önlem alınmasını rica etti¹¹³⁶.

Yapılan görüşmelerden sonra, Meclis Başkanı tarafından maddelere geçilmesi için oylama yapıldı ve kanun maddelerinin görüşülmesine başlandı¹¹³⁷. “*Sıtma ile Mücadele Hakkındaki Kanunun*” I. Oturumu 19 Mart 1945 tarihinde sona erdi¹¹³⁸. Kanunun II. Oturumu, 26 Mart 1945 tarihli Meclis Genel Kurulu'nda görüşülerek oylamaya sunuldu. Yapılan oylama sonucu, ilgili Kanun 405 vekilden 302'sinin evet oyunu alarak yasalaştı¹¹³⁹.

¹¹³¹TBMM ZC, VII \ 14, s.14-16.

¹¹³²TBMM ZC, VII \ 15, s.154.

¹¹³³TBMM ZC, VII \ 15, s.154-155.

¹¹³⁴TBMM ZC, VII \ 15, s.156-157.

¹¹³⁵Görme kaybına yol açan göz enfeksiyonuyla ilgili bir hastalıktır.

¹¹³⁶TBMM ZC, VII \ 15, s.157.

¹¹³⁷TBMM ZC, VII \ 15, s.162.

¹¹³⁸TBMM ZC, VII \ 15, s.169.

¹¹³⁹TBMM ZC, VII \ 15, s.197.

b) Diyarbakır Bölgesine Yönelik Talepler

Halk tarafından, Diyanet İşleri Başkanlığına gönderilen yazılarda pek çok cami ve mescidin II. Dünya Savaşı yıllarında silo olarak kullanıldığı, tarihi kıymeti olan bazı camilerin Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından işgal edildiği ve bundan dolayı ibadethanelerin harap olduğu yönünde şikâyetler gelmeye başlayınca, Diyanet İşleri Başkanlığı, durumu Başvekâlete bildirdi¹¹⁴⁰. Diyarbakır'da da buna benzer bir örnek, eski tarihli ve mimari kıymeti olan Hüsreviye ve Behramiye Camileri'nde yaşandı. Kültür Bakanı Saffet Arıkan, Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne yolladığı 4 Mart 1936 tarihli yazıda, Diyarbakır'daki bakanlığa bağlı komisyon üyelerinden bildirildiğine göre: Hüsreviye ve Behramiye Camileri'nin Ziraat Bankası'na kiraya verildiği ve buğday ambarı olarak kullanıldığı haberlerinin geldiğini ve bu durumun tespit edilip camilerin boşaltılıp koruma altına alınmasını bildirdi¹¹⁴¹. Bunun üzerine, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından, Başvekâlete 8 Nisan 1936'da yollanan yazıda: Hüsreviye ve Behramiye Camileri'nin, buğday ambarı olarak verildiği, bundan dolayı buranın boşaltılarak Evkaf Müdürlüğü'ne teslimi için Diyarbakır Valiliği'ne bildirilmesi istendi¹¹⁴². Başvekâlet, 14 Nisan 1936 tarihinde gönderdiği yazıda: talimat ve uyarılara rağmen tarihi eski ve mimarı kıymetli Diyarbakır'daki Hüsreviye ve Behramiye Camileri'nin Ziraat Bankası tarafından buğday ambarı olarak kullanıldığı söyledi. Bundan dolayı camilerin boşaltılması için valilere bildirildiğini belirtti. İlgili yazıda: Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün izni olmadıkça cami, mescid ve vakıflara ait eski eserlerin işgal edilip kullanılmasının yasak olduğu ve bu talimatı son kez verdiğine dair Valiliklere, Umumi Müfettişliklere ve Vekilliklere bildirildiği açıklandı¹¹⁴³.

Neticede yapılan uyarılar sonucu buğday ambarı olarak kullanıldığı tespit edilen Hüsreviye ve Behramiye Camileri'nin boşaltılarak mahalli vakıflar idaresine teslim edildi¹¹⁴⁴. Ancak ileriki dönemlerde görüldü ki ihtiyaçtan dolayı kullanılmayan cami ve mescidlerin ambar olarak kiraya verilmesi veya satılması işi Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bırakılmış, müdürlükte uygun görürse kullanılmayan camileri kiraya verip, bu kiralarla da eski eserlerin tamirinin yapılmasına izin vermişti¹¹⁴⁵. Tek Parti Dönemi'nde yaşanan bu durumlar, II. Dünya Savaşı'ndan dolayı eski camilere ihtiyaç

¹¹⁴⁰Cemil Koçak, **Tek-Parti Döneminde Muhafiz Sesler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011², s.68-69.

¹¹⁴¹BCA, 030.10\192.316.9.19.

¹¹⁴²BCA, 030.10\192.316.9.18.

¹¹⁴³BCA, 030.10\15.84.4.1-2-3.

¹¹⁴⁴BCA, 030.10\192.316.9.6.

¹¹⁴⁵BCA, 030.10\129.316.9.3-4.

amacından olsa gerekti. Ancak bu durumun camilerin yıpranmasına sebep olduğunu göstermektedir.

Diyarbakır Milletvekili Kazım Sevüktekin de, Diyarbakır'daki durumu kötü olan camiler için, Meclis'in 2 Mayıs 1945'teki Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün bütçe görüşmelerinde, konuyu gündeme getirerek, müdürlükten şu ricalarda bulundu:

“Seçim çevremde bulunan Silvan'da Selâhaddin'i Eyyubi adıyla mâruf büyük bir cami vardır. Bu cami senelerden beri jandarma efrat okulu olarak kullanılmaktadır. Bu camide ehemmiyetli bir çatlaklık gördük. Bunu mahalline söyledikse de şimdiye kadar bir netice çıkmadı. Buraya bir fen memuru göndererek burasını keşfettirmeği, bir kazanın önüne geçilmesi noktasından çok mühim addetmekteyiz. Yine Silvan'da bir de Karabehlül adıyla tanılan bir cami vardır. Bu cami halk tarafından tamir ettirilmiş bulunmaktadır. Fakat daha 1 000 - 1 500 lira kadar bir masrafa ihtiyacı vardır. Bu noktaya da Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün nazarı dikkatini celbederim. Bir de Lice'deki cami ile merkezdeki Ulucami'nin durumları da çok fena bir vaziyettedir. Bunlara da biz çare bulunmasını rica ederim¹¹⁴⁶.”

Kazım Sevüktekin'in konuşması tamamlandıktan sonra, Vakıflar Genel Müdürü Fahri Kiper söz alarak: genel olarak milletvekillerinin isteklerinde cami açılması talebi olduğunu; ancak hayrat maaşı alanların maaşlarının yeter derecesine çıkarılmamışken, cami yapılmasının yük üzerine yük olduğunu ifade etti. Fahri Kiper konuşması esnasında Kazım Sevüktekin'in söylediklerine değinmedi. Bu sebepten Sevüktekin, tekrar söz alarak: istekte bulunduğu konularla ilgili Fahri Kiper'in ilgilenmesini tekrardan rica etti. Bunun üzerine Fahri Kiper konunun inceleneceğini söyledi¹¹⁴⁷.

Diyarbakır'a yönelik Meclis gündemine gelen diğer bir talep de Diyarbakır'ın idari teşkilatına yönelik isteklerdi. Bu durum Meclis'in 23 Mayıs 1945 tarihli oturumunda başlayan 1945 yılı İçişleri Bakanlığı bütçe görüşmeleri esnasında¹¹⁴⁸ Diyarbakır Milletvekili Kazım Sevüktekin tarafından dile getirildi¹¹⁴⁹.

Meclis Başkanı Abdülhalik Renda tarafından, “*kanun görüşmesine yönelik söz almak isteyen var mı?*” sorusu üzerine, Kazım Sevüktekin söz alarak: memleketin ekonomi, ticaret, asayiş ve diğer sahalarında, idari teşkilatın önemli rol oynadığını belirtirken, İçişleri Bakanı Hilmi Uran'dan, Diyarbakır'ın idari teşkilatına yönelik şu ricalarda bulundu:

¹¹⁴⁶TBMM ZC, VII \ 17, s.3.

¹¹⁴⁷TBMM ZC, VII \ 17, s.5.

¹¹⁴⁸TBMM ZC, VII \ 17, s.286.

¹¹⁴⁹TBMM ZC, VII \ 17, s.287.

“Diyarbakır’dan 250 kilometre uzakta bulunan Kulp ilçesi çok arızalı bir yolla merkeze bağlıdır. Vali, burasını ancak muayyen zamanlarda görebilir. Hâlbuki idare âmirlerinin halkla teması, halkın yaşayış ve geçinme tarzında ve diğer hallerinde büyük değişiklikler ortaya çıkarır. Kulp ilçesinin tam teşekküllü bir bucak haline getirilerek Hazro’ya alınmasını ve başına da henüz yorulmamış, icabında at üzerinde de dolaşarak ve halkla her zaman temas edebilecek bir kişinin getirilmesini ve Diyarbakır’ın kuzeyinde Lice, Hazro, Silvan gibi yerlerin bir hizaya getirilmek suretiyle de valinin buraları sık sık görmesini... İkinci olarak; Eğil ilçesine bağlı Nerip köyleri adında Hosmat, Merikan vesaire gibi altı yedi köy vardır. Bunlar Hani’nin bir saat uzağındadırlar. Buraların da Hani’ye bağlanmasını... Son olarak da Bismil kenti susuzluktan çok mustarıptır. Bize söylendiğine göre Bismil istasyonuna Devlet Demiryolları Kırkpınar adındaki suyu getirebilecektir. Bu suyun kente de getirilmesini İçişleri Bakanımızdan rica ederim¹¹⁵⁰.”

Kazım Sevüktekin’in Diyarbakır bölgesiyle ilgili isteklerine, İçişleri Bakanı Hilmi Uran, Diyarbakır bölgesinin idari teşkilatı ve Bismil suyunun durumuyla yakından ilgileneceğini ve mümkün olanın yapılacağını belirtti. Kazım Sevüktekin, tekrar söz alarak Siverek İlçesi’nin iktisadi sebeplerden dolayı bir dönem Diyarbakır’a bağlı olduğunu; ancak birkaç sene evvel Urfa’ya bağlandığını söyleyerek, Siverek’in ne zaman Diyarbakır’a iade edileceğini sordu. Bunun üzerine Hilmi Uran: İçişleri Bakanlığına geldiğinde Siverek’in Urfa’ya bağlı olduğunu; ancak Kazım Sevüktekin’in isteğiyle alakadar olacağını söyledi¹¹⁵¹.

Meclis’in 23 Mayıs 1945 tarihli oturumunda gündeme getirilen diğer başka bir konuda Diyarbakır’da eğitime yönelik taleplerdi.

Cumhuriyet Dönemi’nden itibaren genel bütçe harcamaları içerisinde Milli Eğitim alanına yapılan kamu harcamaları gittikçe artış gösterdi. 1943 -1945 yılları arasında doğu illerine yapılan eğitim harcamaları iller geneline yapılanın %12,36’sını oluşturmaktaydı. İller bazında Diyarbakır, Erzurum, Malatya ve Kars’ta 1943-1945 yıllarında, kişi başına eğitim harcamaları Doğu Anadolu ortalamasının üzerindeydi. Bunun Diyarbakır’a oranına baktığımızda, kişi başına harcanan miktar 8.20 liradır.

¹¹⁵⁰TBMM ZC, VII \ 17, s.287.

¹¹⁵¹TBMM ZC, VII \ 17, s.290.

Ancak yapılan ciddi kamu harcamalarına rağmen, Diyarbakır'da eğitim alanındaki öğretmen, bina vb. sıkıntılar devam etti¹¹⁵².

Meclis'in 23 Mayıs 1945 tarihli oturumunda 1945 yılı Milli Eğitim Bakanlığının bütçe görüşmeleri başladığı esnada, Diyarbakır Milletvekilleri ortak karar olarak Diyarbakır'ın eğitimle ilgili taleplerini Milli Eğitim Bakanlığına iletmesi için Kazım Sevüktekin'i temsilci olarak seçtiler. Sevüktekin'de, Bakanlıktan istenen talepleri şu şekilde sıraladı:

“Diyarbakır'da bir ortaokul bir de lise vardır. Fakat Doğuda bu gibi mektepleri olmayan illerin gençleri ekseriyetle buraya gelirler. Hem yatılı, hem de yatısız olarak tahsillerine devam ederler. Fakat bu mektepler bunların hepsini barındıramıyor, bunun için bir pansiyon inşasını rica ediyoruz. O zaman bu sıkıntı bertaraf edilmiş olur.

İkincisi; bir iki sene evvel Diyarbakır'da açılmış olan Kız Enstitüsü sınıfları tamamlandıkça rağbet fazla oluyor, mevcudu arttıkça da, halen tahsis olunan bina talebeye kâfi gelmiyor. Müfettişlikçe de Bakanlığa arz edildiği gibi bu enstitünün yanında bir bina var, bu binanın satın alınıp aradaki boşluğa da lâzım gelen atölye ilâvesi temin edilirse çok isabetli bir hareket olur, bunu Bakandan rica ediyorum.

Üçüncü ricam İlköğretim, mektepleri ve öğretmenleri olmadığı için çok güçlüklerle yapılmaktadır. Buna da, orada müsaade etmiyorlarmış, çifte tedrisat yaptırılmak suretiyle telâfisini rica ediyorum” ¹¹⁵³.

Sevüktekin isteklerini sıraladıktan sonra, Bakanlık'tan bu isteklerin yeri getirilmesini istedi. Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'de söz alarak konuşmayı uzatmak istemediğini söyleyip, Kazım Sevüktekin'in istekleriyle ilgileneceğini ve isteklerin mümkün olduğu kadarıyla yerine getirileceğini belirtti¹¹⁵⁴.

4- III. Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1945 -14 Haziran 1945)

TBMM'nin III. Toplantı Yılı, 1 Kasım 1945'te açıldı. Açılıştan sonra Meclis Başkanlığı seçimi yapılarak, Mustafa Abdülhalik Renda, Meclis'te hazır olan 369 vekilin oybirliği ile dördüncü defa Meclis Başkanlığı'na seçildi¹¹⁵⁵.

¹¹⁵²Metin Kopar, **Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1927-1950)**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2004, s.90.

¹¹⁵³TBMM ZC, VII \ 17, s.301.

¹¹⁵⁴TBMM ZC, VII \ 17, s.316.

¹¹⁵⁵TBMM ZC, VII \ 20, s. 9.

Meclis'in 5 Kasım 1945 tarihli oturumunda milletvekillerinin görev yapacağı komisyonları belirlemek için seçimler yapıldı. Yapılan seçimlere göre Diyarbakır Milletvekillerinin de, bu dönem görev yapacağı komisyonlar şu şekilde belirlendi: İbrahim Tali Öngören 328 oyla Anayasa Komisyonu'na, Rüştü Bekit ve Şeref Uluğ 330 oyla Bütçe Komisyonu'na, Osman Ocak 334 oyla Milli Eğitim Komisyonu'na, General Kazım Sevüktekin 332 oyla Milli Savunma Komisyonu'na, Kemal Şedele 330 oyla Ticaret Komisyonu'na dördüncü kez seçildiler¹¹⁵⁶.

a) Yasama Dokunulmazlığına Dair Görüşmeler

Diyarbakır Milletvekili Rüştü Bekit'in dokunulmazlığının kaldırılması hakkında Başbakanlık tezkeresi, 1 Kasım 1945 tarihinde Anayasa ve Adalet Komisyonlarından oluşan Karma Komisyon'a havale edildi¹¹⁵⁷. Söz konusu komisyonun, hazırladığı tezkere 14 Aralık 1945 tarihinde, Meclis Genel Kurulu'nda gündeme alındı¹¹⁵⁸.

Başbakan Şükrü Saraçoğlu, Rüştü Bekit'in dokunulmazlığının kaldırılması hakkındaki tezkerenin iade edilmesi için Büyük Millet Meclisi Başkanlığına yolladığı 20 Aralık 1945 tarihli tezkere şu şekildeydi:

“Apartmanının bir dairesini yüksek bedelle kiraya verdiği ihbar ve şikâyet olunan Diyarbakır Milletvekili Rüştü Bekit hakkında şimdilik kamu dâvasının açılmasını gerektirir bir durum mevcut bulunmadığından soruşturmanın ikmali için dosyasının ivedili olarak geri gönderilmesi.”

İvedi başlığıyla yollanan dosyanın geri alınmasını içeren söz konusu Başbakanlık tezkeresi, 9 Ocak 1946 tarihinde Meclis oturumunda gündeme geldi. Meclis Başkanı Abdülhalik Renda, tezkereyi Genel Kurul'da oylamaya sundu ve oylama sonucunda tezkere kabul edilerek, Rüştü Bekit hakkında herhangi bir hukuki işlem yapılmaması kararı alındı¹¹⁵⁹.

---

¹¹⁵⁶TBMM ZC, VII \ 20, s.15-18.

¹¹⁵⁷TBMM ZC, VII \ 20, s.2.

¹¹⁵⁸TBMM ZC, VII \ 20, s.67.

¹¹⁵⁹TBMM ZC, VII \ 21, s.3-4.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ÇOK PARTİLİ DÖNEME GEÇİŞ VE TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET
MECLİSİ'NDE DİYARBAKIR MİLLETVEKİLLERİNİN
FAALİYETLERİ (1946-1950)

A- 1946 GENEL SEÇİMLERİ VE DİYARBAKIR VİLÂYETİ

II. Dünya Savaşı, 1945 yılında Demokratların zaferiyle sonuçlandı. Türkiye, savaşın sonunda, Almanya ve Japonya'ya savaş ilan edip, Demokratların yanında yer alarak²²⁹⁷, 24 Şubat 1945'te Birleşmiş Milletler Beyannamesi'ni imzaladı. Türkiye'nin Birleşmiş Milletlere (BM) girişi ve batıya yaklaşması, ülkedeki tek parti rejiminin temellerini sarsmasının yanı sıra, BM Anayasası'nı kabul etmekle, anayasanın demokratik ilkelerine uygun, daha hür bir rejime geçmeyi taahhüt etmiş oluyordu. San Francisco'da, 1945'te toplanan Konferans'a giden Türk Delegatesi Hasan Saka, Reuters Ajansına, Türkiye Cumhuriyeti rejiminin siyasi bakımdan kesinlikle modern demokrasi yönünde ilerlediğini, Türkiye'de her türlü demokratik akımın gelişmesine izin verileceğine dair bir beyanatta bulundu²²⁹⁸.

Bu beyanattan sonra, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 19 Mayıs 1945'te, söylediği: *“Siyasi ve fikir hayatımızda demokrasi prensiplerimizin, daha geniş ölçüde memleketimizde hüküm süreceğini müjdelirim”* sözleriyle, tam anlamıyla demokrasinin geçişin sinyallerini verdi²²⁹⁹.

Savaşın ülkede yarattığı ekonomik sıkıntılar, savaş dışında kalınmasına karşın savaş yıllarında halkın çektiği açlık, CHP yönetimine karşı büyük bir muhalefete yol açtı. Muhalif yönde ilk girişim, CHP Meclis Grubu'nda görüşülen, *“Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Tasarısı”*nda²³⁰⁰ yaşandı. Kanun tasarısı, aralarında Adnan Menderes'inde bulunduğu kişiler tarafından, güçlü bir direnişle karşılaştı ve muhalifler,

---

²²⁹⁷Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sonundaki dış politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Selim Deringil, **Denge Oyunu İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015⁶.

²²⁹⁸K. H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s.228-229.

²²⁹⁹B. Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, s.339.

²³⁰⁰Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Meclis Genel Kurulu'nun 4 Mayıs 1945 tarihinde gündeme alınarak Geçici Komisyon'a havale edildi. **TBMM ZC**, VII \17, s.14. Kanun görüşmelerine 14 Mayıs 1945'te başlandı. **TBMM ZC**, VII \17, s.60. Kanunla ilgili olarak Meclis'te yapılan tartışmalardan sonra ara verilen görüşmelere 1 Haziran 1945'te tekrar başlandı. **TBMM ZC**, VII \18, s.4. Kanun'un ikinci görüşmesi, Meclis'in 11 Haziran 1945'te yapıldı. Neticede *“Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu”* 345 milletvekilinin oy birliği ile kabul edildi. 104 milletvekili oylamaya katılmadı. **TBMM ZC**, VII \18, s.232.

ilk parti içi savaşını bu yasayla verdi²³⁰¹. Çiftçi Topraklandırma Kanunu'na en sert muhalefet edenlerden biri olan Adnan Menderes, kanun görüşmeleri sırasında Geçici Komisyon Üyesi ve Komisyon sözcüsüydü. Bu kanunla köylüyü toprağa bağlayarak, halkın hareketliliğinin kısıtlandığını, köylünün şehirlere gelmesinin engellendiğini iddia eden Menderes, kanunu Tek Parti Dönemi'nin faşist bir uygulaması olarak tanımlıyordu²³⁰².

Tasarının ilk görüşmesinin tamamlanmasından iki gün sonra, 7 Haziran 1945'te Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan gelecekte, “*Dörtlü Takrir*” olarak adlandırılacak ünlü önermelerini, CHP Meclis Grubu Başkanlığı'na sundular²³⁰³. Dörtlü Takrir, CHP'nin 12 Haziran 1945 tarihli grup toplantısında okundu ve tartışılmaya başlandı. Yapılan tartışmalardan sonra, takrir parti grubu tarafından reddedildi²³⁰⁴. Daha sonra Adnan Menderes ve Fuat Köprülü, Vatan Gazetesi'nde, ölçüsü o günlere göre çok sert olan muhalif yazılar, kaleme aldılar. Bu yazılardan dolayı, Parti Divanı 21 Eylül 1945'te bu iki milletvekilini partiden ihraç etti. Refik Koraltan da, arkadaşlarını savunan yazılar yazdığı için akıbeti aynı oldu²³⁰⁵. Celal Bayar da, önce milletvekilliğinden sonra da partiden istifa etti. Celal Bayar, 1 Aralık 1945'te basına verdiği demeçte, arkadaşlarıyla yeni bir parti kuracaklarını resmen açıkladı²³⁰⁶.

Türkiye Cumhuriyeti'nin, gerçek anlamda demokrasiye geçiş dönemini başlatmış olan Demokrat Parti (DP), 7 Ocak 1946'da Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan tarafından Ankara'da resmen kuruldu. DP'nin kurucuları, parti kuruluşunun ertesi günü, Büyük Kongre'nin yetkilerine sahip bir şekilde toplanarak, Celal Bayar'ı Parti Başkanlığı'na getirdi. Dört kişilik Kurucu Heyeti'nin yanına, Dr. Cemal Tunca'da²³⁰⁷ alınarak, beş kişilik DP Genel Yönetim Kurulu, kuruldu²³⁰⁸.

CHP iktidarı, DP'nin ülkenin her yerinde örgütlenerek, seçimlere girmesini engellemek amacıyla, 1946 Eylül-Ekim'inde yapılması gereken belediye seçimlerini

²³⁰¹S. Kili, **Türk Devrim Tarihi**, s.254.

²³⁰²Menderes'in 16 Mayıs 1945 tarihli konuşmasının tamamı için bkz. **TBMM ZC**, VII \ 17, s.111-117.

²³⁰³Cemil Koçak, **İkinci Parti Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)**, I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.316; Mehmet Ö. Alkan, “*Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Seçimlerin Kısa Tarihi*”, **Görüş Dergisi**, 48, Mayıs 1999, s.53.

²³⁰⁴Ş. S. Aydemir, **İkinci Adam**, s.441; ayrıca bkz. C. Koçak, **İkinci Parti**...,s.404-409.

²³⁰⁵T. Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, s.455.

²³⁰⁶**Akşam**, 1 Aralık 1945, s.1-2.

²³⁰⁷CHP Milletvekili olan Dr. Cemal Tunca, DP kurulunca, CHP'den ayrılmış, Ankara'da Sümer Sokak'ta bulunan evini, DP'nin merkez binası olarak vermiş ve ilk DP'li olmuştur. Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-IV (1946-1950) Demokrasiye Geçiş**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s.37.

²³⁰⁸M. Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş**..., s.38.

öne alarak, 26 Mayıs 1946'da yapma kararı aldı²³⁰⁹. Belediye seçimlerinin öne alınmasının milletvekili seçimlerinin de öne alınması anlamına geldiği, CHP'nin 10 Mayıs 1946'daki Olağanüstü Kurultay'ında İsmet İnönü'nün yaptığı konuşmada anlaşıldı²³¹⁰. Olağanüstü Kurultay, 10 Mayıs 1946'da toplandı. CHP'nin, kurultay toplantısı sonucunda, Cumhurbaşkanı İnönü, 708 üyenin oy birliği ile Parti Genel Başkan'ı, Parti Başkan Vekilliği'ne de Şükrü Saraçoğlu seçildi. Kurultayda alınan kararlara göre; İnönü kendisine verilen “*Milli Şef*”, unvanını ve aynı şekilde “*Değişmez Başkan*”, unvanını da kaldırdı. Genel Başkan, kurultaya göre dört yılda bir seçilecek, müstakil grup hakkındaki madde kaldırılacak ve seçim kanunda değişikliklerle tek dereceli seçim, parti programına konulacaktı. Kongre'de son olarak, genel seçimlerin, 1947 yerine 1946'da yapılması kararı verildi²³¹¹.

Seçim kararının alınmasından sonra, 5 Haziran 1946'da yeni seçim yasası Meclis'te görüşülmeye başlandı. DP'lilerin bazı itirazlarına rağmen, yeni seçim kanunu Meclis'te kabul edilerek yasalaştı²³¹². Seçim yasasının kabulünden sonra, 10 Haziran tarihli Meclis oturumunda, Kırıkkale Milletvekili Nafi Kansu ve iki arkadaşı, seçimlerin yenilenmesi için, Meclis Başkanlığı'na bir önerge sundular²³¹³. Yapılan görüşmelerden sonra önerge oylamaya sunularak 381 oyla kabul edildi ve Türkiye yeni bir seçim sürecine girdi²³¹⁴.

Türkiye'nin, bu ilk gerçek seçim kampanyasına, halk büyük bir heyecanla katıldı. DP'liler kısa sürede ülkedeki hoşnut olmayan, grupların desteğini kazandılar. DP'liler, kampanyalarında, sürekli enflasyondan ve uzun CHP döneminde yer almış olan bürokratik yolsuzluklardan ve baskılardan şikâyet ederek, daha iyisini vaat ettiler. Ancak sistematik bir program geliştirecek zamandan da yoksundular²³¹⁵.

Yapılan seçim kampanyalarının ardından, 21 Temmuz 1946'da oy verme işlemi başladı. Seçim 5 Haziran 1946 tarih ve 4918 Sayılı Milletvekili Seçim Kanununa göre, tek dereceli olarak, adli denetim dışında, açık oy gizli sayımla ve çoğunluk sistemiyle,

---

²³⁰⁹ Çetin Yetkin, **Karşı Devrim 1945-1950**, Kilit Yayınları, Ankara, 2014⁹, s. 274; Osman Akandere, “1946 Genel Seçim ve Sonuçları Üzerine İktidar ve Muhalefet Partileri Üzerine Yapılan Tartışmalar-I”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XXV \75, Ankara, Kasım 2009, s.443.

²³¹⁰ Nilgün Gürkan, **Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.190.

²³¹¹ **Son Posta**, 12 Mayıs 1946, s.1; Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980**, (Çev. Ahmet Fethi), Hil Yayınları, İstanbul, 2015⁵, s.33.

²³¹² **TBMM ZC**, VII \ 24, s.48.

²³¹³ **TBMM ZC**, VII \ 24, s.81.

²³¹⁴ **TBMM ZC**, VII \ 24, s.125.

²³¹⁵ S. J. Shaw, E. K. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye...**,s.474.

yapıldı²³¹⁶. Seçimlerin ardından, açıklanan resmi sonuçlara göre, 462 toplam üyeden, 397 CHP, 62 DP ve 3 bağımsız milletvekili, VIII. Dönem Meclis’inde yer aldı²³¹⁷.

İlk defa halkın doğrudan oy kullandığı 1946 seçimleri dış basında da yer buldu. 24 Temmuz 1946 tarihli *Times Gazetesi*’nde yazılan bir makalede, Türkiye’de yeni bir dönem başladığını halkın ilk defa doğrudan oy kullandığını ve ikinci bir partinin Meclis’te yer bulduğunu söyleyerek, partinin zamanla kuvvetleneceği beyan edildi²³¹⁸.

1946 Seçimleri’nin Diyarbakır’daki yansımalarına baktığımız da, CHP bu dönemde teşkilat yönünden göz ardı ettiği Diyarbakır’da yeniden teşkilatlanmaya gitti. CHP İl İdare Kurulu Başkanı Cahit Çubukçu başkanlığında, ilçe ve bucaklarda teşkilat hazırlıkları başladı²³¹⁹. Yapılan çalışmalar sonucu Ergani, Çermik. Eğil, Silvan, Lice, Kulp, Bismil ilçelerinde ve Dicle, Hani ve Hazro Bucakları’nda CHP teşkilatı kurularak faaliyete geçti²³²⁰. Bunun yanında DP’lilerde boş durmayarak, ilk iş Diyarbakır’da parti örgütünü kurduğunu 1 Temmuz 1946’da DP İl İdare Kurulu’ndan duyurdu²³²¹.

1946 Seçimleri’ne Diyarbakır’dan katılacak olan seçmenlere ait defterler 30 Haziran günü seçim bürolarındaki genel yerlere asıldı. Asılan defterler, bir hafta kaldıktan sonra 6 Temmuz günü indirildi. Ankara’dan gönderilmiş olan oy sandıkları ilçe ve köylere gönderildi²³²².

Seçim hazırlıkları devam ederken, partilerin Diyarbakır’daki seçim çalışmaları da devam ediyordu. CHP, Parti İdare Kurulu, her gün parti binasında büyük toplantılar tertip ediyor, iktidarları döneminde yapılanları anlatıyordu. DP’liler ise şehrin muhtelif yerlerinde konferanslar vererek CHP’yi eleştiriyordu. Örneğin; 14 Temmuz da DP Parti İl İdare Kurulu Başkanı Nazım Önen, yapmış olduğu bir konuşmada, milli iradenin tecellisine mani olan kimselerden günün birinde hesap sorulacağını, bugünkü milletvekillerinin bir kısmının vekil sıfatı taşımadıklarını ileri sürerek, tek parti dönemi sistemini tenkitçi ve çok sert bir dille eleştirdi²³²³.

Diyarbakır’ın bu seçim dönemindeki CHP’den 85 üzerinde kişi milletvekilliği adaylığı için genel sekreterliğe başvuru yaptı. Bunların arasında, Cahit Çubukçu²³²⁴,

²³¹⁶A. Demirel, **Tek Partinin İktidarı**...,s.313. Servet Armağan, “*Türkiye’de Parlamento Seçimleri*”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, 33, İstanbul, Nisan 1967, s.77.

²³¹⁷Cemil Koçak, **İktidarlar ve Demokratlar Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)**, II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.516.

²³¹⁸**Times**, 24 Temmuz 1946, aktaran: 24 Temmuz 1946 tarihli Akşam Gazetesi.

²³¹⁹**Diyarbakır**, 12 Haziran 1946, s.1.

²³²⁰**Diyarbakır**, 17 Haziran 1946, s.1.

²³²¹**Diyarbakır**, 3 Temmuz 1946, s.1.

²³²²**Diyarbakır**, 3 Temmuz 1946, s.1; **Diyarbakır**, 8 Temmuz 1946, s.1.

²³²³**Diyarbakır**, 15 Temmuz 1946, s.1.

²³²⁴**BCA**, 490.10\297.1198.1.44.

Diyarbakır Eski Milletvekillerinden Zülfü Tiğrel'in oğlu İstanbul Gümrük Muhafaza Baş Müdürü Hamid Zülfü Tiğrel²³²⁵ ve Fevzi Pirinçioğlu'nun oğlu Maliye Müfettişi Vefik Fevzi Pirinçioğlu gibi tanınmış simalarda bulunuyordu²³²⁶. CHP adayları açıklandığında bu simalardan hiçbiri aday gösterilmedi. CHP ülke genelinde 152 eski vekili aday göstermediği gibi, Diyarbakır'dan da eski vekillerden Rüştü Bekit ve Kemal Şedele'yi liste dışı bıraktı²³²⁷.

1946 Seçimleri'nde Diyarbakır adaylarına baktığımızda CHP'den, üçü eski Diyarbakır Milletvekili olan; Osman Ocak, Şeref Uluğ, Cavit Ekin'in yanı sıra dördü yeni aday olan Fazıl Ahmet Aykaç, Fevzi Kalfagil, Vedat Dicleli, İhsan Hamit Tiğrel olmak üzere toplam yedi aday gösterildi²³²⁸. DP'den de Dr. Kazım Tayş ve Nazım Göksu olmak üzere iki aday listede yer aldı. Sabri Aktuğ, M. Şefik Turhan, Muharrem Yetmez ve Hamdi Ergüven bağımsız aday olarak başvurdu. Neticede VIII. Dönem seçimleri için Diyarbakır'dan toplamda on üç aday listelerde yer aldı²³²⁹.

21 Temmuz'da başlayan seçimler, çok partili olmanın havasıyla hararetli geçiyordu. Saat 19.00'da tamamlanan oy verme işlemi tam bir medeniyet ortamı içinde gerçekleşti. Halkın % 80'ine yakınının iştirak ettiği seçimlerde, CHP adayları kazandı. CHP'ye oy veren halk, belediye ve parti binası önünde miting yaparak sonuçları kutladı. Cavit Ekin teşekkürlerini sunan bir demeç verdi²³³⁰.

Diyarbakır, 21 Ekim 1945'te yapılan Genel Nüfus Sayımına göre 127.466 erkek, 122.483 kadın toplamda 249.949 nüfusa sahiptir²³³¹. Nüfusun seçim oranına bakıldığında 104.477 seçmen bulunmaktadır. Bu seçmenlerden 80.228'i oy kullanmıştır. Yapılan seçimlere göre; Osman Ocak, 69071 oyla, ikinci defa Diyarbakır'dan Milletvekili seçildi. Osman Ocak'ın, aldığı oyların seçim bölgelerine dağılımı ise şu şekilde oldu: Diyarbakır Merkez 8535, Lice 10524, Ergani 3750, Çermik 7690, Silvan 8718, Kulp 7424, Bismil 10958, Çınar 4957, Eğil 6515 oy aldı²³³².

Şeref Uluğ, 69072 oyla, üçüncü defa Diyarbakır'dan Milletvekili seçildi. Şeref Uluğ'un aldığı oyların seçim bölgelerine dağılımı ise şu şekilde oldu: Diyarbakır

²³²⁵BCA, 490.10\297.1198.1.23.

²³²⁶BCA, 490.10\297.1198.1.51.

²³²⁷Akşam, 15 Temmuz 1946, no:9966, s.2.

²³²⁸BCA, 490.10\342.1432.1.45; Akşam, 19 Temmuz 1946, s.3.

²³²⁹Diyarbakır, 19 Temmuz 1946, s.1;

²³³⁰Diyarbakır, 22 Temmuz 1946, s.1; Diyarbakır, 23 Temmuz 1946, s.1.

²³³¹Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (TCBİGM), 21 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, Ankara, 1950, s.3.

²³³²TBMM Arşivi, Osman Ocak'ın VIII. Dönem Seçim Mazbatası.

Merkez 8536, Lice 10500, Ergani 3781, Çermik 7690, Silvan 8718, Kulp 7424, Bismil 10951, Çınar 4957, Eğil 6515 oy aldı²³³³.

Cavit Ekin, 68878 oyla, üçüncü defa Diyarbakır'dan Milletvekili seçildi. Cavit Ekin'in aldığı oyların seçim bölgelerine dağılımı ise şu şekilde oldu: Diyarbakır Merkez 8528, Lice 10433, Ergani 3753, Çermik 7690, Silvan 8718, Kulp 7434, Bismil 10860, Çınar 4951, Eğil 6515 oy aldı²³³⁴.

Seçim sonuçlarının açıklanmasından sonra DP'liler Diyarbakır'ın da aralarında bulunduğu birçok ilde usulsüzlük yapıldığını öne sürerek seçim sonuçlarına itiraz ettiler; ancak bu itirazlara rağmen sonuç değişmedi. Metin Toker anılarında bu konuyla ilgili olarak:

“Seçimlerden 3 gün önce CHP, ciddi ve her ilde yarıya tam takımla katılarak listelerini ilan etti. DP'nin böyle, ilan edecek bir listesi yoktu. Bunun başlıca sebebi, yeni partinin iktidara oynayacak kudreti kendisinde görememesiydi... DP sadece 351 adayla seçime gidiyordu. Hiçbir hile, hiçbir mazbata değişikliği, hiçbir tesir yapılmasa ve iktidar her yerde kaybetse bile CHP'nin 114 sandalyesi otomatik şekilde olacak, yani CHP iktidarda kalabilmesi için topu topu 119 milletvekili sağlaması gerekiyordu ve o günkü şartlarda CHP zaten bunun sağlardı” diyerek, CHP'nin, bu seçimlerde yeniden iktidar olacağını; ancak 1946 seçimlerini, yaptığı hilelerle boşuna kirlittiğini belirtti²³³⁵.

B- VIII. DÖNEM DİYARBAKIR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZGEÇMİŞLERİ (1946-1950)

VIII. Dönem Seçimleri'yle ilgili olarak, bu dönem dördü yeni olan; Fazıl Ahmet Aykaç, Fevzi Kalfagil, Vedat Dicleli, İhsan Hamit Tiğrel hakkında bilgi vermeye çalışacağız; diğer eski vekillerden Osman Ocak, Şeref Uluğ, Cavit Ekin'in bu dönem aldıkları oy oranları hakkında yukarıda bilgi verilmiştir.

1) Fazıl Ahmet Aykaç

Fazıl Ahmet Aykaç, 1884 yılında İstanbul'da doğdu. Babası Mehmet Cemal Bey, annesi Sabire Hanım'dır. Edebiyatçı ve gazetecilik kimliği öne çıkan Aykaç, Fransızca, İngilizce, Arapça ve Farsça bilmektedir²³³⁶.

²³³³TBMM Arşivi, Şeref Uluğ'un VIII. Dönem Seçim Mazbatası.

²³³⁴TBMM Arşivi, Cavit Ekin'in VIII. Dönem Seçim Mazbatası.

²³³⁵Metin Toker, **Demokrasimiz'in İsmet Paşa'lı Yılları Tek Partiden Çok Partiye**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990², s.124

²³³⁶TBMM Albümü, s.462.

Eğitim hayatına bakıldığında, Gümüşhane Rüştiye ve Medresesi'nde, Musul İdadisi'nde ve Fransa Lisesi'nde okudu. Daha sonra Güzel Sanatlar Akademisi (Sanayi Nefise) Mimarlık Bölümü ve Paris Siyasi İlimler Okulu'nu (mektupla öğrenim programını) bitirdi. Darülmualimin ve Galatasaray Lisesi'nde Edebiyat ve Felsefe Öğretmenliği yaptı. Şehir Tiyatroları Edebi Kurul Başkanlığı'nda bulundu²³³⁷.

Siyasi hayatı, 1927 Genel Seçimleri'nde Elazığ Milletvekili seçildiğinde başladı. Milletvekilliği aralıksız olarak 1931²³³⁸, 1935²³³⁹, 1939²³⁴⁰ ve 1943 Genel Seçimleri'nde Elazığ'dan milletvekili seçilerek devam etti²³⁴¹.

1946 Genel Seçimleri'nde Diyarbakır'dan CHP adayı gösterildi²³⁴². Yapılan seçimde 69025 oy alarak Diyarbakır'dan milletvekili seçildi. Fazıl Ahmet Aykaç'ın aldığı oyların seçim bölgelerine dağılımı ise şu şekilde oldu: Diyarbakır Merkez 8514, Lice 10498, Ergani 3781, Çermik 7690, Silvan 8718, Kulp 7424, Bismil 10929, Çınar 4956, Eğil 6515 oy aldı²³⁴³.

Meclis'te bulunduğu VIII. Dönem de, 12 Ağustos 1946²³⁴⁴, 11 Kasım 1946²³⁴⁵, 5 Kasım 1947²³⁴⁶, 5 Kasım 1948²³⁴⁷ ve 7 Kasım 1949 tarihlerinde toplamda beş defa, Dışişleri Komisyonu'nda görev aldı²³⁴⁸. 7 Nisan 1947 yılında Kahire'de yapılacak olan Parlamentolar Arası Birlik'in 36. oturumu için davet edildi²³⁴⁹.

Fazıl Ahmet Aykaç'ın siyasi hayatı, VIII. Dönem ile sınırlı kaldı. Arapça, Farsça, İngilizce ve Fransızca bilen ve evli, dört çocuk babası olan Aykaç, 5 Aralık 1967 tarihinde vefat etti²³⁵⁰. Edebiyatçı kişiliğiyle de bilinen vekilin, eserlerinden bazıları şunlardır:

*“Divançe-i Fazıl 1913”, “Harman Sonu 1919”, “Kırpıntı 1924”, “Şeytan Diyor ki 1927”, “Tarih Dersi 1928”*²³⁵¹.

²³³⁷M. Çufalı, **Türk Parlamento Tarihi...**, s.347.

²³³⁸TBMM ZC, IV \ 1, s.10.

²³³⁹TBMM ZC, V \ 1, s.6.

²³⁴⁰TBMM ZC, VI \ 1, s.6.

²³⁴¹TBMM ZC, VII \ 1, s.5.

²³⁴²BCA, 490.10\342.1432.1.45.

²³⁴³TBMM Arşivi, Fazıl Ahmet Aykaç'ın VIII. Dönem Seçim Mazbatası.

²³⁴⁴TBMM ZC, VIII \ 1, s.21.

²³⁴⁵TBMM ZC, VIII \ 2, s.11.

²³⁴⁶TBMM ZC, VIII \ 7, s.12.

²³⁴⁷TBMM ZC, VIII \ 15, s.21.

²³⁴⁸TBMM ZC, VIII \ 21, s.22.

²³⁴⁹BCA, 030.10\5.27.1.

²³⁵⁰TBMM Albümü, s.462.

²³⁵¹M. Çufalı, **Türk Parlamento Tarihi ...**,s.348.

2) Fevzi Kalfagil

Fevzi Kalfagil, 1910 yılında Diyarbakır'da doğdu. Babası Mehmet Salih Efendi, annesi Sıddıka Hanım'dır²³⁵². İlk ve orta öğrenimini Diyarbakır'da yaptıktan sonra, İstanbul Hukuk Fakültesine girdi. 1934 yılında oradan mezun oldu. Mezuniyetten sonra bir süre Haygonaşyan İlkokulu'nda Türkçe öğretmenliği yaptı. Daha sonra Mersin Mahkemeleri'nde hâkim adaylığı, Pazarcık'ta Sorgu Hâkimliği, Elazığ'da Müdde-i Umumi (savcı) yardımcılığı, Diyarbakır Toprak Mahsulleri Müşavir Avukatlığı ve serbest avukat olarak çalıştı²³⁵³. Avukatlık yaptığı esnada, 1943 Genel Seçimleri'nde Diyarbakır'dan milletvekilliği için adaylık başvurusunda bulundu. Ancak Diyarbakır'dan aday gösterilmedi²³⁵⁴.

1943 Seçimleri'nde Erzincan'dan milletvekili seçilerek siyasi hayata atıldı²³⁵⁵. Siyasetçi kimliği, 1946 Genel Seçimleri'nde CHP Diyarbakır adayı gösterilerek devam etti²³⁵⁶. 1946 Seçimleri'nde 69075 oyla ikinci kez, Meclis'e girdi. Fevzi Kalfagil'in aldığı oy oranının, seçim bölgesine dağılımına baktığımızda: Diyarbakır Merkez 8536, Lice 10515, Ergani 3782, Çermik 7690, Silvan 8718, Kulp 7424, Bismil 10938, Çınar 4957, Eğil 6515 oy aldı²³⁵⁷.

Kalfagil, yapılan komisyon seçimlerinde, 12 Ağustos 1946 tarihinde TBMM Adalet Komisyonu'na seçildi²³⁵⁸. Bu görevi, 11 Kasım 1946²³⁵⁹, 5 Kasım 1947²³⁶⁰, 5 Kasım 1948 tarihlerinde üçer kez daha seçilerek devam etti²³⁶¹. Son toplantı dönemi için yapılan 7 Kasım 1949 tarihli komisyon seçimlerinde bu kez hem Adalet, hem de Bayındırlık Komisyonu üyeliğine de seçildi²³⁶².

1965 Genel Seçimleri'nde tekrardan CHP Diyarbakır Milletvekili olarak II. Dönem Millet Meclis'inde ant içerek yerini aldı²³⁶³. Siyasi hayatı bu dönemle sınırlı kaldı. Evli, dört çocuk babası olan ve az düzeyde Fransızca bilen Kalfagil, 9 Şubat 1996 tarihinde vefat etti²³⁶⁴.

²³⁵² TBMM Albümü, s.463.

²³⁵³ Diyarbakır Ansiklopedisi, Ed. İhsan Işık, III, Ankara, 2013, s.139.

²³⁵⁴ BCA, 490.01\297.1197.1.5.

²³⁵⁵ TBMM ZC, VII \ 1, s.13.

²³⁵⁶ Diyarbakır, 19 Temmuz 1946, no:2680, s.1.

²³⁵⁷ TBMM Arşivi, Fevzi Kalfagil'in VIII. Dönem Seçim Mazbatası.

²³⁵⁸ TBMM ZC, VIII \ 1, s.20.

²³⁵⁹ TBMM ZC, VIII \ 2, s.10.

²³⁶⁰ TBMM ZC, VIII \ 7, s.10.

²³⁶¹ TBMM ZC, VIII \ 13, s.20.

²³⁶² TBMM ZC, VIII \ 21, s.20.

²³⁶³ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, II \ 1, TBMM Basımevi, Ankara, 1965, s.4.

²³⁶⁴ TBMM Albümü, s.463.

3) İhsan Hamit Tiğrel

İhsan Hamit Tiğrel, 1860'da Diyarbakır'da doğdu. Babası Ali Hamit Bey, annesi Meymenet Hanım'dır. Diyarbakır Merkez nüfusuna kayıtlıdır²³⁶⁵. İlk tahsilini Diyarbakır da orta ve yüksek tahsilini İstanbul da yaptı. 1912'de Mülkiye'den diploma aldı. Diyarbakır'da bulunduğu dönemde ziraatla uğraştı. Nisan 1913'te Diyarbakır Maarif Müdürlüğü Başkâtipliğine atandı. Aralık 1913'te Maarif Vekâleti Orta Öğretim İdaresi Üçüncü Kâtipliği görevine getirildi. 1914'te yedek subay olarak askere alındı. 1918'de terhis oldu. Belediye Meclis azalıklarında bulundu. 1921'de Milli Hükümet tarafından Diyarbakır Maarif Müdürlüğüne tayin edildi. Bir müddet sonra bu görevden istifa etti. Daha sonra 1922'de Diyarbakır Belediye Başkan'ı seçildi²³⁶⁶.

İhsan Hamit Bey, Diyarbakır adına Sivas Kongresi'ne katılma kararı aldı. Ancak kongreye katılmadan Mustafa Kemal Paşa'nın önerisi ile Heyet-i Temsiliye Üyesi seçildi. İhsan Bey, seçildiği Heyet-i Temsiliye danışman üyeliğini şöyle anlatır:

“Merkezi İstanbul'da olan hem halazadem hem eniştem (Vali Faik Ali Bey'in ağabeyi) Süleyman Nazif'le arkadaşları tarafından kurulmuş bulunan Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyetinin, Cemil Paşazade Mustafa Bey, başkanlığındaki Diyarbakır şubesi atıl bir vaziyette idi. Erzurum Kongresine gidecek delegeler seçilmiş olduğu halde, gönderilememişti. Şimdi Sivas Kongresi'ne katılmakla tereddüt edildiğini ve delege seçiminde zorlukla karşılaşıldığını görüyorum. Bu vaziyet karşısında milli heyecanıma daha fazla mani olamadım ve vatan vazifesini üzerime almaya karar verdim. Düşünce ve kararımı Diyarbakırlı yurt sever genç arkadaşlarım da desteklediler. Halazadem olan Diyarbakır Valisi Faik Ali Bey'de uygun buldu. Hemen Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Diyarbakır şubesinin tasvibini aldım ve durumdan sıkı temas halinde bulunduğum Kolordunun milli mücadelecisi Kurmay Başkanı Halit Bey'i haberdar ettim. Halit Bey'de Mustafa Kemal Paşa'ya haber verdi. Mustafa Kemal Paşa'da benim Heyet-i Temsiliye'ye üye seçildiğimi bildirerek hemen hareket etmemi istedi, bende hemen yola çıktım. Sivas'a vardığımda kongre bitmişti. Heyet-i Temsiliye, yüklü bir çalışma içindeydi. Mustafa Kemal Paşa, beni çok iyi karşıladı ve Heyet-i Temsiliye çalışmalarına kattı. Birkaç gün gece gündüz Heyet-i Temsiliye çalışmalarına katıldım. Bu arada Mustafa Kemal Paşa'nın makine başında İstanbul'daki Abdülkerim Paşa ile yaptığı konuşma sırasında

²³⁶⁵BCA, 490.10\297.1198.1.82.

²³⁶⁶TBMM Arşivi, İhsan Hamit Tiğrel'in Tercüme-i Hal Kâğıdı; İsmail Göldaş, **Takrir-i Sükûn Görüşmeleri- 1923 “Seçim”leri Atama Meclis ve Sonrası**, Belge Yayınları, İstanbul, 1997, s.476-477.

*bende telgrafhanede yanında idim. Mustafa Kemal Paşa beni Diyarbakır ve Havalisinin temsilcisi olarak Heyet-i Temsiliye almıştı. İstanbul'a da böyle taktim etti...*²³⁶⁷”

Sivas'ta birkaç gün kaldıktan sonra Diyarbakır'a döndü. Diyarbakır'a döndüğü esnada, Ergani Bağımsız Mutasarrıflığı'na uğrayarak, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin şubesini kurdu²³⁶⁸.

1923 Genel Seçimleri'de Ergani Milletvekili seçilerek Meclis'e girdi. Devre sonuna kadar Meclis'te bulundu. Tekrar yapılan seçimlerde vekil olamayınca bir müddet yine ziraatla uğraştı. 1930 yılında, Maliye Vekâleti Temyiz Komisyonluğu Azalığı'na tayin edildi. Daha sonra 1931 de Ziraat Bankası'na geçti. Haziran 1945 yılına kadar bu bankada çeşitli müdürlükler de bulundu. 1 Temmuz 1945 de kendi isteğiyle emekliye ayrıldı. Ziraat ve ticaretle uğraşmaya başladı²³⁶⁹.

İhsan Hamit Bey, ara verdiği siyaset hayatına, 1946 Genel Seçimleri'nde CHP Diyarbakır adayı gösterilerek devam etti²³⁷⁰. 1946 Seçimleri'nde 68984 oyla ikinci defa Meclis'e girdi. İhsan Hamit Tiğrel'in aldığı oy oranının, seçim bölgesine dağılımına baktığımızda: Diyarbakır Merkez 8536, Lice 10497, Ergani 3772, Çermik 7690, Silvan 8718, Kulp 7424, Bismil 10875, Çınar 4957, Eğil 6515 oy aldı²³⁷¹.

Meclis'te bulunduğu bu dönemde, yapılan komisyon seçimlerinde 12 Ağustos 1946²³⁷², 11 Kasım 1946²³⁷³, 5 Kasım 1947²³⁷⁴, 5 Kasım 1948²³⁷⁵ ve 7 Kasım 1949 tarihlerinde toplamda beş defa, TBMM Bütçe Komisyonu üyeliğine seçildi²³⁷⁶.

1954 Genel Seçimleri'nde DP'den Diyarbakır Milletvekili seçildi²³⁷⁷. 1960 darbesinden sonra, kurulan Cumhuriyet Senatosunda, 1961 Seçimleri için Yeni Türkiye Partisi'nden Cumhuriyet Senatosu Diyarbakır üyesi olarak Meclis'e katıldı²³⁷⁸. 4 çocuk sahibi olan ve Fransızca bilen İhsan Hamit Bey, 4 Nisan 1985'te vefat etti²³⁷⁹.

²³⁶⁷Kâmil Erdeha, **Millî Mücadelede Vilâyetler ve Valiler**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1973, s.152-153.

²³⁶⁸Müslim Üzülmöz, **Çayönü'nden Ergani'ye Uzun Bir Yürüyüş**, İstanbul, 2005, s.122.

²³⁶⁹**TBMM Arşivi**, İhsan Hamit Tiğrel'in Tercüme-i Hal Kâğıdı.

²³⁷⁰**Diyarbakır**, 19 Temmuz 1946, s.1.

²³⁷¹**TBMM Arşivi**, İhsan Hamit Tiğrel'in VIII. Dönem Seçim Mazbatası.

²³⁷²**TBMM ZC**, VIII \ 1, s.20

²³⁷³**TBMM ZC**, VIII \ 2, s.11

²³⁷⁴**TBMM ZC**, VIII \ 7, s.11

²³⁷⁵**TBMM ZC**, VIII \ 13, s.21.

²³⁷⁶**TBMM ZC**, VIII \ 21, s.21.

²³⁷⁷**Diyarbakır**, 4 Mayıs 1954, s.1.

²³⁷⁸Tuncay Özgişi, **Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosu**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2012, s.504.

²³⁷⁹**TBMM Albümü**, s.463.

4) Vedat Dicleli

Vedat Dicleli, 1912 de Diyarbakır da doğdu. Babasının adı Mihri, annesinin adı Nedime Hanımdır. Babası subay olduğu için Doğu ve Orta Anadolu'nun çeşitli yerlerini dolaştı. İlk tahsilini Diyarbakır da yaptı. 1924 yılında Galatasaray Lisesi'ne girerek 1934 yılında mezun oldu²³⁸⁰. 1934-1936 yılları arasında Sayıştay Mukayyit adayı, 1936-1937 arasında ise Gümrük İnhisarlar ve Ankara Defterdarlığı'nda memur olarak görev yaptı²³⁸¹. 1937'de Ankara Hukuk Fakültesi'ni tamamladı. Aynı yıl kazandığı devlet bursuyla Fransa'ya ihtisas yapmaya gitti. 1940 yılına kadar Paris Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde doktorasını yaptı. Hukuk ve Ekonomi alanlarında iki diploma aldı. Paris'in işgali zamanında İsviçre'ye geçti. Lozan Üniversitesi doktora kursuna yazılarak yeniden doktora unvanını aldı²³⁸².

1941 senesinde Türkiye'ye geldi. Maliye Bakanlığı Nakit İşleri Umum Müdürlüğü yaptı. 1942 yılında askerlik vazifesini yapmak üzere yedek subay okuluna girdi. 1944 yılında terhis oldu²³⁸³. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde Ekonomi, Sosyal Ekonomi ve İstatistik doçentliği yaptı²³⁸⁴.

1946 Genel Seçimleri'nde Diyarbakır'dan CHP adayı oldu ve 68896 oy alarak VIII. Dönem Meclis'inde yer aldı. Vedat Dicleli'nin aldığı oy oranının seçim bölgesine dağılımına baktığımızda: Diyarbakır Merkez 8530, Lice 10434, Ergani 3758, Çermik 7690, Silvan 8712, Kulp 7424, Bismil 10876, Çınar 4957, Eğil 6515 oy aldı²³⁸⁵.

Meclis'te bulunduğu bu dönemde, 12 Ağustos 1946 tarihinde bir kez Maliye Komisyonu'nda²³⁸⁶ kâtip olarak görev yaptı. Daha sonraki dönemlerde 11 Kasım 1946²³⁸⁷, 5 Kasım 1947²³⁸⁸ ve 5 Kasım 1948 tarihlerinde olmak üzere üç defa da Bütçe Komisyonu'nda görev aldı²³⁸⁹. VIII. Dönemin son toplantı yılında, 7 Haziran 1949 tarihinde, Şemsettin Günaltay Hükümeti'nde Ekonomi ve Ticaret Bakanlığına getirildi²³⁹⁰.

Vedat Dicleli, 1950 yılında DP'nin iktidara gelmesiyle serbest çalışmaya başladı. 6 Ocak 1961-20 Ekim 1961 arasında Kurucu Meclis'te CHP temsilcisi olarak

²³⁸⁰ **TBMM Arşivi**, Vedat Dicleli'nin Tercüme-i Hal Kâğıdı.

²³⁸¹ M. Çufalı, **Türk Parlamento Tarihi...**, s.349.

²³⁸² **TBMM Arşivi**, Vedat Dicleli'nin Tercüme-i Hal Kâğıdı.

²³⁸³ **TBMM Arşivi**, Vedat Dicleli'nin Tercüme-i Hal Kâğıdı.

²³⁸⁴ **BCA**, 490.10\297.1198.1.48.

²³⁸⁵ **TBMM Arşivi**, Vedat Dicleli'nin VIII. Dönem Seçim Mazbatası.

²³⁸⁶ **TBMM ZC**, VIII \ 1, s.22.

²³⁸⁷ **TBMM ZC**, VIII \ 2, s.11.

²³⁸⁸ **TBMM ZC**, VIII \ 7, s.11.

²³⁸⁹ **TBMM ZC**, VIII \ 13, s.21.

²³⁹⁰ **BCA**, 030.10\30.169.1.

görev aldı. Parlamentolar Arası Birliği Türk Sekreteriydi²³⁹¹. 1963 yılına kadar avukatlık, iktisat müşavirliği görevlerinde çalıştı. 1963'ten 1971'e kadar Galatasaray Ticari ve İktisadi Yüksekokulu'nda öğretim üyeliği yaptı. Türkiye Sınai Kalkınma Bankası İdare Meclis'i Azası görevindeyken 12 Şubat 1975'te İstanbul'da vefat etti²³⁹². Fransızca bilen Vedat Dicleli, hayatta iken bazı eserler kaleme aldı. Eserlerinden bazıları şunlardı:

“*Les Emprunts Internationaux et Solutions Pratiques du Probleme des Transferts, Lausanne: Imprimerie la Concorde, 1941*”.

“*Yoksulluk ve Sosyal Yardım Şekilleri, 1946*”.

“*İktisadi Gelişme Tarihi, İstanbul: Özel Galatasaray Yüksek İktisat ve Ticaret Okulu, 1966*”.

“*Ludwig Erhard, Herkese Refah Payı (çev. Vedat Dicleli), Durum, 1967*”²³⁹³.

C- VIII. DÖNEM DİYARBEKİR MİLLETVEKİLLERİNİN ÖZELLİKLERİ

Tablo-1 Yerellik Özellikleri

Milletvekilleri	Doğum Yerleri
Fazıl Ahmet Aykaç	İstanbul
Fevzi Kalfagil	Diyarbakır
İhsan Hamit Tiğrel	Diyarbakır
Vedat Dicleli	Diyarbakır

VIII. Dönem Diyarbakır Milletvekilleri'nin doğum yerlerine bakıldığında Fazıl Ahmet Aykaç dışında diğer vekillerin temsil ettikleri ilden olmaları yerellik düzeyinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir.

Tablo-2 Yaş Grupları

Milletvekilleri	Yaş
Cavit Ekin	52
Fazıl Ahmet Aykaç	62

²³⁹¹ **Diyarbakır Ansiklopedisi**, s.428.

²³⁹² Ş. Beysanoğlu, **Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları**, s.398.

²³⁹³ **Diyarbakır Ansiklopedisi**, s.428; M. Çufalı, **Türk Parlamento Tarihi...**, s.350.

Fevzi Kalfagil	36
İhsan Hamit Tiğrel	86
Şeref Uluğ	54
Osman Ocak	45

VIII. Meclis'te yer alan Diyarbakır Milletvekilleri'nin yaşları bu dönem seçildikleri tarih göz önüne alınarak hesaplanmıştır. Buna göre; bu dönem ki Diyarbakır Milletvekilleri'nin yaş ortalamasının 55.83 olduğu tespit edilmiştir. Bu ortalamaya göre milletvekilleri dönem itibariyle orta yaş bir gruba sahip oldukları görülmektedir.

Tablo-3 Eğitim ve Mesleki Durum

Milletvekilleri	Eğitimi	Mesleği
Fazıl Ahmet Aykaç	Siyasi Bilimler	Öğretmenlik
Fevzi Kalfagil	Hukuk	Avukat
İhsan Hamit Tiğrel	Mülkiye Mektebi	Ziraat
Vedat Dicleli	Hukuk	Akademisyen

Tablo-4 Bildiği Diller

Milletvekilleri	Dil
Fazıl Ahmet Aykaç	Arapça, Farsça, İngilizce ve Fransızca
Fevzi Kalfagil	Fransızca
İhsan Hamit Tiğrel	Fransızca
Vedat Dicleli	Fransızca

Tablo-5 Önceki Parlamento Deneyimleri

Milletvekilleri	Parlamento	Seçildiği Yer
Cavit Ekin	II. Dönem TBMM	Diyarbakır
Fazıl Ahmet Aykaç	III. IV. V. VI. VII. Dönem TBMM	Elazığ
Fevzi Kalfagil	VII. Dönem TBMM	Erzincan
İhsan Hamit Tiğrel	II. Dönem TBMM	Ergani
Şeref Uluğ	II. ve VI. Dönem TBMM IV. Dönem TBMM	Diyarbakır Urfa

Osman Ocak	VII. Dönem TBMM	Diyarbakır
Vedat Dicleli	—	—

Bu dönem vekillerden Vedat Dicleli hariç diğer vekiller birden fazla dönemde parlamentoda yer almışlardır. Vekillerin milletvekilliği yaptığı bölgenin Diyarbakır olması, bölgeyi tanımları açısından da kayda değerdir.

D- VIII. DÖNEM DİYARBAKIR MİLLETVEKİLLERİNİN FAALİYETLERİ (1946-1950)

TBMM'nin VIII. Yasama Dönemi 5 Ağustos 1946 tarihinde Meclis'in en yaşlı üyesi olan Seyhan Milletvekili Ali Münüf Yeğenağa tarafından açıldı. Açılışın ardından milletvekillerinin yemin töreni yapıldı. Yemin töreninin ardından aynı gün Meclis İçtüzüğü' ne göre Meclis Başkanı ve Cumhurbaşkanı seçimleri gerçekleşti²³⁹⁴.

Meclis Başkanlığı seçiminde, CHP'nin adayı General Kazım Karabekir 397 oy, DP adayı Yusuf Kemal Tengirşenk 58 oy aldı. Meclis Başkanı Ali Münüf Yeğenağa, başkanlık koltuğunu, seçim sonuçlarına göre kazanan Kazım Karabekir'e bıraktı. Kazım Karabekir, uzun dönem Meclis Başkanlığı yapmış olan Abdülhalik Renda'dan sonra ilk defa bu dönem Meclis Başkanlığı'na seçildi. Karabekir, Meclis Başkanı sıfatıyla, Başkanlık makamına geçip Genel Kurul'a teşekkürlerini sunarak, görevini en tarafsız ve Meclis İçtüzüğü' ne en uygun bir şekilde yapacağını açıkladı²³⁹⁵. Aynı gün Cumhurbaşkanlığı seçimi de yapıldı. Yapılan seçimde toplam 451 oy toplandı. Toplanan oylardan CHP'nin adayı İsmet İnönü 388 oy, DP'nin adayı Fevzi Çakmak 59 oy, Sinop Milletvekili Yusuf Kemal Tengirşenk 2 oy aldı²³⁹⁶. Seçim sonuçlarına İsmet İnönü Cumhurbaşkanı seçildi²³⁹⁷.

1946 Seçimlerinden sonra Başbakan Şükrü Saraçoğlu, 5 Ağustos 1946 tarihinde Hükümetin istifasını sunması üzerine Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, aynı gün istifayı kabul ederek: yeni Hükümet kurulana kadar mevcut Bakanlar Kurulu'nun, görevinin başında olmasını rica etti²³⁹⁸. 5 Ağustos 1946'da, II. Saraçoğlu Hükümeti'nin istifasından sonra Hükümeti kurma görevi Recep Peker'e verildi²³⁹⁹. Recep Peker,

²³⁹⁴TBMM ZC, VIII \ 1, s.2.

²³⁹⁵TBMM ZC, VIII \ 1, s.2-3.

²³⁹⁶TBMM ZC, VIII \ 1, s.3-4.

²³⁹⁷TBMM ZC, VIII \ 1, s.3-4; **Resmî Gazete**, 6 Ağustos 1946, S.6378.

²³⁹⁸TBMM ZC, VIII \ 1, s.11-12.

²³⁹⁹Cemil Koçak, **Rejim Krizi Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)**, III, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.26; **Cumhuriyet**, 6 Ağustos 1946, s.1.

oluşturduğu Bakanlar Kurulu'nu 6 Ağustos 1946 tarihinde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye sundu. İsmet İnönü, sunulan Bakanlar Kurulu listesini 7 Ağustos 1946 tarihinde onayladı²⁴⁰⁰.

Hükümet değişikliğiyle ilgili olarak, Şevket Süreyya Aydemir, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Recep Peker için, pekte istekli görünmediğini, şu sözlerle belirtiyordu:

“İlk önce başvekilliği Parti Genel Sekreteri Hilmi Uran'a teklif etti; ancak Hilmi Uran, bu teklifi kabul etmeyip Recep Peker'i önermesi üzerine, İnönü, istemeyerek de olsa, Peker'i seçti. Recep Peker Başvekil olmuştu; ancak İnönü, bir ihtiyat tedbiri aldı ve Peker'i CHP Başkan vekilliğine getirmede ve bu vazifeyi Şükrü Saraçoğlu'na verdi. Hâlbuki başvekillerin aynı zamanda, Genel Başkan vekili olma geleneği, Atatürk zamanından gelme bir usuldü”. Aydemir, ayrıca Şaraçoğlu'nun hasta olmasının, İnönü'nün istemeyerek de olsa Recep Peker'i, başvekil olarak atamasına sebep olduğunu belirtti²⁴⁰¹.

Aynı gün milletvekillerinin görev yapacağı komisyonlar için de seçim yapıldı. Yapılan seçime göre Diyarbakır'dan seçilen Fevzi Kalfagil, 345 oyla Adalet Komisyonu'na, Cavit Ekin, İhsan Hamit Tiğrel ve Şeref Uluğ 345 oyla Bütçe Komisyonu'na, Vedat Dicleli 351 oyla Maliye Komisyonu'na, Osman Ocak 330 oyla Milli Eğitim Komisyonu'na seçildi²⁴⁰².

1- Olağanüstü Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (5 Ağustos 1946 -20 Eylül 1946)

a) Seçim Tutanaklarına Dair İtirazlar

1946 Seçimlerinden sonra DP birçok seçim bölgesinde usulsüzlük yapıldığını söyleyerek itirazda bulundu. İtiraz edilen seçim bölgelerden biri de Diyarbakır'dı. 29 Temmuz 1946 tarihinde Diyarbakır Demokrat Parti İl Başkanı Nazım Önen, Diyarbakır'dan seçilen CHP Milletvekilleri'nin seçimleri hakkında yaptığı itiraz dilekçesini Meclis Başkanlığı'na sundu²⁴⁰³. Meclis Genel Kurulu'nda seçim tutanaklarının onaylandığı 12 Ağustos 1946 tarihinde, şikâyet ve itirazdan dolayı Diyarbakır Milletvekilleri'nin tutanakları onaylanmayarak, seçim tutanakları, Tutanakları İnceleme Komisyonu'na, havale edildi²⁴⁰⁴.

²⁴⁰⁰Resmî Gazete, 8 Ağustos 1946, S.6380.

²⁴⁰¹Ş. S. Aydemir, **İkinci Adam**, s.456.

²⁴⁰²TBMM ZC, VIII \ 1, s.20-22.

²⁴⁰³TBMM ZC, VIII \ 1, s.16.

²⁴⁰⁴TBMM ZC, VIII \ 1, s.14.

Havale edilen seçim tutanaklarıyla ilgili Tutanakları İnceleme Komisyonu'nun 19 Ağustos 1946 tarihli raporu, Meclis Genel Kurulu'nun 26 Ağustos 1946 tarihli oturumunda gündeme alındı. Diyarbakır Bölgesi'nde yapılan seçimlere itiraz edilen dilekçe, şu şekildeydi:

“Diyarbakır Demokrat Parti Başkanlığı tarafından gönderilen yazıda 21 Temmuz tarihinde yapılan Milletvekili Seçiminde kanun ve nizamların hudutları dışına çıkmış olduğu Anayasa ile Türk vatandaşına verilen hakların kullandırılmadığı, en büyük idare, zabıta âmir ve memurlarının fiilî müdahaleleri olduğu ve seçime iştirak etmeyenlerin yerine başkalarının parmak basarak oy attıkları, Demokrat Partiye oy vermek isteyenlerin defterde isimleri bulunmadığı yazılarak seçimin bu yolsuzluklardan dolayı feshi lâzım geldiği bildirilmekte ve bu itirazları teyit zımında 29 parça evrak ekli olarak gönderilmiş bulunmaktadır.”

İtiraz dilekçesi okunduktan sonra komisyon verdiği raporda: dilekçenin her yönüyle tetkik edildiğini ve seçim sonuçlarıyla ilgili söylenenlerin bir iddiadan ibaret olduğunu, itirazların etkili bir mahiyetinin bulunmadığını ve seçimlerle ilgili bir usulsüzlüğe rastlanmadığını belirtti²⁴⁰⁵. Netice olarak Diyarbakır'dan seçilen Fevzi Kalfagil, Cavit Ekin, İhsan Hamit Tiğrel, Şeref Uluğ, Vedat Dicleli ve Osman Ocak'ın seçim tutanaklarının kabulüne karar verildi²⁴⁰⁶.

b) Matbuat Kanununa Dair Görüşler

Meclis'in, 13 Eylül 1946 tarihli oturumunda gündeme alınan konulardan biri de Matbuat Kanunu'nun, bazı maddelerinin değiştirilmesi için hazırlanan kanun tasarısıydı²⁴⁰⁷. Meclis Başkanı Kazım Karabekir: *“kanun tasarısıyla ilgili olarak söz almak isteyen var mı?”* demesi üzerine Diyarbakır Milletvekili Fazıl Ahmet Aykaç söz alarak, yürürlükte olan kanunun bazı maddelerinin değiştirilmesinde iki amacının sağlamak istendiğini belirtti. Getirilen kanun tasarısıyla yapılmak istenenin, bir yandan basın özgürlüğü kadar değerli bir medeni milleti, ondan rahat rahat faydalanmağa engel olabilecek bağlardan çözmek ve tamamıyla serbest bırakmak olduğunu söyledi. Diğer yandan da basın özgürlüğü, halkın şeref ve namusuna, Devletin hayat ve namusuna karşı zehirli gaz halinde kullanmak isteyenlere karşı bütün camianın hukukunu korumak olduğu belirtti. Basın özgürlüğünün engellenmemesi yüceltilmesi gerektiğini; ancak bu

²⁴⁰⁵TBMM ZC, VIII \ 1, s.16

²⁴⁰⁶TBMM ZC, VIII \ 1, s.209.

²⁴⁰⁷TBMM ZC, VIII \ 1, s.279.

özgürlüğün de kişi hak ve özgürlüklerine, devletin varlığına ve birliğine zarar vermeyecek biçimde yapılmasını savunan Aytaç, sözlerine şu şekilde devam etti:

“Matbuat serbestliği ve matbuat betmestliği... İşte bir birinden tamamıyla ayrı ve bir birine tamamıyla düşman iki anlam... Şüphe yoktur ki hür, ileri, demokrat ve şuurlu bir Türkiye'nin yapacağı iş bu iki anlamdan ilkinde muhabbet ve hürmetle sarılmaktır. İkincisine ise âleme zarar vermek imkânı bırakmamaktır. Zira o ikinci mefhumun şurada burada pusuya yatarak ikide birde ortaya fırlamasından dolayıdır ki birinci necip ülkü sık sık yaralanıyor ve memleket büyük acılar çekiyor. Muvafık ve muhalif bütün sayın arkadaşlarımın kanaatine tercüman olduğumu sanarak şunu söyleyeceğim; matbuat serbestisi kadar ileri bir mefhumu, gayet geri bir kafa ile bir takım kirli ve cimri maksatların hizmetkârlığında kullanmak medenî günahların ve cinayetlerin en büyüğüdür. Böyle bir hareket tıpkı hastane gliserininden ihtilâl bombası yapmaya benzer²⁴⁰⁸.

Geçen devirlerde yaşamış ve isimleri hafızalarımızın ‘ihram mahfazaları içinde saklı bulunmuş olan birtakım hürriyet ve kalem büyüklerimizi; bütün inkılaplarımızın muhterem mübeşşirleri sayarım. Onlardan sonra bugüne kadar zihinlerimize fikirleri ile irşatları ile tenkitleri ile ışıklar yaymış olan arkadaşlarımızı giranbaha birer kalem mücevheri diye selâmlarım. Ancak hiçbir şeyden çekinmeyerek bütün milletin genel oya karşısında tebarüz ettirmek isterim ki 1908 den yani Meşrutiyetin toprağımızda ilânı tarihinden beri gazetelerimizin suçlu bir kısmında gördüğüm müessif vasıflar şunlardır: Kayıt altına girdikleri zaman yüze gülücü her kuvvete baş eğen, oradan çıkar çıkmaz da hak ve hayatiyet düşmanı mütecaviz, saygısız, yaygaracı, bir iğtişâş unsuru olmak şu müphem mühim vasıflar dolayısıyladır ki, çok defa bazı gazetelerimiz hâlâ fayda vermek şöyle dursun geleceğe bile kucak kucak zarar taşıyan birer fesat katan mana ziri almışlardır²⁴⁰⁹

Serbestileri, Volkanları, Süngünleri, Derviş Vahtedileri, 31 Martları, Şeyh Sait isyanlarını unutmadık. Ecnebi siyasetlere âlet olarak, kanlı ihtilâllere sebebiyet veren nice sahifelik kızıl hayali de hâlâ hatıralarımızı bulandırıyor. Esefle itiraf edelim: biz bu notları şimdiye kadar gerektiği kadar ciddiyetle incelemedik. Onun için de kalemlerimiz nice defa ırmaklarımıza döndü. Yani ya koşarak, taşarak ve etrafında ne varsa basıp yıkarak çamur deryalarıyla sıtma membalarını teşkil ettiği veyahut yatağında bile rahatça yatmaktan korkarak bütün kıyılarını kısa ve cılız bıraktı. Hâlbuki arkadaşlar;

²⁴⁰⁸TBMM ZC, VIII \ 1, s.282.

²⁴⁰⁹TBMM ZC, VIII \ 1, s.283.

yıllar geçiyor, vazifelerimiz günden güne çoğalıyor ve inceleşiyor. Yurttaşımız da bizden sövme sayıma değil, hürmet ve memlekete hayırlı hizmet bekliyor; ne sütun zorbalığına, ne kalem hokkabazlığına ve ne de havadis düzenbazlığına vaktimiz kalmamıştır. Bana pek haklı olarak sorabilirsiniz peki şu halde basın hürriyetinden vaz mı geçelim. Tam aksi arkadaşlar. İşte önümüzdeki tasarı da gösteriyor ki, Cumhuriyet Türkiye'si böyle bir şey düşünemez. Zira anlaşılmıştır ki medenî tekâmülünde her memleket bahsettiğim afetleri görmüş fakat o acı tecrübelerden ders almayı bildirmiştir. Niçin bizim rotamız başka türlü olsun? Arkadaşlar, iptida bir hakikati apaydın bir surette tespit edelim Her Hükümetin yapmamakla ve yapmakla mükellef bulunduğu menfi ve müspet vazifeler var. Bunlardan birincisi ferdin kanunlarla çizili hak sınırlarını hiçbir veçhile tecavüz etmemektir. İkincisi yine fertlerin kanunlar himayesindeki hukukuna hiç kimseyi tecavüz ettirmemektir. Ve eden bulunursa cezalandırmak. Zaten başka türlü nasıl olur? Madenî bir varlıkta her iktidar ve salâhiyet bir mesuliyetle sigortalanmaz mı? Hükümetlerin bile daima etrafına biriktirmek istediğimiz kontrol hakkı başka hangi kaynaktan geliyor? Nasıl isteyebiliriz ki Matbuat gibi milletin siyasî, iktisadî, irfanî ve vicdanî her nevi faaliyetine karışmak ödevini kendinde gören bir kuvvet, tamamıyla, sorumsuz olsun? Hakkın hakikatin ve murakabenin en büyük alemdarı olmak gereken unsur; yalnız kendisinin kontrolsüz bir kalem diktatörü mevkiinde kalmasını nasıl tahayyül edebilir? Böyle bir zekâ istidadının tekevvününe, her şeyden evvel şerefli matbuatın kendisi isyan eder. Zira o zaman mesuliyetleri birer birer ayıklamak vazifesinde olan basın tam bir fikir zorbalığı ile elinde kimsenin kınına koyamayacağı bir lâyüsellik kılıcı sallamağa başlamış olur. Basın mensupları ise, milletin pek Mümtaz bir sınıfıdır, amma yalnız kendisi için sorumsuzluk isteyecek imtiyazlı sınıf olmak dâvasını hatırından bile geçiremez; bilhassa demokratik bir rejimde. Bazı genç arkadaşlarımızda garip bir zehap var: Onlar sanıyorlar ki en ulvi vazifesi, hak sesini duyurmak olan adalet yazı ve kalem suçları karşısında dilsiz ve kötürüm kalmalıdır. Hiç böyle şey olur mu? Bütün bu itirazları en geniş fikir serbestisi içinde sıralarken bir umde üzerindeki imanım zerre kadar sarsılmış değildir, inanmakla iftihar ediyorum ki insanlıktaki manevi nimetlerin en başına koyacağımız fikir, kalem ve vicdan hürriyeti, hepimiz için en muhterem iman umdesidir ve öyle kalacaktır. Yine aynı iman ile milletin genel oyu karşısında söylerim ki, hırsızlara, muhtekirlere, canilere tatbik ettiğimiz cezalar nasıl masumların, maznunların hukukunu muhafaza ve müdafaa kaydıyla ihtiyar edilen zaruri tedbirlerse, matbuat suçları karşısında alınması gereken durumlar da mahiyet itibariyle onlardan

farksızdır ve matbuatı şerefli, cesur, haksever, mürşit, münekkit bir bağımsızlık içinde geliştirmek için lüzumlu olan bir irfan ve vicdan zabıtasıdır. Rakı içmek yasak değildir. Fakat sarhoş olup ta ötekine berikine sataşanlara, silâh çekenlere de bir şey demeyelim mi? Adaletin çocuklara tatbik ettiği cezalar, bir cemiyet içindeki fertlerin hürriyetini tahdit manasına mı geliyor? Şu halde netice nedir? Cevap açık. Her gün daha geniş ve daha temelli bir kafa ve kalem hürriyeti sağlayacağız. Fakat bu hürriyeti, hak ve haysiyet düşmanları cüretlerini artırsın diye değil, bilâkis hangi partiye bağlı olursa olsun bütün vatan çocukları Türkiye'nin yüksek haklarını ve menfaatlerini en serbest göz ve vicdanla incelesin ve memlekette kötü gördüğü her şeyi rahat rahat tenkit edebilsin diye²⁴¹⁰!”

Matbuat Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesiyle ilgili görüşmeler Meclis'in 18 Eylül tarihli oturumunda görüşülmeye devam etti. Bu oturumda gündeme alınan kanun tasarisinin 48. Maddesi şöyleydi:

“Madde 48 — Gazete veya mecmuanın mesulleri matbuanın neşriyatından tevellüt edebilecek her türlü cezai ve hukuki mesuliyetlere hanel gelmemek üzere bir memurun vazifesine müteallik fiillere ait olarak gazete ve mecmuada yapılan neşriyat hakkında bir Devlet memuru veya salahiyetli makam tarafından gönderilen cevapları meccanen neşretmeğe mecburdur:

Cevap ve tashihler gazete veya mecmuanın bu cevap ve tashihlerin vusulünü müteakip ilk çıkacak nüshasının aynı sütununa aynı punto harflerle hiçbir ilâve ve tayyolunmaksızın neşredilecektir. Neşriyat Devlet memurunun şahsına, da taallük ettiği takdirde bu memur ayrıca cevap vermek hakkına maliktir. Bir gazete veya mecmuanın neşriyatında zikir ve telmih edilen hakikî veya hükmi şahısların o neşriyata cevap vermeğe hakları vardır. Cevap, gönderenin imzasını havi olmak ve taallük eylediği yazının iki mislini geçmemek lâzımdır. Cevap gazete veya mecmua hakkında hakareti muntazamın sözleri ve suç teşkil edebilecek mahiyetteki ifadeleri havi olursa veya neşrinden üç ay; geçmişse dercinden imtina edilebilir. Cevap ve tashihin dercinden imtina halinde imtinanın sebepleri derhal mahallî Cumhuriyet savcılığına yazı ile bildirilir. Gazete için hakareti muntazamın veya suç teşkil edebilecek mahiyetteki ifadeleri havi cevaplarda Cumhuriyet savcılığı gazetenin talebi üzerine münasip göreceği tadilleri yapar. Bu tadillerden sonra cevabın neşrinden imtina edilemez. Cevabın neşrinden sonra gazete veya mecmua aynı memura veya aynı şahsa ve aynı

²⁴¹⁰TBMM ZC, VIII \ 1, s.283-284.

meseleye taallük eden yeni mahiyette neşriyat yaparsa yukarıdaki şartlar dairesinde ve bu defa yazının üç mislini tecavüz etmemek üzere tekrar bir cevap neşrine mecburdur. Resmî Meclislerin müzakereleri sırasında herhangi bir kimseye karşı vuku bulan tariz veya mütecavizane sözlerin tamamen veya hülasa olarak neşri halinde bu kimsenin verdiği karşılığın tariz veya tecavüze ait kısmı münhasır olmak üzere resmi zabıtlardaki suretin aynen resmi zabıt yoksa bu neşriyatın iki mislini geçmemek üzere vereceği cevabın aynı sütunda ve aynı puntoda harflerle neşrini isteyebilir. Bu mecburiyetlerden imtiha halinde 200 liradan 500 liraya kadar ağır para cezası hükmolunur. Hakkında neşriyat yapılan şahıs ölmüş ise cevap vermek hakkı karı, kocaya intikal eder. Bunlardan biri tarafından cevap ve tashih hakkının kullanılması diğerlerinden bu hakkı iskat eder”²⁴¹¹.

48. Madde okunduktan sonra Diyarbakır Milletvekili Fazıl Ahmet Aytaç söz alarak: kendisinin kırk yıldır basın sol tarafında yer aldığını, gerektiğinde eleştiri ve tenkitlerde bulunduğunu; ancak her tenkit yaptığında daima hakkı gözettiğini belirtti²⁴¹². Yapılan konuşmalardan sonra Gaziantep Milletvekili Cemil Sait Barlas, 48. Madde ile ilgili müzakerelerin yeterli olduğuna dair bir önerge verdi. Oylama sonucu önerge Meclis Genel Kurulu’nda kabul edildi²⁴¹³.

Yukarıda da anlaşılacağı üzere basın konusu basın ve basın mensuplarına yönelik getirilmek istenen kanun Meclis’te uzunca görüşüldü. Fazıl Ahmet Aytaç’ın yaptığı konuşma Diyarbakır Milletvekili olması sıfatıyla konumuz açısından kayda değerdir. Aytaç yaptığı konuşmada, basın kanununun gerekliliğini anlattı. Konuşma esnasında basının içinde yer alan bir gazeteci sıfatıyla böyle bir kanuna hiç ihtiyaç duyulmamasını arzuladığını; ancak şu anda getirilen kanunla hem basın mensuplarının hem de milletin hukukunun korunmaya çalışıldığını ve bu görevin için de yer aldığını söyleyerek konuya dair görüşlerini kendince dile getirdi.

---

²⁴¹¹ TBMM ZC, VIII \ 1, s.419.

²⁴¹² TBMM ZC, VIII \ 1, s.424.

²⁴¹³ TBMM ZC, VIII \ 1, s.425.

2- I. Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1946 – 10 Eylül 1947)

Meclis'in I. Toplantı Yılı, 1 Kasım 1946 Cuma günü, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün nutkuyla açıldı. Aynı gün Meclis Başkanlığı seçimi yapılarak 317 oyla İstanbul Milletvekili General Kazım Karabekir, Meclis Başkanı seçildi²⁴¹⁴.

Meclis'in açılmasından sonra 11 Kasım 1946 tarihinde milletvekillerinin görev yapacağı komisyonlar için de seçim yapıldı. Yapılan seçime göre Diyarbakır'dan seçilen Fevzi Kalfagil, 299 oyla Adalet ve Dışişleri Komisyonu'na, Vedat Dicleli, Cavit Ekin, İhsan Hamit Tiğrel ve Şeref Uluğ, 298 oyla Bütçe Komisyonu'na, Osman Ocak, 300 oyla Milli Eğitim Komisyonu'na seçildiler²⁴¹⁵.

a) 7 Eylül Kararlarına Dair Tartışmalar

Almanya, Türkiye'nin dış ticaretinde önemli bir yer işgal etmekteydi. II. Dünya Savaşı sonrasında Almanya'nın çöküşü, Türkiye'nin dış ticaretinde bir tikanıklığa sebep oldu. Bu durumun yanı sıra 1945-1946 yıllarında kliring ve takas anlaşmalarının öneminin azalması, dünya piyasasındaki fiyat yapıları Türkiye'nin ihracatını olumsuz yönde etkiledi²⁴¹⁶. O dönemde iktidarda yer alan Recep Peker Hükümeti tarafından II. Dünya Savaşı sonrasında bozulan ekonomiyi düzeltmek için 7 Eylül kararlarıyla olarak adlandırılan önlemler alındı. Bu kararlarla Türk Lirası, Cumhuriyet tarihinde ilk kez devalüe edilip, ihracatın önü açılmaya çalışıldı. Recep Peker, alınan kararlarla ilgili, yaptığı açıklamada: “*sistemi değiştirmemiş olsaydık, dünya ticaret düzeni içinde, ister istemez tecrid edilmiş bulunacaktık*” diyordu²⁴¹⁷.

Gerçekten de ülkede büyük bir ekonomik bunalım vardı ve halk canından bezmişti. Hükümet de, bu gerçekleri gördüğü için halka yaşama kolaylığı ve rahatlığı getirecek ekonomik tedbirleri alması gerektiğini, yapmış olduğu Hükümet programında bildiriyordu. Neticede 7 Eylül Kararları diye anılan ekonomik tedbirler, 8 Eylül 1946'da açıklandı. Bu kararların açıklanmasından sonra Hükümet kısa bir süre sonra olumlu sonuçlar beklerken, piyasa büyük bir kararsızlık içine girdi. Bazı firmalar, üreticiden 48

²⁴¹⁴Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VIII \ 2, TBMM Basımevi, Ankara, 1947, s.3-5.

²⁴¹⁵TBMM ZC, VIII \ 2, s.10-14.

²⁴¹⁶Yahya S. Tezel, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s.184.

²⁴¹⁷Cemil Koçak, Dönüşüm Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) IV, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.490.

saat içinde üreticiden eski fiyatla mal toplayarak, savaş süresince elde edemedikleri kadar kar topladılar. İthal malları ortadan kaybolurken, ihraç malları hızla yükseldi²⁴¹⁸.

Peker Hükümeti'nin gerçekte ekonomiyi iyileştirme amacıyla aldığı kararlar, piyasada istenilen sonucu vermedi. Bu durum muhalefet tarafından bir eleştiri konusu olmaya başladı. Meclis'in, 28 Aralık 1946 tarihli oturumunda, 1947 Yılı Bütçe Kanun Tasarısı'nın Ticaret Bakanlığı bütçe görüşmelerinin başlandığı esnada²⁴¹⁹, DP Milletvekili Hakkı Gedik söz alarak, Ticaret Bakanlığı'nın yeteri kadar faaliyetlerde bulunmadığını, birçok kusurlarının olduğunu, 7 Eylül Kararları ile eşya fiyatlarının 1939'da bu yana dört ile beş kat arttığını, II. Dünya Savaşı'nın en çetin geçtiği ülkelerde bile bu derece artışın olmadığını ve bununla beraber hayat pahalılığının arttığını belirterek Bakanlığa yönelik eleştirilerini sıraladı²⁴²⁰.

Hakkı Gedik'in, eleştirileri üzerine Diyarbakır Milletvekili İhsan Hamid Tiğrel de söz alarak: Hakkı Gedik'in, Ticaret Bakanlığı'na yönelik sarf ettiği eleştirilerle ilgili olarak kendisine bir şeyler söyleyip münakaşaya girmeyeceğini belirterek, hayat pahalılığı ve 7 Eylül Kararları'yla ilgili düşüncelerini açıklayacağını söyledi.²⁴²¹

İhsan Hamid Tiğrel, hayat pahalılığının, eşya fiyatlarının ve zaruri ihtiyaçların yükselmesi demek olmadığını, eğer bununla beraber alım gücü azalıyor veya yerinde sayıyorsa bunun hayat pahalılığı olduğunu söyledi. 1 liraya satın alınacak bir şey için cebinizde 1 lira varsa burada hayat pahalılığı olmadığını, cebinizdeki 1 liraya karşılık alınacak mal 4 liraya yükselmişse hayat pahalılığının olduğunu, kendince örneklendirerek açıkladı. İhsan Hamid Tiğrel'in hayat pahalılığı üzerine yaptığı örnekleme üzerine Denizli Milletvekili Reşad Aydın, söz alarak, şu haliyle rençperler²⁴²² için hayat pahalılığının var olduğunu söyleyerek Sayın Tiğrel'in hayat pahalılığıyla ilgili sözlerini eleştirdi²⁴²³. Tiğrel, sözlerinin devamında: birçok memlekette vazife aldığını, hayat seviyesinin eskiye göre şu zamanın çok daha iyi olduğunu, köylülerin ıstırap içinde bulunduğu söylentilerinin de doğruyu yansıtmadığını bunun bir politika unsuru olduğunu söyledi. Ayrıca muhalefetin 7 Eylül kararları, enflasyon, hayat pahalılığı gibi konularla Hükümete ağır eleştirilerde bulunmaların da

²⁴¹⁸M. Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş...**, s.109-114; 7 Eylül 1946'da Peker Hükümeti döneminde Cumhuriyet Devrinin ilk devalüasyonu yaşanmıştır. Bu konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz: Serkan Tuna, "*Cumhuriyet Tarihinin İlk Devalüasyonu: 7 Eylül 1946*", **Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi**, 13, Antalya, 2007, s.86-121.

²⁴¹⁹**Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, VIII \ 3, TBMM Basımevi, Ankara, 1947, s.700.

²⁴²⁰**TBMM ZC**, VIII \ 3, s.702-705.

²⁴²¹**TBMM ZC**, VIII \ 3, s.708.

²⁴²²Köylerde toprak ağalarının yanında çalışan tarım işçileri.

²⁴²³**TBMM ZC**, VIII \ 3, s.708.

haksızlık yaptıklarını ve muhalefetin tenkitlerde bulunurken gerçekleri göz önünde bulundurup yaptıkları eleştirileri bu yönde yapmalarının memlekete daha faydalı olacağını söyleyerek, Reşad Aydın'ın yaptığı eleştirilerde haksız olduğunu belirtti²⁴²⁴.

Anlaşılabileceği üzere II. Dünya Savaşı sonrası dünya da yaşanan ekonomik sıkıntılar Türkiye'yi de etkiledi. Dünyayı etkisi altına alan bu ekonomik kriz ithalat ve ihracatı durdurduğu gibi dönem itibarıyla güçlü bir ekonomiye sahip olmayan Türkiye'yi de olumsuz etkiledi. Yaşanan bu olaylar Türk Lirası'nın değer kaybetmesine sebep oldu. Diyarbakır Milletvekili İhsan Hamit Tiğrel yaptığı konuşmayla hükümeti haklı gösterse de yaşanan hayat pahalılığı ve ekonomik kriz, muhalefetin karşısında hükümeti zor duruma düşürdü. Recep Peker Hükümeti yaşanan bu krizi devalüasyonla çözmek istese de istediği sonucu alamadığı gibi ekonomide istenilen iyileşmeyi sağlamayamadı. Netice de yaşanan bu durum Türkiye'nin 1947'de Marshall Planı'na²⁴²⁵ dâhil edilmesine sebep oldu.

b) Sendikalar Kanuna Dair Görüşler

Türkiye, Tek Parti Dönemi'nde sendikal faaliyetlere izin vermedi. Ancak Çok Partili Dönem'e geçişle birlikte sendika meselesi dönemin önemli gündem maddelerinden biri haline geldi. Aşağıda belirtilen yasa ile sendika kurulmasına izin verilecek; fakat bu serbestlik ortamı uzun sürmeyecekti²⁴²⁶. Kanun tasarısı Peker Hükümeti Dönemi'nde hazırlandı. Başbakan Recep Peker, yasa tasarısının şu görüş temelinde hazırlandığı açıkladı:

“Milli telâkkilere aykırı ideolojik zihniyetlerin tesiri altında tutulmak istenen işçi meslek teşekküllerini, işçilerimizin yurt sever duygularına ve milli ruha uygun esaslar üzerinde kurmayı temin için, bir milli sendikalar kanunu tasarısı hazırladık”²⁴²⁷.

“İş ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkındaki Kanun” tasarısı, hazırlandıktan sonra, Meclis'in, 20 Şubat 1947 tarihli oturumunda görüşülmeye başlandı. Tasarı hakkında ilk olarak Çalışma Bakanı Dr. Sadi İrmak, söz aldı. Yaptığı konuşmada: “*Sendikalar Kanunu*” nun komisyonlarda gerektiği kadar işlenip tekemmül

²⁴²⁴TBMM ZC, VIII \ 3, s.709-710.

²⁴²⁵ABD 1947'de Türkiye'ye 100 milyon, Yunanistan'a 300 milyon dolarlık bir yardım paketini kabul etti. Bu yardım programından yararlanabilmenin iki koşulu vardı: Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütüne (OECD) üye olmak ve ABD hükümetiyle ekonomik işbirliği anlaşmasını imzalamaktı. Türkiye bu örgüte üye olarak Marshall planından yararlanmıştı. Tevfik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900-1960)**, Ankara, 2003, s.337.

²⁴²⁶C. Koçak, **Rejim Krizi...**, s.574.

²⁴²⁷C. Koçak, **Rejim Krizi...**, s.577.

edildikten sonra Genel Kurul'a getirildiğini söyleyerek iş hayatına büyük fayda sağlayacak olan tasarının bir an önce yasalaşarak Meclis'ten geçmesini rica etti²⁴²⁸.

Sadi Irmak'ın, konuşmasından sonra Diyarbakır Milletvekili Vedat Dicleli, kanun tasarısı ile ilgili söz alarak: her memlekette işçi ve işverene yönelik düzenlemeler yapıldığını, bizim memleketimizde de Cumhuriyetle beraber endüstrileşmeye gidildiğini söyledi. Dış ticarete tonla satıp kilo ile alma durumundan kurtulmak için ziraat memleketi olursa bile pamuktan iplik, yapağından kumaş, arpadan bira, pancardan şeker yaparak hem çiftçinin menfaatinin görüleceğini hem de uygun bir ölçüde endüstriye gidilebileceğini söyledi.²⁴²⁹

Vedat Dicleli, ziraat ile endüstrinin birbirini tamamlayan unsurlar olduğunu, bunun doğal sonucu olarak da işçi sınıfının ortaya çıktığını söyleyerek, bugün işçi sınıfının sayısının aileleriyle beraber düşünüldüğünde 1,5 milyon gibi azımsanmayacak dereceye geldiğini belirtti. 15-20 yıldan beri endüstrileşme yolunda ilerleyen memleketimizde sendikalaşma faaliyetlerinin Avrupa'ya göre iki asır geri kaldığını, getirilen kanun tasarısıyla gerek işçi gerekse işverenin haklarını korumak için dernek kurabileceklerini belirtti. Dernek kurulmasıyla ilgili olarak geçmişte Cemiyetler Kanunu'ndan sonra yapılan değişikliklerle her meslek grubuna dernek kurma hakkının verdiğini; ancak gelişmiş güzel kurulan bu dernekleri düzene koyacak bir kanun olmadığından bu yerlerin birçok gizli ve şüpheli unsurlara alet edildiğini belirterek şöyle bir örnekleme yaptı:

“Bir meslek sendikasına mensup 15 kişi başka bir yerde işsiz kalıyor; sendikaya müracaat ediyor; sendika idare heyeti o muntıkada bulunan bir Devlet fabrikasına başvuruyor. O da boş yer olmadığından kendilerine müspet bir cevap vermiyor. Bakınız bu sendika reisi bir Bakana neler yazıyor: “Biz yeni dikilmiş elma veya armut ağacı değiliz ki, filizlenelim, büyüyelim de meyve verelim. Biz bütün dünya işçilerinin haklarının korunmaları gayesiyle milletlerarası kurulmuş, Hükümetimizce de kabul ve tasdik edilmiş iktisadi bir teşekkülün şubesiyiz. Bu teşekkül filizlenmek değil koskoca bir ağaç halinde bugünkü medeni dünyanın her tarafında meyvesini vermektedir. İşte bizim de bu milletlerden biri olduğumuzu kimse inkâr edemez. Demokrasi prensiplerine dayanan Cumhuriyet idaremizde bunu ihmal edemez. Biz elimizdeki ana nizamname hükümlerine uyarak vazifemiz icabı ve salâhiyetimiz çerçevesi dâhilinde işçi haklarını

²⁴²⁸Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VIII \ 4, TBMM Basımevi, Ankara, 1947, s.295.

²⁴²⁹TBMM ZC, VIII \ 4, s.295.

korumaya matuf müracaatlar neticesi her makama yapabiliriz”²⁴³⁰. Dicleli, yaptığı konuşmadan sonra Meclis’in hiç vakit kaybetmeden bu tasarımı kabul etmesini rica etti²⁴³¹.

Meclis Genel Kurulu’nda kanun tasarısıyla ilgili görüşmeler tamamlandıktan sonra, Meclis Başkanı, İçişleri, Adalet ve Çalışma Komisyonları ve Çalışma Bakanı’nın ivedilikle kanun maddelerinin görüşmelerine geçilmesini istediklerini söylemesi üzerine, kanun tasarısının maddelerinin görüşülmesi oylamaya sunulmuş, kabul edildi²⁴³². Kanun maddeleri, okunduktan sonra “*İşçi ve İşveren Sendika Birlikleri Hakkında Kanun*” tasarısının tamamı, Genel Kurul’da oylama sonucu kabul edilerek, yasalaştı²⁴³³.

Anlaşılabileceği üzere endüstrinin gelişmesiyle ona bağlı olarak bir işçi sınıfı oluştu. Bu oluşumla birlikte, sendika kavramı gelişti. Ancak Tek Parti Dönemi’nde sendikal hareketlere izin verilmese de dünyadaki değişimle birlikte Türkiye’de de bu düşünce kırılmaya başladı. Sendika konusunun Meclis’e gelmesiyle birlikte Diyarbakır Milletvekili olan Vedat Dicleli’nin görüşleri konumuz açısından önemlidir. Dicleli sendikalaşmanın önemini vurguladığı konuşmada işçi ve işverenlerin münasebetlerinin düzenlenemezse dışarıdan gelen etkenlerle durumun tehlikeli ortamlara sebebiyet vereceğini açıkladı.

c) İçişleri Bakanlığına Yönelik Önergeler

İçişleri Bakanlığı Merkez Teşkilat ve Vazifeleri hakkındaki 1624 sayılı kanuna ek kanun tasarısı Bütçe Komisyonu’nda görüşüldükten sonra 6 Haziran 1947 tarihinde Meclis gündemine geldi²⁴³⁴.

Kanun tasarısıyla ilgili olarak Diyarbakır Milletvekili İhsan Hamid Tiğrel, söz alarak kanun tasarısının, Bütçe Komisyonunda görüşmeleri esnasında tartışmaların yaşandığını, kendisinin de tasarının aleyhinde bulunanların yanında olduğunu açıkladı. İhsan Hamid Tiğrel, tasarının aleyhinde olmasını iki nedene bağlayıp: ilk olarak, hayati bir zaruret veya memleketin menfaatini alakadar eden bir mevzu olmadıkça, bir müsteşar, iki müsteşar yardımcısı bulunan bir bakanlıkta ikinci bir müsteşarlık oluşturmaya gerek olmadığını bu durumun beyhude kadro doldurmaktan ibaret

²⁴³⁰TBMM ZC, VIII \ 4, s.296.

²⁴³¹TBMM ZC, VIII \ 4, s.296-297.

²⁴³²TBMM ZC, VIII \ 4, s.316.

²⁴³³TBMM ZC, VIII \ 4, s.324. Kanun maddelerinin tamamı için bkz: **Resmî Gazete**, 26 Şubat 1947, S.6542.

²⁴³⁴Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VIII \ 6, TBMM Basımevi, Ankara, 1947, s.61.

olduğunu ve bütçenin aleyhinde olduğunu belirtti. İkinci olarak da II. Dünya Savaşı'ndan sonra iktisadi sıkıntı ve buhranların yaşandığını bundan dolayı milletçe ve hükümetçe tasarrufa riayet edilmesi gerektiğini, bundan dolayı tasarruf amaçlı alınan 7 Eylül kararlarının da istenilen neticeye ulaşmamasında da tasarruf zihniyetinden uzaklaşmış olunduğu söyleyerek Hükümet'in bu yönde gerekli önlemleri almamasını eleştirdi. Tiğrel'in konuşması muhalefet cephesi sıralarından alkışlarla karşılandı²⁴³⁵.

İhsan Hamid Tiğrel'in konuşmasından sonra, CHP Siirt Milletvekili Ali Rıza Esen, söz alarak 7 Eylül Kararları'nın ülkeye hayat verdiğini, ticareti canlandırdığını; ancak İhsan Hamid Tiğrel'in kararlarla ilgili olumsuz eleştirilerde bulunmasının üzüntü verici olduğunu söyledi. Bunun üzerine İhsan Hamid Tiğrel, tekrar söz alarak: Ali Rıza Esen'in kendisini iyi dinlemediğini 7 Eylül Kararları'yla ilgili sözlerini çarpıtıldığını kendisinin, 7 Eylül Kararları alınmasına rağmen Hükümet'in tasarrufa gerektiği kadar riayet etmediğini bundan dolayı 7 Eylül Kararları'ndan istenilen sonucun alınmadığını söyledi²⁴³⁶.

İhsan Hamid Tiğrel'in, kanun tasarısına itirazıyla ilgili olarak Bütçe Komisyonu Sözcüsü Münir Birsal, söz aldı. Yaptığı konuşmada: İçişleri Bakanlığı Bütçesinde müsteşarlık tahsisatı için durumun önceden göz önünde tutulduğunu, bütçede yerinin olduğunu ayrıca bir ödenek istenmeyeceğini belirtti. Bunun üzerine Tiğrel, tekrar söz alarak: meselenin bir milyarlık bütçeye birkaç bin yüklemek olmadığını asıl meselenin ihtiyaç duyulmadığı halde yapılması olduğunu söyleyerek,²⁴³⁷ kanun tasarısına muhalefet edip tasarımın reddedilmesi yönünde bir önerge verdi. Ancak bu önerge Meclis Genel Kurulu'nda oylamaya sunulurken kabul edilmedi²⁴³⁸.

İçişlerine Yönelik yapılan diğer düzenleme ise kamudaki memurlara yönelik düzenlemelerle ilgiliydi. Diyarbakır Milletvekili Cavit Ekin ve Kastamonu Milletvekili Muzaffer Akalın, "*Bankalar ve Devlet Müesseseleri Memurları Aylıklarının Tevhit ve Teadülüne Hakkındaki Kanun*"da değişiklik yapan "*4621 sayılı Kanunun 6. Maddesi*"nin değiştirilmesi için Meclis Başkanlığı'na bir kanun teklifi verdiler. Teklif Meclis'in 9 Haziran 1947 tarihli oturumunda Bütçe Komisyonu'na havale edildi²⁴³⁹.

---

²⁴³⁵TBMM ZC, VIII \ 5, s.62.

²⁴³⁶TBMM ZC, VIII \ 5, s.62.

²⁴³⁷TBMM ZC, VIII \ 5, s.63-64.

²⁴³⁸TBMM ZC, VIII \ 5, s.67.

²⁴³⁹TBMM ZC, VIII \ 6, s.88.

Meclis'in 9 Haziran 1947 tarihli oturumunda Bütçe Komisyonu'na havale edilen kanunun birinci görüşmeleri Meclis'in 11 Haziran 1947 tarihinde başladı. Aynı gün müzakereleri yapılan kanun tasarısının, üç maddesi oylamaya sunulmuş ve kabul edildi²⁴⁴⁰.

Kanun tasarısının ikinci görüşmeleri Meclis'in 16 Haziran 1947 tarihinde tekrardan başladı. Meclis Başkanı tarafından kanun maddeleri Genel Kurul'da okunarak oylamaya sunuldu. Oylama sonucunda "*Bankalar ve Devlet Müesseseleri Memurları Aylıklarının Tevhit ve Teadülü hakkındaki 3659 sayılı Kanunda değişiklik yapan 4621 sayılı Kanunun 6. Maddesi'nin değiştirilmesi hakkında Kanun*" tasarısı kabul edilerek yasalaştı. Yasa haline gelen kanun şu şekildedir:

"MADDE 1- 17. 07. 1944 tarihli ve 4021 sayılı Kanunun 6. maddesi aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:

A) Bu müesseseler memurlarına her çocuk için 10 lira aylık çocuk zammı verilir. Medeni Kanun hükümlerine göre memur tarafından evlât edinilmiş çocuklar ile memurun intak etmekte olduğu üvey çocuklara da çocuk zammı verilir. Ana ve babanın her ikisi de memur ise çocuk zammı babasına verilir.

Evlât edinilen çocukların öz baba ve analarına bu zam verilmez. Aşağıdaki çocuklar için zam verilmez:

1- Evlenen erkek ve kız çocuklar;

2-19 yaşını dolduran erkek, yirmi beş yaşını dolduran kız çocuklar (19 yaşını bitirdiği halde yüksek tahsile devam etmekte bulunan erkek çocuklar için 2-3 yaşını geçmemek üzere tahsillerini tamamlayıncaya kadar bu zammın verilmesine devam olunur.)

3-Özel veya tüzel kişilerden aylık veya gündelik alan çocuklar;

GEÇİCİ MADDE: Medeni Kanun hükümlerine göre evlât edinilmiş çocuklar için bu kanunun yürürlüğe girmesinden önce ödenen çocuk zamları geri alınmaz"²⁴⁴¹.

Yukarıda bahsi geçen kanunun kabul edilmesinden sonra, Cavit Ekin ve Muzaffer Akalın, "*Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Müdürlüğü Memur ve Hizmetlilerinin Ücretleri Hakkında Kanun*"da değişiklik yapan 4620 ve 5000 sayılı Kanunların bazı maddelerinin değiştirilmesi için Meclis Başkanlığı'na bir kanun teklifi daha sundular. Verilen kanun teklifi 9 Haziran 1947 tarihli oturumunda Bütçe Komisyonu'na havale edildi²⁴⁴². Kanun tasarısının ilk görüşmeleri Meclis'in 11 Haziran

²⁴⁴⁰TBMM ZC, VIII \ 6, s.124.

²⁴⁴¹TBMM ZC, VIII \ 6, s.239.

²⁴⁴²TBMM ZC, VIII \ 6, s.88.

1947 tarihinde başladı. Aynı gün müzakereleri yapılan kanun tasarısının, 4. Maddesi Meclis Genel Kurulu'nda oylamaya sunulurken kabul edildi²⁴⁴³.

Kanun tasarısının ikinci görüşmeleri Meclis'in 16 Haziran 1947 tarihinde tekrardan başladı. Meclis Başkanı tarafından kanun maddelerinin tamamı Genel Kurul'da okunarak oylamaya sunuldu. Oylama sonucunda “*Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Genel Müdürlüğü Memur ve Hizmetlilerinin ücretlerine dair olan Kanunda değişiklik yapan 4620 ve 5000 sayılı Kanunların bazı hükümlerinin değiştirilmesi hakkında Kanun*” tasarısı kabul edilerek yasalaştı. Yasa haline gelen kanun şu şekildeydi:

“*MADDE I — 17.7.1944 tarihli ve 4620 sayılı Kanunun 8. maddesi aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir:*

A) Daimî memur ve hizmetlilerle 3173 sayılı Kanun mucibince ücretlerini alan işçi, amele ve hamallara her çocuk için 10 lira çocuk zammı verilir.

Medeni Kanun hükümlerine göre memur tarafından evlât edinilmiş çocuklar ile memurun intak etmekte olduğu üvey çocuklara da çocuk zammı verilir. Ana ve babanın her ikisi de memur ise çocuk zammı babasına verilir.

Evlât edinilen çocukların öz baba ve analarına bu zam verilmez.

B) Aşağıdaki çocuklar için zam verilmez:

1- Evlenen erkek ve kız çocuklar;

2- 19 yaşını dolduran erkek, 25 yaşını dolduran kız çocuklar (19 yaşını bitirdiğhalde yüksek tahsile devam etmekte bulunan erkek çocuklar için 25 yaşını geçmemek üzere tahsillerini tamamlayıncaya kadar bu zammın verilmesine devam olunur.)

3- Özel veya tüzel kişilerden aylık veya gündelik alan çocuklar.

GEÇİCİ MADDE - Medeni Kanun hükümlerine göre evlât edinilmiş çocuklar için bu kanunun yürürlüğe girmesinden önce ödenen çocuk zamları geri alınmaz”²⁴⁴⁴.

d) Dış Politikaya Dair Görüşmeler

Türkiye ile Irak arasında Ankara'da 29 Mart 1946 tarihinde imzalanan “*Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması*”²⁴⁴⁵ ile bu antlaşmaya “*Ek Protokol ve Sözleşmelerin*

²⁴⁴³TBMM ZC, VIII \ 6, s.125.

²⁴⁴⁴TBMM ZC, VIII \ 6, s.239-240.

²⁴⁴⁵Anlaşma hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. **Resmî Gazete**, 12 Eylül 1947, S.6705.

Onanması Hakkında Kanun” tasarısı, Meclis’in 5 Eylül 1947 tarihinde görüşülmeye başlandı²⁴⁴⁶.

Kanun tasarısıyla ilgili olarak Diyarbakır Milletvekili Vedat Dicleli söz alarak: Irak’la yapılan anlaşmanın önemli olduğunu ve özellikle Güneydoğu İllerini ilgilendiren Dicle ve Fırat Nehirleri arasındaki Mezopotamya Bölgesi’ne refah getireceğini söyledikten sonra anlaşmayla ilgili olarak Bakanlıklara cevaplaması için birkaç soru yöneltti. İlk olarak Ekonomi Bakanlığı’na yönelttiği soruda: anlaşma gereği Dicle ve Fırat nehirleri üzerine gerek sulama gerekse enerji bakımından geniş imkânlar sağlayacak bentler kurulacağını ve Bakanlığın bunun için Dicle ve Fırat üzerinde kurulması düşünülen bu enerji kaynaklarından faydalanmak için önceden bir planının olup olmadığını?²⁴⁴⁷.

İkinci olarak: Bayındırlık Bakanlığı’na yönelik, anlaşmanın yürürlüğe girmesini beklemeden geçicide olsa mahalli etüt yapılıp yapılmadığını ve suyun akış kuvveti ve derecesi için bir sondaj çalışmasının olup olmadığı sordu²⁴⁴⁸.

Üçüncü olarak da: Antlaşmanın 4. Maddesi’nin “*barajlar yapıldıktan sonra istifade şekilleri ayrı bir anlaşma ile tespit edilir*” şeklinde olduğunu söyleyerek bu yapılacak anlaşmanın şartları ve içeriğinin, ülkenin menfaatlerini ne şekilde koruyacağına dair Dışişleri Bakanlığı’na sorular yöneltti²⁴⁴⁹.

Vedat Dicleli’den sonra Dışişleri Bakanı Hasan Saka söz alarak: 29 Mart 1946 tarihinde Ankara’da Kral Naibi Son Altes Abdülillâh Hazretleri’nin ziyareti vesilesiyle Türkiye - Irak arasında bir dostluk antlaşması yapıldığını, bugün de yapılan antlaşmanın tasdiki için Meclis gündemine geldiğini söyledi. Antlaşma hakkında bilgi verdikten sonra, Fırat ve Dicle üzerinde kurulması düşünülen barajlarla ilgili olarak, antlaşmanın yürürlüğe girdikten sonra bütün iktisadi protokollerin tatbiki için her branşta iktisadi bir komisyon kurulacağını söyledikten sonra barajlardaki sulama ve enerji konusunda da her iki ülkenin de aynı derecede bundan istifade hakkının bulunduğunu belirtti²⁴⁵⁰.

Hasan Saka, son olarak protokolün yürürlüğe girmemesinden dolayı Ekonomi ve Bayındırlık Bakanlıklarının konuyla ilgili bir planlarının olmadığını, bu işlerinin anlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra olması gereken işler olduğunu söyledi. Saka’dan sonra Vedat Dicleli, tekrar söz alarak: bir numaralı protokolde “*baraj yeri*

²⁴⁴⁶TBMM ZC, VIII \ 6, s.653.

²⁴⁴⁷TBMM ZC, VIII \ 6, s.654.

²⁴⁴⁸TBMM ZC, VIII \ 6, s.654.

²⁴⁴⁹TBMM ZC, VIII \ 6, s.654.

²⁴⁵⁰TBMM ZC, VIII \ 6, s.655.

doğrudan doğruya alakadar Hükümet tarafından kısa bir zamanda Türkiye'ye bildirilecektir” şeklinde denildiğini sordu. Bunun üzerine Hasan Saka: böyle bir durumun olmadığını, her iki ülkenin menfaati bakımında yapılacak etütler neticesinde barajların nerede ve ne şekilde yapılacağı müşterek yapılacak anlaşmalar ve verilecek kararlarla tespit edileceğini belirtti²⁴⁵¹. Müzakereler bittikten sonra, Antlaşma Meclis Genel Kurulu'nda oylamaya sunularak 293 oyla kabul edildi²⁴⁵².

3- II. Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1947 – 9 Temmuz 1948)

Meclis'in II. Toplantı Yılı, 1 Kasım 1947 Cumartesi günü Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün nutkuyla açıldı. Daha sonra Meclis Başkanlığı seçimi yapıldı. Yapılan seçimde 324 oyun 322'sini alan İstanbul Milletvekili General Kazım Karabekir tekrardan Meclis Başkanlığı'na seçildi²⁴⁵³.

Meclis'te milletvekillerinin görev yapacağı komisyonlar için 5 Kasım 1947 tarihinde seçim yapıldı. Yapılan seçime göre Diyarbakır Milletvekillerinin görev yapacağı komisyonlar şu şekilde belirlendi: Fevzi Kalfagil, 308 oyla Adalet Komisyonu'na, Vedat Dicleli, İhsan Hamit Tiğrel ve Şeref Uluğ, 308 oyla Bütçe Komisyonu'na, Fazıl Ahmet Aykaç 308 oyla Dışişleri Komisyonu'na, Osman Ocak, 308 oyla Ekonomi Komisyonu'na, 306 oyla da Milli Eğitim Komisyonu'na seçildi²⁴⁵⁴.

a) Gensoru Açılması İçin Yapılan Görüşmeler

DP Afyon Karahisar Milletvekili Ahmet Veziroğlu, Meclis'in 7 Kasım 1947 tarihli oturumunda 7 Eylül Kararları'nın yayımından önce ifşa edildiğini ve bu durumla da bazı çevrelerin haksız kazanç elde ettiğini iddia ederek Ticaret Bakanlığı'na yönelik sözlü soru önergesi verdi²⁴⁵⁵. Önerge 21 Kasım 1946 tarihinde Meclis Genel Kurulu'nda gündeme alındı. Ahmet Veziroğlu, aynı tarihte konuyla bağlantılı olarak 7 Eylül Kararları'nın yayımından önce ifşa edildiği sebebiyle Ticaret Eski Bakanı Atıf İnan hakkında da Meclis soruşturması açılmasını ve İçtüzük'ün 169. Maddesi'ne göre muamele yapılmasına dair Meclis Başkanlığı'na bir soru önergesi daha verdi. Meclis

²⁴⁵¹TBMM ZC, VIII \ 6, s.655.

²⁴⁵²TBMM ZC, VIII \ 6, s.659. Antlaşmanın tam metni için bkz: **Resmî Gazete**, 12 Eylül 1947, S.6705.

²⁴⁵³**Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, VIII \ 7, TBMM Basımevi, Ankara, 1948, s.2-5.

²⁴⁵⁴TBMM ZC, VIII \ 7, s.10-15.

²⁴⁵⁵TBMM ZC, VIII \ 7, s.22.

Başkanı verilen önerenin ayrı olduğunu söyleyerek konunun pazartesi görüşüleceğini belirterek oturuma son verdiğini belirtti²⁴⁵⁶.

Ahmet Veziroğlu'nun, 21 Kasım 1946 tarihinde Ticaret Eski Bakanı Atıf İnan hakkında da Meclis soruşturması açılması için vermiş olduğu önergede geçen Atıf İnan'la ilgili iddialar şu şekilde yer aldı:

“-7 Eylül kararlarının neşrinden önce bu kararların ifşa edilmesi dolayısıyla bazı tüccarların ve ezcümle bunlardan birisinin Eski Ticaret Bakanı Atıf İnan delaletiyle Ziraat Bankasından dahi yardım görerek beş on gün içinde topladığı üzümlerle büyük faydalar temin ettiği;

- Ofis zahirelerinden bir kısmının tüccar vasıtasıyla harice sevk edilerek bu suretle tüccarların faydalanmalarına yardım edildiği ve ezcümle bir arkadaşına Atıf İnan tarafından 5000 tonluk zahire ihraç lisansı verildiği ve bu zahirelerin simsarlar marifetiyle harice sevk olunduğu ve hâlbuki ihracatçı zahire tüccarlarına lisans verilmediği;

-İhracatın İzmir'den yapılmayarak İstanbul'a nakil suretiyle yapıldığının iddia olunduğu ve bu ihraç İstanbul'da Atıf İnan'ın yakın dostlarından müteşekkil Trak ve İtiti şirketlerinin vasıtalık yaptığı ve husule gelen intifada Atıf İnan'ın da hissesi bulunduğu;

-Hükümet tarafından tevzia tâbi malların dağıtılmasının, sermayesinin yüzde altmı şının eski Ticaret Bakanı Atıf İnan'a ait olduğu iddia olunan Esnaf ve Ahali Bankasına yüzde beş komisyonla yaptırıldığı;

-Eski Ticaret Bakanı Atıf İnan'ın kardeşine vasıtalı vasıtasız tahsis ettiği altı otomobilin karaborsa da satıldığı”²⁴⁵⁷

Ahmet Veziroğlu'nun, 21 Kasım 1946 tarihinde Ticaret Eski Bakanı Atıf İnan hakkında vermiş olduğu önerge Meclis'in 24 Kasım 1946 tarihinde gündeme alınarak görüşülmeye başlandı²⁴⁵⁸. Görüşmeler esnasında söz alan milletvekillerinden biri de Diyarbakır Milletvekili Fazıl Ahmet Aykaç'tır. Sayın Aykaç, konuşmasının başında Ahmet Veziroğlu'na yönelik, konuyla ilgili eksik vesikalara inanma konusunda cömert davrandığını; ancak millet ve meclis huzurunda ortaya konulan dava ile ilgili hakseverlikte cimri davrandığını bunun sebebinin ne olduğunu sormakla başladı²⁴⁵⁹.

²⁴⁵⁶TBMM ZC, VIII \ 7, s.142.

²⁴⁵⁷TBMM ZC, VIII \ 7, s.109.

²⁴⁵⁸TBMM ZC, VIII \ 7, s.144.

²⁴⁵⁹TBMM ZC, VIII \ 7, s.167.

Fazıl Ahmet Aykaç, iddia edilen suçlama ile ilgili olarak Atıf İnan'ın, suçlu veya suçsuzluğuyla ilgili araştırma yapılması gerektiğini söyleyerek, Meclis'teki Vekillerin hakkı, hakikati, doğruluğu adaletle takip eden bir vaziyette olduğunu, keyfiyete göre hareket edemeyeceğini belirtti. Aykaç, söylenen iddia ile ilgili Muhalefet Partisinin eleştirilerinin haksız olduğunu, özellikle konuşmalarını takip ettiği DP Kütahya Milletvekili Adnan Menderes'in meseleye yaklaşımının zayıf olduğunu belirterek, Muhalefetin büyük bir iddia karşısında eleştirilerinin acımasız ve alçaltıcı olduğunu söyleyip, Muhalefetin konuyla ilgili tutumunu eleştirdi. Aykaç, konuşmasının sonunda Atıf İnan'la ilgili olarak hesabını vermeye hazır olduğunu ve en geniş tahkikatın yapılmasını rica ettiğini söyleyen bu kişinin, şerefine de göz önüne alınıp incelmesinin yapılmasını belirtti²⁴⁶⁰.

Atıf İnan hakkında gensoru açılması için verilmiş olan önerge ile ilgili görüşmelerden sonra önerge, Meclis Genel Kurulu'nda oylamaya sunuldu. Yapılan oylama sonucunda gensoru önergesi 106 oya karşılık 162 oyla reddedildi²⁴⁶¹.

b) Millileştirme Politikasına Dair Görüşler

1948 Yılı Bütçe Kanun tasarısının, Milli Eğitim Bakanlığının Bütçesine ait görüşmeler Meclis'in 29 Aralık 1947 tarihinde başladı²⁴⁶². Görüşmeler esnasında Diyarbakır Milletvekili İhsan Hamid Tiğrel, Milli Eğitim Bütçesi Komisyonu'nda bahsettiği Milli Kültür davasıyla ilgili düşüncelerini bir de Meclis Genel Kurulu'nda tekrardan bahsetmek istediğini belirterek söz aldı²⁴⁶³. Tiğrel, yaptığı konuşmada Milli Kültür davasıyla ilgili olarak: bir memleketin zinde ve sağlam yaşayabilmesi için o cemiyeti oluşturan kişilerin şahsi kanaatlerinin, siyasi kanaatlerinin üstünde olması gerektiğini belirtti. Bu fikrin 19. Yüzyıla gelinceye kadar din üzerinden gittiğini; ancak Napolyon Seferleri'nden sonra bu fikrin yerini milliyetçiliğin aldığını söyleyerek, milliyetçiliğe hâkim olan unsurun Dünya'nın birçok yerinde farklı olduğunu örneğin; Almanya'daki karşılığının ırkçılık, Fransa'daki karşılığının kültür, İsviçre'deki karşılığının vatan olduğunu belirtti²⁴⁶⁴.

İhsan Hamid Tiğrel, milliyetçilik kavramının bizdeki karşılığının CHP'nin programında bahsedildiği gibi tarih ve mukadderat birliği, dil birliği, kültür birliği

²⁴⁶⁰TBMM ZC, VIII \ 7, s.168.

²⁴⁶¹TBMM ZC, VIII \ 7, s.188-189.

²⁴⁶²Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VIII \ 8, TBMM Basımevi, Ankara, 1948, s.577.

²⁴⁶³TBMM ZC, VIII \ 8, s.597.

²⁴⁶⁴TBMM ZC, VIII \ 8, s.597.

olduğunu söyleyerek, milliyetçiliğin esasının dil ve kültür birliği olduğunu vurguladı. Tiğrel, ülkede yaşayan 20 milyon Kürt vatandaşı kastedilerek, bu insanların kendi kültürlerinden uzaklaşıp yabancı bir dil konuştuklarını, bu durumun; ancak bu insanları Türkiye'nin dil ve kültür dairesine alarak halledilebileceğini söyledi. Konuşma esnasında CHP Kırşehir Milletvekili İsmail Hakkı Baltacıoğlu, oturduğu yerden “*Onlar Türk'tür*” şeklinde seslenmesi üzerine, İhsan Hamid Tiğrel, bu unsur üzerinde önemle durulması gerektiğini, onların Türklerden ayrı bir unsur olmadıklarının anlaşılması gerektiğini belirtti²⁴⁶⁵.

Tiğrel, sözlerinin devamında: 450 yıl önce İdris-i Bitlis'inin aracılığıyla Türk camiasına giren bu halkın ihmal edildiğini, bunun da cehalet ve delaleti doğurduğunu söyleyerek bu bölgelerde Türk Kültürü'nü oldukça hızlı bir şekilde yaymak gerektiğini aksi takdirde bu bölgelerin dış unsurların telkini altına gireceğini vurguladı. Türk Kültürü'nü yayılmasında en önemli unsurun eğitim olduğunu ve bunu yaparken de bölgeye eğitim yanında ekonomi ve bayındırlık unsurlarının da götürülmesi gerektiğini ve bu konuda Hükümet'e büyük görev düştüğünü söyleyip sözlerine şu şekilde son verdi:

“İşte bu itibarla bilhassa Sayın Bakandan ve işin şümülü itibariyle Hükümetten rica ediyorum ki, bu meseleyi ehemmiyetli surette tetkik etmek ve ona göre tedbir almak zamanı geldiğini unutmasınlar. Bizi endişeye düşürebilecek vaziyetlerin tahaddüs etme imkânı daima mevcuttur. Bunu göz önünde bulundurarak buralara irfan ışığının bir gün önce götürülmesi için hususi bir plân dâhilinde dâvayı ele almalıyız. Bu işi teşci ve tevsî edecek şekilde mümkün olduğu kadar çabuk hareket etmeliyiz, hulasa halkı tenvir edici yolda adımlar atması, plânlar tertip etmesi Hükümetin vazifesidir. Bu yalnız Devletin şu veya bu vazifeyi ifa etmesi gibi mücerret bir mefhum olmayıp memleketin umumi, siyasi menfaatiyle alâkadar olduğunu da göz önünde tutmak lâzımdır”²⁴⁶⁶.

c) Kâğıt Fiyatlarına Yapılacak Zam

Meclis'in, 30 Ocak 1948 tarihli oturumunda CHP Seyhan Milletvekili Ahmet Remzi Yüreğir, Ekonomi Bakanı ve Diyarbakır Milletvekili Cavit Ekin'e yönelik olarak, gazete kâğıtlarının fiyatlarına % 60'a yakın bir zam yapılacağı ve dışarıdan kâğıt

²⁴⁶⁵TBMM ZC, VIII \ 8, s.598.

²⁴⁶⁶TBMM ZC, VIII \ 8, s.598.

ithal edilmesiyle ilgili olarak Hükümet'in bu konuyla ilgili ne düşündüğü yönünde iki maddelik bir soru yönelterek, soruların söz olarak cevaplamasını istedi²⁴⁶⁷.

Yöneltelen soru üzerine Cavit Ekin verdiği cevapta: gazete kâğıtlarının fiyatlarıyla ilgili henüz bir karara varılmadığını müesseseleri ve matbaaları zarara bırakmamak için teknik elemanların inceleme yaptığını bu neticeye göre karar verileceğini söyledi. Kâğıt ithali için de fiyat meselesinin göz önüne alınıp konunun bu bağlamda görüşüleceğini belirtti²⁴⁶⁸.

Cavit Ekin'in, cevabı üzerine Ahmet Remzi Yüreğir, tekrar söz alarak: verilen cevabın kendisini tatmin etmediğini belirterek, gazete ve dergilerin bugün bile zor durumda olduğunu, % 60'a yakın düşünülen zammın gazeteleri müşkül duruma düşüreceğini söyledi. Ahmet Remzi Yüreğir, ucuz gazete, dergi ve mecmua okutulmasının tek temennisi olduğunu belirterek, ülkedeki kâğıt fiyatlarının ve gazete fiyatlarının yurt dışındakilerden fazla olduğuna dair şu örnekleri verdi: Bulgaristan'da bir gazete 5 kuruş, Romanya'da 9.80, Yugoslavya'da 8 kuruş, Türkiye'de ise 10 kuruş olduğunu söyledi. Verdiği örneklerle fiyatların yüksek olduğuna dikkat çekerek Yüreğir, bu durumun en azından Balkan ülkelerindeki seviyede olması gerektiği söyledi. Kâğıt fiyatlarına getirilmek istenen zammın gerçekleşmesi halinde birçok basın kuruluşunun zor duruma düşeceğini, hatta bazılarının kapanacağını belirterek bu durumun düzeltilmesi gerektiği söyleyerek sözlerine son verdi²⁴⁶⁹.

d) Maden Kaynaklarının İşletilmesi

Meclis'in, 30 Ocak 1948 tarihli oturumunda CHP Kastamonu Milletvekili Fethi Mağara, bazı bölgelerdeki madenlerin işletilmesi hakkında Ekonomi Bakanlığı'na yönelik şu soruları yöneltti:

“1 — Küre İlçesinde mevcut ve uzun bir tetkike tâbi tutulup elyevm işletme kararı verilemeyen ve etrafındaki altı, yedi kaza halkının kalkınmasını sağlayacak olan bakır madeninin ne vakit işletileceğini ve şimdiye kadar işletilmemesi sebebini.

2 — Cide ilçesi dâhilinde Pelit Ovası namıyla maruf kömür madeninin imtiyazı verilmiş olan İtalyan Şirketi tarafından 5 - 6 sene tetkika tâbi tutulduktan sonra işleyecek bir hale geldiğinde imtiyazı feshedilmiş ve maden Hükümete geçmiş ise de el 'an işletilmemektedir. Bu ilçe tamamen orman olup, ormanların da devletleştirilmiş

²⁴⁶⁷Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VIII \ 9, TBMM Basımevi, Ankara, 1948, s.99-100.

²⁴⁶⁸TBMM ZC, VIII \ 9, s.100.

²⁴⁶⁹TBMM ZC, VIII \ 9, s.101.

olması ve arazilerinin de yok denecek derecede dar olması yüzünden geçimleri sıkışık durumda bulunan kaza halkının kalkınmasını sağlayacak olan bu madenin uzun zamandır işletilmemesi sebebi ile ne vakit işletilebileceğinin açıklanması.

3 — İnebolu İlçesinin Hacı Mehmet Köyünde ve sahile takriben bir saat mesafede bulunan, uzun müddet evvel tetkik edilerek yüzde kırk altı nispetinde demir olduğu bildirilen bu madenin şimdiye kadar işletilmemesi sebebinin açıklanması.

4 — Azdavay İlçesinde Söğütözü namıyla anılan kömür madeninin uzun bir tetkika tâbi tutulduğu ve kömürün de elverişli bulunduğu anlaşıldığı halde işletilmemesi sebebi ile ne vakit işletilebileceğinin açıklanması”.

Ekonomi Bakanı ve Diyarbakır Milletvekili olan Cavit Ekin, sorulan sorulara ilk olarak verdiği cevapta; Küre İlçesindeki madenlerin rezervlerinin azımsanamayacağını; ancak büyük bir yekûn ifade etmediği bundan dolayı buraların hususi işletmeler tarafından yapılabileceğini söyledi. Devletin işletme faaliyetlerini daha çok büyük madenlerde yoğunlaştırdığını, bu bölgedeki madenlerin mali nedenlerden dolayı Devlet tarafından işletilmesinin olamayacağını belirtti²⁴⁷⁰.

İkinci olarak: kömür madenlerinin rezerv miktarı bakımından ve gerek teknik ve ekonomik sebeplerle batıdan başlayıp doğuya doğru karbonifer etütlerinin yapılmaya başlandığını, Cide İlçesi dâhilinde Pelit Ovasındaki madenlerinin de bu programa alındığını söyledi.

Üçüncü olarak: İnebolu'nun Hacı Mehmet Köyü'nde, tenörünün²⁴⁷¹ müsait olmadığı bir demir madenin bulunduğunu, rezervinin bugün 50 ton olduğunu ve devlet eliyle işletilmesi için mümkün rezervin 10-20 bin ton olması gerektiği için bundan dolayı buranın Devlet eliyle işletilmesine imkân bulunmadığını belirtti. Azdavay ilçesindeki kömür madeninin işletilmeme sebebinin de rezerv kaynaklı olduğunu söyledi²⁴⁷². Fethi Mağara, sorulara cevap verdiği için Cavit Ekin'e teşekkürlerini iletip Küre Bakır Madeni hakkında bir konuşma yaparak sözlerini tamamladı²⁴⁷³.

e) Üniversite Mezunlarının İşsizlik Sorunları

Meclis'in, 4 Şubat 1948 tarihinde CHP Gaziantep Milletvekili Cemil Said Barlas, üniversite mezunlarının işsizlik sorunlarıyla ilgili söz aldı. Cemil Said Barlas

²⁴⁷⁰TBMM ZC, VIII \ 9, s.103.

²⁴⁷¹Tenör: Bir cevherin içerisinde bulunan değerli metal miktarını belirlemek amacıyla kullanılan bir terim. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Tenör>.

²⁴⁷²TBMM ZC, VIII \ 9, s.103.

²⁴⁷³TBMM ZC, VIII \ 9, s.103-105.

yaptığı konuşmada, İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nin kimya mühendisliği bölümünden her dönem üç devrede kırk-elli mezun verdiklerini, Ankara Üniversitesi'nden de bu yıl kimya mühendisliği bölümünden mezun verileceğini bu durumun da ülkede kimya mühendisleri mezunları sayısını çoğalttığını açıkladı. Bunun doğal sonucu olarak da mezunların iş bulmakta zorlandıklarını ve işsizlik sıkıntısı çektiklerine vurgu yaptı. Cemil Said Barlas, yaptığı açıklamadan sonra Ekonomi ve Milli Eğitim Bakanlıklarına cevaplaması için; kimya bölümünden mezun işsizler için ne gibi tedbirler alınacağı ve bundan sonra mezun olacak öğrenciler için ne düşüldüğü yönünde sorular yöneltti²⁴⁷⁴.

Milli Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sirer, kendi bakanlığına yönelik soruları haftaya cevaplayacağını belirttiikten sonra Ekonomi Bakanı ve aynı zamanda Diyarbakır Milletvekili olan Cavit Ekin, soruları üç kısımda cevaplayacağını söyledi. İlk olarak bugün kendi bakanlığına bağlı Sümerbank camiasında 107, Etibank camiasında 12, Şeker Şirketi'nde 31, Maden Teknik Arama Enstitüsünde 13 olmak üzere kimyager çalıştığını söyledi. İleriki dönemde de iş hacminin artmasıyla kadrolarda genişleme olacağını bunun sonucu olarak da yeni elemanlara ihtiyaç duyulacağını belirtti. İkinci olarak da ülkedeki kimya sanayisinin gelişmesi ve buna yönelik fabrikaların açılmasıyla kimyager ve kimya mühendisine ihtiyaç duyulacağı söyledi²⁴⁷⁵.

Cavit Ekin, son olarak kimyager ve kimya mühendisleri mesleklerinin haklarını korumak için Ekonomi Bakanlığı'nın bir tasarı hazırlayıp Meclis'e sunduğunu; ancak o dönemde Büyük Millet Meclisi'nin seçim kararı aldığından tasarının hükümsüz kaldığını (kadük)²⁴⁷⁶; ancak bakanlık olarak tasarının tekrardan Meclis'e gelmesinin sağlanacağını belirterek, hazırlanacak olan taslakta özellikle kimya işlerinde kimya formasyonu olan elemanların çalıştırılmasının mecburi tutulmasını ve böylece mesleki hakların korunacağını söyleyerek sözlerini tamamladı²⁴⁷⁷.

f) Linyit Kömürü Hakkında Verilen Soru Önergesi

CHP Bolu Milletvekili İhsan Yalçın, 6 Şubat 1948 tarihinde Meclis Başkanlığı'na Ekonomi Bakanlığı'na yönelik bir soru önergesi sundu. İhsan Yalçın: ülkede yakacak ihtiyacının linyit kömürü ile karşılamaya çalışılacağına göre halkı buna

²⁴⁷⁴Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VIII \ 10, TBMM Basımevi, Ankara, 1948, s.20.

²⁴⁷⁵TBMM ZC, VIII \ 10, s.20.

²⁴⁷⁶Kadük: Verilmiş olduğu yasama dönemi içerisinde sonuçlandırılmamış olan kanun tasarı ve teklifleri ile soru, Meclis araştırması, genel görüşme ve gensoru önergelerinin düşmesi ve geçerliliğini yitirmesi durumudur. Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan Tutanak Terimleri Sözlüğü, s.101.

²⁴⁷⁷TBMM ZC, VIII \ 10, s.20-21.

alıştırmak için ne yapılacağını? Orman bölgelerindeki halkın geçimine yardım için bu bölgelerde kâğıt hamuru yapan tesislerin kurulması konusunda ne düşünüldüğüne? dair verdiği soru önergesi, Meclis'in 13 Şubat 1948 tarihinde gündeme alınarak görüşüldü²⁴⁷⁸

Ekonomi Bakanı ve Diyarbakır Milletvekili Cavit Ekin, sorulan sorulara cevap vermek için söz aldı. İlk başta linyit yakacak sobaların tipini belirleyerek bunların imalatını yapmak, linyitten briket yapmak ve linyit vasıflarını düzenlemek gibi hususların belirleneceğini söyledi. Yeni yapılacak tesislerin linyit yakabilecek şekilde tesis edilmesi için de tedbir alınacağını Hükümet'in bütün bunları bir program ve plan dâhilinde yapacağını açıkladı. Orman bölgelerine yapılacak kâğıt hamuru tesisleri için de Hükümet'in gerekli tetkiklerin yapılması hususunda da Ekonomi ve Tarım Bakanlıklarını görevlendirildiğini belirtti. Cavit Ekin, bunun için deşelerin durumunu, ormanı, suyu, enerjiyi ve gerekli olan her şeyin tetkikinin yapılacağını, gerekirse Bakanlık elemanlarının yanında yabancı uzmanlardan da istifade edilerek inceleme yapılacağını, çıkacak iyi neticeler sonucunda birçok bakımdan büyük menfaatler elde edileceğini söyledi²⁴⁷⁹.

İhsan Yalçın, tekrar söz alarak Cavit Ekin'in verdiği cevapları yeterli gördüğünü söyleyerek memlekette linyit kömürünü aramak, kullanmak için bir tasarı hazırlandığını Hükümet'in bu tasarımı önümüzdeki tatil evresinden sonraki toplantı gününde getirerek kanunlaşması yönünde çalışma yapması gerektiğini belirtti²⁴⁸⁰.

g) Atatürk'ün Kardeşi Makbule Atadan'a Aylık Bağlanması

Atatürk'ün kız kardeşi Makbule Atadan'a vatani hizmetinden, dolayı aylık bağlanmasına dair kanun tasarısı, Meclis'in 16 Şubat 1948 tarihli oturumunda gündeme alındı. Bütçe Komisyonu Sözcüsü Ankara Milletvekili Muammer Eriş, dönemin yakında tatile gireceğinden tasarının ivedilikle görüşmesi için konuyla ilgili olarak Meclis Başkanlığı'na bir teklif sundu. Teklifin Meclis Genel Kurulu'nda kabulü üzerine, görüşmeler başladı²⁴⁸¹.

Görüşmeler esnasında, bu dönem Bütçe Komisyonu'nda yer alan Diyarbakır Milletvekili İhsan Hamit Tiğrel, söz alarak tasarının Komisyon'da görüşüldüğü esnada, tasarı ile ilgili sunduğu raporda tasarıya muhalif olduğunu belirtti. Bunun sebebini de

²⁴⁷⁸TBMM ZC, VIII \ 10, s.111.

²⁴⁷⁹TBMM ZC, VIII \ 10, s.111.

²⁴⁸⁰TBMM ZC, VIII \ 10, s.112.

²⁴⁸¹TBMM ZC, VIII \ 10, s.156.

şu şekilde açıkladı: Bir kişiye tahsisat yapıldığı zaman o kişinin ihtiyaçları doğrultusunda bir tetkik yapılması gerektiğini, Atatürk'ten Makbule Hanım'a, yüzbinlerce mal, emlak, arazi bırakıldığını; ancak çoğunun boşa harcandığını ve sadece 1000 TL bir ödeneği kaldığını belirtti. İhsan Hamit Bey, bu para ile de normal bir ailenin geçiminin olabileceğini söyledikten sonra, Makbule Hanım'ın istediği zamlı maaşı ilk başlarda kabul edebileceklerini söyledi. Ancak daha sonra bu vatan için mücadele vermiş ve şehit olmuş kişilerin maaş listesinin tektik edildiğinde, önceden 2, 3 ve 5 TL maaş bağlananlara son zamlarla asgari 60 TL, azami 250 TL verildiği görülünce bu maaşlara karşı, Makbule Hanım'ın istediği 1000 TL maaşın verilmesine, gönlünün razı olmadığını belirtti²⁴⁸².

Sinop Milletvekili Suphi Batur, görüşmeler devam ederken söz alarak: Makbule Hanım'ın bu istediği için kime başvurduğunu sordu. Bunun üzerine, Muammer Eriş söz alarak: Makbule Hanım'ın kendisinin Meclis'e, Hükümet'e ve partilere başvurduğunu söyledi²⁴⁸³. Bunun üzerine, Kütahya Milletvekili Ahmet Tahtakılıç, Meclis Başkanlığı'na bir önerge vererek, kanun tasarısının reddedilmesini önerdi. Daha sonra İhsan Hamit Bey'de istenilen miktarın fazla olduğunu belirterek, verilecek aylığın 300 lira olması yönünde bir teklif, Meclis Başkanlığı'na sundu. Verilen iki önergede, yapılan oylama sonucu reddedildi²⁴⁸⁴.

Kanun maddelerinin okunması sırasında, Giresun Milletvekili Ahmed Ulus söz alarak, Makbule Atadan'ın evlendiği takdirde maaşının kesilmesi hususunun, kanun tasarısına, eklenmesini önerdi ve bu öneri kabul edildi²⁴⁸⁵. Önergenin kabulünden sonra kanun tasarısı oylamaya sunuldu; ancak oylama sırasında Meclis yeter sayısına ulaşılmadığı için oylama II. tura bırakıldı²⁴⁸⁶. 18 Şubat'ta yapılan II. tur oylaması sırasında, 227 oy kullanıldı. Tasarı 27 karşı 197 oyla kabul edilerek kanunlaştı²⁴⁸⁷. Oylama sırasında Diyarbakır Milletvekilleri'nden Fazıl Ahmed Aykaç, Vedat Dicleli, Osman Ocak, İhsan Hamid Tiğrel ve Şeref Uluğ oylamaya katılmadılar²⁴⁸⁸.

---

²⁴⁸² TBMM ZC, VIII \ 10, s.157.

²⁴⁸³ TBMM ZC, VIII \ 10, s.159.

²⁴⁸⁴ TBMM ZC, VIII \ 10, s.160.

²⁴⁸⁵ TBMM ZC, VIII \ 10, s.160.

²⁴⁸⁶ TBMM ZC, VIII \ 10, s.218.

²⁴⁸⁷ TBMM ZC, VIII \ 10, s.235.

²⁴⁸⁸ TBMM ZC, VIII \ 10, s.241.

h) Bayındırlığa Yönelik Talepler

Devlet tarafından yapılacak olan, “Şoseler ve Köprülerle ilgili 1525 sayılı Kanun” 10 Haziran 1929’da kabul edildi²⁴⁸⁹. Daha sonra Kanun’un 2. Maddesi gereğince, ilgili Bakanlıklar ve Genel Kurmay Başkanlığı temsilcilerinin katılımıyla bir devlet yolu ağı tespit edildi²⁴⁹⁰.

Yapılacak olan bu yol ağıyla ilgili olarak, Diyarbakır Milletvekili Vedat Dicleli, 15 Nisan 1948 tarihinde Meclis Başkanlığı’na sözlü soru önergesi verdi. Önerge, 19 Nisan 1948’de Bayındır Bakanlığı’na havale edildi²⁴⁹¹. Önerge, Bakanlıkta görüşüldükten sonra Meclis’in 30 Nisan 1948 tarihli oturumunda gündeme alındı²⁴⁹². Vedat Dicleli’nin vermiş olduğu önergenin içeriği şu şekildeydi:

“1- Devletçe yapılacak olan Millî yolların geçeceği yerler tespit edilmiş ve hangi yıllarda nerelerde yol yapılacağı kesin bir programa bağlanmış mıdır?

2- Bu şoseler yapılırken çakıllı stabilize yol sistemine yer verilecek midir?

3- Silvan - Diyarbakır arasında birkaç ay önce inşası tamamlanan stabilize yoldan nasıl bir netice alınmıştır”?

Soru önergesi üzerine Bayındırlık Bakanı Kasım Gülek cevap vermek üzere söz aldı. Kasım Gülek yaptığı açıklamada ilgili Bakanlıklar ve Genel Kurmay Başkanlığı temsilcilerinin katılımıyla yol güzergâhının tespitinin yapıldığını, bunu yaparken de, ülkenin ekonomik, sosyal ve savunma bakımından önemli gördüğü yerlerin göz önünde tutularak, önemli liman ve demiryollarının birbirine bağlandığını ve hazırlanan projenin 3 yıllık ve 3 devreye ayrıldığını belirtti. Yolun 22 5584 km ve 870 büyük köprüyü içine alan, Amerikalı yol uzmanlarının yardımıyla hazırlanan bir proje olduğunu söyledi. Çakıllı yol sistemiyle ilgili olarak da, yollarda yapılacak analiz ve tahliller sonucunda yola yapılacak sistemin belirleneceğini söyledi²⁴⁹³.

Kasım Gülek son olarak, Silvan-Diyarbakır arasındaki yol durumuyla ilgili, ilk başlarda yolun çakıllı stabilize olarak yapıldığını; ancak araç geçişlerinden dolayı yollarda çöküntü olduğunu ve verilen önerge üzerine de bir uzman heyetinin bölgeye yollandığını söyleyerek, yolun bulunduğu toprağın killi ve çürük olduğunu, bundan

²⁴⁸⁹Resmî Gazete, 12 Haziran 1929, S.1214.

²⁴⁹⁰TBMM ZC, VIII \ 11, s.203.

²⁴⁹¹Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VIII \ 11, TBMM Basımevi, Ankara, 1948, s.68.

²⁴⁹²TBMM ZC, VIII \ 11, s.203.

²⁴⁹³TBMM ZC, VIII \ 11, s.203.

dolayı buraya 40-50 santim kalınlığında bir çakıl döşenmesi gerektiğini; ancak geçen yıl tahsisattan dolayı yapılamadığını ama bu yıl yapılacağını belirtti²⁴⁹⁴.

4- III. Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1948 – 10 Haziran 1949)

Meclis'in III. Toplantı Yılı 1 Kasım 1948 tarihinde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün nutkuyla açıldı. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün nutkundan sonra Meclis Başkanlığı seçimi yapıldı²⁴⁹⁵. Yapılan seçimde Şükrü Saraçoğlu, Celal Bayar ve Feridun Fikri Düşünel olmak üzere üç aday vardı. Adaylardan Celal Bayar ve Feridun Fikri Beyler 1'er oy alırken, Şükrü Saraçoğlu, 303 oy alarak yeni Meclis Başkan'ı seçildi²⁴⁹⁶.

Meclis'te milletvekillerinin görev yapacağı komisyonlar için 5 Kasım 1947 tarihinde seçim yapıldı. Yapılan seçime göre Diyarbakır Milletvekillerinin görev yapacağı komisyonlar şu şekilde belirlendi: Fevzi Kalfagil, 266 oyla Adalet Komisyonu'na, Vedat Dicleli, İhsan Hamit Tiğrel 270, Şeref Uluğ 271 oyla Bütçe Komisyonu'na, Fazıl Ahmet Aykaç 273 oyla Dışişleri Komisyonu'na, Osman Ocak 286 oyla da Milli Eğitim Komisyonu'na 4. kez tekrardan seçilerek, üyeliklerini devam ettirdiler²⁴⁹⁷.

a) Türkiye İktisat Kongresi'nin Toplanması

İlk İktisat Kongresi 17 Şubat- 4 Mart 1923 tarihinde İzmir'de Cumhuriyet'in kuruluşundan aylar önce gerçekleşti. İktisat Kongresi, Lozan Konferansı'nın dağıldığı ve ulusal sıkıntıların çoğaldığı bir dönem de 1135 delegenin katılımıyla toplandı²⁴⁹⁸. Aradan geçen 25 yıldan sonra İstanbul'da "1948 Türkiye İktisat Kongresi" adıyla bir kongre daha toplandı. İzmir İktisat Kongresi toplanış bakımından ne kadar tarihsel öneme sahipse, aradan geçen 25 yıldan sonra toplanan Türkiye İktisat Kongresi de o kadar önemliydi²⁴⁹⁹.

²⁴⁹⁴TBMM ZC, VIII \ 11, s.204.

²⁴⁹⁵Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin II. Toplantı Dönemi'nin başında Kazım Karabekir yapılan seçimle Meclis Başkanı seçildi. Ancak bu vazifedeyken 26 Ocak 1948 tarihinde Karabekir'in ani ölümü üzerine boşalan Meclis Başkanlığı için 30 Ocak 1948'de seçim yapıldı. 290 vekilin katıldığı oylamada Konya Milletvekili Ali Fuat Cebesoy 290, İzmir Milletvekili Şükrü Saraçoğlu 2 oy aldı. Neticede Ali Fuat Cebesoy 290 oyla III. Toplantı Dönemi açılıncaya kadar TBMM'ye Başkanlık yaptı. TBMM ZC, VIII \ 9, s.101.

²⁴⁹⁶Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VIII \ 13, TBMM Basımevi, Ankara, 1948, s.8.

²⁴⁹⁷TBMM ZC, VIII \ 13, s.20-23.

²⁴⁹⁸İzmir İktisat Kongresi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Afet İnan, **İzmir İktisat Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

²⁴⁹⁹C. Koçak, **Dönüşüm...**, s.693.

Cumhuriyet Gazetesi, 1948 yılının yaz aylarında, İstanbul Tüccar Derneği'nin, Türkiye İktisat Kongresi'ni toplayacağını duyurdu. Kongre, 22 Kasım 1948 tarihinde, İstanbul'da Taksim Belediye Gazinosu'nda; tam sayı belli olmamakla birlikte 1210 - 1300 kişiden oluşan delege ve misafirin katılımıyla toplandı²⁵⁰⁰.

Kongre de, dış ticaret, ekonomi, vergi reformu gibi konular, akademisyenler ve uzmanlar tarafından yazılmış olan tebliğler ışığında ele alındı. Bu kongreden sonra, DP Çanakkale Milletvekili Nurettin Gülmen'de, toplanmış olan kongre hakkında hükümetin görüşlerini öğrenmek için konuyu Meclis gündemine taşıdı. Nurettin Gülmen, Ekonomi Bakanı Diyarbakır Milletvekili Cavit Ekin'in cevaplama için, Meclis'in 10 Aralık 1948 tarihli oturumunda, bir sözlü soru önergesi verdi²⁵⁰¹. Nurettin Gülmen'in verdiği sözlü soru önergesi, şu şekildeydi:

“A-Milli ekonominin kalkınması için toplanan kongrenin sonuçlarını hükümet tarafından nasıl karşılandığı?

B- Hükümetin, liberalizmden, sosyalizme giden devletçiliğin, muhtelif safhaları hakkında tezleri incelemek ve bir karara varmak niyetinde olup olmadığı?

C- Bu işle ilgili Bakanlıklar da ihtiyaçlara göre bir kadro değişikliği yapmanın ve bir iktisat şurası oluşturmanın vakti geldiği konusunda ne düşündüklerini? Ve son olarak da, 1950 yılında da toplanacak olan iktisat kongresine de aynı derece de ilgi gösterip gösteremeyeceği?”²⁵⁰²

Sorular üzerine, Cavit Ekin söz alarak, Hükümet'in düşünce olarak, her türlü objektif eleştirilere açık olduğunu ve ilmi vasıfları taşıyan bütün görüşlerden istifade ettiğini belirtti. Ekonomik politika olarak da, geçen yıl yapılan parti programında, devletçiliğin yer aldığını ayrıca, “*Ekonomi Genel Meclisi*” adıyla bir teşkilat kurulması için Meclis'e bir kanun tasarısı sunduklarını ve tasarının şu an komisyonda olduğunu söyledi. Cavit Ekin, son olarak 1950 yılında toplanması düşünülen kongre ile ilgili olarak da şimdiden bir şey söylemenin uygun olmayacağını belirtti²⁵⁰³.

b) Gelir Vergisi Kanunu

Türkiye II. Dünya Savaşı'na girmemesine karşın ekonomik sıkıntıları gittikçe artmış, mal kıtlıkları gittikçe genişlemişti. Şükrü Saraçoğlu Hükümeti'nin 18 Ocak 1940 yılında Milli Koruma Yasası ile getirdiği denetim ve fiyat kısıtlamalarının gevşemesi

²⁵⁰⁰C. Koçak, *Dönüşüm...*, s.693.

²⁵⁰¹*Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, VIII \ 14, TBMM Basımevi, Ankara, 1949, s.92.

²⁵⁰²*TBMM ZC*, VIII \ 14, s.92.

²⁵⁰³*TBMM ZC*, VIII \ 14, s.93.

var olan durumu daha da kötüleştirdi. Piyasada fiyatlar gittikçe arttı. Karaborsa hızla büyümeye başladı. Bu durum haksız kazanç sahiplerini, savaş zenginlerini daha da palazlandırdı²⁵⁰⁴. Neticede 1940 yılların sonlarına doğru Türkiye’de gelir vergisi, tartışmaları yaşandı. Saraçoğlu Hükümeti tarafından, 1942 yılının ilkbahar ve yaz aylarından itibaren olağanüstü kazançları vergilendirmek amacıyla “*Varlık Vergisi*” adıyla bir kanun hazırlandı²⁵⁰⁵. 11 Kasım 1942’de kabul edilen kanunun vergi miktarı il ve ilçelerde belirlenen komisyonlarca belirlendi. Komisyonlarda vali ya da kaymakam, defterdar ya da mal müdürü belediye ve ticaret odalarının kendi içinden seçeceği iki kişi tarafından oluşuyordu. Ticaret odasının olmadığı yerlerde belediye tarafından ticaretten, ziraattan anlayan iki kişi belirlenirdi. Büyük çiftçilerin vergi durumu belirlendiği zaman ise komisyona ziraat odasından iki kişi belirlenirdi²⁵⁰⁶. Varlık Vergisi, bazı kaynaklarda²⁵⁰⁷ sadece gayri Müslüm vatandaşlara getirildiği söylene de kanunun 2. Maddesi’ne bakıldığında gelir düzeyi yüksek kişilerden alındığı görülmektedir²⁵⁰⁸. Kanun, uygulaması esnasında çok tartışıldı. Sonunda 1943 yılında kanun kaldırılarak, çoğu Yahudi olan vergi mükellefi serbest bırakıldı²⁵⁰⁹.

Vergi konusu, Çok Partili Dönemde de tartışılmaya devam etti. 1948’de toplanan, Türkiye İktisat Kongresi’nde tartışılan en önemli konulardan biri de vergi reformu konusuydu²⁵¹⁰. Konu daha sonra Meclis gündemine taşındı. Nisan ayında başlayan görüşmelerde, kanun maddeleri üzerinde tartışmalar sürdü. Kanun tasarısının okunduğu sırada, Diyarbakır Milletvekili İhsan Hamit Tiğrel, tasarının 23. Maddesi’yle

²⁵⁰⁴T. Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi ...**, s.319.

²⁵⁰⁵Ayhan Aktar, **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008⁹, s.141-142.

²⁵⁰⁶T. Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900-1960)**.322.

²⁵⁰⁷Faik Ökte, **Varlık Vergisi Faciası**, Nebioğlu Yayınları, İstanbul, 1951.

²⁵⁰⁸**Madde 2** — *Varlık Vergisi aşağıda yazılı zümrelere dâhil olan hakikî ve hükmi şahıslardan alınır: A)2395 ve 2728 sayılı kanunlarla ek ve tadilleri mucibince mükellef bulunanlar; B) Büyük çiftçiler (Büyük çiftçiden maksat, işinin idaresine ve vüsatine hâlel getirmeksizin bu mükellefiyeti ifa edebilecekleri bu kanunda yazılı komisyonlarca tesbit edilenlerdir); C) Uhdelerinde bulunan binaların ve hisseli ise hissedarlarının hisselerine düşen bir yıllık gayrisâfi iradı yekûnu 2 500 liradan ve arsalarının vergide mukayyet kıymetleri 5 000 liradan yukarı bulunan ve bu miktarların tenzilinden sonra mütebaki irat ve kıymetlerle bu vergiyi verebileceği komisyonlarca kararlaştırılanlar; 'D) 1939 senesinden beri 2395 veya 2728 sayılı kanunlar mucibince vergiye tabi bir iş ve teşebbüsle uğraştığı halde bu kanunun neşri tarihinde işini terk, devir veya tasfiye etmiş bulunanlar; E) Meslekleri tacir, komisyoncu, tellal veya simsar olmadığı halde 1939 senesinden beri velev bir defaya münhasır olsa bile ticari muamelelere tavassut ederek komisyon veyahut tavassut mukabili olarak her ne nam ile olursa olsun para veya ayniyat almış olanlar. 11 Kasım 1942’de kabul edilen “Varlık Vergisi Kanunu” nun tamamı için bkz. **Resmî Gazete**, 12 Kasım 1942, S.5255.*

²⁵⁰⁹R. N. Bali, **Cumhuriyet Döneminde Türkiye Yahudileri ...**, s.474.

²⁵¹⁰C. Koçak, **Dönüşüm...**,s.706.

ilgili olarak söz istedi²⁵¹¹. “*Gelir Vergisi Kanun Tasarısı*”nın 23. Maddesi şu şekildedir:

“23. MADDE — *Aşağıda yazılı menkul sermaye gelirleri, gelir vergisinin dışındadır:*

1- Hususi kanunları veya Devletle akdedilmiş mukavelelerle her türlü vergiden istisna edilmiş olan menkul kıymetlerin faiz, temettü ve ikramiyeleri.

2-Mevduat ve hususi alacaklar mukabilinde bir takvim yılında alınan faizlerin 200 lirası (muhtelif müesseselerden alınan mevduat faizlerinde bu had her müessese için ayrı ayrı nazara alınır)”²⁵¹².

İhsan Hamit Bey, madde ile ilgili konuştuğu 11 Nisan 1949 tarihli Meclis oturumunda, maddeyle getirilmek istenenin, vergi reformunun karakterine, ruhuna, mahiyetine uymadığını, bazı sebeplerle 200 TL kadar hiçbir mana ifade etmeyen küçük bir rakam istisna edilerek vergiye tabi tutulurken, 50.000 ya da 100.000 TL’ye kadar tahvilatı olanların hatta elinde 1.000.000 TL’ye kadar tahvilatı elinde tutan müesseselerin, bu vergiden muaf tutulduğunu, bu durumun da bir tezat oluşturduğunu belirtti²⁵¹³. İhsan Hamit Bey’in konuşması sırasında, Hatay Milletvekili Rasim Yurdman araya girerek, vergiden muaf olanların hangi müesseseler olduğunu sordu. Bunun üzerine İhsan Hamit Bey: elinde tahvil bulunan bütün müesseselerin bu vergiden muaf olduğunu, bu durumda kesinlikle eşitliğe sığmadığını söyledi²⁵¹⁴.

İhsan Hamit Bey, daha sonra 23. Madde’nin 1. Fıkrası’na “*ancak bunlar vergi nispetinin tayininde nazara alınır*” ibaresini eklenmesi için ve ayrıca 23. Madde’nin 2. Fıkrası’ndaki 200 TL’nin 1000 TL’ye çıkarılması hususunda bir teklif sundu; ancak teklif yapılan oylama sonucu kabul edilmedi. Meclis Başkanı, görüşmelerin bitmesi üzerine, tasarının 23. Maddesi’ni olduğu gibi oylamaya sundu ve yapılan oylama sonucu 23. Madde Meclis Genel Kurulu’nda kabul edildi²⁵¹⁵.

c) Yakıt İhtiyacına Dair Önlemler

Ülkede yaşanan kömür sıkıntısı üzerine, CHP Kocaeli Milletvekili Cenap Aksu, yaşanan bu sıkıntıların sebebini öğrenmek için Ekonomi Bakanı ve aynı zamanda Diyarbakır Milletvekili olan Cavit Ekin’e birkaç tane cevaplama için sözlü soru

²⁵¹¹Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VIII \ 18, TBMM Basımevi, Ankara, 1949, s.261.

²⁵¹²TBMM ZC, VIII \ 18, s.227.

²⁵¹³TBMM ZC, VIII \ 18, s.261.

²⁵¹⁴TBMM ZC, VIII \ 18, s.262.

²⁵¹⁵TBMM ZC, VIII \ 18, s.271.

yöneltti. Cenap Aksu, Meclis'in 15 Aralık 1948 tarihli Meclis oturumunda söz alarak, Bakanlığın cevaplaması sözlü olarak şu soruları sordu:

“A-Kömürün durumunun savaş yıllarında bile bu kadar kötü olmadığını dağıtımın devletin elinde olan bu önemli maddenin devlet tarafından nasıl ihtiyaç miktarının hesaplanmadığını?

B-Kömür dağıtılan İstanbul ve Ankara’da kaç kişiye kömür dağıtıldığını ve hala kaç kişinin kömür beklediğini²⁵¹⁶?

C-Kömürde yaşanan bu sıkıntılardan dolayı zamanında hükümetin niçin tedbir almadığını²⁵¹⁷?

Cavit Ekin, sorulara cevap vermek için söz alarak, ilk önce taş kömürü ve linyit ile ilgili durumu izah etti. Yaptığı açıklamada: Zonguldak kömür havzasının, devlet eliyle işletilmeye başladıktan itibaren, her yıl artış kaydettiğini belirterek, 1947 kârının, 1943’e göre % 25, 1939’a göre ise bu rakamın % 46 olduğunu açıkladı. Devlet eliyle işletilen linyit kömürünün ise, bu yıl itibariyle 695 000 tonu aşacağını; ancak üretimdeki bu artışa rağmen bunun ihtiyacı karşılayamadığını söyleyerek, resmi dairelerde ve hususi evlerde yalın olarak kullanılan kömürdeki sıkıntının bundan kaynaklandığını belirtti²⁵¹⁸.

İstanbul ve Ankara’nın kömür ihtiyacı olarak da, İstanbul’da bu yıl kok kömürü beyannamesinin 102 100 adet olduğunu, bunun geçen yıl 92 800 söyleyerek, verilen beyanname rakamına göre hareket etmenin çok sağlıklı olmadığını çünkü sayının bazen beyannamenin üzerinde olduğunu belirtti. Bu yıl İstanbul’da kok kömürü için müracaat edenlerin adedinin 80 650 olduğunu, bunlardan 62 033 ailenin kömürlerini aldığını söyledi. Ankara’nın durumunun ise İstanbul’a ve geçen yıla göre çok iyi olduğunu, bu yıl beyanname miktarının 56 724 adet olduğunu, müracaat eden 52 648 kişiden 47 078 ailenin kömürlerini aldığını açıkladı. Bazı durumlarda sıkıntı yaşanmasının sebebini de müracaat edenlerin belirtilmiş tarihlerde gelmediklerini, en son ayda müracaat etmek istediklerini bununda bekleme süresini uzattığını söyledi²⁵¹⁹.

Cavit Ekin, yıllık üretim ve tüketim ihtiyacının hesaplanmasıyla ilgili olarak da, üretim yılına girmeden evvel, yıl içinde yapılacak üretim miktarı tahmin edilerek, program yapıldığını, ihtiyacın ise bir önceki yılın harcaması göz önüne alınarak tespit edildiğini; ancak halkın ihtiyacının ne olduğunun tam olarak tespit edilmeyeceğini,

²⁵¹⁶TBMM ZC, VIII \ 14, s.117.

²⁵¹⁷TBMM ZC, VIII \ 14, s.117-118.

²⁵¹⁸TBMM ZC, VIII \ 14, s.118.

²⁵¹⁹TBMM ZC, VIII \ 14, s.118.

tüketim temposuna göre üretim yapıldığını belirtti²⁵²⁰. Konuşmadan sonra, Cenap Aksu tekrar söz alarak, halkın kömür beklemesinin sebebinin üretim ve tüketimle alakalı olmadığını, eğer kömür dağıtım depoları sayılarının miktarı artırılırsa bu sıkıntının azalacağını söyleyerek, sayın bakanın yaptığı açıklamayı kendince tatmin edici bulmadığını da söyledi²⁵²¹.

d) Diyarbakır Bölgesine Yönelik İskân Politikaları

Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte ulus devlet olma süreci başladı. Bu süreçte Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki siyasi sorunların, nüfus yapısından olduğu düşünülerek iskân politikası uygulamasına gidildi. "İskân Kanunu" il olarak 31 Mayıs 1926 tarihinde 885 sayılı yasa ile kabul edildi²⁵²². Bu kanun, doğu bölgesindeki Kürt ayaklanmalarına karşılık oluşan tehditlere karşı önlem almak ve ulus devlet politikasında bölgeyi millileştirmek gayesi taşıyordu²⁵²³.

Tek Parti döneminde, Diyarbakır ve çevresine, ayrıca memleketin belli yerlerine iskân amaçlı olarak Bulgaristan ve Romanya'dan getirilen göçmenler yerleştirildi. Diyarbakır Milletvekili Osman Ocak da yaşanan bu durumu ve şuan ki neticelerini, Meclis gündemine taşımak için, 20 Aralık 1948 tarihinde, Meclis Başkanlığı'na sözlü bir soru önergesi verdi. Önerge, Meclis Başkanlığı tarafından, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na havale edildi²⁵²⁴. İlgili evrak, 24 Aralık da tekrar Meclis gündemine geldi; ancak ilgili bakanlık soruyu ileriki günlerde cevaplayacağını söyleyerek durumu erteledi²⁵²⁵.

Osman Ocak'ın vermiş olduğu önerge, 29 Aralık tarihinde Meclis gündemine alınarak, Genel Kurulu'nda okundu. Verilen önerge şu şekildeydi:

"1 — Diyarbakır ve çevresine yerleştirilen göçmenlere ne toprak dağıtıldığını ve devletçe kendilerine yapılan masraflara göre üretici duruma gelip gelmediklerini?"

2 — Göçmenler için kaç köyde kaç ev yapıldığını, bu evlerin yaşanabilecek durumda olup olmadığını?"

3 — Diyarbakır ve çevresinde 2510 ve 1505 sayılı kanunlara göre ne kadar toprak alındığını ve alınan toprakların tamamen dağıtılıp dağıtılmadığını?"

²⁵²⁰ TBMM ZC, VIII \ 14, s.119.

²⁵²¹ TBMM ZC, VIII \ 14, s.121-122.

²⁵²² Ceride-i Resmîye, 1 Temmuz 1926, S.409.

²⁵²³ Şeyh Sait Ayaklanmasıyla birlikte başlayan bu uygulama hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Salahaddin Gök, **Tek Parti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da İskân Politikaları (1923-1950)**, (Basılmamış Doktora Tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2005.

²⁵²⁴ TBMM ZC, VIII \ 14, s.153.

²⁵²⁵ TBMM ZC, VIII \ 14, s.280.

4 — 1505 sayılı kanunla istimlâk edilerek Hazine adına tescil edilen, topraklardan halen halka dağıtılmayanların kimlerin elinde olduğunu?

5 — 2510 sayılı kanuna göre, batı bölgelerine nakledilip 5098 sayılı kanuna göre yerlerine dönmüş bulunan şahıslara ait olup da istimlâk edilmeden ve tasfiyesi yapılmadan dağıtılan toprak var mıdır, varsa ne miktardır, bunlar için ne düşünülmektedir?

6 — İstimlâk ve dağıtım işlerine ait Danıştay da birçok dâvalar bulunduğu ve bunların birçoğunun toprak sahibi lehine hükme bağlandığını duymaktayız. Böyle olduğuna göre yapılan muamele nedir?

7 — Genel olarak pek karışık bir durumda olduğunu ve kısmen halkın aleyhine ve zararına tecelli ettiğini duymakta olduğumuz toprak dağıtım ve iskân işlerinin düzeltilmesi için ne gibi çareler düşünülmektedir”²⁵²⁶?

Meclis Genel Kurulu’nda soruların okunmasından sonra, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Kemali Bayizit söz alarak, soruları cevapladı. Kemali Bayizit, 1936 yılında, Umumi Müfettişlikler ve valilerle yapılan 6 yıllık program dâhilinde Diyarbakır’ın, önemli bir iskân sahası olduğunu, Bulgaristan ve Romanya’dan getirilen 1363 hane 5254 nüfuslu göçmenin, 1937-1939 yılları arasında, Diyarbakır Vilayeti’nin Merkez, Bismil, Ergani ve Çınar İlçeleri’ne yerleştirildiğini ve yerleştirilen göçmenlere 1938-1942 yılları arasında 85 611 hektar toprak dağıtıldığını, evlerinin temin edildiğini söyledi. Ancak 1941 ve 1942 yılları arasında bölgedeki kuraklık ve süne haşeresi sebebiyle büyük sıkıntılar çektiklerini, bundan dolayı yerlerini bırakarak, Eskişehir, Konya ve Kocaeli bölgelerine gittiklerini belirtti. 1943 yılından itibaren yapılan iyileştirmelere rağmen, 187 hanenin hala dönmediğini, dönen 1176 hanenin de durumunun iyi olduğunu söyleyerek, göçmenlerin inşaat, çift hayvanı ve malzemeleri için 1937-1945 yılları arasındaki bütçelerden 1.613.173 TL harcama yapıldığını bununda kişi başına 370 TL’ye karşılık geldiğini belirtti²⁵²⁷.

Kemali Bayizit, ikinci soruya cevaben, göçmenler için, Diyarbakır Merkez İlçesi dâhilinde sekiz köyde 755, Bismil İlçesinin yedi köyünde 769, Çınar İlçesi’nin iki köyünde 173 ve Ergani İlçesi’nde de 50 olmak üzere toplamda 1747 hane ev yapıldığını ve birer ilkokul da inşa edildiğini söyledi²⁵²⁸.

²⁵²⁶TBMM ZC, VIII \ 14, s.347-348.

²⁵²⁷TBMM ZC, VIII \ 14, s.348.

²⁵²⁸TBMM ZC, VIII \ 14, s.348.

Diyarbakır ve çevresinde ne kadar toprak alındığıyla ilgili olarak da: Diyarbakır Vilayeti dâhilinde, Merkez İlçesinde 32 yerde 88 830, Bismil İlçesinde 16 yerde 45 388, Çınar İlçesinde 7 yerde 25 500, Eğil İlçesinde 2 yerde 108, Lice İlçesinde 1 yerde 650, Silvan İlçesinde 16 yerde 26 185 olmak üzere toplamda 186 661 dekar arazi istimlak edildiğini ve buna karşılık 135 585 lira ödendiğini söyleyerek, bütün bu istimlak işlerinin I. Umumi Müfettişlik zamanında lüzum görülmesi üzerine 1929-1932 yılları arasında yapıldığını belirtti. 1505 sayılı kanununa göre istimlak edilip halka verilmeyen 60 163 dekar arazinin de hazinenin emrinde bulunduğunu belirtti²⁵²⁹.

Danıştay'a açılan davalarla ilgili olarak da, toprağı istimlak edilen kişiler tarafından, Diyarbakır Valiliği'ne 10 dava açıldığını; ancak kararların ne olduğuna dair Bakanlığa bir tebligatın henüz gelmediğini söyledi. İskân işleri ve toprak dağıtımıyla ilgili olarak da düzenlemeler yapıldığını ve bir komisyon kurulduğunu açıkladı. Osman Ocak, yapılan konuşmadan sonra, Bakanlığa teşekkürlerini sundu²⁵³⁰.

e) Milli Savunma Bakanlığı'na Dair Kanun Görüşmeleri

Milli Savunma Bakanlığı'na dair kanun tasarısı, Meclis'in 28 Mayıs 1949 tarihli oturumunda görüşülmeye başlandı. Balıkesir Milletvekili Orgeneral İzzeddin Çalışlar, tasarının mahiyetinin iki esasa dayandığını söyledi. İlki, Genelkurmay Başkanlığını, Milli Savunma Bakanlığı'na bağlamak olduğunu ve buna taraftar olduğunu, ikinci olarak da Milli Savunma Bakanlığı'nda mevcut ve Milli Savunma Bakanlığı tarafından idare olunan, bütün teşkilatın Genel Kurmay Başkanlığı'nın emrine verilmesidir. İzzeddin Çalışlar, ikinci esasın kabul edilmesi halinde Milli Savunma Bakanlığı kalmıyor gibi bir durumun ortaya çıktığını ve bütün işlerin Genel Kurmay Başkanlığı tarafından idare edileceğini söyleyerek ikinci esasa muhalif olduğunu belirtti²⁵³¹.

İzzeddin Çalışlar'dan sonra Diyarbakır Milletvekili Vedat Dicleli söz alarak, bütün işlerde olduğu gibi, askeri işlerde de yurdun korunması hizmetinde de, Meclis'e karşı muhatap ve mesul bir makamın bulunması gerektiğini söyledi. Birçok memlekette bu muhatapın Milli Savunma Bakanı veya Kara, Deniz ve Hava Bakanlıkları'nın olduğunu, bizde ise bugüne kadar bu durumun ikiye ayrıldığını; komuta, talim ve terbiyenin Genelkurmay Başkanlığı'na, levazım, ikmal gibi diğer hizmetlerin Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı olduğunu, Meclis'e karşı da Milli Savunma Bakanı'nın

²⁵²⁹TBMM ZC, VIII \ 14, s.349.

²⁵³⁰TBMM ZC, VIII \ 14, s.349-350.

²⁵³¹Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VIII \ 19, TBMM Basımevi, Ankara, 1949, s.1010.

mesul olduğunu belirtti²⁵³². Vedat Dicleli, bu açıklamadan sonra, Milli Savunma Komisyonu'nun raporunu okuduğunu; ancak komisyonun kendisine verilen bu işi etraflıca müzakere etmediğini, raporu okunduğunda maddelerle gerekçe arasında bir ilişki kurmadığını, gösterilen sebeplerin, yeterli olmadığından ve raporun kendisini tatmin etmediğinden Komisyon'un raporuna olumlu bakmadığını ve tasarıya oy vermesinin kolay olmayacağını söyleyerek, Komisyon raporunu eleştirdi²⁵³³.

Kanun tasarısının maddeleri, Meclis'in 30 Haziran 1949 tarihli oturumunda görüşülmeye başlandı. Görüşmeler sırasında ilk olarak Diyarbakır Milletvekili İhsan Hamit Tiğrel söz aldı. Kanunun ilk maddesiyle ilgili olarak yaptığı açıklamada: Komisyonun değiştirdiği madde de müsteşardan bahsedilirken, bu kişinin mutlaka asker olması hususu üzerinde durulduğunu; bunun sebebini sorduğunda da Milli Savunma Müsteşarının sivil olması halinde, askeriye siyasetin gireceğini, bunun da hayırlı olmayacağı yönünde bir cevap aldığını söyledi. İhsan Hamit Bey, gösterilen sebebi anlamadığını, müsteşar denilen kişinin memur olduğunu, memurun da siyasete girmesinin kanun tarafından engellendiğini, ayrıca "*Milli Savunma Bakanı'nun sivil olduğu takdirde, askeriye siyasete girmiyor da, müsteşar sivil olduğunda mı siyaset giriyor*" şeklinde bir açıklamada bulundu²⁵³⁴. İhsan Hamit Bey, müsteşarın asker olması hususuna karşı çıkararak bu durumun maddeden çıkarılması yönünde bir önerge, Meclis Başkanlığı'na sundu. Yapılan oylama sonucu, teklif Meclis Genel Kurulu'nda kabul edilerek, tırnak için de geçen "*asker*" kelimesi, maddeden çıkarıldı²⁵³⁵.

5- IV. Toplantı Yılı Diyarbakır Milletvekillerinin Faaliyetleri (1 Kasım 1949 – 24 Mart 1950)

Meclis'in IV. Toplantı Yılı 1 Kasım 1949 tarihinde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün nutkuyla açıldı. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, son toplantı devresinde yaptığı konuşmada, ABD'den gelen askeri yardımla, ordunun gücünü daha da artırdığını, ayrıca bu dönemde geçen yıl olduğu gibi bütçenin büyük kısmının, milli savunmaya ayrılacağını, ayrıca bu dönem ekonomi, ulaşım, bayındırlık gibi konularda önemli gelişmeler yaşanacağından ve dış politikada da bu dönem için Ortadoğu ve Yakındoğu ülkeleriyle önemli temaslarda bulunacağından bahsetti²⁵³⁶.

²⁵³²TBMM ZC, VIII \ 19, s.1012.

²⁵³³TBMM ZC, VIII \ 19, s.1013.

²⁵³⁴TBMM ZC, VIII \ 19, s.1060.

²⁵³⁵TBMM ZC, VIII \ 19, s.1071-1072.

²⁵³⁶Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VIII \ 21, TBMM Basımevi, Ankara, 1950, s.4-9.

Açılış nutkundan sonra, VIII. Dönemin son toplantı yılı için, Meclis Başkanlığı seçimi yapıldı. Seçimde CHP'nin adayı Şükrü Saraçoğlu, 299 oy alarak, ikinci kez Meclis Başkan'ı seçildi²⁵³⁷.

Meclis'in son toplantı yılı da, milletvekillerinin görev yapacağı komisyonlar için, 7 Kasım 1949 tarihinde seçim yapıldı. Yapılan seçimde, Diyarbakır Milletvekillerinin görev yapacağı komisyonlar şu şekilde belirlendi: Fevzi Kalfagil, 237 oyla beşinci kez Adalet Komisyonu'na, Cavit Ekin bu dönemde ilk kez 236 oyla da Bayındırlık Komisyonu'na²⁵³⁸, İhsan Hamit Tiğrel üçüncü kez, Şeref Uluğ beşinci kez 237 oyla Bütçe Komisyonu'na, Fazıl Ahmet Aykaç beşinci kez 233 oyla Dışişleri Komisyonu'na, Osman Ocak'ta beşinci kez 241 oyla da Milli Eğitim Komisyonu'na tekrar seçilerek üyeliklerini devam ettirdiler²⁵³⁹.

Vedat Dicleli, VIII. Dönemin son toplantı yılında, 7 Haziran 1949 tarihinde, Şemsettin Günaltay Hükümeti'nde Ekonomi ve Ticaret Bakanlığına getirilerek, kabinede yer aldı²⁵⁴⁰.

a) Tarımda Yaşanan Sıkıntılara Dair Önergeler

Mısır üretimi, Karadeniz Bölgesi'nin başlıca gıda maddesidir. 1949 yılı içinde yaşanan olumsuz hava koşulları, mısır mahsulünde, zarara sebep verdi. Bundan dolayı ürün beklenenden az oldu. DP Muğla Milletvekili Nuri Özsan da, Karadeniz halkının bu sıkıntısını, Meclis gündemine taşımak için, 10 Kasım 1949 tarihinde Meclis Başkanlığı'na bir soru önergesi verdi. Önerge Ekonomi ve Ticaret Bakanlığına havale edildi²⁵⁴¹.

Nuri Özsan, verdiği önergede: Karadeniz'deki Mısır'ın, bu yıl ki aşırı yağıştan dolayı mahsulünde sıkıntı yaşandığını ve bununla bölge halkında endişe yarattığını hatta göçe sebep verdiğini, bundan dolayı Hükümet'in bu konuya el atmasını istedi. Nuri Özsan'ın, verdiği soru önergesi Meclis'in 18 Aralık 1949 tarihinde gündeme alındı²⁵⁴². Önergenin okunmasından sonra, CHP Ordu Milletvekili Arif Hikmet Onat'ta, aynı konuyla ilgili başka bir soru önergesi verdi. Arif Hikmet'in verdiği önerge ise şu şekildeydi:

²⁵³⁷TBMM ZC, VIII \ 21, s.11.

²⁵³⁸Cavit Ekin bundan önce kurulan Peker Hükümeti ve I. ve II. Hasan Saka Hükümetleri'nde Ekonomi Bakanlığı yapmıştı.

²⁵³⁹TBMM ZC, VIII \ 21, s.20-24.

²⁵⁴⁰BCA, 030.10\30.169.1; **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, VIII \ 20, TBMM Basımevi, Ankara, 1949. s.533.

²⁵⁴¹TBMM ZC, VIII \ 21, s.29.

²⁵⁴²TBMM ZC, VIII \ 21, s.98.

“1- Mısırın tüketim bölgelerinde, peşin para ile tanzim satışı yapılacak mı?

2- Bu yılki mısırın toplam ürünü kaçtan tahmin edilmektedir?

3- Yıllık mısır tüketimi kaç tondur?

4- Üretim ile tüketim arasında fark varsa, Hükümet bunu ne suretle telafi etmeyi düşünüyor?

5- Mısırın tüketim bölgesi olan, Ordu'dan Hopa'ya kadar, bu yıl havalar yağışlı gittiğinden, mısır üretimi az olmuştur. Diğer taraftan, fındık bölgesi olan bu çevrede, 1938 yılından beri fındığın para etmemesi yüzünden, köylünün satın alma kabiliyeti de eksilmiştir. Bundan dolayı, peşin para ile mısır almaya gücü yetmeyen köylü için hükümetin ne düşünüyor?”

Önergelerin okunmasından sonra, konunun muhatabı olan Ekonomi ve Ticaret Bakanı ve Diyarbakır Milletvekili Vedat Dicleli, iki önergeye de birden cevap vermek için söz aldı. Dicleli yaptığı konuşmada: bu yıl yağışlarla etkilenen mısırın, geçen yıla göre ekiminin fazla olduğunu bununda iyimser bir hava yarattığını, bunun yanında Hükümet'in, Karadeniz halkının mısır ihtiyacını karşılamak için gerekli tedbirlerin alındığını söyledi. Genel olarak, üretimin tüketime yettiğini, yetmediği yerlerle ilgili olarak da, bu bölgelerde uygun zamanlarda dağıtım yapılacağını, dağıtım içinde Tarım Satış Kooperatiflerinden faydalanacağını ve bu aydan itibaren Karadeniz'deki pazarlarda mısır satışının başlayacağını açıkladı²⁵⁴³.

Vedat Dicleli'nin konuşmasından sonra, Nuri Özsan tekrar söz alarak: Karadeniz'deki mısır üretiminin normal şartlarda tüketimi karşılamadığını, bu yılki kötü hava şartlarından dolayı, durumun daha da kötüye gittiğini buna rağmen, Bakanlığın yaptığı açıklamayı çok tatmin edici bulmadığını söyledi. Pazarda mısır satışıyla ilgili olarak da halkın elinde para bulunmadığını, çünkü fındığın para etmediğini oysa her şeyini mısırdan yapan bu halka, Hükümet'in mısır satışında ödeme olaylığı sağlaması gerektiğini belirtti²⁵⁴⁴.

Nuri Özsan'ın konuşmasından sonra Ordu Milletvekili Arif Hikmet de söz aldı. Yaptığı açıklamada: Bakanın, bu yıl mısır üretiminin geçen yıldan fazla olduğunu söylediğini; ancak yapılan tahkikatlarda bu yılki üretimin, tüketimi karşılayacak durumda olmadığını, bundan dolayı geçen sene 19 kuruşa satılan mısırın bu yıl 24 kuruşa çıktığını söyledi. 1938 yılında 1 kilo fındığın 45 kuruşa satıldığını buna karşılıklı en az 12-15 kilo mısır alındığını, şimdi ise 1 kilo fındığın 55-60 kuruşa

²⁵⁴³TBMM ZC, VIII \ 21, s.98.

²⁵⁴⁴TBMM ZC, VIII \ 21, s.99.

satıldığını bununla da 1-2 kilo mısır alındığını söyleyerek halkın perişan olduğunu belirtti. Arif Hikmet, fındık üreticisinin borç içinde olduğunu bundan dolayı Hükümet'in, Kredi Kooperatiflerine dâhil olanlara mısır kredisi vermesi gerektiğini, bunların dışında kalanlara da borç karşılığında mısır vermesini rica etti. Arif Hikmet, son olarak bölgedeki bu yılki üretimin tüketime yetmeyeceğini, Hükümet'in bölge halkına 1946'da olduğu gibi mısır yerine buğday vermeyi düşündüğünü, bu durumda köylünün buğdayı kullanmasını bilmediğini, bunun için bölge halkına mısır verilmesini, rica etti²⁵⁴⁵.

Yapılan konuşmalardan sonra, Vedat Dicleli tekrar söz alarak yaptığı konuşmada: üretimin, tüketimi karşılamayacağı konusunda bir endişe olduğunu; ancak Ziraat Bakanlığı'nın tahminlerine göre bu yılki mısır üretiminin geçen yılın üstünde olduğunu söyledi. Karadeniz Bölgesi'nde bu yıl sıkıntı yaşanması halinde ise Edirne ve Kocaeli tarafından Karadeniz'e bir aktarım yapılacağını hatta ekipleri nahiyelere kadar gönderip halka uygun fiyatla mısır verileceğini, ayrıca 4-5 tonluk mısır silosu inşaatları düşünüldüğünü açıkladı²⁵⁴⁶.

Karadeniz Bölgesi'yle ilgili bir başka soru önergesi de Meclis'in 6 Şubat 1950 oturumunda verildi. Önergeye sebep olan olay, iktidara muhalefetiyle bilinen, Zafer Gazetesi'nin²⁵⁴⁷ 31 Ocak 1950 tarihli sayısında, manşetten verdiği "*Karadeniz'de Açlık*" başlığı haberi idi²⁵⁴⁸. Gazete Başmuhabiri Mümtaz Faik Fenik, yaptığı haberde: Ordu Bölgesi'nde gezdiği esnada, elindeki mısırın tükendiğini, önlem alınmadığı takdirde açlık olacağını ve Ordu'ya bağlı Mesudiye, Ünye, Fatsa ve Göl köy tamamıyla boşalan köyler olduğunu, halkın dağ bölgelerini bırakıp daha verimli yerlere göç ettiğini yazıyordu²⁵⁴⁹.

Gazetede çıkan haberler üzerine, CHP Ordu Milletvekili Yusuf Ziya Ortaç, gazete de çıkan haberin doğruluk payını sormak için konuyu 6 Şubat 1950 tarihinde Meclis gündemine taşıdı. Yusuf Ziya Ortaç, Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'nın cevaplama için, Meclis Başkanlığı'na verdiği önergede gazetede Karadeniz Bölgesiyle

²⁵⁴⁵TBMM ZC, VIII \ 21, s.100.

²⁵⁴⁶TBMM ZC, VIII \ 21, s.101.

²⁵⁴⁷Zafer Gazetesi, DP'nin yayın organı olarak, 30 Nisan 1949'da yayın hayatına başladı. Gazetenin kurucusu İhsan Tütüncü ve Zeki Rıza Sporel'dir. İmtiyaz sahibi ve başyazarı Mümtaz Faik Fenik'tir. Yayın hayatı boyunca DP'yi destekleyen gazete, 27 Mayıs 1960'ta kapatıldı. Fahri Yetim, **Ulus ve Zafer Gazetelerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2006, s. 37-38.

²⁵⁴⁸Zafer, 31 Ocak 1950, no: 277, s.1.

²⁵⁴⁹Mümtaz Faik Fenik, "*Karadeniz'de Açlık*", **Zafer**, 31 Ocak 1950, no: 277, s.6.

ilgili çıkan haberlerin doğru olup olmadığını sordu²⁵⁵⁰. Verilen sözlü soru önergesi üzerine, Ekonomi ve Ticaret Bakanı Vedat Dicleli söz alarak: vazife gereği birçok gazeteyi takip ettiğini; ancak Zafer Gazetesi hariç, hiçbir gazetede böyle sansasyonel bir habere rastlamadıklarını söyledi. Yine de haber üzerine Ordu Valiliği'ne telgraf çekilerek durumun sorulduğu; ancak gazetenin iddia ettiği bu olayın yaşanmadığını, ayrıca valiliğin, piyasada mısır darlığının olmadığını, tüccarların elinde büyük stokların bulunduğu bilgisini verdi²⁵⁵¹.

Tarıma yönelik diğer bir konuda 1949 yılındaki pamuk mahsulünün durumu, iç ve dış piyasadaki satış politikalarıyla ilgiliydi. Bu konu hakkında bilgi almak isteyen CHP Seyhan Milletvekili Kasım Ener, bu konuyu 6 Şubat 1950 yılında Meclis Başkanlığı'na verdiği sözlü soru önergesiyle, Meclis Genel Kurulu'na taşıdı. Kasım Ener'in verdiği önerge şu şekildeydi:

“1- Tüketim bölgelerine göre, miktarı ve ortalama fiyatları ayrı ayrı gösterilmek üzere 1949 yılı pamuk mahsulünden kaç ton satıldı, satılmayanların tutarı tahminen ne kadar ve kısa bir sürede satılma ihtimallerinin olup olmadığı?

2- Yıllık İhtiyaçlara göre, Devlet dokuma fabrikaları için 1949 pamuk mahsulünden miktarın ne olduğu ve bugüne kadar kaç ton satıldığı?

3- Her iki Bakanlığın dış ve iç satışlarda göz önünde tuttıkları esaslar ve pamukçulukta takip edilen politikanın ne oldu”²⁵⁵²?

Soruların Genel Kurul'da okunmasından sonra, Ekonomi ve Ticaret Bakanı Vedat Dicleli, söz alarak soruları cevapladı. Dicleli yaptığı konuşmada: kaç ton satılmasıyla ilgili olarak, yapılan tetkiklere göre şimdiye kadar, Çukurova ve güney illerinde 31 400, Ege'de 21 600 ve geri kalan diğer bölgelerde ise 400 olmak üzere toplamda 53 400 ton pamuk satıldığını tahmin edildiğini söyledi. Devlet iplik ve dokuma fabrikalarının bu yılki pamuk ihtiyacının 17 000 ton olduğunu, bunun 10 600'ünün şimdiye kadar satıldığını ve 6 400 tonun daha satılacağını açıkladı²⁵⁵³. İzlene politikayla ilgili olarak da, ihraç yolunla pamuğun üretimin canlanmasının sağlandığını, dış pazardaki sürüm yerlerini genişletmek için ticaret ve ödeme anlaşmalarına hususi

²⁵⁵⁰Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VIII \ 24, TBMM Basımevi, Ankara, 1950, s.104-105.

²⁵⁵¹TBMM ZC, VIII \ 24, s.105.

²⁵⁵²TBMM ZC, VIII \ 24, s.93.

²⁵⁵³TBMM ZC, VIII \ 24, s.93.

maddeler eklendiğini, ayrıca bazı memleketlere kredi ile pamuk verileceğine dair telkinlerde bulunulduğunu belirtti²⁵⁵⁴.

CHP Tokat Milletvekili Nazım Poroy, Vedat Dicleli'nin konuşması esnasında, pamuğun daha çok hangi ülkelere ihraç edildiğini sordu. Bunun üzerine Dicleli, bu yıl 4 aylık ihracatın, 13 973 tonunun Almanya'ya, Çekoslovakya'ya 3 880, Finlandiya'ya 507, Fransa'ya 5 977, Lübnan'a 100, İngiltere'ye 1 801, İspanya'ya 630, Malta'ya 100, Suriye'ye 200 olmak üzere toplamda 27 568 ton ihracat yapıldığını söyledi²⁵⁵⁵. Vedat Dicleli'nin konuşmasından sonra Kasım Ener, tekrar söz alarak: Bakan Bey'in yaptığı konuşmayla kendisini tatmin etmediğini, tüketicinin elinde 30 000 ton pamuk bulunduğunu; fakat bunu satamadığını buna bir çare bulunmasını gerektiğini söyledi; fakat ilgili Bakanlık'tan bir cevap verilmedi²⁵⁵⁶.

b) Hayvancılığın Durumuna Dair Önergeler

1949 yılında yaşanan kuraklık sebebiyle Orta Anadolu ve Şark Vilayetleri'nde, çiftçilerin hayvanlarını cüzi bir paraya sattıkları haberleri gelmeye başladı. Bu durum üzerine, CHP Milletvekili Ziya Ersin Cezaroğlu, konuyu Meclis'e taşımak istedi. Cezaroğlu, 21 Kasım 1949'da Meclis Başkanlığı'na, Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'nın cevaplama için bir soru önergesi verdi. Ancak Ekonomi ve Ticaret Bakanı ve Diyarbakır Milletvekili Vedat Dicleli, önergeyi 2 Aralık tarihinde Tarım Bakanı Cavid Oral ile birlikte cevaplayacağını söylemesi üzerine, Meclis Başkanı tarafından, önerge ertelendi²⁵⁵⁷.

Cezaroğlu'nun, kuraklık yüzünden hayvanlarını satan çiftçiler için ne tedbirler alındığıyla ilgili, ertelenen önergesi, 2 Aralık 1949 tarihinde, ilgili Bakanlıklar tarafından cevaplanmak üzere tekrardan Meclis gündemine geldi. İlk olarak Cavid Oran söz alarak: Tarım Bakanlığı'nın, Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı ve Toprak Mahsulleri Ofisiyle temasa geçerek, belli kararlar aldıklarını belirtti. Tedbir amaçlı alınan kararları şu şekilde sıraladı:

“-Memleket dışına ihraç edilen kepek ve yağlı hayvan otlarının ihracı durdurulacak.

-Demiryolları, sap, saman ve ot gibi hayvan yemlerini müsait olan mıntikalardan, bu mıntikalara naklinde kolaylık sağlayacak.

²⁵⁵⁴TBMM ZC, VIII \ 24, s.94.

²⁵⁵⁵TBMM ZC, VIII \ 24, s.97.

²⁵⁵⁶TBMM ZC, VIII \ 24, s.99.

²⁵⁵⁷TBMM ZC, VIII \ 21, s.119.

-Ziraat Bankası'nın, mümkün olduğu kadarıyla hayvan yetiştiricilerine yem kredisi açması gerektiğini.

-Şeker fabrikalarının, pancardan kalan otlar ile devlet çiftliklerinde muhafaza edilen sap, saman ve otların hayvan yetiştiricilerine verilmesini istedi”²⁵⁵⁸.

Cavid Oran, Bakanlığınca alınan tedbirleri saymasından sonra, Vedat Dicleli söz aldı. Dicleli yaptığı konuşmada: bu yıl yağış azlığından dolayı kuraklık yaşandığını, bundan dolayı büyükbaş hayvanlar için ot ihtiyacının yetersiz olduğunu, bu durumun da fiyatların düşüşüne yansıtıldığını söyledi. Tedbir amaçlı olarak da hayvan yemi olabilecek ne varsa ihracına müsaade edilmeyeceğini, ihraç mevsimi başında 35 000 baş olarak tespit edilen sığır ihraç kontenjanının Ağustos ayından itibaren 55 000 başa çıkarıldığını ve kuraklıktan etkilenen bölgelerin hayvanlarını ihracını ilk planda sağlamak için tedbirler alındığı bilgisini verdi²⁵⁵⁹.

Hayvancılığa yönelik diğer bir konu ise belli bölgelerde açılması düşünülen et kombinalarıyla ilgiliydi. Türkiye ekonomisinin büyük bir kısmı, tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. Özellikle Doğu Anadolu gibi dağlık bölgelerde tarım alanlarının az olması bölge halkını hayvancılık sektörüne yöneltmiştir. Bu amaçla da Hükümet, hayvancılık sektörüyle ilgili olarak belli bölgelerde et kombinaları açmak için faaliyete geçmiştir. CHP Elazığ Milletvekili Fahri Karakaya'da kurulması düşünülen et kombinaları hakkındaki son durumu öğrenmek için Meclis'in 20 Ocak 1950 tarihli oturumunda, Meclis Başkanlığı'na sözlü bir soru önergesi verdi²⁵⁶⁰.

Fahri Karakaya verdiği önergede, Türkiye'de kurulması düşünülen et kombinalarının şimdiye kadar ki durumlarının ne olduğu, ayrıca bu kombinaların bir tanesinin de Elazığ'da kurulması için bir karar alındığını ve durum hakkında da nasıl bir gelişme olduğunu hakkında sözlü olarak bilgi almak istedi. Önerge üzerine Ekonomi ve Ticaret Bakanı Vedat Dicleli söz aldı. Yaptığı açıklamada: bugüne kadar et sanayisi hakkında ciddi anlamda bir çalışma olmadığı için yıllık 100 000 000 TL'ye yakın bir milli servetin kaybolduğunu söyledi. Bu durumdan dolayı kendinden önce Bakan olan Cemil Said Barlas döneminde Amerikalı ve Türk mühendislerin, Tarım ve Ulaştırma Bakanları ile beraber Avrupa İktisadi İşbirliği destekli ciddi bir proje çalışması için program hazırlandığı ve şu anda bu projeye başlandığı yönünde bir açıklama yaptı²⁵⁶¹.

²⁵⁵⁸Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, VIII \ 22, TBMM Basımevi, Ankara, 1950, s.4-5.

²⁵⁵⁹TBMM ZC, VIII \ 22, s.5.

²⁵⁶⁰TBMM ZC, VIII \ 23, s.248.

²⁵⁶¹TBMM ZC, VIII \ 24, s.248.

Vedat Dicleli, yapılan tetkiklere göre Erzurum, İstanbul, Trabzon, Konya, Samsun, Ankara, Elazığ, İzmir ve Seyhan illerinde et kombinasyonlarının ve Malatya’da bir buzlama deposunun, Zonguldak’ta ve İskenderun’da soğuk hava depolarının yapılacağını söyledi. İlk olarak Erzurum’da küçük bir et kombinasyonunun yapıldığını ve buna ek olarak, saatte 50 baş sığır kesebilen, 700 sığırlık soğuk hava deposunu barındıran, günlük 30 000 buz kese bilen bir tesisin yapılacağını söyleyerek, 1950 yılı içinde de Konya, Ankara ve İstanbul’da yeni tesislerin başlanacağını ve projenin üç yılda tamamlanacağını açıkladı²⁵⁶². Bunun üzerine Fahri Karakaya tekrar söz alarak: bu yerlerin içinde Elazığ’ın olmadığını ve ayrıca kombinelere bir an önce yapılıp tamamlanması gerektiğini çünkü üreticilerin şu andaki zorluklardan dolayı ciddi zarar ettiğini söylemesi üzerine, Vedat Dicleli, bir işin şuradan başlansın şurası yapılsın demekle olmadığını bu işin bir prosedürünün olduğunu belirtti²⁵⁶³.

c) Diyarbakır’da Eğitime Yönelik Talepler

Tek Partili Döneminde tüm bölgelerde olduğu gibi Diyarbakır’da da eğitim alanında büyük sıkıntılar yaşanmaktaydı²⁵⁶⁴. 1944 yılında Diyarbakır’ın Dicle İlçesi’nde Öğretmen Okulu açıldı. Bunun dışında Cumhuriyet’in ilanından sonra Diyarbakır’da eğitim alanında yapılan kamu harcamalarına bakıldığında: 1928’de Diyarbakır Erkek Sanat Okulu, 1 Şubat 1932’de Ziya Gökalp Lisesi, 1936’da Akşam Kız Sanat Okulu, 1944’te Diyarbakır Kız Enstitüsü, 1948’de Çermik İlçesi Yatılı Bölge Okulu, 1949’da Erkek İlk Öğretmen Okulu açıldı²⁵⁶⁵. Çok Partili Döneme gelindiği zaman memleketteki en önemli sıkıntılarda biri yine eğitim alanındaydı. 1946-1950 yılları arasında, Doğu Anadolu’ya eğitim alanında yapılan kamu harcamaları oranı % 15.12 düzeyindeyken, bunun içinde en büyük payı yine Diyarbakır, Malatya, Kars ve Erzurum almaktaydı. Bu dönemde, Diyarbakır’da kişi başına harcanan miktar 25.36 liraydı. Yapılan yatırımlara rağmen, 1950 döneminde de durumun fazla değişmediği görülmekte, özellikle köy ve kasabalarda öğretmen ve bina temini önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktaydı²⁵⁶⁶.

²⁵⁶²TBMM ZC, VIII \ 24, s.249.

²⁵⁶³TBMM ZC, VIII \ 24, s.249-250.

²⁵⁶⁴Tek Parti Döneminde Diyarbakır’da eğitimin durumu hakkında ayrıca bkz. Ercan Çağlayan, **Tek Parti Döneminde Diyarbakır**, (Basılmış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2012, s.215-223.

²⁵⁶⁵Aygül Doru, “*Diyarbakır Eğitim Tarihi*” **Diyarbakır Sosyokültürel Tarihi I**, Diyarbakır, Kasım\2013, s.460.

²⁵⁶⁶Sait Aşgın, **Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu’ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, s.160-161.

Diyarbakır Milletvekili Osman Ocak'ta, Diyarbakır'ın eğitim sıkıntıları ve talepleri için, 18 Şubat 1950 tarihli, “*İstanbul Teknik Üniversitesi 1950 yılı Bütçe Kanunu*” tasarısının görüşüldüğü oturumunda söz istedi²⁵⁶⁷. Ocak yaptığı konuşmasında: Hükümet'in 1944 yılında Diyarbakır'da (Dicle'de) bir öğretmen okulu kurduğunu bazı ilçelerde ortaokul ve uygulama okulu açtığını ve köylerde ilkokul binaları yapılmaya başlandığını söyleyerek bölgeye yapılan kamu yatırımlarını sıraladı. Ancak bu yatırımlara rağmen bunların bölgenin ihtiyaçları için yeterli olmadığını belirterek, 300 000'e yakın nüfusun, 640 muhtarlığın ve 1436 köyün bulunduğu Diyarbakır'da, buna karşılık 123 okul bulunduğunu, bunların çoğunun da eski ve tamire muhtaç olduğunu açıkladı²⁵⁶⁸.

Osman Ocak, il dâhilinde okuma çağındaki 35867 çocuktan, 9484'ünün okula devam ettiğini, bundan dolayı köylerde okullar yapılması gerektiğini belirtti. 1950 yılında köy okullarında yapılmak üzere 500.000 TL'lik bir program hazırlanarak Bakanlığa sunulduğunu ve bu programla 10 yıl içinde Diyarbakır'daki köy okullarının ihtiyaçlarının tamamlanacağını söyledi. Programda, Diyarbakır, Mardin, Siirt ve diğer bazı illerin ilçe ve köylerinde Türkçe bilmeyen çocuklar için, bir yaş önceden alınıp dil eğitimi verilmesini; ayrıca çocuklara okuma ve yazmanın yanı sıra milli fikirlerinde verilmesi gerektiğini belirtti. Osman Ocak, bölge çocuklarının, ailelerine yardımdan dolayı yarım gün gelebildiklerini bundan dolayı, ders programlarının buna uygun olması gerektiğini, hatta öğretmenlerin ders saatlerini de sabah ve öğlen şeklinde ayarlayarak, iki program şeklinde yapılması halinde hem öğretmen açığını hem de öğretmenden daha fazla yararlanılacağını söyleyerek Bakanlığın bu isteklerine olumlu cevap vereceğini inandığını belirtti²⁵⁶⁹. Son olarak, okullardaki din dersleriyle alakalı da, dersin, iki yıldan beri okulların son iki sınıfında okutulduğunu; ancak istenilenin alınamadığını, din derslerini bazı sınıf öğretmenlerinin isteyerek verdiği, bazılarının girmek istemeyerek başöğretmenlerin girmesini istediklerini bu durumda istenilen faydanın sağlanamayacağını, bundan dolayı bu işi ücret karşılığında daha uygun kişilerin vermesi gerektiğini söyleyerek sözlerini şu şekilde tamamladı:

“... Çocukların bu husustaki gayret ve semeresini velilere anlatmak üzere öğrenciye din dersinden de not verilmeli ve karneye kayıt edilmelidir. Fakat bu ders notu sınıf geçmeye müessir olmamalıdır. Diş koruma, intizam, temizlik gibi şeyler

²⁵⁶⁷TBMM ZC, VIII \ 24, s.823.

²⁵⁶⁸TBMM ZC, VIII \ 24, s.823-824.

²⁵⁶⁹TBMM ZC, VIII \ 24, s.824-825.

karneye yazıldığı halde din dersinin yazılmasında ne gibi mahzurlar tasavvur olunuyor. Ortaokul ve liselerde ahlâk eğitime müessir olacak şekilde din öğretimi yapılmalıdır. Çocuk, benliğini ancak ortaokulda bulur, şahsiyetini orada kazanır. Benliğini ve şahsiyetini idrak ederken kendisine ahlâk eğitimi mahiyetinde din fikri vermek elbette ki lâzımdır. İlkokullarda henüz küçük yaşlarda iken verdiğimiz bu pek cüzi ve basit bilgi diğer yaşlarda ve okullarda da devam etmezse unutulmaya mahkûm değil midir²⁵⁷⁰?

Kurmak istediğimiz binanın temelini tek bir taş veya bir avuç harç koymakla binayı yapmış sayılamayız. Ortaokullarda yapılacak bu nevi öğretim bazı talebelerde imam ve hatip kurslarına girecek bir temayül yaratır. Liselerdeki öğretim ise İlahiyat Fakültesine girmek arzusunu uyandırabilir. Bu suretle laiklik prensibi ile bağdaşan ve her türlü öğretim müesseselerinde yer almış birbirine bağlı ve düzgün bir sistem vaz' edilmiş olur²⁵⁷¹.

Osman Bey'in konuşmasından sonra, ertesi günkü 20 Şubat tarihli oturumda, Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu söz aldı. Yaptığı konuşmada: Diyarbakır'la ilgili olarak, 20 ilkokul yaptıklarını ve bunların 15 tanesinin tamamlandığını, geri kalan 5 tanesini de havalar düzelince tamamlanacağını ve bu yıl içinde Doğu illerinde ortaokul yapacaklarını söyledi. Son olarak da Ziya Gökalp'in hatırasını yaşatmak için de Ziya Gökalp'in Diyarbakır'daki evini müze yapacaklarını açıkladı²⁵⁷².

Tahsin Banguoğlu'nun konuşmasından sonra, Osman Ocak tekrar söz alarak: "din derslerinin durumu hakkında, ne olacağına dair bilgi vermediniz" demesi üzerine, Banguoğlu, din dersleriyle ilgili olarak Diyanet İşlerinde kurulmuş bir komisyon tarafından programın hazırlandığını ve Talim ve Terbiye Heyeti'nce tetkik edilip kabul edildiğini açıkladı²⁵⁷³.

---

²⁵⁷⁰TBMM ZC, VIII \ 24, s.826.

²⁵⁷¹TBMM ZC, VIII \ 24, s.826.

²⁵⁷²TBMM ZC, VIII \ 24, s.855-856. Ziya Gökalp'in evinin müze olması, yapılan üç yıllık bir çalışma üzerine doğumunun 80. yıl dönümünde 23 Mart 1956 yılında gerçekleşti. Yapılan çalışmalardan sonra o yıllarında Diyarbakır'da tarih öğretmenliği yapan ve Diyarbakır'ı Tanıtma Derneği II. Başkanı olan M. Fahrettin Kırzıoğlu tarafından açıldı. "Ziya Gökalp Müzesini Açma Komitesi'nin Çalışmaları ile Müzenin Açılışı", **Kara Amid Dergisi**, I\I, Eylül, 1956, s. 6-13; **Diyarbakır**, 23 Mart 1956, no:4869, s.1; **Diyarbakır**, 24 Mart 1956, no:4870, s.1; S. Esin Dayı, "Fahrettin Kırzıoğlu'nun Hayat Hikâyesi", **Atatürk Dergisi**, IV \ 2, Erzurum, 2004, s.5. Müze daha sonra 6-7 Ekim 2014 yılında Diyarbakır'da yaşanan Kobani ayaklanması sırasında tahribata uğradı. Müze 2015 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından restore edilmeye başlandı. Temmuz 2018'de Diyarbakır Müze Müdürlüğü ile yaptığımız görüşmede müzenin faaliyete geçmediği bilgisine ulaşıldı.

²⁵⁷³TBMM ZC, VIII \ 24, s.857-858.

d) Seçim Kanununda Değişiklik Tasarisına Dair Görüşmeler

İktidar ve muhalefet arasında çatışma ve tartışmalara sebep olan en önemli konulardan biri de seçim yasasıydı. Recep Peker Hükümeti Dönemi'nde başlayan seçim yasasındaki değişiklik tartışmaları, Hasan Saka Hükümetleri Dönemi'nde ele alınan en önemli konularından biriydi²⁵⁷⁴. II. Hasan Saka Hükümeti Dönemi'nde, Adnan Menderes, DP'lilerin seçim kanunundaki hükümleri, demokrasi açısından yetersiz bulunduğunu ve seçim kurullarına hâkimlerin üye olmasını istiyordu²⁵⁷⁵. Bu amaçla, DP İstanbul Milletvekili Fuad Hulusi Demirelli ve altı arkadaşı 16 Nisan 1948'de, Meclis Başkanlığı'na bir kanun teklifi verdiler. Teklif, aynı gün İçişleri ve Anayasa komisyonuna havale edildi²⁵⁷⁶. Tasarı, komisyonda görüşüldükten sonra ve Meclis'in 2 Temmuz 1948 tarihli oturumunda gündeme alındı²⁵⁷⁷.

Yapılan görüşmeler sonucunda, hâkimlere görev verilmesi ve parti temsilcilerinin yetkili kılınması konularını içine alan, 5258 Sayılı Kanun tasarısı, Meclis'in 9 Temmuz 1948 tarihli oturumunda kabul edilerek yasalaştı²⁵⁷⁸. 6 Haziran 1946 tarihinde 4918 Sayılı Kanun'la kabul edilen, tek dereceli seçim esası ve gizli oy açık sayım usulü, 5258 Sayılı Kanun'la daha da güçlendirildiği gibi, seçim işleri güvenlik altına alındı²⁵⁷⁹.

Seçim Kanunu'nda değişiklik isteği Şemsettin Günaltay Hükümet'i Döneminde de devam etti. Meclis'e gelen kanun tasarısının, oy veremeyecek seçmenlere dair 9. Madde üzerindeki görüşmeleri, 7 Şubat 1950 tarihinde başladı. 9. Madde'ye göre: zabıta amiri ve memurlar, subaylar, askeri memurlar, askeri öğrenciler, silahaltındaki erler seçimlerde oy veremezler²⁵⁸⁰. Kanun maddesinin okunmasından sonra Diyarbakır Milletvekili İhsan Hamit Tiğrel, kanun maddesi hakkında söz aldı. İhsan Hamit Tiğrel yaptığı konuşmada: okuma yazma bilmeyenlerin, dağda odun toplayan insanın, hayvan otlatan çobanın oy verme hakkı olmasına rağmen, bir doktor kurmay binbaşı diye, bir polis zabıta memuru diye oy kullanamamasını eleştirerek, maddeye karşı olduğunu söyledi. İhsan Hamit Bey, orduya siyasetin girmesine karşı olduğunu; ancak bu

²⁵⁷⁴Cemil Koçak, **Uzlaşma Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)**, V, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s.595.

²⁵⁷⁵M. Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş...**,s.300.

²⁵⁷⁶**TBMM ZC**, VIII \ 11, s.41.

²⁵⁷⁷**TBMM ZC**, VIII \ 11, s.590.

²⁵⁷⁸**TBMM ZC**, VIII \ 12, s.1110; **Resmi Gazete**, 14 Temmuz 1948, S.6957.

²⁵⁷⁹M. Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş...**,s.377.

²⁵⁸⁰**TBMM ZC**, VIII \ 24, s.200.

durumun oy vermekle alakasını bir türlü idrak edemediğini açıkladı²⁵⁸¹. Madde, üzerinde yapılan görüşmeler sonucunda oylamaya sunulmuş kabul edildi²⁵⁸².

Seçim Kanunu üzerindeki görüşmelerin devam ettiği, 10 Şubat 1950 tarihli Meclis oturumunda, Diyarbakır Milletvekili Fazıl Ahmet Aykaç da söz aldı. Yaptığı konuşmada: uygulanabilecek yasalar çıkarılması gerektiğini söyleyerek, kanun tasarısının günümüze uygun olduğunu belirtip, tasarımı daha da geliştirmek şartıyla yapılacak oylamada tasarının kabul edilmesini rica etti²⁵⁸³.

Yapılan görüşmelerden sonra, yeni seçim yasa tasarısının, açık oylamayla yapılması için Meclis'in 16 Şubat 1950 tarihli oturumunda, aralarında Diyarbakır Milletvekilleri Osman Ocak, İhsan Hamit Tiğrel ve Şeref Uluğ'unda bulunduğu milletvekilleri Meclis Başkanlığı'na bir teklif sundular. Teklif şu şekildeydi:

*“Demokrasi esaslarına göre hazırlanan ve Büyük Millet Meclisimizdeki incelemelerle en ileri ve en olgun şeklini alan Milletvekilleri Seçimleri Kanunu tasarısının, Millet hayatımızdaki önemi dolayısıyla, İçtüzüğümüzün 136. Maddesi gereğince açık oya konulmasını arz ve teklif ederiz”*²⁵⁸⁴.

Teklifin kabulü üzerine, yeni seçim kanunu tasarısı, verilen 346 oyun, 336'sını alarak yasalaştı²⁵⁸⁵. Türkiye, yeni seçim kanununun getirdiği açık oy gizli sayım yöntemiyle, 1950 Seçimleri sürecine girdi.

---

²⁵⁸¹TBMM ZC, VIII \ 24, s.203.

²⁵⁸²TBMM ZC, VIII \ 24, s.208.

²⁵⁸³TBMM ZC, VIII \ 24, s.355-356.

²⁵⁸⁴TBMM ZC, VIII \ 24, s.709.

²⁵⁸⁵TBMM ZC, VIII \ 24, s.710. Yeni seçim yasasının tamamı için bkz: **Resmi Gazete**, 21 Şubat 1950, S.7438.

SONUÇ

Diyarbakır Vilayeti, tarihin her devrinde önemli bir konuma sahip oldu. Sadece stratejik açıdan değil, siyasi olaylarında odağındaydı. I. Dünya Savaşı yıllarında Kafkas Cephesi bağlamında askeri hareketin ve siyasi oluşumlardan kaynaklı gelişmelerin de bir parçasıydı. Diyarbakır, I. Dünya Savaşı sonrasında 30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesinin 24. Maddesi’nde sözü edilen Vilayat-ı Sitte\Altı Doğu Vilayeti (Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Ma’muratil’aziz\Elazığ, Bitlis ve Van) içinde yer aldı. İttilaf Devletleri yukarıda adı geçen Altı Doğu Vilayeti’nde bir Ermeni Devleti kurma çabası içerisinde idi. Mondros Mütarekesi’nin bu maddesi ve ülkenin tamamını işgal haline getiren 7. Madde, Milli Mücadele’nin başlamasında temel gerekçe oldu.

Bölgesel kurtuluş çarelerinin düşünüldüğü günlerde Diyarbakır merkezli görüş ve yapılanmalar da ayrı bir öneme sahipti. Süleyman Nazif’in de içinde yer aldığı bölge aydınları, mahallinden aldığı güçle İstanbul merkezli olarak 2 Aralık 1918 tarihinde kurulan “*Vilayat-ı Şarkkiye Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*”, ile yapılan haksız uygulamalara ve ayrıştırıcı çabalara karşı bölgenin birlik ve beraberliğini savundular. Bu sürecin bir uzantısı olarak, Altı Doğu Vilayeti ve Trabzon Vilayeti’nin işbirliği içerisinde Erzurum’da bölgesel bir kongre düzenlenledi. 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında toplanan ve aldığı kararlar sebebiyle ilk milli kongre olan Erzurum Kongresi; oluşturulan Hey’et-i Temsiliye ile birlikte Milli Mücadele Tarihi açısından önemli bir safhayı başlatmış oldu. Yeni bir Meclis açılana kadar bir hükümet gibi çalışacak olan bu teşkilatın Başkanı Mustafa Kemal Paşa idi. Erzurum’da alınan kararlar, ülkenin dört bir tarafından gelecek olan ve yapılmasına Amasya Tamimi günlerinde karar verilen Sivas Kongresi’nde bir kez daha genişletilerek onaylandı. Diyarbakır, dönem itibariyle Milli Mücadeleyi başlatan kongrelere delege yollamak istemişse de İstanbul Hükümeti’nin etkisinde kalan sivil idarenin engellemeleriyle karşılaştı. Hey’et-i Temsiliye ile İstanbul Hükümeti arasında yapılan Amasya Görüşmeleri (20-22 Ekim 1919) sonucunda alınan karar üzerine Osmanlı Mebusan Meclisi’nin yeniden açılmasına karar verildi. 1919’da yapılan seçimler sonunda Diyarbakır’ı temsil etmek üzere Zülfü (Tiğrel) ve Fevzi (Pirinçioğlu) Beyler, seçildi.

İstanbul’da toplanan Osmanlı Mebusan Meclisi’nin Misak-ı Milli kararlarını kabul etmesinin ardından 16 Mart 1920’de İstanbul’un resmen işgali üzerine ortaya çıkan fiili durum, Hey’et-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa’nın Ankara’da yeni bir Meclis’in toplanması için çağrıda bulunmasına gerekçe oluşturdu. Mart 1920’de yapılan seçimler sonucunda seçilen milletvekilleri ve Son Osmanlı Mebusan

Meclisi'nden gelen milletvekillerinin katılımıyla 23 Nisan 1920'de Ankara'da I. TBMM törenle açıldı.

I.TBMM Dönemi'nde (1920-1923) Diyarbakır'ı Osmanlı Mebusan Meclisi'nden gelen Zülfü (Tiğrel) ve Fevzi (Pirinçioğlu) Beyler'in dışında Abdülhamit Hamdi (Çintan), Kadri Ahmet (Kürkçü), Mehmet Kadri (Üçok), Mustafa Akif (Tütenk) ve Hacı Şükrü (Aydındağ) Beyler temsil etti. Bu dönem vekillerin yerellik oranlarına bakıldığında; Hacı Şükrü Bey'in dışındakilerin Diyarbakırlı olması oranın yüksek olduğunu göstermektedir. Milletvekillerinin bu özelliği bölgeyi ve sorunlarını tanıyıp doğru tespitler yapabilmesi açısından önemlidir. Bu dönemde Diyarbakır Milletvekillerinin eğitim seviyeleri dönemin şartları dikkate alındığında oldukça yüksek olduğu; çoğunluğun meslek itibariyle asker ve bürokrat olduğu tespit edildi. Milletvekillerin seçim dönemleri itibariyle faaliyetleri değerlendirildiğinde ise; başlangıçta Milli Mücadele Dönemi'nden ötürü ülkenin genel konuları üzerinde durulduğu görülmektedir. Bundan dolayı Diyarbakır Milletvekillerinin de ülkenin varoluş sürecine yönelik faaliyetleri kesintisiz devam etti. Bu sebeple Diyarbakır özeline yönelik dikkat çekiçi bir faaliyete rast gelinmedi. Bu dönemde Fevzi (Pirinçioğlu) Bey'in Malta'da sürgünde olmasından ötürü Meclis'e katılımı 1922'yi bulmuştu. Buna rağmen Nafia Vekilliği görevini üstlenerek yasama dönemi içinde aktif rol almıştır. Dönem itibariyle Diyarbakır Milletvekilleri iç politika, cephelerin durumu asayişe yönelik birçok konuda önerge vermeleri gündemi takip ettiklerini göstermektedir. Yine bu dönemde Diyarbakır Milletvekili Hacı Şükrü (Aydındağ) Bey'in Çerkez Ethem'le görüştüğüne dair konular gündeme gelmiş; ancak bunun asılsız olduğu ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Kadri Ahmet Bey'in verdiği önergelerle en aktif vekil olduğu söylenebilir. Kadri Ahmet Bey, Diyarbakır'a yönelik ulaşım ve bayındırlık sorunlarını Meclis gündemine getirtti. Dış politikada Sevr Anlaşması, Lozan Konferansı ve Musul meselesi dönem içinde Meclisi en çok meşgul eden konulardandı.

II. TBMM Dönemi'nde (1923-1927) Diyarbakır'ı I.TBMM'den gelen Zülfü (Tiğrel) ve Fevzi (Pirinçioğlu) Beyler'in dışında yine bu dönem ilk defa seçilecek olan Şeref (Uluğ), Mehmet Nuri (Budak) ve Ziya Gökalp olmak üzere beş milletvekili temsil etmişti. Ancak 1924'te Ziya Gökalp'in, 1925'te ise Mehmet Nuri (Budak) Bey'in vefatıyla onlardan boşalan yer için yapılan ara seçimlerde Cavit (Ekin) ve İbrahim Tali (Öngören) Beyler Diyarbakır'ı temsilen Meclis'e katıldı. Bu dönem seçilen vekillerin bölge yerellik oranlarına baktığımızda İbrahim Tali Bey dışındakiler Diyarbakırlı idi. Bu dönem seçilen vekillerin çoğu eğitilmiş ve yabancı dil bilgisine sahip idiler.

Milletvekillerinin yasama faaliyetleri değerlendirildiğinde ise ziraat, sağlık ve bayındırlık alanlarına yönelik önergelerle ülke ve bölge sorunlarına duyarsız kalmamışlardı. Ayrıca Fevzi (Pirinçioğlu) Bey, bu Meclis'te yine Nafia Vekili olarak görev yapmıştı. Bu alandaki yasama faaliyetlerinin icra edilmesindeki başat rollerden birisini üstlenmişti. Dönem itibariyle Zülfü (Tiğrel), Fevzi (Pirinçioğlu) ve İbrahim Tali (Öngören) Beyler en aktif vekil olarak görülmektedir. Dönem olarak ARMHC, Halk Fırkası'na dönüşmüş Zülfü Bey'de idare heyeti içinde yer almıştı. Halifeliğin kaldırılması dönem içinde Meclis'te tartışmalara sebep oldu. Fevzi Bey, ilgili kanunun 2. Maddesi'ndeki dul kadınlar ve damatların ülke dışına çıkarılmasının uygun olmadığını dile getirirse de bu itirazı kabul görmedi. Zülfü Bey, dönem itibariyle Diyarbakır'a yönelik tarımda yaşanan sıkıntıları Meclis gündemine taşırken İbrahim Tali Bey, doktor olmanın vermiş olduğu sıfatla ülke genelinde yaşanan sağlık meselelerini Meclis gündemine getirdi.

II. Dönem içerisinde yaşanan Şeyh Sait Ayaklanması (1925) sebebiyle devletin asayişe yönelik aldığı tedbirler bölgede geçici de olsa bir “*suskunluk*” dönemine sebebiyet verdi. Devlet, bu süreçle 1925'te “*Takrir-i Sükûn Kanunu*” ve 1926'da çıkarılan “*İşkân Kanunu*” ile bölgedeki asayiş kontrol altına almaya çalıştı. Şeyh Sait Ayaklanmasının Diyarbakır'ı da kapsayan bir bölgede yaşanılmasına rağmen konu Meclis'te gündeme geldiği esnada Diyarbakır Milletvekillerinin hiçbirinin konuya dair bir açıklamasının olmadığı dikkat çeken önemli bir husustu.

III. TBMM Dönemine gelinde (1927-1931) dönem öncesinde 1925'te yaşanan Şeyh Sait Ayaklanması, III. Meclis için yapılacak 1927 Milletvekili Genel Seçimlerinde etkisini gösterdi. Netice olarak hiçbiri Diyarbakırlı olmayan Ahmet Mithat (Kalabalık), Aziz Zekai (Apaydın), İbrahim Tali (Öngören) ve İshak Refet (Işıttan) Diyarbakır'ı temsilen Meclis'e seçildiler. Yine bu dönemde İbrahim Tali (Öngören) Bey'in Umumi Müfettiş ve Ahmet Mithat (Kalabalık) Bey'in İstanbul Valisi olarak atanmasıyla boşalan mebusluklar için ara seçim yapılmasına karar verildi. Diyarbakır Milletvekilliğine Mehmet Rüştü (Bekit) ve Kazım (Sevüktekin) Beyler seçildi. Milletvekillerinin nüfusa kayıtlı olduğu yerler incelendiğinde bunların hiçbirisi Diyarbakırlı değildi. Mesleki bakımdan asker ve bürokrat olmaları Şeyh Sait Ayaklanmasıyla birlikte iç güvenliğe yönelik uygulamaların bir yansımasıydı. Bu dönemde görev alan Diyarbakır Milletvekilleri Meclis'te sadece çıkan yasaları onaylamakla yetinmişlerdi. Mevcut siyasal yapı, bölgenin sorunlarına hükümet politikaları ile çözüm aradığı için Diyarbakır Milletvekilleri de çıkarılan kanun ve

yönetmeliklerin destekçisi oldular. Yine bu dönem içinde yaşanan 1929 ekonomik bunalımı tüm dünyayı etkilediği gibi sermayesi olmayan ve ekonomisi çoğunlukla tarıma bağlı olan Türkiye'yi de etkiledi. Devlet, bu süreçte krize karşı bir takım önlemler adına 1930'da "*Türk Lirasını Koruma Kanunu*"nu çıkardı ve "*Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankasını*" kurdu. Bunun yanı sıra kendi eliyle sanayileşmeye hız vererek ekonomiyi tarımın tekeline çıkarmaya çalıştı. Yapılan bu çalışmalarla ekonomide "*devletçilik*" politikası uygulanmaya başlandı. Ülkenin ekonomik gelişmesine katkı sağlamak amacıyla da ABD, Almanya, Bulgaristan ve Estonya Hükümetleriyle ticari anlaşmalar yapıldı. Bu anlaşmalar sürecinde oluşturulan heyette Diyarbakır Milletvekili Zekai Bey'in de delege olarak bulunması konumuz açısından önemliydi.

IV. TBMM'nde (1931-1935) dört Diyarbakır Milletvekili görev aldı. Bunlardan Zeki Mesut (Alsan) dışında üçü bir önceki dönemde milletvekilliği yapmıştı. Kazım (Sevüktekin), Aziz Zekai (Apaydın) ve Zülfü (Tiğrel) adı geçen vekillerdi. Yine bunların içerisinde Zülfü (Tiğrel) Bey dışındakilerin Diyarbakırlı olmaması, yerelliğin temsili açısından önemli idi. Bu dönemde Zekai Bey, V. İsmet Paşa Hükümeti'nde (27.09.1930-29.12.1930) Nafia Vekilliği, VI. İsmet Paşa Hükümeti'nde de (29.12.1930-04.05.1931) ve (04.05.1931-01.03.1935) iki defa Milli Müdafaa Vekili olarak görev alarak en aktif milletvekili olduğu görülmektedir. Bu dönem de iki önemli kamu yatırımı yapıldı. Bunların ilki Türkiye Hava Yolları İdaresi'nin kurulması, diğeri ise Fevzipaşa-Diyarbakır Demiryolu Hattı'nın da açılmasıdır.

Atatürk Dönemi'nin son yasama yılı olan V. Döneme (1935-1939) gelindiğinde ise, eski vekillerden, Mehmet Rüştü Bekit, İbrahim Tali Öngören, Kazım Sevüktekin, Zeki Mesut Alsan, Zekai Apaydın ve Zülfü Tiğrel dışında yeni seçilenlerden Mehmet Tevfik Bilge ve Diyarbakır'ın ilk kadın milletvekili Huriye Baha Öviz TBMM'de Diyarbakır adına yasama faaliyetinde bulundu. Zülfü Tiğrel dışında hiçbir milletvekili Diyarbakırlı değildi. Mesleki açıdan ağırlıklı olarak asker ve bürokrattılar. Meclis'teki en çalışkan vekil Milli Müdafaa Encümeni'nde yer alan Kazım Sevüktekin idi. Kendisi özellikle askeri konularda kürsüden görüşlerini bildirdi. Bu dönemde Hatay Meselesi dış politikada hükümeti oldukça meşgul etti. Ancak yapılan diplomatik görüşmelerle konu Türkiye lehine çözümlendi. Atatürk'ün 15 Kasım 1937 tarihindeki Diyarbakır ziyareti de bu dönemde gerçekleşti. Diyarbakır Milletvekilleri Kazım Sevüktekin, Zeki Mesut Alsan, Zülfü Tiğrel ve Huriye Öviz Baha'da bu esnasında Atatürk'e eşlik etti. Bu ziyaret esnasında 1937'ye kadar "*Diyarbakır*" olan şehrin adı Atatürk'ün istediği

üzerine 10 Aralık 1937’de çıkarılan bir kanunla “*Diyarbakır*”a dönüştürüldü. Ayrıca bu dönemde Diyarbakır-İran Demiryolu hattının açılışı da önemli bir kamu yatırımı olarak görüldü.

Bu dönemde dış politikada da 1932’de Milletler Cemiyeti’ne üyelik, 1934’te Balkan Antantı ve 1937’de Sadabat Paktı ile “*yurtta sulh cihanda sulh*” ilkesi gözetilerek Avrupa Devletleriyle iyi ilişkiler gözetildi. Bu ilişkiler ekonomiye de yansıtılarak önemli anlaşmalar yapıldı.

10 Kasım 1938’de Atatürk’ün vefatı üzerine Türkiye’de VI. Dönemi (1939-1943) kapsayan İsmet İnönü’nün Cumhurbaşkanlığı devri başladı. Bir önceki döneme nispetle İsmet İnönü ile ortak çalışma sergileyemeyen Diyarbakır Milletvekillerinin de bulunduğu bilinmektedir. Bunlar Zekai Apaydın ve Huriye Baha Öviz’dir. Bu kişiler, 1939 seçimlerinde aday olmak istemelerine rağmen, İsmet İnönü tarafından VI. Dönem için aday gösterilmedi. Diyarbakır’ı yine İbrahim Tali Öngören, Zülfü Tigrel, Zeki Mesut Alsan, Kazım Sevüktekin ve Mehmet Rüştü Bekit’in yanı sıra yenilerden Tahsin Cahit Çubukçu ve Veli Necdet Süngütay temsil etti. Zülfü Tigrel’in vefatıyla boşalan milletvekilliği için ara seçimlerde Ahmet Şükrü Emed seçildi. Diyarbakır nüfusuna kayıtlı olanlar Tahsin Cahit Çubukçu, Veli Necdet Süngütay ve Zülfü Tigrel idi. Diğerleri Diyarbakırlı değildi. Dönem itibariyle vekiller meslek grubu olarak bürokrat, asker ve bölgenin nüfuslu ailelerinden idi. Kazım Sevüktekin Milli Müdafaa Encümeni’nde yer aldığı için II. Dünya Savaşı sebebiyle orduya moral amaçlı Meclis’e öneriler verdi. Bölgesel olarak Kazım Sevüktekin Diyarbakır ve çevresinde tarımda yaşanan sıkıntıları Meclis gündemine getirerek çözüm bulmaya çalıştı. İbrahim Tali Öngören ve Ahmed Şükrü Emed Beylerin doktor olması ve Sıhhat ve İçtimaiye Encümenliğinde yer alması sebebiyle daha çok sağlık alanında önerge verdikleri görüldü. Dönem itibariyle İbrahim Tali Öngören ve Kazım Sevüktekin en aktif vekil olma özelliği gösterdi.

VII. Dönemi kapsayan 1943-1946 Yasama Dönemi’ne gelindiğinde II. Dünya Savaşı devam ediyordu. Türkiye savaşa girmemesine rağmen ekonomisi çok etkilendi. Savaşın etkisiyle dış ticaret kesildiğinden ve düzenli bir ithalat olmadığından ülkede stoklar tükenmeye başladı. Ekonomik darlık ülkede ciddi sorunlar yaşamasına sebep oldu. Yerel tüketim maddeleri karaborsaya düştü. İşte bu ortamda Türkiye yeni bir seçim sürecine girdi. Yapılan 1943 seçimleriyle Diyarbakır’ı Osman Ocak ve Kemal Şedele haricinde eski vekillerden seçilen Rüştü Bekit, İbrahim Tali Öngören, Kazım Sevüktekin ve Şeref Uluğ’la birlikte toplamda altı milletvekili temsil etti. Bu kişilerden

Osman Ocak ve Şeref Uluğ dışındakiler Diyarbakırlı değildi. Meslek grubu olarak da asker, bürokrat ve eğitimciydiler. Ülke sorunlarının yanı sıra Osman Ocak eğitimci olması sebebiyle Meclis'te Diyarbakır'ın eğitim sorunlarını, Kazım Sevüktekin ise bölgenin imar, bayındırlık ve tarımda yaşanan sorunlarını gündeme getirdi. Dönem itibariyle bölgenin sorunlarını en çok dile getirip aktif görev yapanın Kazım Sevüktekin olduğu görüldü. Ancak dile getirilen sıkıntılar II. Dünya Savaşı'nda etkisiyle yaşanan ekonomik darlıktan dolayı mümkün olduğunca yapılabildi.

VIII. Yasama yılına (1946-1950) gelindiğinde dış politikada II. Dünya Savaşı'nın bitmesiyle dünya genelinde bir "*değişim rüzgârı*" varlığını bütün açıklığıyla sergilemekteydi. Bu durum Türkiye'yi de etkisi altına aldı. Siyasette de tek parti döneminin sonu yaklaşmaktaydı. 1946'da kurulan Demokrat Parti halkın ilgisini çekmeye başladı. Ülkede artık CHP ile birlikte DP'de yeni bir siyasi seçenek olarak durmaktaydı. CHP'nin teşkilatlanmadığı bölgelerde DP faaliyetlerine hız verdi. 1925 Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra CHP'nin Doğu ve Güneydoğuda teşkilat yapısı da etkilenmişti. Bazı illerde CHP örgütleri kapatılmış, bu durum 1946'ya kadar sürmüştü. Bu illerden birisi de Diyarbakır idi. Ancak DP kurulmasıyla artık siyasi bir rakibi olan CHP Genel Merkezi Diyarbakır'da teşkilatlanmaya başladı. 1946 Genel Seçimleri'ni erken tarihe alan CHP, ülkenin çoğu yerinde olduğu gibi Diyarbakır'da da kazanarak varlığını sürdürdü. Bu dönem Fazıl Ahmet Aykaç, Fevzi Kalfagil, Vedat Dicleli, İhsan Hamit Tiğrel, Meclis'e yeni seçilen Diyarbakır Milletvekilleri idi. Osman Ocak, Şeref Uluğ, Cavit Ekin de tecrübeli milletvekilleri olarak yeni oluşan Meclis'e seçildiler. Bu dönem Fazıl Ahmet Aykaç haricinde seçilen diğer vekillerin tamamı Diyarbakırlı idi. 1927-1943 yılları arasında Diyarbakırlı milletvekilleri oran olarak düşüktü. Yeni seçimle birlikte bu durum değişti. Bu dönemdeki milletvekillerinin eğitim seviyelerine bakıldığında eğitimci, asker, bürokrat, avukat gibi meslek dallarına sahip olanlar çoğunlukta idi.

Diyarbakır Milletvekili Cavit Ekin, Recep Peker Hükümeti'nde (7.08.1946-10.09.1947) Ekonomi Bakanı olduktan sonra sırasıyla (10.09.1947) I. Hasan Saka ve (10.06.1948) II. Hasan Saka Hükümetleri'nde Ekonomi Bakanı olarak görevlendirildi. Ekonomi Bakanlığı'nın yanı sıra TBMM Bütçe Komisyonu'nda görev yaptı. Bu dönemde aktif rol oynayan diğer bir vekil de Şemsettin Günaltay Hükümeti'nde (16.01.1949-22.05.1950) Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı yapan Vedat Dicleli'dir. Bu dönemde özellikle II. Dünya Savaşı'nın son bulmasıyla Türkiye savaşa girmese bile savaşın derin etkilerini ekonomide hissetti. Dönem itibariyle ekonomideki bu sıkıntılar

alınan bazı tedbirlerle çözümlenmek istense de Türk parasının değerinin düşmesine engel olunamadı. Ülkede karaborsacılık baş gösterdi. Hayat pahalılığı arttığı gibi dar boğazlıyı daha da sıkıntıya soktu. Dönem itibariyle ekonomiye dair konular en çok konuşulan konular arasında oldu. Bunun dışında Diyarbakır'a yönelik eğitimde yaşanan sıkıntılar, iskân politikaları dönemin milletvekilleri tarafından sıkça gündeme getirildi. Ancak bölgeye yönelik istekler ekonomide yaşanan sınıtlardan dolayı zamanında yapılamayacağı da idareciler tarafından belirtildi.

Sonuç olarak; Tek Parti Dönemi bir vakaydı. Milletvekilleri'nin büyük bir kısmı dönemselsel olarak ön seçim ya da temayül yoklaması yerine atama usulüyle belirlendi. Ancak bunun da kendine göre gerekçeleri vardı.

Diyarbakır'ı 1920-1950 yılları arasında TBMM'de 28'i erkek, 1'i kadın olmak üzere toplam 29 vekil temsil etti. Bu vekillerden İbrahim Tali Öngören ve Kazım Sevüktekin Diyarbakırlı olmamalarına rağmen en çok aday gösterilen kişilerdi. Bunda, askeri kimlikleri ve bölgeyi önceden tanımları etkili oldu. Diyarbakır doğumlu olan vekillerin içinde ise Atatürk'e ve İsmet İnönü'ye yakınlığı ile bilinen Zülfü Tiğrel, en fazla aday gösterilen kişiydi. Yine bu dönemler içinde seçilen milletvekilleri, bölgenin hassasiyeti de düşünülerek milli birlik ve beraberliği önemseyen ve bunu hayatına yansıtan kişilerden olmasına dikkat edildi. Bu dönemde seçilen milletvekilleri de Meclis'te görüşülen iskân, göç ve eğitim konularında verdikleri önerge ve görüşlerle bu özelliklerini açıkça göstermekteydi. Diyarbakır Milletvekilleri'nin büyük bir kısmı dönem itibariyle atama usulüyle belirlenmesine rağmen; gerek ülke sorunlarına gerekse seçim bölgesine yönelik çalışmalarda ön planda yer aldı.

Diyarbakır'ı temsilen milletvekili seçilen bu kişilerin mensup olduğu aile üyelerinden bazılarının da daha sonraki farklı seçim dönemlerinde TBMM'de yer aldıkları görülmüştür.

EKLER

BELGELER

BELGELER

- B.1:** TBMM I. Dönem Diyarbakır Milletvekillerinin Seçim Mazbatası (TBMM Arşivi)
- B.2:** TBMM II. Dönem Diyarbakır Milletvekillerinin Seçim Mazbatası (TBMM Arşivi)
- B.3:** TBMM II. Döneme ara seçimle gelen Diyarbakır Milletvekili Cavit Ekin'in Seçim Mazbatası (TBMM Arşivi)
- B.4:** TBMM III. Dönem Diyarbakır Milletvekili İbrahim Tali Öngören'in Seçim Mazbatası (TBMM Arşivi)
- B.5:** TBMM IV. Dönem Diyarbakır Milletvekili Zeki Mesut Alsan'ın Seçim Mazbatası (TBMM Arşivi)
- B.6:** TBMM V. Dönem Diyarbakır Milletvekillerinin Seçim Mazbatası (TBMM Arşivi)
- B.7:** TBMM VI. Dönem Diyarbakır Milletvekillerinin Seçim Mazbatası (TBMM Arşivi)
- B.8:** TBMM VII. Dönem Diyarbakır Milletvekili Osman Ocak'ın Seçim Mazbatası (TBMM Arşivi)
- B.9:** TBMM VII. Dönem Diyarbakır Milletvekili Kemal Şedele'nin Seçim Mazbatası (TBMM Arşivi)
- B.10:** TBMM VIII. Dönem Diyarbakır Milletvekili Vedat Dicleli'nin Seçim Mazbatası (TBMM Arşivi)
- B.11:** TBMM VIII. Dönem Diyarbakır Milletvekili İhsan Hamit Tiğrel'in Seçim Mazbatası (TBMM Arşivi)
- B.12:** Atatürk'ün İbrahim Tali Bey'e “Öngören” Soy Adını Vermesi (İbrahim Tali Öngören Dosyası Erdal Aydoğan Özel Arşivi)
- B.13:** “Gazi Paşa Hazretlerinin Beyannameleri” (Diyarbakır, 11 Eylül 1927)
- B.14:** Diyarbakır milletvekillerinden Kazım (Sevüktekin), Zeki Mesut (Alsan) merkez ve ilçelerde teftişte bulunmaları. (Diyarbakır, 28 Eylül 1931)
- B.15:** Atatürk'ün Diyarbakır'ı ziyarete gelişi. (Diyarbakır, 17 Kasım 1937)
- B.16:** “Diyarbakır” adının “Diyarbakır” olarak değiştirilmesine dair kararname (BCA)
- B.17:** 1935 Seçimlerinde Diyarbakır'dan aday gösterilen milletvekilleri. (Akşam 5 Ağustos 1935)
- B.18:** Diyarbakır milletvekili Cahit Çubukçu'nun kazalarda teftiş için bölgeye gelmesi. (Diyarbakır, 14 Haziran 1942)
- B.19:** 1943 Seçimlerinin yapılmasıyla Diyarbakır'dan kazanan milletvekillerinin listesi. (Akşam 1 Mart 1943)

B.20: Diyarbakır milletvekillerinden Kazım Sevüktekin, Rüştü Bekit, Kemal Şedele, Osman Ocak ve Şeref Uluğ bölgeyi teftiše gelmeleri. (Diyarbakır, 8 Ekim 1945)

B.21: 1946 Seçimlerinde Diyarbakır'dan milletvekili gösterilen CHP, DP ve bağımsız adaylar. (Diyarbakır, 19 Temmuz 1946)

مجلسه	تاریخ و محل اجتماع	موضوع	تاریخ و محل اجتماع					تاریخ و محل اجتماع	موضوع
			روز	ساعت	مکان	حاضرین	غایبین		
	...	...	...	...	...	...	...	...	

دو تا بود که در جلسه ... حضور داشتند ...

B.3: TBMM II. Döneme ara seçimle gelen Diyarbakır Milletvekili Cavit Ekin'in Seçim Mazbatası (TBMM Arşivi)

موضوعات	تاریخ و محل اجتماع	موضوع	تاریخ و محل اجتماع	موضوع	تاریخ و محل اجتماع	موضوع	تاریخ و محل اجتماع	موضوع	تاریخ و محل اجتماع
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...

اینجا ... در جلسه ... حضور داشتند ...

...

B.4: TBMM III. Dönem Diyarbakır Milletvekili İbrahim Tali Öngören'in Seçim Mazbatası (TBMM Arşivi)

Diyarbakır Vilâyeti
Diyarbakır Dairei intihabiyesi
Heyeti teftişiyesi

Namzet isimleri	Kazanılan reylerin miktarı														Reylerin yekünü		Mültehibi san- lerin aedei	Reye istisrak edânetin adedi	
	Diyarbakır Kazası	Ergani Kazası	Germik Kazası	Silvan Kazası	Bice Kazası	Bismil Kazası	Çınar Kazası	Eğil Kazası	Kale Kazası	Kazası	Kazası	Kazası	Kazası	Kazası	Kazası	Rakkamla			Yazı ile
Dr. İbrahim Tali Ün- gören	157	53	82	89	68	67	31	60	41							648	altıyüz kırk se- kiz	652	648
General Kâzım Sevük- tekin	157	53	82	89	68	67	31	60	41							648	altıyüz kırk se- kiz	652	648
Rüştü Bekit	157	53	82	89	68	67	31	60	41							648	altıyüz kırk se- kiz	652	648
Zeki Mes'ut Alsan	157	53	82	89	68	67	31	60	41							648	altıyüz kırk se- kiz	652	648
Zülfü Tigröl	157	53	82	89	68	67	31	60	41							648	altıyüz kırk se- kiz	652	648
Tahsin Cahit Çubukçu	157	53	82	89	68	67	31	60	41							648	altıyüz kırk se- kiz	652	648
Veli Necdet Süngütay	157	53	82	89	68	67	31	60	41							648	altıyüz kırk se- kiz	652	648

B.7: TBMM VI. Dönem Diyarbakır Milletvekillerinin Seçim Mazbatası (TBMM Arşivi)

Diyarbakır Vilâyeti

Meb'us seçilmiş olanlara ait mazbata

Adı ve Soyadı	Dişâm yeri ve tarihi	Mâdek veya san'atı	Kazanılan reylerin miktarı														Reylerin yekünü		Teklîfi esaslı ve Meb'us Seçimi kanunlarına göre seçimine engel halleri olup olmadığı	Seçimi hakkında bir günâ şük'yet vaki olup olmadığı	MÜLAHAZAT		
			Diyarbakır Kazası	Kulp Kazası	Çınar Kazası	Bismil Kazası	Germik Kazası	Silvan Kazası	Eğil Kazası	Çınar Kazası	Ergani Kazası	Kazan Kazası	Kazan Kazası	Kazan Kazası	Kazan Kazası	Kazan Kazası	Kazan Kazası	Rakkamla				Yazı ile	
Osman Ocak	317 D. Rakır	Öğret- men	119	27	29	50	65	74	70	39	41						512	Beyyüs oniki	556	517	Yoktur	Yoktur.	

4320 numaralı Meb'us Seçimi kanununa gereğince Vilâyetimizde yapılan seçim neticesinde: ..... (Beş yüz on iki) ..... Rey ile ..... Osman Ocak ..... Vilâyetimiz Meb'usluğuna Seçimine olabıgına da
mazbata hey'etimiz tarafından tasdiq edilerek kendisine verildi. 28 / 2 / 1943

Reis ..... Diyarbakır ..... Valisi

Tefhîs hey'eti ve Belediye reisi
Hazım Ünân

Vilâyet daimi Meclisi
Azası Enolmeğan

Belediye Meclisi
Azası Abdülkerim
Erdogan

Vilâyet daimi Meclisi
Azası Abdülkerim
Ulug

Belediye Meclisi
Azası Ahmet
Emmer

Belediye Meclisi
Azası Sadi Ünbey
Yağcan

Belediye Meclisi
Azası Ali Eğilici

B.8: TBMM VII. Dönem Diyarbakır Milletvekili Osman Ocak'ın Seçim Mazbatası (TBMM Arşivi)

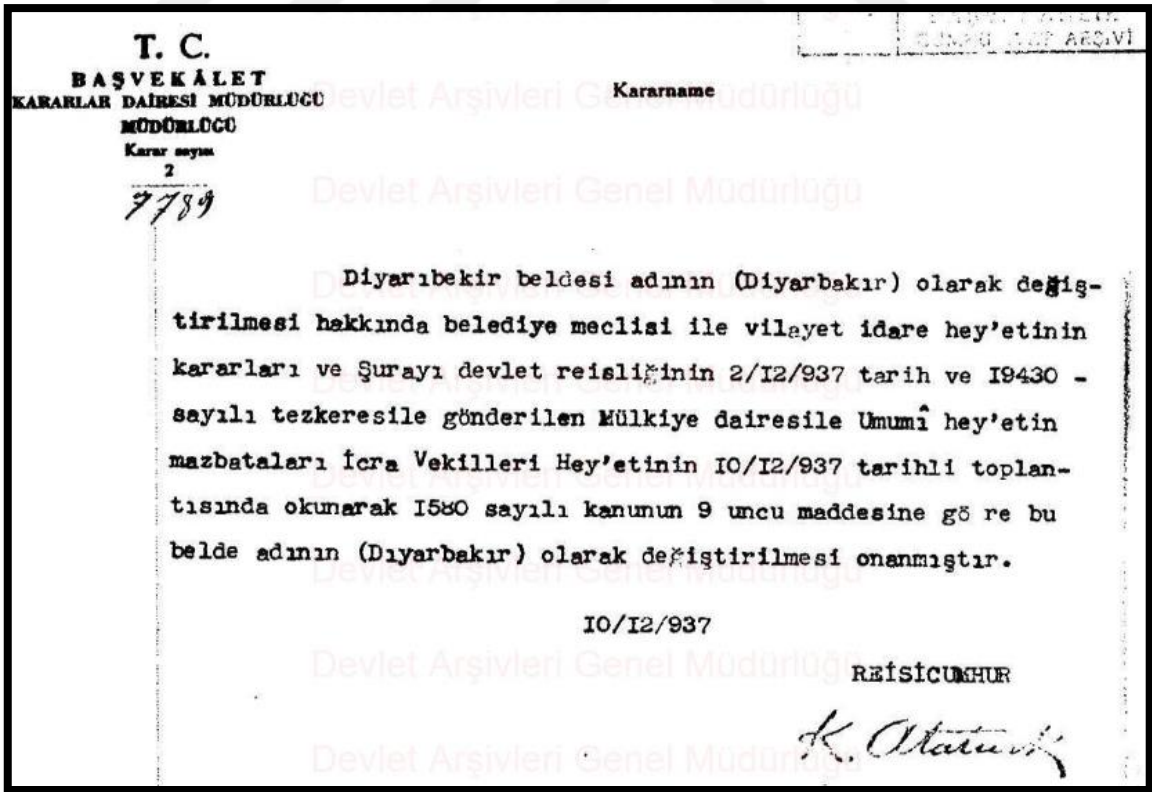

B.15: Atatürk'ün Diyarbakır'ı ziyarete gelişi. (Diyarbakır, 17 Kasım 1937)

B.16: "Diyarbakir" adının "Diyarbakır" olarak değiştirilmesine dair kararname (BCA)

B.17: 1935 Seçimlerinde Diyarbakır'dan aday gösterilen milletvekilleri. (Akşam 5 Ağustos 1935)

B.18: Diyarbakır milletvekili Cahit Çubukçu'nun kazalarda teftiş için bölgeye gelmesi. (Diyarbakır, 14 Haziran 1942)

B.19: 1943 Seçimlerinin yapılmasıyla Diyarbakır'dan kazanan milletvekillerinin listesi. (Akşam 1 Mart 1943)

B.20: Diyarbakır milletvekillerinden Kazım Sevüktekin, Rüştü Bekit, Kemal Şedele, Osman Ocak ve Şeref Uluç bölgeyi teftişe gelmeleri. (Diyarbakır, 8 Ekim 1945)

19 Temmuz
1946
CUMA

DIYARBAKIR

BAŞ MUHAİRİR
T. CAHİT
CUBURÇU

— İÇKALE —

No 2680

PAZARDAN MAADA GÜN AŞIRI ÇIKAR SIYASAL GAZETE

(4 — Kuruş)

Diyarbakır Milletvekili Adayları

Diyarbakır Milletvekili C. H. P. ve Demokrat Parti ile müstakil adayların isimlerini aşağıya yazıyoruz.

C. H. P. Adayları

Osman Ozek	: D. Bakır eski Milletvekili
Seref Uluğ	: " " " "
Fazıl Ahmet Akçay	: Elazığ " " "
Feyzi Kallıgil	: Erzurum " " "
Vedat Dicleli	: Ankara hukuk fakültesi genel ekonomi doçenti
CaHit Ekin	: Başbakanlık genel mürakabe kurulu başkanı
İhsan Tığrel	: Belediye eski başkanlarından

Demokrat Parti Adayları

Kâmil Taygı	: Doktor
Nazım Göksu	: Çiftçi

Müstakil Adaylar

Sabri Aktuğ	: Eski Mürakip
M. Şefik Tuhan	: Avukat
Maherrem Yetmen	: Doktor
Hamdi E-güven	: Kulüp tahriyat kâtibi

Sayın Diyarbakırlı

Atatürk'ün en yakın arkadaşı İnönü bu uğurda kendisini memleketine vakfetmiş ve her bakımdan dünya pazarında şeref ve itibarımızı yükseltmiştir. Osmun memleket davasında devlet idaresi de dayandığı HALK PARTİSİDİR. Sendeki bu tarihi ve şerefli partiyi destekle

Aylardanberi yarılan çaptli yarları sogubianlıkla chudok; Söylenen sözleri iheradınle diledik. İktidarda bulunan Partinin bu tören ve itimamla benılayıp geliyirdigi ve bu gibi teşkilatlar inkabın verdiği geniş kültürel havazından güçsüz herkesin faydalanmaga hakkı vardır. Fakat sul gürü kalma avadların, gödülmeniy ihtıfısların tatmin edilemesi gayesiyle « sureti hakta » gödüküye acın kasatıtele oynanaga, senin oyuna bir ihtıfız bazanmaga yasanaga hiç kimsenin hakkı yoktur. Seni kandırmak, senin alet yapmaga isteyebilir ancak senin tekdüden güçte etmek galletinde bulunulmadır. Halbuki Diyarbakırlıların yurd severlik ve azlıklarını güçsüzler, zengin ve lütfün memleketiye yayılmış azanevi bir şöhrattir. Euphros keder yetmiş olan Diclenin evlatları bu şöhratin yerinde olduğuna fazlasıyla istıfız etmişlerdir. Sen herkesi nezaketle diler, fakat kararını ağırlam bir muhakeme sonunda bizzat kendin vermişin.

Şurada burada dayayıyorsun. Sen yılların meadli skıntılarını öne sürerek Halk Partisini teşkil etmek istiyorlar. Ezel' unun süren savaş yıllarında hepimiz, hep birlikte bir çok sıkıntılara göğüs gerdik, bazı mahrumiyetlere katıldık. Fakat bu skıntı ve mahrumiyetlerin kayrağı dışarda sebebi uzaktadır. İktisadi bakımdan bütün dünya bir kül teşkil eder; Dünyanın bir ucunda bağ gösteren bir sıkıntı, her tarafta inkışlar bırakır. geride bıraktığımız yıllarda çektiğimiz skıntılar insanlık duygularını sarsan ve çok milletleri kökünden yıkar, dünya savayının memleketimize kadar getirdiği sırpantılerden başka bir şey değildir.

Dünya savayını biz çıkarmış ve ortalığı biz ateşe vermiş olsaydık yalnız tarih karşısında değil, millet muvacehesinde de sorumlu tutulabilirdik. İnanırgı harap eden tu

B.21: 1946 Seçimlerinde Diyarbakır'dan milletvekili gösterilen CHP, DP ve bağımsız adaylar. (Diyarbakır, 19 Temmuz 1946)

FOTOĞRAFLAR

			
Abdülhamit Hamdi Çintay (I. Dönem)	Hacı Şükrü Aydındağ (I.Dönem)	Abdulkadir Ahmet Kürkcü (I. Dönem)	Feyzi Pirinçioğlu (I. II. Dönem)
			
Zülfü Tiğrel (I.II. IV. V. VI. Dönem)	Mustafa Akif Tütenk (I.Dönem)	Mehmet Kadri Üçok (I.Dönem)	Mehmet Nuri Budak (II. Dönem)
			
Abdulkadir Cavit Ekin (II. VIII. Dönem)	Ziya Gökalp (II. Dönem)	İbrahim Tali Öngören (II. III. IV. V. VI. VII. Dönem)	Abdurrahman Şeref Uluğ (II. VII. Dönem)
			
Aziz Zekai Apaydın (III. IV. V. Dönem)	Mehmet Rüştü Bekit (III. V. VI. VII. Dönem)	İshak Refet Işıtman (III. Dönem)	Ahmet Mithat Kalabalık (III. Dönem)

			
Kazım Sevüktekin (III. IV. V. VI. VII. Dönem)	Zeki Mesud Alsan (IV. V. VI. Dönem)	Tevfik Bilge (V.Dönem)	Huriye Öniz Baha (V.Dönem)
			
Tahsin Cahit Çubukçu (VI. Dönem)	Ahmet Şükrü Emed (VI. Dönem)	Veli Necdet Süngütay (VI. Dönem)	Osman Ocak (VII. Dönem)
			
Mehmet Kemal Şedele (VII. Dönem)	Fazıl Ahmet Aykaç (VIII. Dönem)	Vedat Dicleli (VIII. Dönem)	Feyzi Kalfagil (VIII. Dönem)
			
İhsan Hamit Tiğrel (VIII. Dönem)			

F.1: 1920-1950 Arasındaki Diyarbakır Milletvekilleri ve Seçildikleri Dönemler

F.2: Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle, Diyarbakır Tarihi, II*, Ankara, 1990.

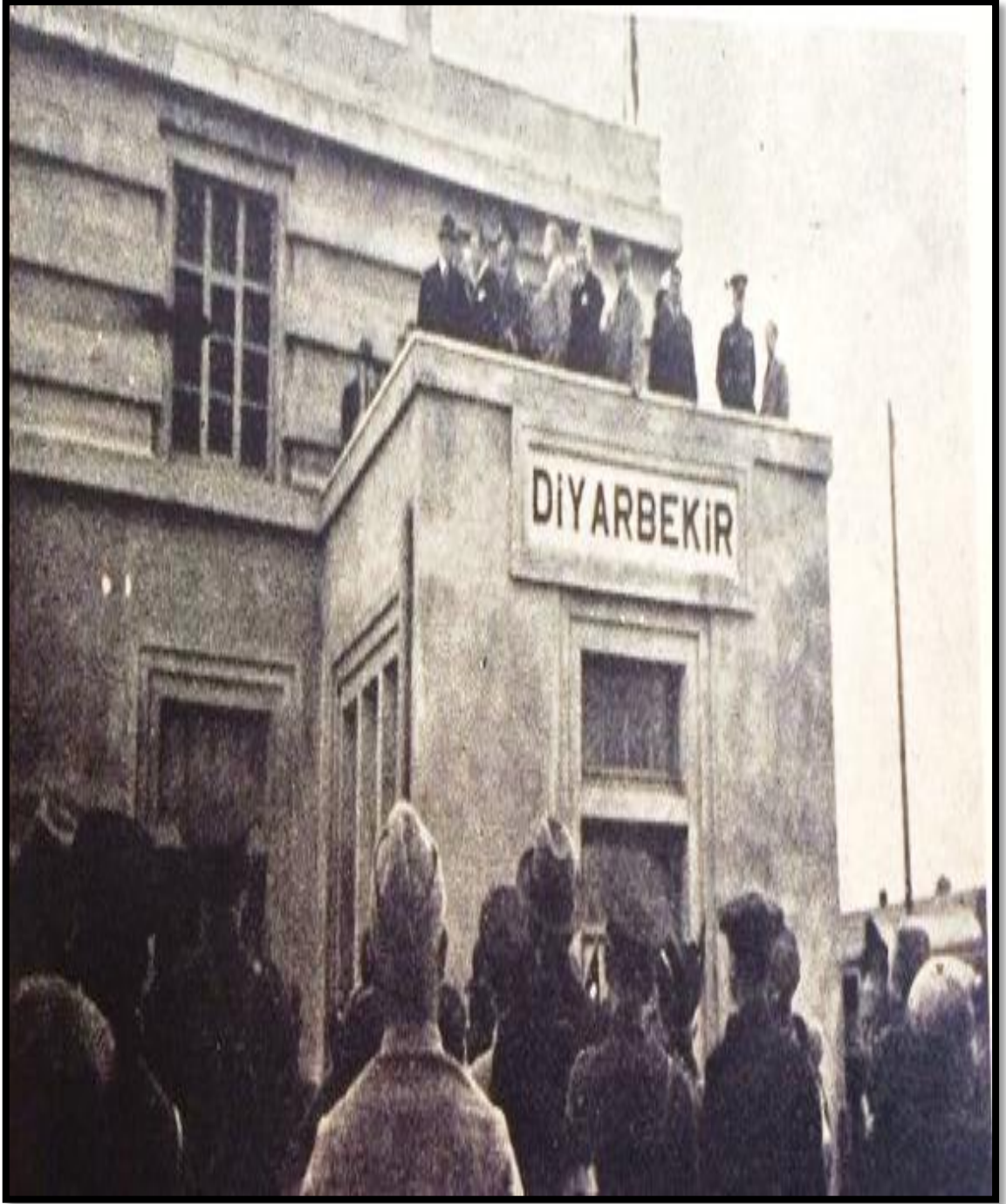
F.3: Kadın milletvekilleri Meclis önünde, soldan Türkan Başbuğ, Senia Hızal, Nakiye ve Huriye Öniz Baha (Diyarbakır) (Zaman, 3 Mart 1935)

F.3: Diyarbakır Milletvekili İbrahim Tali Bey'in müfettişlik fazifesi esnasında 20 Mayıs 1934'te Diyarbakır'a gelen Darübedayi (İstanbul Şehir Tiyatrosu) oyuncularıyla birlikte. (İbrahim Tali Dosyası Erdal Aydoğan Özel Arşivi)

F.4: Atatürk'ün Diyarbakır'a Gelişi Sebebiyle Hazırlanan Zafer Takı. (Kadri Kemal Kop, **Atatürk Diyarbakır'da ve Onun Hatıraları**, İstanbul, 1938)

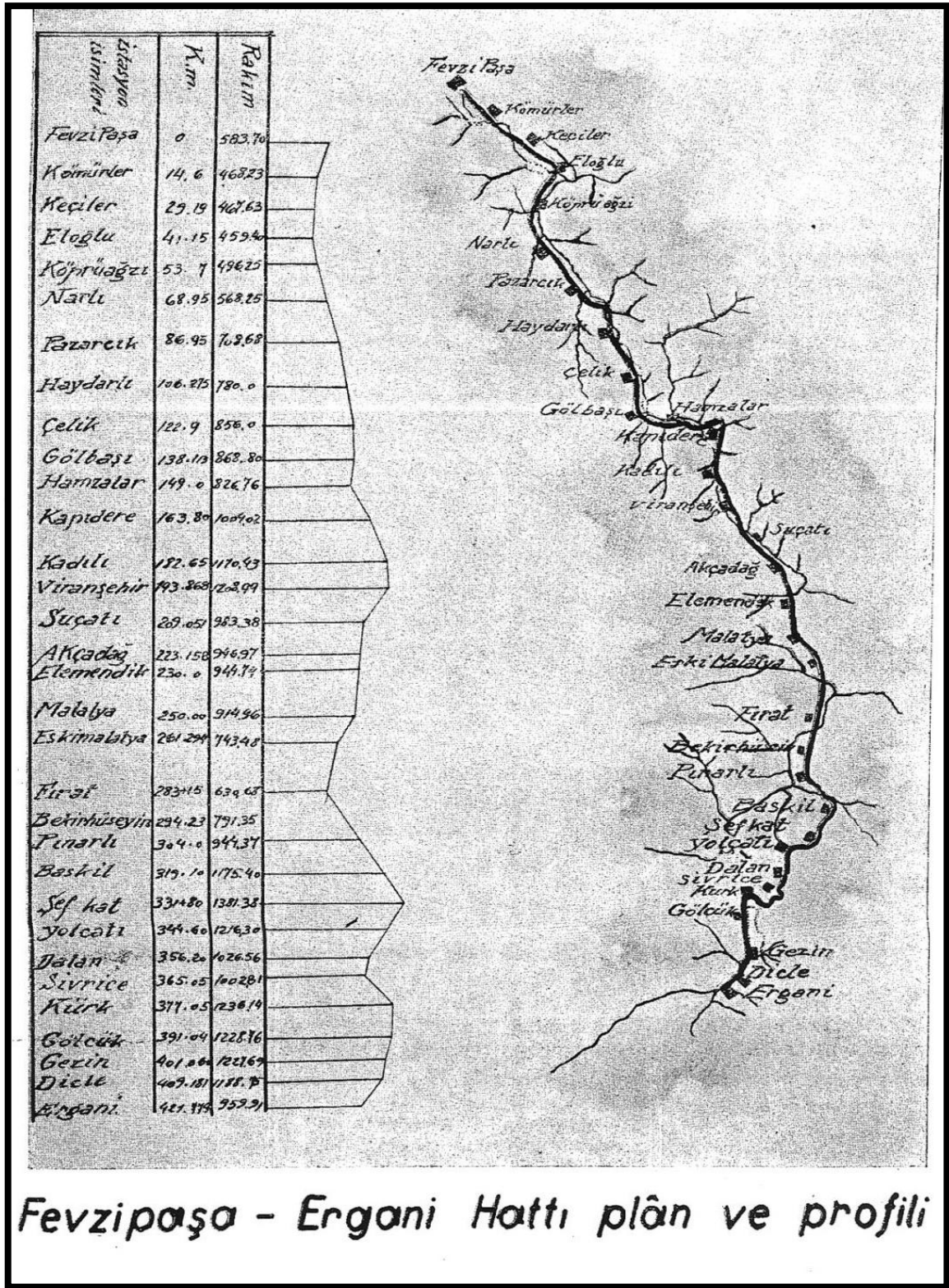
F.5: Atatürk'ün İstasyondan Halkı Selamlaması (Kadri Kemal Kop, **Atatürk Diyarbakır'da ve Onun Hatıraları**, İstanbul, 1938)

HARİTALAR ve KROKİLER

Fevzipaşa - Ergani Hattı plân ve profili

K.1: Fevzipaşa'dan Diyarbakır-Ergani'ye kadar uzanan demiryolu projesine ait kroki